

SOSIAL
TƏDQIQATLAR
MƏRKƏZİ

MÜCAHİD ÖMRÜ

Məhəmmədsadiq Aran

- ▶ Kitablar
- ▶ Məqalələr
- ▶ Çıxışlar
- ▶ Xatirələr

Nəşrə hazırlayan:
Elməddin Behbud

Bakı - 2024

Kitabın tərtibçisi:	Elməddin Behbud
Elmi redaktor:	Dilqəm Əhməd
Elmi məsləhətçi:	prof. Ədalət Tahirzadə
Redaktor:	Sahil Sərxanlı
Texniki redaktor:	Zülfü Xəlilov
Tərcüməçi:	Gültəkin Cəfərli
Korrektor:	Aysel Məmmədova Yusif İlhamoğlu

Mücahid ömrü: Məhəmmədsadiq Aran.
Hazırlayan: Elməddin Behbud.
Bakı: "MM-S" nəşriyyatı 2024, 518 səh.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin Zəngəzurdan seçilmiş millət vəkili, dövlət xadimi, siyasətçi, yazıçı, şair, jurnalist Məhəmmədsadiq Aran haqqında ölkəmizdə ilk dəfə nəşr olunan kitabda onun zəngin və keşməkeşli həyat yolu – dünyaya gəldiyi dövrdən ömrünün sonunadək müxtəlif ölkələrdəki fəaliyyəti haqqında məlumatlar əksini tapıb. M.Aranın mühacirət dönmindəki çoxsaylı yaradıcılıq nümunələrinin bir qismi - iki kitabı və onlarla məqaləsi ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılıb və oxucuların ixtiyarına təqdim olunub. Kitabda həmçinin, onun Azərbaycan Cümhuriyyəti parlamentindəki çıxışları və "Azərbaycan" qəzetindəki məqalələri də verilib.

© Sosial Tədqiqatlar Mərkəzi | 2024

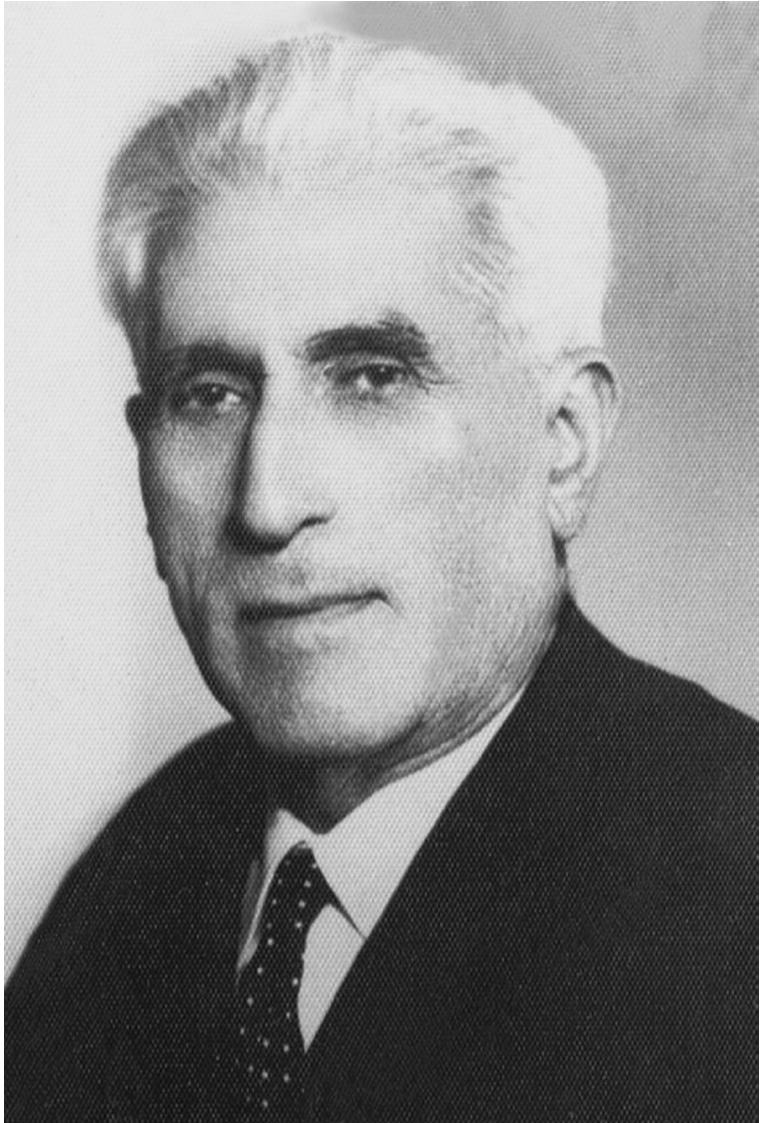
© Elməddin Behbud | 2024

Valideynlərimin  ziz
xatirəsinə ithaf edirəm.

Elməddin Behbud

11 fevral 1892 - 28 may 1971

MÜNDƏRİCAT

Ön söz.....7

Giriş əvəzi

Mücahid ömrü: Zəngəzurdan İstanbula.....11

KİTABLAR ♦ 97

İran türkləri.....98

Ergenekon yolları 160

MƏQALƏLƏR ♦ 263

“Azərbaycan” qəzetindəki məqalələri (1919-1920)

Zəngəzurdan bizə yazırlar 265

Qarabağ məsələsi 268

Qarabağda 273

Qarabağdan 276

Bədən-təhrir 280

Qarabağda 281

Qarabağda 283

Qarabağın məhsulətı 286

Azərbaycanda 288

Azərbaycanda 292

Azərbaycanda 295

Azərbaycanda	299
Azərbaycanda	304
Azərbaycan Məclisi-Məbusanında	308

Mühacirət dövründə nəşr etdiyi məqalələr

İstiqlal mübarizəsinə aid bir hadisə (Xatirə dəftərindən bir yarpaq).....	311
İstiqlal şəhidləri: “Qafqaz qurbanları”ndan (Qaziantepdən Azərbaycana)	317
Təbrik teleqrafları.....	320
Azəri xalq ədəbiyyatından nümunələr.....	321
İlk toplantı, ilk qərar Xatirə dəftərindən bir yarpaq.....	330
Tükənməz məzalim (zülm).....	333
Gənclərimizin sədası	336
İstanbulda Azəri türk tələbəsi.....	339
Məşum bir xatirə.....	340
Söz oyunu.....	344
Qafqaz türkləri ilə ermənilər	348
Azərbaycan qan içində.....	349
Cənubi Qafqazda	350
Rusiya və Qafqaz xəbərləri.....	352
Cəfər Seyidəhməd Bəy Cənabına.....	354
Müraciətim! Sənən	357
Sovetlər və ermənilər!.....	360
Azərbaycan faciəsi	361
Qızıl slavlıq təhlükəsi	364
İranda vəhşət davam edir.....	367

İki Türk dünyası	370
Qardaş köməyi	373
27 aprel 1920.....	379
27 aprel 1920.....	383
Rəsulzadə Məhəmməd Əmin.....	388
Milli Azərbaycan istiqlalının dünya xalqları tərəfindəntəsdiqinin 47-ci ildönümü	389
Sovet imperializmi və qərblilərin münasibəti	394
Azərbaycan, Türkiyə və İran.....	396
Məhəmmədsadiq Aranın əsərlərinin biblioqrafiyası	404

ÇIXIŞLAR ♦ 422

XATİRƏLƏR ♦ 434

İlhan Aran	435
Ceylan Aran Süzmən	445
İbrahim Yıldırım	450
A.Vahap Yurtsevər	451
Məhəmmədağı Aran	457
Dr. Məhəmməd Kəngərli.....	461
Ədəbiyyat siyahısı.....	464

ŞƏKİLLƏR ♦ 468

Ad siyahısı.....	503
------------------	-----

ÖN SÖZ

Azərbaycan xalqının tarixi öyünüləcək, qürur duyulacaq hadisələrlə, hələ də yetərinə oxunulub öyrənilməmiş səhifələrlə zəngindir. Ötən yüzillikdə baş verən hadisələrin mahiyyətinə və xronologiyasına nəzər saldıqda diqqətimizin mərkəzində, əlbəttə ki, ən taleyüklü və mühüm tarixi hadisə kimi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması dayanır. Bu cəhətdən biz müsəlman Şərqiində ilk demokratik dövlət olmağımızı beynəlxalq məkanda hər zaman fəxərlə söyləyirik.

İyirmi üç aylıq hakimiyyət bütün xarici və daxili məhrumiyətlərə baxmayaraq bir daha dünyaya azərbaycanlıların dövlət qurmaq bacarığını və hökmünü göstərir. Bu, son dərəcə mühüm, kollektiv və milli keyfiyyət göstəricisidir. Fətəli xan Xoyski və Nəsim bəy Yusifbəylinin rəhbərliyi ilə Tiflisdən Gəncəyə, daha sonra Bakıya köçən hökumət müxtəlif cəbhələrdə aparılan müharibələr üçün dövlətin ordusunu qurdu, xarici siyasətini, beynəlxalq təmsilçiliyini formalaşdırdı. Eyni zamanda millətin tələb etdiyi dil, din, təhsil, səhiyyə, vergi və s. ilə bağlı qanun və qərarlar qəbul etməyi bacardı.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurulmasında zəhməti olan tarixi şəxsiyyətlər bütün çətinliklərə rəğmən ali məqsədlərindən - milli hədəflərdən geri dönmədilər. Onlar sona qədər sədaqət və mətanətlə məqsədlərinə doğru irəlilədilər. Bu gün biz demokratik, müstəqil Azərbaycan dövlətində yaşayırsaq, unutmamalıyıq ki, həmin Cümhuriyyətin varisiyik. Dövlətimiz ildən-ilə daha da güclənərək, çağdaş dünyanın ədalətsiz şərtlərini öz keyrimizə dəyişə biləcək qədər qüdrətlənərək beynəlxalq nü-

fuzunu artırıb, dünya ölkələri arasında hazırkı mövqeyə sahib olub.

Etiraf etməliyik ki, Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaranması, onun mövcudluğu dövründəki hadisələr, qurucularının və digər rəhbər şəxslərinin 27 aprel 1920-ci il işğalından sonrakı dövrdəki fəaliyyəti olduqca ağır, ziddiyyətli və məşəqqətli bir tarixi prosesdir. Düşünürəm ki, bu mövzuda qiymətləndirmələri ziddiyyətlərə yol vermədən, tarixi şəxsiyyətləri üz-üzə qoymadan və onların hər birinə realist yanaşaraq aparmaq lazımdır.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin fəaliyyəti dövründə və 1920-ci ilin apreliyindən sonra dünyanın müxtəlif ölkələrinə səpələnərək yenidən müstəqillik uğrunda aparılan mübarizədə intellektuallığı, hadisələrə ayıq və birmənalı yanaşması, düşmənlərə qarşı sərt və güzəştətsiz mövqeyi ilə seçilən dəyərli aydınlarımızdan biri də Məhəmmədsadiq Arandır.

Təəssüflər olsun ki, müasir Azərbaycan dövlətinin qurulmasından keçən üç onillikdən artıq zaman müddətində Məhəmmədsadiq Aran şəxsiyyəti ölkəmizin ictimaiyyətinə, çağdaş nəsilə yetərinə tanıtılmayıb. Bu günədək onun haqqında nəşr olunan müxtəlif məqalələr diqqətəlayiq olsa da, etiraf edək ki, yeniyetmə yaşlarından ömrünün son dövrlərində də ara vermədən yazıları və çıxışları ilə inandığı milli dəyərlər uğrundan mübarizə aparan bu böyük şəxsiyyətin həyat və fəaliyyətini vətəndaşlara, geniş oxucu kütləsinə təqdim etmək baxımından aciz görünür.

Tədqiqatçıların da təsdiq etdiyi kimi mübaliğəsiz söyləmək olar ki, M.Aran Cümhuriyyətin süqutundan sonra mühacirətə getməyə məcbur olan minlərlə fəal soydaşımız içərisində fəaliyyət intensivliyi, milli mübarizliyi, iradəsi və yaradıcılıq məhsuldarlığı etibarilə müsbət mənada seçilən azərbaycanlıların ilk

beşliyinə daxildir.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin Zəngəzurdan seçilən millət vəkili, yazıçı, jurnalist, böyük mücadilə insanı Məhəmmədsadıq Aran haqqında müstəqilliyimizi bərpa etdikdən keçən 33 il ərzində ilk dəfə olaraq kitabın nəşri, onun əsərlərinin bir qisminin Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılması, həyat və mübarizəsi barədə araşdırmaların aparılması, qiymətli xatirələrin, sənədlərin toplanması inanıram ki, hamımız üçün sevindiricidir. Elməddin Behbudun çoxillik axtarışlarının və gərgin zəhmətinin nəticəsi olan bu kitab oxucuların təfəkküründə bir əlində silah erməni-daşnak qüvvələri ilə vuruşan, digər əli ilə qələmə sarı-laraq Qarakilsədən Şuşayadək Zəngəzur və Qarabağın müxtəlif ərazilərindəki problemlərə işıq tutan, yalnız öz məmləkətinin deyil, bütün türk xalqlarının dərdlərinə şərik olan, ömrünün yarısından çoxunu Azərbaycan sərhədlərindən uzaqda yaşamış mübariz azərbaycanlının mənəvi portretini kamil şəkildə yarada biləcək səviyyədədir.

İkinci Qarabağ müharibəsinin və birgünlük antiterror əməliyyatlarının yaratdığı yeni siyasi reallıqlar dünya ökələrini regionun hərtərəfli cazibə mərkəzi və başlıca nəqliyyat xətlərinin qovuşduğu məkan kimi Azərbaycanla hesablaşmağa məcbur edir. Son üç əsrlik məğlubiyyət sindromunu dayandıraraq xalqımızın tarixinə misilsiz zəfər yazdıran Prezident İlham Əliyev həm də elmi, ictimai, siyasi və sosial institutların üzərinə müasir və qalib Azərbaycanın tarixi haqlarının bərpasına nail olmaq üçün müqəddəs missiya qoyub.

Bu nəşrin Sosial Tədqiqatlar Mərkəzi tərəfindən işıq üzü görməsi cənab Prezident İlham Əliyevin XX əsrin əvvəllərində Ermənistana hədiyyə olunan qədim Azərbaycan torpağı olan Qərbi Zəngəzur və bütövlükdə Qərbi Azərbaycanla bağlı verdiyi

strateji mesaj və tapşırıqların icrası çərçivəsində önəmli hadisə olacaq. Eyni zamanda bu, gerçək tarixin əksinə olaraq bizə sıyrılan bütldərdən fərqli və ötən əsrin əvvəlindəki dövlətçiliyimiz və müstəqilliyimizin bərpası uğrunda ardıcıl, prinsipial və güzəştətsiz mübarizə aparmış nəhəng şəxsiyyətin müasir və müstəqil Azərbaycanın bir qərinəlik dövlətçilik tarixi ərzində ilk dəfə olaraq ölkə ictimaiyyətinə və ali rəhbərliyin diqqətinə sanballı təqdimatı deməkdir.

Zahid ORUC

**Sosial Tədqiqatlar Mərkəzi İdarə Heyətinin sədri,
Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin
İnsan Hüquqları Komitəsinin sədri, millət vəkili**

GİRİŞ ƏVƏZİ

Mücahid ömrü: Zəngəzurdan İstanbula

XIX əsrin ikinci yarısından etibarən Azərbaycanın Araz çayından quzeydəki ərazilərində vüsət almağa başlayan maarifçilik hərəkatı bir tərəfdən soydaşlarımız arasında təhsilin kütləviləşdirilməsi, onların sosial-iqtisadi güzəranının yaxşılaşdırılması, dövrün mədəni və elmi tələbləri səviyyəsinə çatdırılması və cəhətdən uzaqlaşdırılmasına çalışırdısa, digər cəhətdən qarşısına cəmiyyətin milli şüurun yüksəlməsi, milli və siyasi hüquqların təmin olunması və müstəmləkə buxovlarından azad olmağın vacibliyi ideyası ətrafında konsaldasiyasına nail olmaq məqsədi qoymuşdu. Ziyalılarımızın liderlik etdiyi bu proses 1906-cı ildə Rusiya I Dövlət Dumasına keçirilən seçkilərdə imperiyanın digər türk-müsəlman xalqları kimi azərbaycanlıların da parlamentdə təmsilçiliyi ilə yeni mərhələyə qədəm qoydu. 1906-1917-ci illərdə Rusiya imperiyasında fəaliyyət göstərmiş I, II, III, IV Dövlət Duması və Ümumrusiya Müəssislər Məclisi türk-müsəlman xalqlarının parlamentdə təmsil olunan azsaylı nümayəndələrinin fədakar mübarizəsinə baxmayaraq, onların taleyüklü məsələlərinin (təhsil, sosial hüquqlarının təminatı,

siyasi-mədəni muxtariyyət və s.) həllinə gətirib çıxarmadı. Etiraf etmək lazımdır ki, XX əsrin əvvəllərində imperiya ərazisində baş verən bir sıra siyasi hadisələr, o cümlədən 1905-1907-ci illər inqilabı, rus-yapon müharibəsi, erməni-müsəlman münaqişəsi və s. xalqımızın milli şüurunun yüksəlişinə önəmli təsir göstərirdi.

1917-ci ilin Fevral inqilabı və Oktyabr çevrilişi nəticəsində Rusiya imperiyasında 300 ildən artıq davam edən monarxiya sistemi dağıldı və bolşeviklər hakimiyyətə gəldilər.

Cənubi Qafqazdan Müəssislər Məclisinə seçilən deputatlar 1918-ci il fevralın 14-də Tiflisdə toplaşaraq adıçəkilən regionun yeni ali hakimiyyət orqanı olan Zaqafqaziya Seymini - parlament yaratdılar. Seymdə azərbaycanlıları Müəssislər Məclisinə seçkilər zamanı Cənubi Qafqazın bir milyondan çox türk-müsəlman seçicisinin səsini qazanmış 44 deputat soydaşımız təmsil edirdi. 9 aprel 1918-ci ildə Zaqafqaziya Seymi Zaqafqaziyanın müstəqilliyini elan etdi və Birləşmiş Zaqafqaziya Cümhuriyyəti yaradıldı. Ancaq milli və siyasi baxışların kəskin ziddiyyət təşkil etməsi bu qurumun qısa müddət sonra dağılması ilə nəticələndi. 1918-ci il mayın 25-də gürcü deputatlar Seymdən çıxdılar və mayın 26-da Gürcüstanın müstəqilliyini elan etdilər. 1918-ci il mayın 27-də Seymin Müsəlman fraksiyasının üzvləri iclas keçirərək Azərbaycanın müstəqilliyini elan etmək qərarına gəldilər. 28 may 1918-ci ildə Azərbaycan Milli Şurası çox mürəkkəb və həlledici bir tarixi məqamda Tiflisdə qəbul etdiyi "İstiqlal Bəyannaməsi" ilə Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaradıldığını elan etdi.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaradılması rus işğalına - müsəmləkəçiliyə son qoyulması, xalqımızın zəngin dövlətçilik ənənəsindən çıxış edərək müstəqilliyini bərpa etməsi, müsəlman Şərqiində ilk dəfə olaraq müasir, demokratik idarəçilik

quruluşuna malik dövlət qurulması və bütövlükdə yeni, son dərəcə mühüm və şərəfli tarixi, siyasi mərhələnin başlanması demək idi.

Azərbaycan tarixinin qaranlıq səhifələrinə işiq tutduqca böyük təhlükələrə baxmayaraq, gözünü belə qırpmadan və tərəddüd etmədən xalqımızın azadlığı və müstəqilliyi uğrunda mücadilə aparan, ən mürəkkəb və köməksiz vəziyyətlərdə belə milli mübarizənin qələbə ilə başa çatacağına inamını itirməyən, həyatının sonunadək inandığı dəyərlərə sadıq qalan bir-birindən maraqlı və təlatümlərlə zəngin insan həyatları, parlaq şəxsiyyətlər, bütün dövrlər üçün heyrətamiz olan fədakarlıq nümunələri, əqidəsinə bütün varlığı ilə bağlı olan idealist insan obrazları ilə rastlaşırsan. Belə şəxsiyyətlərdən biri də həyat və fəaliyyəti ilə tanış olduqca bir insanın sevgi, cəsarət və mətanətlə müstəqilliyi və azadlığı uğrunda mücadilə apardığı vətəni, milləti naminə böyük çətinliklərə qalib gəlməsinə, əzablara dözməsinə, mübarizə əzminin heç zaman tükənməməsinə, doğma yurdu işğalda, özü qəriblikdə yaşamasına rəğmən, böyük bir coğrafiyanı əhatə edən türk xalqlarının az qala hər birinin problemlərinə göstərdiyi böyük həssaslığa, yardımsevərliyinə, əqidəsində sabitqədəmliliyinə heyrət və qibte edilməməsi mümkünsüz olan Məhəmmədsadiq Axundzadə Arandır.

Yeniyyətə yaşlarından etibarən Azərbaycanda müstəmləkə hökmrənliyinin aradan qaldırılması, yurddaşlarının maariflənməsi və cəhəltədən uzaqlaşması üçün qəzet və jurnallarda şeir və məqalələrlə çıxış edən Məhəmmədsadiq Aran istər ömrünün sonunadək yazıb-yaratdığı milli yaddaşın itməməsi, Azərbaycanın istiqlaliyyətinin bərpası və türk dünyasının birliyini hədəfləyən bir-birindən dəyərli yüzlərlə əsərə, istər həyatının müəyyən dövrlərində xalqımızın düşmənlərinə qarşı cəsarətli

şekildə silahlı mübarizə aparmasına, istərsə də mühacir azərbaycanlıların və bütövlükdə vətənləri işğalda olan türk xalqlarının təşkilatlanması və onların vahid milli amal uğrunda birləşməsi üçün göstərdiyi fədakarlıqlara görə böyük sevgi, hörmət və ehtirama layiqdir.

M.Aran hətta ermənilərin azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdiyi soyqırım zamanı doğma yurdunu tərk etməyə məcbur olduğu, yaşamaq uğrunda mübarizənin getdiyi dövrdə belə dəmir iradə nümayiş etdirərək siyasi mücadiləni dayandırmayıb. Onun 1919-cu ilin 22 aprelində “Azərbaycan” qəzetinə “Sisyan qaçqınlarından: Sadiq Axundzadə” imzası ilə göndərdiyi məqalə bu nəşrin 6 may 1919-cu il tarixli 173-cü nömrəsində “Zəngəzurdan bizə yazırlar” sərlövhəsi ilə dərc olunub.

M.Aran bu dövrdə sözün məcazi deyil, həqiqi mənasında bir əlində silah, digər əlində isə qələm tutub. “Türk kultürü” məcmuəsinin 1972-ci ildə nəşr olunan buraxılışında əksini tapan məqalədə M.Aranın Zəngəzurda ermənilərlə 13 dəfə şiddətli silahlı döyüşdə iştirak etdiyi bildirilir.

Məhəmmədsadiq Aranın sağlığında və vəfatından sonra yayımlanan məqalə və kitabların çoxunda onun 1895-ci ildə anadan olduğu yazılıb. M.Aranın həyat və fəaliyyətindən bəhs edən və 2012-ci ildə nəşr olunan ilk kitabın müəllifi, türkiyəli alim Səbahəddin Şimşir onun 1895-ci ilin dekabr ayında doğulduğunu yazıb.

Yazıçı, şair Fəhri Ersavaş isə 1961-ci ildə nəşr olunmuş kitabında Məhəmmədsadiq Aranın 31 yanvar 1895-ci ildə dünyaya gəldiyini qeyd edib.

Professor Asif Rüstəmli müəllifi olduğu nəşrdə M.Aranın 1893-cü ilin yanvar ayında, bəzi mənbələrə görə isə 1895-ci ildə anadan olduğunu bildirib.

Folklorşünas alim Əli Şamil isə məqaləsində M.Aranın 11 yanvar 1895-ci ildə doğulduğunu yazıb.

Fərqli illər yazan müəlliflər olsa da, tədqiqatçıların çoxu M.Aranın doğum tarixi kimi 1895-ci ilin yanvar və ya dekabr aylarını göstərir. M.Aranın müəllifi olduğu kitab və məqalələrdə isə onun doğulduğu ay və günlə bağlı hansısa informasiyaya rast gəlməmişəm. Sadəcə M.Aran “Ergenekon yolları” kitabında 1923-cü ildə başına gələn hadisəni nəql edərkən 28 yaş olduğunu qeyd edib. M.Aranın ailə üzvləri olan şəxslər - İlhan Aran və Ceylan Aran Süzmən isə əmilərinin şəxsiyyətini təsdiq edən hüquqi sənədlərin heç birinin hazırda onlarda olmadığını və buna görə dəqiq tarix söyləyə bilmədiklərini deyirlər.

Burada köməyə rəsmi sənədlər çatır. 24 mart 1914-cü ildə Tiflisdə yerləşən Zaqafqaziya Şiə Ruhani İdarəsinin verdiyi 1109 sayılı doğum şəhadətnaməsində Yelizavetpol (Gəncə) quberniyası Zəngəzur qəzası Vağudi icmasının sakini Məhəmmədsadiq Məhəmmədsəmiş oğlu Axundzadənin hicri-şəmsi təqvimlə 1310-cu il rəcəb ayının 12-də, miladi təqvimlə isə 1892-ci il yanvarın 30-da (yeni təqvimlə 11 fevralda) anadan olduğu qeyd edilib. Bu məlumatı mənə özündəki doğum şəhadətnaməsinə əsaslanan professor Ədalət Tahirzadə verib.

Məlumat üçün bildirim ki, həmin dövrdə Zəngəzur qəzasının ərazisi 4 polis sahəsinə ayrılırdı. Birinci Polis sahəsi özündə 19 kənd icmasını birləşdirirdi. Onlardan biri də Vağudi kənd icması idi. Vağudi kənd icmasına Ağudi, İrimis, Urud, Bəhrili və Vağudi kəndləri daxil idi. M.Aran Urud kəndində dünyaya gəlib. Ermənistan azərbaycanlılarının sonuncu deportasiyasına - 1988-ci ilə qədər M.Aranın həmkəndliləri oğuz türklərinin qədim vətəni olan Qarakilsə (indiki Sisiyan) rayonunun Urud kəndində yaşamaqda davam edirdilər.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYƏTİ
1918-1920

ZƏNGƏZUR QƏZASI

CAVANŞİR QƏZASI

Zəngəzur qəzasının xəritəsi

Hələlik M.Aranın doğum tarixləri ilə bağlı fərqli məlumatların olmasının əsl səbəbi barədə birmənalı fikir söyləmək çətinidir. Amma hesab edirəm ki, M.Aranın doğum tarixi ilə bağlı ən doğru variant rəsmi sənədə istinad etməkdir.

Digər bir maraqlı məqam isə M.Aranın şəcərəsinin məkan mənsubiyyəti ilə bağlıdır. M.Aran “Şərq Yolu” qəzetinin 4 yanvar 1947-ci il tarixli nömrəsində işıq üzü görən “Komünist Hezeyanlarına İkinci Cevabımız...” sərəlvhəli məqalədə ailə şəcərəsindən söz açaraq atasının və babalarının adını sadalayıb: “Öz atam din alimlərindən Axund Məhəmməd Səmi, Axund Molla Tağı, Molla Məhəmməd Səmih, Molla Bakir, Mirzə Yusif Kadı Əbu Talib və 7-ci babam da Yolquludur”.

Maraqlıdır ki, Zəngəzur mahalının 1832-1833-cü illər üzrə kameral təsvirində əksini tapan Urud kəndi sakinlərinin (cəmi 6 ailə) siyahısında bu şəxslərin heç birinin adına rast gəlinmir. Zəngəzur qəzasının 1863-cü ildəki kameral təsvirində isə Urud kəndinin sakinləri içərisində bir ruhaninin olması barədə məlumat verilir. Bu şəxs Molla Məhəmmədağlı Molla Səmihəli oğludur. O, 1821-ci ildə anadan olub. Kameral təsvirdə Molla Məhəmmədağının iki oğlu barədə də məlumat əksini tapıb. Onlardan Səmih 1854-cü ildə, Fətulla isə 1860-cı ildə anadan olub. Səmih Məhəmmədsadiq Aranın atasıdır. Zəngəzur qəzasının 1886-cı il kameral təsvirində yenə Urud kəndinin sakinləri sırasında Molla Məhəmmədağlı və onun oğlanları Səmih və Fətullanın adlarına rast gəlirik.

M.Aranın anası isə Urud kəndinin Nəcəfli tayfasına mənsub olduğu ehtimal edilən Səkinə xanımdır.

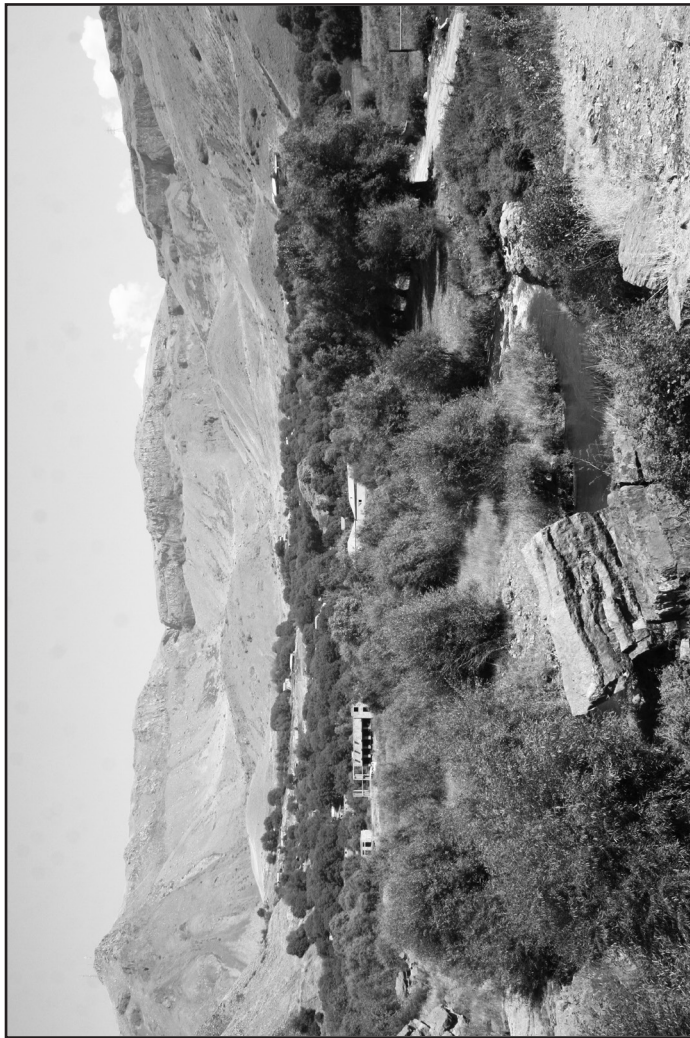
M.Aran “Komünist Hezeyanlarına İkinci Cevabımız...” sərəlvhəli məqalədə İlhanlı tayfasından və Qarabağın Qarabulaq qəzasından olduğunu yazıb. Hazırda Urud kəndinin sakinləri içərisində adıçəkilən tayfaya mənsub olan heç bir şəxs yoxdur.

Qarakilsə rayonu

Nə kənar müəlliflərin əsərlərində, nə də M.Aranın məqalə və kitablarında onun babalarının hansı tarixdə Urud kəndinə köçməsi barədə informasiyaya rast gəlməmişəm. M.Aranın bu informasiyanı hansı qaynağa söykənərək yazdığı da məlum deyil.

Məhəmmədsadiq Aranın əmisi oğlu, Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Türkiyəyə mühacirət etmiş Məhəmmədağı Aranın oğlu professor İlhan Aran mənimlə söhbətində bildirdi ki, O anadan olarkən (1 oktyabr 1938-ci il) İranda müxbir vəzifəsində çalışan əmisi Məhəmmədsadiq Aran onun dünyaya gəldiyini biləndən sonra atasına məktub yazıb ki, uşağın adını İlhan qoysunlar. Görünür, Məhəmmədsadiq Aran bununla şəcərə mənsubiyyətini, ulu babasının adını qoruyub saxlamaq və növbəti nəsillərə ötürmək istəyirmiş.

Məhəmmədsadiq Aranın doğulub boya-başa çatdığı Zəngəzur qəzasının Urud kəndi

Məhəmmədsadiq Aran ilk təhsilini doğma kəndində, ruhani olan atasından və əmisindən alıb. Onun ata və əmisinin Urud kəndində dərs keçdiyi məktəb binası Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonrakı onilliklərdə də yarıuçuq vəziyyətdə qalmaqda idi. Burada ərəb və fars dillərini, Quranı sərbəst oxuyub tərcümə etməyi öyrənən M.Aran 1908-ci ildə Qarakilsədəki ilkin təhsilini başa vurub. Sonra təhsilini Naxçıvan şəhərində rüşdiyyədə - yenitipli məktəbdə davam etdirib. 1914-cü ildə bu məktəbi də bitirib. Məhəmmədsadiq Axundzadə Naxçıvanda təhsil alarkən ədəbi yaradıcılığa başlayıb, şeirlərini “Açıq Söz” qəzetində və “Füyuzat” jurnalında çap etdirib. Azad düşüncəliliyinə, tənqidi fikirlərinə və şeirlərinin məzmununa görə təqib olunduğundan 1914-cü ildə Çar Rusiyasının ərazisini tərk edib Güney Azərbaycana getməyə məcbur olub. M.Aran həmin dövrdə Marağa şəhərində ibtidai məktəb açaraq pedaqoji fəaliyyət göstərüb.

Osmanlı dövləti cihad fətvası verdikdən sonra Məhəmmədsadiq Axundzadə Qafqaza qayıdıb və onun müddəalarını hər yerdə yaymağa çalışıb. 1917-ci ildə siyasi iqlimin yumşalmasından sonra Zəngəzura dönüb və qəzanın mərkəzi Gorusda məktəb açıb. 1918-ci ildə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi soyqırım zamanı ailəsini və soydaşlarını qorumaq üçün erməni daşnak dəstələrinə qarşı silahlı mübarizə aparıb. Bir müddət sonra M.Aranın ailəsi məcburi köçkün kimi Bakıda məskunlaşmalı olub.

Bu tarixdən sonra M.Aranın bir və ya bir neçə dəfə Zəngəzura, doğma kəndi Uruda qayıdıb yaxınları ilə gizli şəkildə görüşməsi barədə şifahi mənbələrdə müəyyən məlumatlar var. Ancaq bu səfər və görüşlərin dəqiq tarixini söyləmək çətindir.

M.Aranın yaxın qohumu Sevindik Mehdiyev bildirir ki, babam Molla Bilal danışırmış ki, Məhəmmədsadiq həbsxanadan

çıxandan sonra kəndə gəldi və gizli şəkildə görüşdük. Məhəmmədsadiqın bədənində yanıq izləri vardı, çox gərgin idi, ona iş-gəncə verildiyi aydın hiss olunurdu. Mənə dedi ki, özümü dəliliyə vurdum və NKVD-ni də buna inandırdım. Çalışıram tezliklə Arazı adlayıb İrana keçim. M.Aran ona bildirib ki, NKVD yaxınlarını axtaracaq və tapsa, çox incidəcək, qohum olduğumuzu inkar eləməkdən çəkinmə və bütün kitablarımı gizlət. Çox qısa müddət sürən bu görüşdən sonra Molla Bilal qohumunun onlardakı kitab və əlyazmalarını torbaya yığaraq yaxınlıqdakı kəhədə qazdığı quyuda basdırıb. Hadisələrin xronologiyası bu görüşün 1923-cü ilin sonunda baş tutduğunu göstərir.

M.Aran Azərbaycanı tərk etdikdən sonra Urudakı ata-baba yurdu, doğma ocağı boş qalmayıb. Bu məskunlaşmanın maraqlı tarixçəsi var. 1906-cı ildə Qarakilsənin kəndlərindən bir qrup ağsaqqal Ordubadın Vələver kəndində yaşayan və el-obanın dərin hörmət bəslədiyi seyid Mirqafar ağanın evinə gedərək ona bildirirlər ki, xalqa mənəvi dayaq olacaq imanlı bir şəxsə böyük ehtiyacları var. Ağsaqqallar seyid Mirqafar ağadan xahiş edirlər ki, övladı Mirismayıl ağanın onlarla getməsinə razılıq versin. Mirismayıl ağanın ailə üzvləri onun uşaq ikən çiçək xəstəliyi səbəbindən gözlərini itirməsinə görə doğmalarından ayrı yerdə yaşayacağı halda çətinliklərlə üzləşə biləcəyini deyirlər. Ancaq Mirismayıl ağa qonaqları naümid geri qaytarmır və onlarla birlikdə getmək üçün atasından icazə alır. Ordubaddan Qarakilsəyə köçən Mirismayıl ağa 17 il Qızılıç kəndində yaşayır. Təqribən 1923-cü ildə Məhəmmədsadiq Aranın yaxın qohumu Molla Bilal Mehdiyev Qızılıçğa gedir və Mirismayıl ağa ilə görüşərək ondan xahiş edir ki, relyef və iqlim etibarını ilə daha əlverişli olan Urud kəndinə köçsün və burada hər zaman ruhanilərin yaşadığı, hazırda isə boş olan bir evdə yaşasın. Məsləhətləşmələrdən

sonra Mirismayıl ağa Uruda köçür və dünyasını dəyişdiyi 1950-ci illərin ortalarına qədər babaları dini elmləri tədris edən təhsilli ruhanilər olan M.Aranın ata ocağında yaşayır. Xeyirxahlıq, saflıq, mərhəmət rəmzi kimi tanınan Mirismayıl ağadan sonra onun oğlu seyid Miriş ağa da nəinki yalnız Qarakilsə və Zəngəzur camaatının, bütövlükdə Azərbaycanın bir çox bölgələrindən, eləcə də Mərkəzi Asiyanın müxtəlif şəhərlərindən gələn adamların daim ziyarət etdiyi, böyük ehtiram və hörmət bəslədiyi, çətinliyə düşən zaman evinə pənah apardığı işıqlı və imanlı şəxs olub. 1988-ci ildə soydaşlarımızın Qərbi Azərbaycandan sonuncu deportasiyası zamanı seyid Miriş ağa edilən təkliflərə birmənalı şəkildə “Mənim evim ocaqdır, ocağı nə dəyişərlər, nə də satarlar” cavabını verir. Seyid Miriş ağa 2 dekabr 1988-ci ildə Urudu, ailəsinin 60 ildən çox yaşadığı evi bir gün geri qayıtmaq ümidi ilə tərk edir. M.Aranın dünyaya göz açdığı ev hazırda erməni əsirliyində qalan digər yurdlarımız kimi doğma sahiblərinin ora geri dönəcəyi günü gözləyir.

1919-1920-ci illərdə “Azərbaycan” qəzetində yayımlanan məqalələrində M.Aran Zəngəzurda və Qarabağın digər ərazilərindəki vəziyyəti təhlil edib, bölgənin problemlərini, ermənilərin yerli əhaliyə etdiyi zülmələri və törətdikləri qətliamları diqqətə çatdırıb. M.Aran bu qəzetdəki yazılarında ermənilərin xəyanətindən də söz açaraq vəziyyətin acınacaqlı olduğunu göstərüb və düşmənlə əlbir olan dövlət idarələrinin əməkdaşları barədə ölçü götürülməsinin vacibliyini ifadə edib: “Yolu kəsənlərin başçısı bir neçə gün bundan qabaqlara kimi Ağa körpüsü denilən qaraqol postunda uryadnik (polis məmuru) vəzifəsini ifa etməkdə idi. Şəhərdə şuluqluq düşən kimi həmin uryadnik Muxan da öz atını və tufəngini götürüb, həman Daşkəndə qaçıb orada quldurlar dəstəsinə sərkerdə olubdur. Amma əsl həqiqətə

baxsaq görürük, yalnız Qarabağda deyil, bəlkə ümum Azərbaycanda hökumət xidmətlərində minlərcə Muxan kimi qulluqçular vardır ki, bu gün hökumətdən məvacib alıb, qulluq edib, sabah hökumətin düşməni olub yolkəsən olurlar. Buna da gərək bir çarə edilsin”.

M.Aran “Azərbaycan” qəzetinin 10 avqust 1919-cu il tarixli 247-ci nömrəsində dərc olunan “Qarabağdan” sərlövhəli məqaləsində Amerikadan gələn nümayəndələrin yalnız erməniləri himayəyə götürməklərindən, haylara hər cür sosial xidmət göstərdikləri halda on minlərlə qaçqın azərbaycanlıdan birçə nəfərə belə yardım etmədiklərindən şikayətlənir. Müəllifin təsvir etdiyi ədalətsizlər, ikili standartlar prizması təəssüflər olsun ki, Azərbaycana münasibətdə 100 il sonra da eyni ilə qalmaqdadır. Yeganə fərq indi müstəqil Azərbaycan dövlətinin 20-ci əsrin əvvəlindəki vəziyyətimizdən fərqli olaraq hərtərəfli şəkildə güclü olması, milli maraqlarını bütün müstəvildə qoruya bilməsi və itirilmiş haqqlarını əzmkarlıqla bərpa etməsidir: “Qalmaqaldan sonra amerikalılar general-qubernator vasitəsilə müsəlmanlardan un, buğda alıb erməni qaçqınlarına müavinət göstərdilər. Lakin Qaybalıdan sonra 10-15 Qaybalı kimi müsəlman kəndləri də ermənilər tərəfindən viran edilib, müsəlmanlar da ac-çılpaq qalıb bərrü-biyabanlara düşüblər. Və hətta bir çoxları da Şuşaya gəlib burada küçələrə düşüblər. Amma nədənsə amerikalılar nə bunların ah-zarlarını eşidir və nə də bunların kəndlərindən qalxan yanğın alovlarını gözləri görürlər”.

M.Aran daha sonra təhsilini Bakı Ali Pedaqoji İnstitutunda davam etdirib. Bununla bağlı tədqiqatçılar müxtəlif tarixlər göstərirlər. Azərbaycan Pedaqoji İnstitutu Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin sədri Nəriman Nərimanovun imzaladığı 1921-ci il 26 avqust tarixli dekret əsasında yaradılıb. Deməli,

M.Aran adıçəkilən ali məktəbdə Azərbaycan Cümhuriyyətinin süqutundan sonrakı dövrdə təhsil alıb.

M.Aranın 1920-ci ilin aprel işğalından bir həftə sonra “Rab-fak”a (1919-1940-cı illərdə SSRİ-də mövcud olan fəhlə fakültəsi) daxil olması və silahlı şəkildə bura gedib-gəlməsi barədə də məlumatlar var.

Bolşevik Rusiyasının ölkəmizi işğal etməsindən, Azərbaycan Cümhuriyyətinin süqutundan sonra M.Aran gizli fəaliyyətə keçməyə məcbur olub. O, Mirzəbala Məhəmmədzadənin rəhbəri olduğu Azərbaycan İstiqlal Komitəsinə qatılıb. Azərbaycanlı mühacir, ədəbiyyatşünas, publisist Əbdülvahab Yurdsevər Azərbaycan İstiqlal Komitəsinin təşkilatlanmasında M.Aranın mühüm rolunun olduğunu yazıb: “Qurulmasından qısa müddət sonra Komitə Azərbaycanın bütün şəhər, qəsəbə və bir çox böyük kəndlərində təşkilatın müxtəlif qollarını yaratdı. Komitə tərəfindən bu təşkilatlandırma işinə üzvlərdən mərhum Məhəmmədsadiq Quluzadə (Xülusi) vəzifələndirilmişdi. Məhəmmədsadiq Aran həm Komitə ilə, həm də Xülusi ilə sıx əməkdaşlıq içində çalışırdı. Təşkilatın Qarabağ bölgəsindəki qolları Məhəmmədsadiq Aranın vasitəsilə və birbaşa onun zəhməti ilə qurulmuşdu”.

Ə.Yurdsevər M.Aranı “bir partiya üzvü və təşkilatçı olaraq çox nizam-intizamlı, əqidəsinə sadıq, işinə bütün varlığı ilə inanan və son dərəcə fədakar” siyasətçi kimi xarakterizə edib. Onun yazdığına görə bir çox üzvlər İstiqlal Komitəsinin direktivlərini M.Aran vasitəsi ilə alırmış.

M.Aran 1926-cı ilin aprelində “Yeni Kafkasya” jurnalında dərc etdiyi “İlk toplantı, ilk qərar. Xatirə dəftərimdən bir yarpaq” sərəlövhəli məqalədə Azərbaycan İstiqlal Komitəsinin (AİK) yaradıldığı iclası belə təsvir edir: “İstilanın üçüncü həftəsi idi. Aldığı dəvətnamədə “Axşam saat 10-da (...) küçəsində (...) nömrəli evə

gəlin, mütləq gəlin!” deyilirdi. Söz verilmiş vaxtda qeyd edilən evin arxa qapısından geniş bir salona girdiyim vaxt sıx izdihamın içinə daxil oldum. Bir az sükutdan sonra orda olanlardan biri ayağa qalxdı: “Əziz vətəndaşlar, bu toplantıda məqsədimiz milli müqəddəratımıza aid qərarlar verməkdir. Məsələ hər kəsə məlumdur. Onun üçün vaxt itirmədən toplantıya bir rəhbər seçilməsini təklif edirəm”, – dedi. Seçilən rəhbər qısa nitqində: “Əziz qardaşlar! Düçar olduğumuz müsibətin nə qədər acınacaqlı olduğunu hamınız qəbul edərsiniz. Vətən görünməmiş bir istilaya məruz qalmışdır. Düşmən güclüdür. Biz isə pərişan bir haldayıq. Lakin bu bizi məyus etməsin... Ölüm bizi qorxuda bilməz. Öhdəmizə düşən vəzifə tərəddüd etmədən mücahidə və mübarizəyə başlamaqdır. Yaşasın istiqlal! Məhv olsun ruslar! Yox olsun istila!” – deməklə sözünü bitirdi. İkinci nətiq bolşeviklərin rəngini dəyişmiş rus müstəviləri olduğunu isbat edirdi. Bunlar qırmızı imperialistlərdi deyirdi. Gözlərimizi bağlayaq, işimizi görək. İntiqam, intiqam əlaq deyə sözünü tamamlayırdı. Hər tərəfdən “yox olsunlar” sədaları eşidilirdi. Bir-birinin ardınca səsləndirilən çıxışlar qısa, lakin hərarətli idi. Hər kəs ruhunda qaynayıb coşanları açıb-tökmək istəyirdi. Lakin vaxt və vəziyyət təhlükəli olduğu üçün rəisin təklifi ilə sözdən əmələ keçildi, dərhal bir komitə təşkil edilərək aşağıdakı qərar təsbit edildi:

1. Millətlərin öz müqəddəratlarını özləri təyin etdikləri bu əsrdə vətən və millətimizin məruz qaldığı fəlakət və zülmü dəf etmək üçün bu gündən etibarən Azərbaycan İstiqlal Komitəsi təşkil edilir.

2. Azərbaycan İstiqlal Komitəsi rus bolşeviklərinin bu cani hərəkət və istilasını bütün cahən qarşısında protesto edir.

3. Azərbaycan İstiqlal Komitəsi qırmızı rusları vətəndən uzaqlaşdırmağı, həqiqi milli demokratik bir hökumətin təsisini qarşıya məqsəd qoyar.

4. Azərbaycan İstiqlal Komitəsi bu müqəddəs milli mücahidədə bütün vətəndaşların maddi və mənəvi yardımına istinad edər.

Bu qısa cümlələrlə Azərbaycan istiqlal mücadiləsinin istiladan sonrakı dövrü başladı. Qərar bir ümid şöləsi ilə parıldayan gözlərdən axan kədər yaşları ilə qarşılındı. Bu həm hüzn, həm sevinc əlaməti idi. Sanki bir saat sonra istiqlal əldə ediləcək kimi sevinənlər çox idi. Rəis “Ölmək var, dönmək yoxdur!” dedi. Hər kəs əl qaldırdı. İman dolu bir qəlblə and içdi”.

Maraqlıdır ki, M.Aran AİK-in yaradıldığı vaxtdan 6 il ötməsinə baxmayaraq, adıçəkilən məqalədə gizli təşkilatın elan olunduğu evin ünvanını yazmayıb. Görünür, müəllif bununla hələ də Azərbaycanda yaşayan silahdaşlarının və ya onların yaxınlarının bolşeviklərin xüsusi xidmət orqanlarının repressiyasından yayınmasına çalışıb.

Ancaq təbii ki, ölkənin işğalından sonra qurulmuş bolşevik rejimi ələhdarlarını daim təqib edir və onları nəzarətdə saxlamağa çalışırdı. Bu səbəbdən M.Aran və Azərbaycan İstiqlal Komitəsinin bir çox üzvü həbs edilir.

M.Aranın “Ergenekon yolları” kitabından məlum olur ki, o, 28 aprel işğalından sonra Azərbaycan İstiqlal Komitəsinin qurucularından və fəal üzvlərindən biri kimi üzərinə qoyulan vəzifələri icra etmək üçün xarici ölkələrə səfər edib və yenidən Azərbaycana qayıdıb. M.Aran bu kitabında səfər etdiyi ölkələrin adını çəkməsə də bunların içərisində Türkiyə və Gürcüstanın da olduğu dəqiqdir. “Türk Kültürü” jurnalının 1972-ci ilin fevralında nəşr olunan 112-ci sayında əksini tapan məqalədə M.Aranın Azərbaycan İstiqlal Komitəsinin regionlarda təşkilatlanma işini başa vurduqdan sonra qayıqla Batumidən Trabzona, ordan da İstanbula getdiyi yazılıb. M.Aran İstanbuldakı azərbaycanlı

mübacirlərlə görüşüb məsləhətləşmələr apardıqdan sonra eyni yolla yenidən geri qayıdıb.

Əbdülvahab Yurdsevər M.Aranın ilk dəfə 1923-cü ilin ortalarında Gürcüstanda həbs olunduğunu yazır. Həmin vaxt İstiqlal Komitəsi M.Aranı Gürcüstan Milli Müqavimət Mərkəzi və gürcü sosial demokratları ilə danışıqlar aparmağa göndəribmiş. Bir müddət öncə Komitənin Tiflisdəki nümayəndələrindən olan, “Yeni Fikir” qəzetinin əməkdaşı Firudun Hacızadəni “Zaqçeka” (Zaqafqaziya Fövqəladə Siyasi Komissiyası) həbs edib. F. Hacızadə işgəncələrə dözməyərək M.Aranın Gürcüstana səfəri və burada görüşdüyü şəxslər barədə məlumatlar verməyə məcbur olub. Bundan sonra M.Aran da həbsə atılıb.

M.Aran həbs olduğu tarixi dəqiq göstərməsə də “Ergenekon yolları” kitabında və bir sıra məqalələrində 1923-cü il aprel ayının əvvəllərində Tiflisdə “Zaqçeka”nın yeraltı zirzəmisində olduğunu yazıb. Üzərində heç bir sənəd, vəsiqə tapılmadığından onu güllələmirlər, ağır işgəncələrə məruz qoyaraq bolşevik hakimiyyətinə qarşı gizli mübarizə aparan təşkilatın üzvləri haqqında məlumat əldə etməyə çalışırlar. Sovet çekistləri M.Aranı “döyür, söyür, yumruqlayır, içiboş tapançalarla atəş açır, yerdə sürüyürdülər”. M.Aranın üzərində müxtəlif işgəncə növlərini “sınaqdan” keçirdikdən sonra özünün yazdığı kimi onu al qan içində ayağa qaldırır və üzünə “həyasızcasına gülümsəyib” sorğuya davam edirlərmiş. M.Aranı qolları zəncirli şəkildə Tiflisdən Bakıya və Bakıdan Tiflisə göndərir və üzərində istintaq işləri aparılırmış.

İşğalçı rejimin işgəncə aparatının aprel işğalından ötən 3 ildə Azərbaycandakı gizli müqavimətçilərin izini müəyyən etmək və üzvlərini tapmaq üçün M.Arana verdiyi işgəncələr nəticə vermir, ondan heç bir informasiya qopara bilmirlər. Buna görə çekistlər

çox qəzəbli olsalar da M.Aranı yumşaltmaq üçün şirin dillərini işə salıb qurtuluş, pul və mükafatlandırmalar vəd edirlər. Lakin belə cəhdlər də nəticəsiz olur və cəsur cümhuriyyətinin iradəsini heç bir vasitə ilə qıra bilmirlər: “Bir gecə yenə uzun bir sorğudan sonra çekist heç bir nəticə əldə edə bilməyəcəyini görəncə, vəhşi bir kaftar kimi qəzəblə yerindən duraraq əlindəki tapançası ilə üstümə gəldi və hayqırdı:

– Sənin haqq etdiyindən artıq ölümdür!

Dedim: – Ölürsəm də, ölkü yolumdur...”.

Bir neçə ay həbsdə qaldıqdan və üzərində bir çox tibbi təcrübələr aparıldıqdan sonra M.Aran həbsdən azad edilir.

M.Aranın həbsdən azad edilməsinin başlıca səbəbi onun dəliliyi son dərəcə mükəmməl şəkildə təqlid etməsi olub. Bu xüsusi bacarıq M.Aranı iki dəfə ölümdən xilas edib. Bolşeviklər M.Aranın xəstə olduğuna inanırlar və onu “Zaqçeka” həbsxanasından azad edirlər. M.Aran Bakıdakı silahdaşlarının Tiflisə göndərdiyi Azərbaycan Cümhuriyyəti parlamentinin ən gənc üzvü Rəhim Vəkilovun vasitəsi ilə Bakıya gətirilir.

Asif Rüstəmli “Zirədən başlanan yol (M.B.Məhəmmədza-dənin həyatı, yaradıcılığı və mühiti)” adlı kitabında Azərbaycan Respublikası Dövlət Təhlükəsizliyi Xidmətinin arxiv sənədlərinə istinad edərək yazır ki, M.Aran 19 aprel 1923-cü ildə Pankratovun imzaladığı Zaq.ÇK-nın 70 sayılı orderi ilə həbs olunub. 20 aprel 1923-cü il tarixli Dindirmə protokolunda M.Aranın silahdaşları ilə bağlı müstəntiq Yərşovun suallarına inkar və yayındırıcı xarakterli ümumi cavablar verdiyi görünür. M.Aran həmçinin, ifadəsində Müsavat partiyasının üzvü olduğunu etiraf edib. O, “Zəngəzur qaçqınlarından Urud kəndinin sakini Məhəmməd Sadıq Axundzadə” imzası ilə yazdığı “Zaqafqaziya ÇK-na məruzə” adlı geniş izahatda Trabzona necə və hansı icazə ilə

getməsi, orada nə qədər yaşaması və nəyə görə yenidən Tiflisə qayıtması barədə məlumatlar var. Ancaq bu məlumatların çoxu M.Aranın işğalçı bolşevik hökumətinin zülmündən yaxa qurtarıb mühacirətə gedəndən sonra yazdığı xatirələrdə təsdiqini tapmayıb. Bütün hallarda adıçəkilən izahat materialında əksini tapanlar M.Aranın siyasi fəaliyyətinin 27 aprel işğalından sonrakı dövrünün öyrənilməsi baxımından maraqlı informasiyalardır: “Keçən 1922-ci ilin may ayında Zaqafqaziya hökumətinin izni ilə Qars qaçqınları ilə bərabər Trabzona getdim. Trabzonda qardaşım Tağı Trabzon Darülmüəllimində oxuyurdu. Xəstə olduğuna görə mənə xəbər göndərmişdi. Mən də hökumətdən izn alıb qardaşım Tağının (nömrəsi 234) Darülmüəlliminə getdim. Bir ay yarım qardaşım naxoş olduğundan orada qaldım. Sonra onun naxoşluğu, tif xəstəliyi mənə sirayət etdi. Əlli gündən artıq mən xəstə oldum və sonra səhhət tapdım. Orada həyat keçirmək çətin olduğundan vətənə gəlmək istədim. Türkiyə hökuməti əvvəlcə izn vermədi. Çox uzun əziyyətdən sonra Türkiyə hökuməti izn verdi. Sonra Trabzon Rus Şura konsulluğuna müraciət etdim. O da Tiflisdən izn istədi. Bir çox vaxt gözlədim. Cavab gəldi, Trabzon Rus Şura konsulluğu viza verdi və mənə öz kuryeri ilə bərabər Batuma göndərdi. Batumda mənim vəsiqələrimi aldılar və hökumət on beş manat qızıl pul istədi ki, vəsiqələrimi versin. Mənim param olmadığından vəsiqələrimi orada buraxıb Tiflisə gəldim. Tiflisdə Qars qaçqınlarından Musa namında birisinin Trabzondakı qardaşı məktub və bir ədəd köhnə palto göndərmişdi. Musanı bən Şeytanbazarda tapıb bu adam ilə bərabər danışa-danışa bir dükana girdik. Dükanda bir neçə adamlar, bunların içərisində Nəcəfov Əli Əfsər də vardı, hansı ki, mən onu Azərbaycan Komisarlar Şurasında 1921-ci ilə görmüşdüm. Onlar məndən soruşdu ki, haradan gəlirsən? Mən

cavabında Trabzondan gəlirəm - dedim. Bu sözdən sonra onlar məndən oraların mühacirlərinin əhvalını sordular. Mən nəyi görmüşdümsə danışdım”.

M.Aran xatirələrində ikinci dəfə həbs olunduğu tarixi dəqiq göstərib - 7 oktyabr 1923-cü il, cümə günü. M.Aran bu tarixdən cəmi ay yarım öncə həbsxanadan çıxdığını bildirib. Həbsdə olduğu müddətdə gördüyü işgəncələr M.Aranı fiziki cəhətdən haldan salmışdı və öz sözü ilə ifadə etsək “yarımcən etmişdi”. Azadlıqdan yararlanaraq şəhərə gəzintiyə çıxan M.Aran dənizkənarı bağa gedir və burada Əbdülvəhab Yurdsevərlə qarşılaşır. Onlar Ə. Yurdsevərgilə yola düşürlər və ötən müddət ərzində başlarına gələnləri bir-birlərinə nəql edirlər. Gecə saat 4-dək davam edən söhbətdən sonra yemək yeməyə başlayarkən yeddi nəfər milis evə basqın edir. Onların hər ikisi həbs olunur. Bu dəfə M.Aranı sorğuya çəkən ilk şəxs Mirçəfər Bağirov olur. M.Bağirov M.Aranı və silahdaşlarını antikommunist fəaliyyətdə və “Çekanın qızıl güllələrindən” qorxmamaqda suçlayır. Ona ünvanlanan əsas suallar gizli nəşr olunan “İstiqlal” qəzeti ilə bağlı olur. M.Aran burada “İstiqlal” qəzetinin gizli mətbəəsinin ünvanın aşkarlandığını anlayır. M.Aran ona ünvanlanan suallara “Həbsdən yeni çıxmışam, qəzet oxumuram. Xəstəyəm. Nədən bəhs etdiyinizi də anlamıram” cavablarını verir. Nə qədər çalışsalar da, bolşevik hökumətinin məmurları ondan silahdaşları haqqında məlumat ala bilmirlər.

Dəlil təqlidi bu dəfə də M.Aranın köməyinə çatır və beləliklə, ölümdən yaxa qurtarır. “ÇK”da tamamilə əmin olurlar ki, M.Aran xəstədir. Onu növbəti dəfə həbsdən azad edirlər. Lakin bu dəfə çəkistlər M.Aranı həbsxana binasından çölə çıxarmağa çətinlik çəkirlər. M.Aran ısrarla “bura mənim evimdir” deyib getmirmiş. Nəhayət, onu şirin dilə tutub getməyə razı salırlar. Bir

müddət qapıda gözləyən M.Aran hamının çıxıb getdiyinə əmin olduqdan sonra öncə Yevlaxa, sonra isə Qarabağa yola düşür. Oradan isə İran ərazisinə keçir.

M.Aran mühacirətə getdikdən sonra da sovet xüsusi xidmət orqanlarının diqqətində saxlanılıb. Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialist Respublikası Birləşmiş Dövlət Siyasi İdarəsinin (ZSFSR BDSİ) 12 oktyabr 1925-ci ildə Qafqazın Birləşmiş Konfederatlar Komitəsi və İstanbuldakı Azərbaycan koloniyasının durumu, Polşa və Türkiyənin qafqazlı mühacirlərə münasibətdə siyasəti haqqında hazırladığı xəbərdə bildirib ki, Sultanzadə qrupunun fəallığı onlara əks olan müsavətçilər cəbhəsində narahatlıq doğurub. Müsavat Komitəsi Sultanzadə və qrupu ilə planlı mübarizə aparmaq üçün Şəfi bəy Rüstəmbəyli, Məhəmmədsadiq Axundzadə və İsmayıl bəy Nəzərəliyevdən ibarət üçlük yaradıb.

Məhbus, sonradan repressiya qurbanı olan Əli Kərimov (1902-1937) 2-4 mart 1937-ci il tarixlərində müstəntiqə verdiyi ifadədə bildirib ki, keçmişdə Qarabağda böyük rol oynamış Məhəmmədsadiq Axundzadə Xosrov bəy Sultanzadənin yaxın adamı idi.

M.Aran 1923-cü ilin sonunda İrana, ordan da 1924-cü ilin əvvəlində Türkiyəyə gedib. Türkiyədə yaşadığı ilk şəhər Trabzon olub. Bir il bu şəhərdə qalaraq müəllimlik edib, həmçinin, ictimai fəaliyyətlə məşğul olub. M.Aran bolşevik zülmündən xilas olub Türkiyənin müxtəlif şəhərlərinə pənah gətirmiş soydaşları ilə əlaqələr qurub və onlara yardım etməyə çalışıb. Trabzonda yaşadığı dövrdə bolşevik işğalından sonra başına gələnləri qələmə alıb. Onun memuar xarakterli “İstiqlal mübarizəsinə aid bir hadisə” sərlovhəli məqaləsi “Yeni Kafkasya” jurnalının 16 aprel 1925-ci il tarixli 14-cü nömrəsində nəşr olunub. “Yeni Kafkasya”nın 28 aprel 1925-ci il nömrəsində yazılanlardan məlum

olur ki, ağır güzəran keçirən mühacir azərbaycanlılar üçün Trabzondan ən çox (500 kuruş) yardım göndərən üç şəxsdən biri də M.Arandır. Bu siyahıda onun adı “Azərbaycanlı Sənən Bəy” kimi təqdim edilib.

Qısa müddət sonra ictimai-siyasi fəaliyyətini genişləndirmək üçün böyük şəhərdə yaşamaq zərurəti hiss etdiyindən İstanbulla köçüb. İstanbulda Müsavat Partiyası Xarici Bürosunun Mədəniyyət Komitəsinin nəzdində Azəri-Türk Gənclər Birliyi təsis edilib və M.Aran bu qurumun rəhbəri seçilib. Şəfi bəy Rüstəmbəyli, Səlim Ağasibəyli, Məhəmməd Ağaoğlu, Niyazi Yusifbəyli, İsgəndər xan Xoyski, Mirzə Hacızadə, Hüseyn bəy Mirzəcəmalbəyov təşkilatın fəal üzvləri, İsmayıl Sarı İmanquluoğlu isə katibi olub. Qurumun məqsədi mühacir gəncləri təşkilatlandırmaq, onların milli ruhunun yüksəldilməsinə çalışmaq və maddi durumu ağır olan üzvlərə kömək etmək idi.

1926-cı ildə İstanbul valiliyi “Azəri Türk Gənclər Birliyi”nin nizamnaməsini təsdiq edib.

M.Aran 1927-ci ildə İstanbul Darülfünunun Ədəbiyyat fakültəsinə qəbul olunub. Amma burada təhsilini sona qədər davam etdirməyib. Əsas diqqətini mühacir azərbaycanlıların təşkilatlanmasına və Azərbaycanın istiqlalını bərpa etməsi üçün sovet hakimiyyətinə qarşı siyasi-ideoloji mübarizəyə yönəldib.

Mühacirətdə olduğu ilk illərdə M.Aranın “Yeni Kafkasya” jurnalında onlarla məqaləsi və şeiri yayımlanıb. Bu məqalələrin əsas leytmotivini bolşevik işğalının acı nəticələri və azadlıq uğrunda savaşı davam etdirilməsinin vacibliyi mövzusu təşkil edib. Jurnalın 31 oktyabr 1925-ci ildə çapdan çıxan 3-cü sayında əksini tapan “İstiqlal şəhidləri: “Qafqaz qurbanlarından” adlı məqalədə Zəngəzur qəzasının Dondarlı kəndində (indiki Qubadlı rayonu) gördüyü acı hadisədən bəhs olunur. Yaralı türk

əsgərinin son nəfəsində dediyi sözləri böyük kədər hissi ilə ifadə edən M.Aran onun şəhid olmasından sonra ətraf kəndlərin sakinlərinin, qəza qubernatorunun, polislərin, yerli məmurların və məktəblilərin iştirakı ilə cənazənin Mirlər kəndindəki Seyid Həmzə türbəsinə aparılaraq böyük izdihamla dəfn edildiyini yazır: “Hər türk ölkəsi mənə vətən və hər hansı bir türk qadını mənim anamdır!.. Amma məni qucağında böyüdən əziz anamı çox görmək istəyirəm. Ah, bir də qismət olsaydı...”.

27 aprel 1927-ci ildə “Yeni Kafkasya”da işıq üzü görən “Məşum bir xatirə” başlıqlı məqalədə M.Aranın 1920-ci ildə Ağdamda şahid olduğu “Xəlil paşa ordusu”nun keçidinin təsviri də çox təsirlidir. M.Aran burada taqımın önündə gedən zabitləri dərhal tanıyır. Onlar birinci dünya müharibəsi zamanı əsir kimi Nargin adasında saxlanılan və azərbaycanlıların oradan qaçıraraq xilas etdiyi, sonra Azərbaycan milli hökumətində xidmət etmiş türkiyəli Əli Heydər, Mustafa Fəhmi, Salih, Cəmil və Qədri bəylər imiş: “Sürüdəki səfillərin üzərində paltar deyilən bir şey yoxdu. Cır-cındırla örtülmüş baldırları çıpaq, silahları qırıq, təsadüfi dünyənlənmiş sicimləri belə səliqəsiz şəkildə çiyinlərindən asılmış, rəngləri qaçmış, donuq gözləri uzun illərin aclığından çuxura düşmüşdü. Şimalın soyuq və vəhşi çöllərində sırf ac qarınlarını doyurmaq həvəsi ilə axıb gələn bu səfələt sürüsü üst-başları və qorxunc simaları ilə kabusu xatırladan əcaib varlıqları təmsil edirdilər.

...Bir həftə, bəli həftə belə tamam olmadan aldadıdıqlarını başa düşən Qarabağ sakinləri qızıl geyimə bürünərək Anadoluya yardıma deyil, cənnət kimi yaşıl düzləri istilaya gələn bu mənfur ruslara qarşı kükrəyərək ayaqlanmış və onların minlərlə murdar leşlərini qara torpağa sərdikdən sonra yerdə qalanlarını da bir çaqqal sürüsü kimi Yevlax stansiyasına qədər sıxışdırmış və tərki-silah etmişdilər.

Təəssüf ki, bu mənhus tale burada da tərs üzünü göstərdi. Gəncə üsyanından sonra Qarabağ üsyanı da zahirən yatırıldı. Lakin için-için alovlanan atəş sönməmiş, üsyan hələ də bu və ya başqa formada davam etməkdədir”.

1928-ci ildə M.Aran “Yeşil Yaprak” adlı dərgi təsis edib. “Orhaniye” mətbəəsində nəşr edilən jurnalın rəsmi ünvanı “İstanbul, Aya Sofya qarşısında Hilali-Əhmər caddəsi, nömrə 6” olub. Cəmi üç nömrəsi nəşr olunan jurnal əski əlifbada çıxıb. Dərginin ilk sayı 16 iyun 1928-ci ildə çap olunub.

Jurnalın birinci nömrəsinin ilk səhifəsində dərc olunan “Yolumuz” adlı kiçik yazıda qeyd olunur ki, gənc azəri yazarların nəşr etdiyi bu məcmuədə nöqsanlar da tapmaq mümkündür. Bu yazıda jurnalın əsas məqsədi də açıqlanıb: “”Yaşıl yarpaq” əsarət zənciri altında bulunmaq bədbəxtliyinə düşən Azərbaycanda sənələrdən bəri tutuşan faciəyə seyrçi qalan cahana onun dərdlərini eşitdirmək üçün yapılan nəşriyyata iştirak etmək məqsədiylə yayımlanır”. Dərginin bu nömrəsində Məhəmmədsadiq Aranın “Yeni Türkiyə haqqında” adlı məqaləsi və Azərbaycan Cümhuriyyətinin elan edilməsinin 10-cu ildönümü münasibətilə keçirilən tədbir haqqında reportaj verilib.

Dərginin 5 iyul 1928-ci ildə nəşr olunan ikinci sayında M.Aranın “Azərbaycan, Türkiyə, İran”, “Rusiya-Ermənistan” və “Azəri saz şairləri” adlı məqalələri və şeirlər yayımlanıb.

“Yeşil Yaprak”ın 1 sentyabr 1928-ci ildə işıq üzü görən üçüncü və sonuncu nömrəsində M.Aranın bir neçə məqaləsi və şeiri dərc olunub. Jurnalın bu sayında Məhəmmədəmin Rəsulzadənin əmisi oğlu, Azərbaycan Cümhuriyyətinin parlament üzvü, 1930-cu ilədək İranda yaşamış Məhəmmədəli Rəsulzadənin Tehrandan göndərdiyi təbrik mətni də verilib: “İstiqlalımızın onuncu ilinə müsadif nəşr etdiyiniz “Yaşıl yarpaq” məcmuəsinin

böyüyərək qocaman bir ağac, qalın bir orman olmasını səmi-mi qəlbədən təmənni edirəm. Əminiz ki, bu “Yaşıl yapraq” kəndi məmləkətimizdə dərin köklər atacaq və pək eyi sëmərələr verəcəkdir. Təbrik edər və müvəffəqiyyətlər dilərəm”.

M.Aran “Ötüken” dərgisinin 1969-cu ildə çıxan 2-ci sayında dərc olunmuş “Azərbaycan, Türkiyə və İran” sərlövhəli məqalədə vaxtilə “Yeşil Yaprak” jurnalında rəsmi Tehranın antitürk siyasətinin tənqid olunmasına görə İranın Türkiyədəki diplomatik korpusunun rəhbərinin onunla görüşərək bu mözuya toxunulmamasını xahiş etdiyini bildirib. M.Aran, həmçinin, bu yazıdan sonra millətçi dostlarının “Yeşil Yaprak”ı bağlamağı xahiş etdiyini təəssüflə xatırlayır: “Bundan neçə il əvvəl Tehranda nəşr olunan “Ayəndə” adlı bir jurnalda Azərbaycan Cümhuriyyəti haqqında gözlənilmədən çox mənfi, hətta düşməncəsinə uzun bir yazı yayınlanaraq Azərbaycan Cümhuriyyəti bacardıqca tənqid edilmiş, bu ölkəni daim rusların əlində saxlamaq üçün Tehran hökumətindən lazımi təşəbbüs göstərməsi istənilmişdir. Bu zaman Türkiyəni də tənqiddən kənarda qoymamışlar. Bu düşüncəsiz yazıya o zaman İstanbulda nəşr edilən “Yeşil Yaprak” jurnalında lazımi cavabı verəndə İranın o vaxtkı səfiri Məhəmməd xan Səidülvüzərə məni dəvət edib “Ayəndə” jurnalının İran hökuməti tərəfindən həmin məqaləyə görə bağlanıldığını və mənim haqlı olduğumu da bildirərək, bundan sonra bu mövzunun müzakirəyə çıxarılmamasını təkidlə xahiş etmişdir. Səfir bəy sözarası özünün də marağalı türk olduğunu açıqlamışdır.

Qəribədir. Bu məqalədən sonra məfkurə dostlarım da jurnalı bağlamağı məndən xahiş etmişdilər. Hey gidi dünya, hey!”.

“Yeşil Yaprak”da həm Azərbaycanı istila edən Rusiya, həm də Güney Azərbaycan türklərinin hüquqlarını pozan İran hökuməti tənqid olunub. Bu mövzuların gündəmdə saxlanılması

qonşu dövlətləri narahat etdiyindən dərginin nəşri qısa müddət sonra dayandırılıb.

1920-ci illərin sonlarından etibarən mühacirlər arasında ziddiyyətlər meydana çıxmağa başlayıb. Onların arasındakı fikir ayrılıqlarını mətbuatda çap olunan yazılarda da görmək mümkündür. Məhəmmədəmin Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə nəşr olunan “Odlu Yurt” jurnalının 1929-cu il tarixli 4-cü sayında M.Aranla bağlı tənqidi fikirlər – onun “Azəri Türk Gənclər Birliyi”ni idarə edə bilmədiyi barədə yazı da bu ixtilafdən xəbər verir. Təşkilatın 1929-cu ilin may ayında İstanbulda “Milli Sənaye Birliyi”nin salonunda keçirilən yığıncağında sədr Məhəmmədsadiq Aran nizamnamənin tələblərini pozmaqda, fəaliyyətini idarə heyəti ilə razılaşdırmamaqda və sənədləri qaydaya salmamaqda günahlandırılıb.

Tədqiqatçı Dilqəm Əhməd yazır ki, Məhəmmədsadiq Aran “Azəri Türk” jurnalının 1929-cu il noyabr nömrəsində yayımlanan hesabatda ötən 4 il ərzində sənədlərə əsasən təşkilatın 39 tələbəyə maddi kömək etdiyi, bir çox azərbaycanlı gənclərin məktəblərə daxil olmasına dəstək olduğunu, 32 tarixi-ictimai konfrans və 7 xüsusi mədəniyyət tədbiri keçirdiyini bildirib. Jurnaldakı yazıda Şəfi bəy Rüstəmbəyli, Xəlil bəy Xasməhəmməd və Əbdüləli bəy Əmircanın birliyin büdcəsini haqsız olaraq başqa işlərə sərf etdiyi və M.Rəsulzadənin də bu qərarı dəstəklədiyi iddia edilib.

M.Aran “Yeni Turan” qəzetinin 1932-ci ilin mayında işıq üzü görən beşinci sayında əksini tapan “Məfkurə yolundan sapan bir təşkilat” başlıqlı məqaləsində Azəri-Türk Gənclər Birliyində baş verən hadisələri qələmə alıb. M.Aran bu məqalədə təşkilatın 1929-cu ilədək normal fəaliyyət göstərdiyini bildirib, bu tarixdən sonra isə “beş-altı nadanın əlində qalaraq bolşevik yuvasına” çevrilməsini kəskin şəkildə tənqid edib.

شیل یاپراق

صافی 1

شیل 1

املهور آذربیکر معاونت قلمیه سیبه
اون بئش کونده بر نشر اولنور اجهتایی ، سیاسی ، مستقل الافکار ملتپدور مجموعه

16 حیران 1928

مندرجات : 1 — یونیز [تعقب اشیکمز مقصدده دائر برافسوز] 2 — اون
سته آرقه مزده [آذربایجان استقلالک اون ییالی ، تاسدیله] 3 — یکی تورکجه
حقنده انورکجه حقنده خارجهده یاپیلان پرویاجاندالره دائر] 4 — آذربایجان استقلالک
تعبد مراسمی [استانبولده تظاهرات] 5 — یاناو طاهر [شعر] 6 — تاریخه
دوغوش [استقلال اعلانک عرفه سندکی وضعیتین بر صحنه]
7 — طاهر [شرق]

دوستانلاریمیز! بۇ گۆنلر، قارندره، مجموعه مزده آتونه اولور.
صوریله مفکورهمزک رویمه هایبشرلی اقتصاد ایره .

لسخمی 7½ غروشدر

اداره خانمسی : استانبول ، آیاصوفیه قارشو سندده هلال احمر جاده می نوسرو (6)

محل توزیمی : باب عالی جاده سندده « جمعیت » کتبخانه می

بازیدده « شهبال » قوطاسیه مغازه سیدر .

آبونه شرالطی
سایه کی 160 افق بابانی
75 غروشدر

خارجده 1½ دولار
نسخه سی 7 غروشدر

آدرس :
استانبول : آياقوفه
هلال احمر جاده سنده
(6) نومرو

مسلكمه موافق بازلر
ممنونته نشر اولنور .

يشيل ياپراق

صفا گلديكنز!

نشر افلری ایلد استانبول سرارده غمزه ایله رئیس جمہور غازی مصطفی کمال ایسا حضرتین «یشیل یاپراق»
جمہور عسی حرمت زنجیر سلاہ مبارکہ رب : صفا گلديكنز اولو غازی !

اون سنه آرآه مزده

بوز سنه ک آسارت زنجیرینی بارچالایارق حریت واستقلالینہ اولکستک شیشہ طامارندن بر بودوم قان یلامق ایچون ،
قوشان آذربایجان تورکلی ، استقلالیت اعلانک اونچی
اختلالچیلر ، دها مرکزہ . تماماً نصاحب ایله یلمدکلری
خالده با کوده قانی فاجعه لر ترتیب
ایدیور ؟ تیزیل - بیاش روس
قوتلر بله رمی تومیته جیلری والحاصل
پوتون قتنه وفساد مؤسسہ لرندن
استفاده ایله بر قیزیل قاضیغه
کی اسهرک ملی حرکتی قنہ بوغوق
ایستورلردی . . .

بولون

پیل دونومی اشبو کین مایسک
۲۸ نی کونی تسعید ایتدی .
قان و آتشدن دوغان بو استقلالیتک
نه چین مرحلہ لر کچیره دک ، نه کی
مشکل بر دورده اعلان ایدیلمکینی
آشق حادناک شاهده اولانلر
تقدیر ایله ییلر لر . بوز میلیون
بر روس کتله سنه قارشی درت
میلونلر تورک آذربایجان ، پوتون
مخرومیتہ رغماً ، غضب اولونان
حق استرداد ایله یلمش وعصرک
پوتون شرالط و اجاباتی حاوی
ملی مدنی ایلتک تورک جمہوریتی
تأسیس ایلتک شرافی قازاشمدر .
امریالیست روسیه جان چکیشدیکی
زمانلر دده دویم یلمه برن حرص کوزلری آذربایجاندن
ایرمق ایسته یور ، چارنی استخلاف ایدن موتی کره نسکی
حکومتی و اونی تعقیب ایدن بولک و زومک ، بر آن اول
بوگون مطبوعات عالمه حیاتی سنه کوچوک
برجموعه ، دها قاریشیور . کنج آذری محررلرک
معاونت تحریریه ساحة انتشاره چیقان بو
جموعه ده نقصانلر بولق ممکندر . جموعه من
عمره قارنریسک حسن نیت و توجہلری سایه سنده
وتوعبولان نقصانلری کیدر مکه چالیشا ققدر .
«یشیل یاپراق» آسارت زنجیری آلتده
بولوق بدخلک کنه دوشن آذربایجانده سنه لر دهری
طوتوشان فاجعه به سرچی قانن جهانہ اونک
دردلری ایستدیرمک ایچون بایلان نشریانه
اشترالایمک مقصدیله انتشار ایدیور . بوا میدی
- بر ازده اولسون - تحتی اندر بره یلیرسه
کندینی یک مسعود غدا ایله جکدر .

بو اسنادہ قافقاسیا جبهه سنده
أرلر ، قهرمانلر میدانندن قاجان
روس اوردولری دیگر برلردن
سکوتلر کدکلری خالده آذربایجانہ
بر تودوز جانلر اورموروسی کی
صالدیر بیور ، جبهه ده کی خنجچی
هپ سلاحسز مضموم آذربایجان
تورکرلر قانق ایسته بورلردی . .

فقط ، بورودکلری بولارده هپ قانی ایزلر برالقن بو قان
حریرلردن قسم اعظمی اقتدقلری قانده کندیلری ده بوغولارلق
طوب ، جبهه خانه وسلاجلارینی آذربایجان استقلال مجاهدلرینہ

1929-cu ilin iyun ayında “Odlu Yurt” məcmuəsinin redaksiyasında axtarış aparılıb və bir sıra sənədlər müsadirə olunub. Bu məsələdə bəzi şəxslər M.Aranı günahlandırmağa çalışıblar. M.Aran bunu özünə təhqir və böhtan sayaraq hadisəyə sərt reaksiya verib. M.Aranın “Azəri Türk” dərgisinin 1929-cu ildə nəşr olunmuş 28-29-cu nömrələrində dərc etdirdiyi “Paydos efendilər, paydos (bir rezalet sahnesi)” sərlövhəli məqalə də mühacir azərbaycanlılar arasındakı münasibətlərdəki ziddiyyətləri bütün çıpaqlığı ilə əks etdirir: “Xəyanətin Rəsulzadə Məhəmmədəmin bəyin dost və silahdaşlarından Rüstəmbəyli Şəfi bəy tərəfindən yapıldığını təsbit etdik”. Ş.Rüstəmbəyli isə bu ittihamlara görə həmin dövrdə M.Aranı məhkəməyə verib.

M.Aran “Azəri Türk” dərgisində yayımladığı məqalədə “milli evrak” mübahisəsi – mühacir azərbaycanlıların təşkilatına aid sənədlərin müsadirə olunmasının səbəbləri barədə yazırdı: “Hər bir vətənsəvər azərbaycanlının utanc duyduğu hadisə budur: Doqquz ildən bəri qırmızı rüslərə qarşı xaricdə Azərbaycan davasının müdafiəsi davam edir. Həmin davaya xaricdə olan bütün azərbaycanlılar əllərindən gəldiyi qədər maddi və mənəvi yardım etməkdə idilər. “Mill vəhdətdən səadət doğar” fikrinə etiqad edənlər, iş başına kimlərin fürsət tapıb keçdiklərinə əhəmiyyət vermirdilər. Hər kəsin uzaqdan-yaxından əlaqədar olduğu bu “fəaliyyət”in səmərəsi olaraq ortada yalnız istiqlal davası tarixinin toplanmış sənəd və kağızları vardı. Təqribən beş ay əvvəl bu məxfi milli sənədlərin ələ keçməsi xəbərini aldım. Sıx surətdə gizlədilməyə çalışılan bu məsələnin yenə maraqlı şəxslər tərəfindən ifşa olunmasına biz də laqeyd qalmadıq və təhqiqatımızı dərinləşdirdik. Şəfi bəyin pis niyyətlə həyata keçirdiyi bu cinayətin sırf öz “arxadaş” və “lideri” Rəsulzadə Məmməd Əmin bəyi yıxmaq məqsədilə etdiyi təsbit edilərək, məsələ bütün təfərrüatları ilə yazılı şəkildə Rəsulzadəyə bildirilmiş və “bu

mənfur hərəkət ört-basdır edilərsə, mətbuata çıxarar, ədliyyəyə qədər gedər, bu namus oğrusu ilə həmkasa olduğunuzu bütün cahana elan edərək” deyilmişdi”.

M.Aran bu məsələ ilə bağlı 12 sentyabr 1929-cu ildə azərbaycanlı mühacirlərdən birinə göndərdiyi məktubda hadisənin detalları haqqında yazırdı: “...əvvəlcə şəxsən anladığım zaman, bu xüsusda yazılı bildirilməsini istədiyiniz üçün bu “sənədi” sizə öz əlimlə göndərirəm. Olayın (yəni evrakın ələ keçməsinin) səbəbi sizinlə bərabər çalışanlardan Şəfi bəydir. Plan belə qurulmuşdu ki, əvvəlcə redaksiyada axtarış aparılacaq, bundan sonra isə Şəfi bəy idarə heyəti daxilində bu hadisədən dolayı gurlu-tu qoparacaq və Əmin bəyə hökumətin etimad etmədiyi əsas gətirilərək, ona erimadsızlıq göstəriləcək və rəhbərlikdən kənarlaşdırılacaq... Bəlkə də bu iş onun ölkədən sürgün edilməsilə nəticələnəcək ki, hadisələrin belə inkişafı “daha məntiqli” olardı. Bu xüsusda bəzilərinə qorxudurmuş da. Qurulan bu oyun gözlənilən nəticəni verməyincə, Şəfi bəy bəzi təcili tədbirlərə baş vurur. Çünki o, üzərinə götürdüyü vəzifələri yaxşı yerinə yetirmədiyindən əlaqədar şəxslər qarşısında çətin vəziyyətə düşübmüş. Bu məsələnin ardınca düşüb, bir təsadüf nəticəsində öyrəndiyim həmin xəyanəti Rəsulzadə Əli bəyə açdım. O da Xəlil bəyə söylədi. Xəlil bəydən də xəbər Şəfi bəyə yetişdiyi zaman başlıovlu doktor Xosrov bəyin yanına qaçaraq, işin haradan sızdığını anlatmaq istəmiş və o cümlədən demişdir ki: “Məmməd Sadığa söyləyin ki, mən onun dostuyam, xətrini çox istəyirəm... və 5 lirə də “Azeri Türk” məcmuəsi namına pul göndərirəm. Hadisənin bütün təfsilatını bilən Xosrov bəy təffərrüatı mənə anladırkən heyrət etməkdən özümü saxlaya bilmədim... Yənə o, sizin aranızda dolaşır. ...Siz istədiyiniz qədər bu oğru dəstəsi ilə həmkasa olun... Onlar da sizin kökünüzü içəridən

qaza-qaza dursunlar... Siz də onlara “inşallah, xoş niyyət sahibi və realist adamlardır” deyə, millətin və firqənin namusu ilə oynayanlarla qucaqlaşın...”

M.Rəsulzadə “Şəfəbəyçilik” əsərində yazır ki, “Şəfi bəyin “milli evraki” ələ verdiyi Sadıq bəydən savayı, digərləri tərəfindən də təsdiq olunmuşdur”.

1928-1929-cu illərdən başlayaraq mühacir azərbaycanlıların təşkilatdaxili münasibətləri kəskin xarakter alıb və M.Aran da daxil olmaqla bir sıra şəxslər Müsavat partiyası sıralarından çıxarılıb. Müxtəlif səbəblər və fərqli maraqlara görə həmin şəxslərin çoxu müəyyən zamandan sonra yenidən Məhəmmədəmin Rəsulzadənin rəhbərlik etdiyi təşkilatlara geri dönsələr də M.Aran 1950-ci illərin ortalarında mütəmadi olaraq müəyyən məsələlərdəki fikir ayrılığını və tənqidi mövqeyini qoruyub saxlamaqda davam edib. M.Aranın 1951-1955-ci illərdə nəşr etdiyi “Türk yolu” dərgisinin müxtəlif saylarında bu mövzularda kəskin ittihamların əksini tapdığı məqalələr və məhkəmə çəkişmələri barədə məlumatlar yayımlanıb.

Məhəmmədəmin Rəsulzadənin azərbaycanlı mühacir Süleyman Təkinerə 1950-1955-ci illərdə yazdığı məktublar da Türkiyədə yaşayan və ictimai-siyasi sferada fəaliyyətini davam etdirən soydaşlarımızın münasibətləri barədə maraqlı məlumatları özündə əks etdirir. “Mühacirət irsimizdən: Məhəmmədəmin Rəsulzadənin otuz məktubu” adlı kitabda toplanan bu məktublarda 10-a yaxın yerdə M.Aranın adı çəkilib. Məktublarda həm də mühacir azərbaycanlılar arasındakı münasibətlər, o cümlədən də çəkişmə və ixtilafın müzakirə edilib. M.Rəsulzadənin S. Təkinerə ünvanladığı məktublarda M.Aran haqqında bir sıra tənqidi fikirlər də yer alıb. Rəsulzadə S.Təkinerə yazdığı 19 aprel 1952-ci il tarixli 13-cü məktubunda M.Arana məktub

göndərdiyini və onu toplantıya dəvət etdiyini bildirir. M.Rəsulzadə 13 may 1952-ci il tarixli 15-ci məktubda isə bir gün öncə M.Arana məktub göndərdiyini qeyd edir. Təəssüflər olsun ki, M.Rəsulzadənin M.Arana göndərdiyi məktublar və eyni zamanda ona yazılmış cavab məktubları hələlik tapılmadığından onların məzmunu ilə tanış deyilik.

M.Rəsulzadə ilə aralarındakı bir sıra siyasi çəkişmələrə və qarşılıqlı ittihamlara baxmayaraq, M.Aran Azərbaycanın müstəqilliyini yenidən bərpa etməsi və xalqımızın azadlığı məsələsində hər zaman birmənalı mövqe nümayiş etdirib və tələyüklü məsələlərdə daim qətiyyətli və obyektiv mövqe tutub.

Azərbaycanlı mühacir, ədəbiyyatşünas Əbdülvahab Yurdsevər M.Aran haqqında 1972-ci ildə “Azərbaycan” jurnalında dərc olunan xatirəsində bildirir ki, mühacirətdə “Sadıq bəy bir müddət Əmin bəylə müxalifətdə olmuşsa da, bu, bir prinsip müxalifəti olmamışdır. Prinsiplərində hər iki mücahid sona qədər bərabər qalmışdılar”.

Maraqlıdır ki, M.Aran 1950-ci illərin əvvəllərində nəşr etdiyi “Türk yolu” dərgisində M.Rəsulzadə ilə bağlı bir sıra tənqidi məqalələr dərc etdirsə də, elə həmin dövrdə Almaniyada keçirilən beynəlxalq tədbirlə əlaqədar M.Rəsulzadə ilə həmrəylik nümayiş etdirib. Bu məsələdə M.Aran nəinki M.Rəsulzadəyə əks olan mühacir qrupa dəstək verməyib, əksinə, onların hərəkətlərini açıq tənqid edib. “Amerikan Komitəsi”nin yardımı ilə 1951-ci il noyabrın 7-də Qərbi Almaniyanın Visbaden şəhərində beş mühacir rus təşkilatının (“Rus Xalq Hərəkatı”, “Rusiyanın hüriyyəti üçün mücadilə Birliyi”, “Milli Əmək Birliyi”, “Xalqın Hüriyyəti üçün Mücadilə Cəmiyyəti” və “Rusiya xalqlarının qurtuluşu üçün mücadilə Birliyi”) və beş qeyri-rus millətlərə aid olan qurumun nümayəndələrinin iştirakı ilə konfrans

keçirilib. Konfransın yekununda qəbul edilən bəyannaməni Ceyhun Hacıbəyli, Əkbərağa Şeyxülislamov kimi azərbaycanlı mühacirlər də imzalayıblar. “Vahid Rusiya” ideyasından çıxış edən, Azərbaycanın istiqlalına xoş münasibət bəsləməyən, xalqımızın azadlıq mübarizəsini Rusiyanın daxili işi kimi qəbul edən rus mühacirləri ilə birgə bəyannamə imzalayan həmvətənlərimizi onlara müxalif mövqedə olan soydaşlarımız kəskin tənqid edib. 1951-ci ilin noyabrın 21-də Ankarada Həmid Atamanın sədrliyi və İsmayıl Sanyalın katibliyi ilə Azərbaycan mühacirlərinin toplantısı keçirilib. Toplantı iştirakçıları adıçəkilən sənədi imzalayan həmvətənlərinə etirazlarını bildirərək bəyanat qəbul ediblər. Bu bəyanatı M.Rəsulzadə ilə yanaşı M.Aran da imzalayıb: “Visbədəndə beş rus partiyasının nümayəndələri ilə birlikdə 7 noyabr 1951-ci ildə keçirilən toplantıda Azərbaycan adına iştirak etmək və beynəlmiləl mahiyyətdəki davamızı Rusiyanın bir iç məsələsi halında müzakirə etdirmək cürətini göstərərək Milli Azərbaycan davasına xəyanət edən və milli davanı mövcud olmayan “Azərbaycan Milli Birlik Məclisi” adına təmsilə qatılmaqla ictimaiyyəti çaşdıranlara şiddətli etiraz edirik”.

1920-ci illərin sonu, 30-cu illərin əvvəllərindən etibarən SSRİ onun ələhinə fəaliyyət göstərən mühacirlərlə bağlı Türkiyə hökumətinə təzyiqləri daha da artırıb. Bu dövrdə əksər azərbaycanlı fəal siyasi mühacirlər kimi M.Aran da Türkiyəni tərk etməyə məcbur olub. 1931-ci ildə Finlandiyaya köçən M.Aran burada da siyasi mübarizəsinə ara verməyib. Finlandiyada yaşayan İdil-Ural türklərinin ana dilində təhsildən uzaq düşdüyünü görüb burada məktəb açıb. Bu məktəbdə türk dilindən dərs deyib. M.Aran eyni zamanda Finlandiyada “Yeni Turan” adlı qəzet təsis edib. M.Aran, həmçinin, Finlandiyada 1932-ci ildə müxtəlif türk xalqlarının nümayəndələrini bir araya gətirərək

“Turan Ocağı” adlı cəmiyyət qurub. Bu cəmiyyətin təşkilatçılığı ilə Finlandiyada türk mədəniyyətinə və tarixi şəxsiyyətlərinə həsr olunan bir sıra tədbirlər keçirilib.

“Yeni Turan” öncə Tampere, sonra isə Helsinki şəhərində çap olunub. M.Aran bu qəzeti məhdud maddi imkanlarla, çoxsaylı sızıntılara sinə gərəkək nəşr etdirib. M.Aran 22 aprel 1932-ci ildə 1917-1918-ci illərdə mövcud olmuş Kırım Xalq Cümhuriyyətinin Daxili İşlər naziri Cəfər Seyidəhməd Kırimerə yazdığı məktubda işsiz qaldığını və yoldaşların laqeyidliyi səbəbindən görülməli olan işlərin əksəriyyətini təxirə salmağa məcbur olduğunu bildirib. Göstərdiyi böyük fədakarlıqları isə yüksək mütəvaziliklə “kiçik iş” adlandırıb: ““Yeni Turan”ın mövcudluğundan bu günə qədər milli formalaşmanın baş verməsinə şərait yaradan müraciətlərimizə baxmayaraq, bizə nə maddi, nə mənəvi bir yardım göstərən yoxdur. Şəxsi təşəbbüsü isə daha çox xain bir təsadüf pozdu. Tamperedən Helsinkiyə köçdüm. Vəsaitsiz bir vəziyyətdə qaldım. Bununla belə, bir sıra çətinliklərdən sonra qəzeti burada yenidən təsis etməyə müvəffəq oldum. Adresinizi bilmədiyim üçün də nüsxədən sizə göndərmədim. İstanbulda taparsınız. Növbəti may nüsxəsini tez bir zamanda nəşr etmək fikrindəyəm. Bütün türk ellərinin xatirələrini, siyasi xülasə, bəzi milli geyim rəsmləri, şeir və sairəni özündə əks etdirəcək bu nüsxə üçün dəyərli yazılarınıza ehtiyacımız var. Xəritə və rəsm göndərməyi də əsirgəməyin. Mayın 15-i tarixinə qədər bizə çatarsa, çox yaxşı olar. Vəziyyətimizin pərişanlığı, yoldaşların da laqeyd qalmağı bu mühitdə görülməli işlərin yüzdə doxsanını təxirə salmağa məcbur edir. İşsizəm. Gəlirimim mənbəyi bu qəddir. Həyatımı davam etdirirəkən əsla acı hiss etmirəm. Əsas narahatlığım bu kiçik işin nəticəsiz qalmasına yönəlib. Sizə bu vəziyyəti təsvir etməkdə acizəm. Lakin nə edim. Dərdləşəcək

çox az adam var. Bu fəvqəladə nüsxəmiz üçün imkan varsa, maddi yardımınızı da əsirgəməyin. Gələcəkdə vəziyyəti düzəldə bilərsəm, əvvəlki kimi, kimsəyə yük olmadan müstəqil çalışmağa səy göstərəcəyəm. Ani fəlakət məni bu müraciətləri etməyə sövq edir. Narahat etdiyimə və həddimi aşdığımıza görə bağışlamağınızı diləyir, cavabınızı gözləyirəm”.

M.Aran bu məktubda həmçinin, Finlandiyada səfərdə olan ukraynalı professor Smal Stotski ilə görüşü və Krımın gələcək taleyi barədə söhbəti barədə fikirlərini qələmə alıb. M.Aran bu görüşün nəticələri barədə gəldiyi nəticə təəssüflər olsun ki, bu gün də aktualdır. M.Aran Ukraynalıların Krım türklərinin müstəqil dövlətlərini yenidən bərpa etmək haqlarını tanımadıqlarını və bunu müxtəlif bəhanələrlə əsaslandırıdığını bildirir. M.Aran S.Stotskinin söylədiklərinin səmimiyyətdən uzaq olduğunu ifadə edir və onunla söhbətini belə yekunlaşdırdığını yazır: “Ümid edirəm ki, rus əsarətindən azad olmaq istəyən xalqlar bir-birinin qanuni haqlarına hörmət prinsiplərinə əməl edə biləcəklər”.

“Yeni Turan” qəzetinin ilk sayı 1931-ci ilin noyabrında işıq üzü görüb. Qəzetdə “Yeni Turan”ın baş redaktorunun Məhəmmədsadiq Aran, imtiyaz sahibinin isə Abdullah Ahsan olduğu yazılıb. Qəzetin ilk nömrələrində ünvan “Lantinenpuistokatu 38 A. Tampere Finland, Puhelin 767” kimi göstərilib. Sonrakı saylarında isə ünvan “Iso Robertinkatu 4 B 12 Helsinki Suomi” yazılıb.

Qəzetin ilk nömrəsində verilən “Yolumuz” sərəlvhəli məqalədə bu nəşrin əsas məqsədinin vətənləri işğalda olan türk xalqlarının milli hüquqlarının bərpası uğrunda mübarizəyə və istiqlal mücadiləsinə töhfə vermək olduğu yazılıb: “Cahan millətləri arasında şərəfli bir tarixə, varlığa malik olan böyük Türk millətinin mühüm bir qismi bu gün əsarət altındadır. Xüsusilə Rusiyanın təhəkkümü altında olan 30 milyonluq türk qövümü çox ağır

fəlakət günləri yaşamaqda və bu vəziyyətdən qurtulmaq üçün mücadilə aparmaqdadır. Bu qurtuluş mücadiləsini dəstəkləmək və müdafiə məqsədilə biz də nəşriyyata başlayırıq”.

Türk və fin dillərində yazıların verildiyi “Yeni Turan”ın cəmi 9 nömrəsi nəşr olunub. Onlardan biri 1931-ci ildə, yeddisi 1932-ci ildə, iki sayı isə 1933-cü ildə işıq üzü görüb. Qəzetin bütün nömrələri adını daşdığı Turanın ətrini saçır.

Qəzetin 1932-ci ildə nəşr olunan altıncı sayında verilən “Helsinkidə Azərbaycan günü” adlı məqalədən məlum olur ki, Finlandiyanın paytaxtında Azərbaycan, İran, Türkistan, İdil-Ural türklərinin iştirakı ilə Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaradılmasının 14-cü ildönümünə həsr olunan təntənəli toplantı keçirilib. M.Aran mərasimdəki çıxışına “matəmli bayram” sözü ilə başlayıb və coşğulu nitq söyləyib. Sonra digər türk xalqlarının nümayəndələri də toplantıda çıxış ediblər.

“Yeni Turan”ın 1932-ci ildə işıq üzü görən beşinci sayında M.Aranın “Türkçülük və milli cəbhə birliyi” adlı məqaləsi verilib. M.Aran ömrünün sonunadək bütün varlığı ilə bağlı olduğu türk millətinin taleyi və gələcəyi haqqında düşünüb və bu barədə fikirlərini qələmə alıb. Bu yazısında da M.Aran türk xalqlarının azadlıqları uğrunda birlikdə mücadilə aparmağının vacibliyini əsaslandırıb. “Uzaq Şərqdə bir türkün başının ağrıdığını eşitsək, yatağımızda yuxumuz qaçmalıdır” cümləsi ilə başlayan məqalənin leytmotivi bütün sahələrdə türk xalqlarının gücünün birləşdirilməsi fikridir. Məqalə “Birləşməliyik... Birləşməliyik!” nidası ilə bitir. Sevindiricidir ki, hazırda da böyük aktualıq kəsb edən bu ideyanın bütün istiqamətlər üzrə həyata keçirilməsi üçün Türkiyə Cümhuriyyəti və Azərbaycan Respublikasının öncüllüyü və artıq 33 ildir ki, müstəqilliyini yenidən bərpa edən postsovet məkanındakı türk dövlətlərinin iştirakı ilə mühüm əhəmiyyətə

malik praktiki addımlar atılmaqdadır. İndi türk dünyasının birliyi, müstəqil türk dövlətlərinin inteqrasiyası üçün aydın strateji baxış mövcuddur. Artıq ortaq dil, ortaq əlifba, ortaq iqtisadi məkan, vahid müdafiə, təhlükəsizlik və gömrük sistemi xəyal deyil. Bunlar sağlam özülləri atılmaqda davam edən, yaxın gələcəkdə həyata keçəcəyi tamamilə real olan və böyük Turanın qurulmasını hədəfləyən fəaliyyətlərdir. İnanıram ki, böyük İ.Qaspıralının “dildə, fikirdə, işdə birlik” düsturunun reallaşdırılması ömrünü qərib məmləkətlərdə başa vurmuş bütün türklük aşıqlərinin, o cümlədən də tükənməz mübarizə əzminə malik olan Turan sevdalısı M.Aranın ruhunu şad edir.

Müstəmləkəyə çevrilmiş doğma yurdlarında hüquqları tapdalanan azərbaycanlıların öncə Çar Rusiyası, sonra isə Sovet Rusiyasına qarşı siyasi və hüquqi mübarizəsində eşidilən ən uca səslərdən olan nəhəng tarixi şəxsiyyət Əlimərdan bəy Topçubaşov “Yeni Turan” qəzeti ilə bağlı 23 iyun 1933-cü ildə Məhəmmədsadiq Arana məktub yazıb. Məktub bu iki mühacirin, Azərbaycanın müstəqilliyini yenidən bərpa etməsi uğrunda fəaliyyətlərini heç zaman dayandırmayan və son nəfəslərinədək siyasi amallarına sadıq qalan böyük azərbaycanlıların – biri artıq ahıl yaşlarına qədəm qoyan, həyatını yalnız azərbaycanlıların deyil, bütövlükdə Rusiya imperyasının müstəmləkəsi olan ərazilərdə yaşayan türk və müsəlman xalqlarının hüquqlarının müdafiəsi və istiqlalına həsr edən qocaman dövlət xadiminin, digəri isə üsyankar təbiətə və dəmir iradəyə malik, həyatının axırınadək qazandığı hər qəpikdən milli mübarizəyə pay ayıran, imkanlarının məhdudluğuna və ehtiyac içində yaşamasına baxmayaraq, müstəqil dövlətimizi süquta uğradan işğalçılara qarşı siyasi mübarizəyə fasilə verməyən dəyərli aydınımızın münasibətlərinə işıq tutan qiymətli sənəddir: “Əzizim Məhəmmədsadiq

bəy! Bir müddətdir “Yeni Turan” qəzetinizi alıram. Siz onu heyət üzvü kimi mənim köhnə ünvanıma göndərirsiniz. Əlbəttə, lazım olan vətəndaşlara qəzetinizin nüsxələrini verirəm, fəqət təəssüflər olsun ki, son nömrələri almamışam və onun hər nömrəsini göndərməyinizi umuram. Mümkünsə, bundan sonra onu mənim adıma və ikinci ildir yaşadığım yuxarıdakı ünvanıma göndərəsiniz (28 rue, Ernest Tissot, Saint Cloud). Hər halda artıq məmnuniyyətlə “Yeni Turan”ı oxuyuram. Sizə və qəzetin imtiyaz sahibi İbrahim Arifulla bəy əfəndiyə çox təşəkkürlər. Avropanın ən şimalında türk ellərinin qurtuluş mücadiləsinə sürmək həqiqətən unudulmaz xidmətdir. Bizə yaxın olan fin ölkəsində vətən yolunda hərərətli çalışanlara eşq olsun. Az çox bu mədəni məmləkəti görmüşəm, tanıyıram. Vaxtilə burada fin münəvvərləri arasında dostlar da var idi. Onlarla Peterburqda (ilk Dumada) görüşürdük. Əcəba, kimsə indi varmı onlardan? Böylə bir xoş ölkədə mücadiləni kimlərlə yapırırsınız? Bizə daima əziz olan İdil-Ural ellərindən olan qardaşlarımızla mı? Bu, mənə xüsusi məmnunluq verir. Çünki ən şiddətli siyasət həyatımı həm azərilərlə və həm də İdil-Ural yurdlarında keçirmişəm (1903-1917): Kazan-Samara-Orenburq-Karqalı-Ufa-Yekaterinburq-Tümen-Semireçye-Petropavlosk və sair. Bakı-Lənkəran-Salyan-Quba-Şamaxı-Gəncə-Şəki-Ərəş-Qazax və sair yerlərdə olan vətəndaşlarımızla görüşdüyüm kimi, buralarda yaşayan türk ellərini də ziyarət edib, siyasət yolunda görüşlər keçirmişəm. İndi Helsinkidə Kazan, Orenburq, Ufa və sairdən kimlər var? Mənim dostlarımla uşaqlarından və bəlkə nəvələrindən kimsə ola bilər. Onlar əcəba xatırlayırlarmı? Hər halda hamısına salam de. Böylədir, bəyim, ixtiyar olmaq və bu halda, bu vəziyyətdə qocalıq çətin bir işdir. Budur, bir ildən artıqdır ki, xəstəliklə mücadilə edirəm, təşkilatımız fəna halda, işlərimiz

hələ saz deyil və sair. Fəqət özümü o ümidlə saxlayıram ki, istər Azərbaycanda, istər İdil-Ural, Türküstan və sair türk yurdlarında millətimə xidmət etməyə lazım olum”. Təəssüflər olsun ki, M.Aranın Ə.Topçubaşovun bu məktubunu nə zaman və hansı formada cavablandırması barədə hələlik məlumat əldə etmək mümkün olmayıb.

M.Aranın 1934-cü ildə Finlandiyadan Türkiyəyə qayıtdığı ehtimal edilir.

1935-ci ildə M.Aran “Milli Məcmuə” mətbəəsində “Ergenekon yolları” adlı ilk kitabını çap etdirib. Bu kitabda M.Aranın öz şeirləri ilə yanaşı, mətbuatda onunla əməkdaşlıq edən bir sıra şairlərin də poeziya nümunələri əksini tapıb.

127 səhifədən ibarət olan kitabın sonunda M.Aranın növbəti illərdə “Qara köynək”, “Gənclərə öyüd”, “Qaçaq Nəbi” və “Dızıkname” adlı 4 kitabının çap olunacağı barədə məlumat verilib. Ancaq nədənsə bu kitabların heç biri işıq üzü görməyib.

Yeniyyətə yaşlarından etibarən həyatı təlatümlərdən keçən M.Aran mühacir kimi yaşadığı Türkiyədə də bir çox qadağalarla üzləşməli olub. Türkiyə Cümhuriyyətinin prezidenti Mustafa Kamal Atatürkün imzaladığı 12 sentyabr 1936-cı tarixli 5330 sayılı Qərarname “zərərli yazılar əks etdirdiyi üçün” M.Aranın “Ergenekon yolları” kitabının toplanılmasını və satışının qadağan olunmasını nəzərdə tutur.

Qeyd edim ki, M.K.Atatürkün əmri ilə belə məhdudiyət azərbaycanlı mühacirlərdən yalnız M.Aranın kitabına şamil edilməyib. 1936-cı ilin 15 sentyabrında M.K. Atatürk Məhəmməd-əmin Rəsulzadənin “Qafqaz almanaxı” əsəri ilə də bağlı analoji qərar qəbul edib.

1936-cı ildə M.Aran “Cümhuriyyət” qəzetinin müxbiri olaraq İrana gedib. Gəncliyinin ilk illərində də bir müddət Güney

Mehmed Sadık tarafından yazılan 935 senesinde İstanbul'da Millî Mecma matbaasında türkçe olarak basılan "Ergenekon Yolları" adındaki kitabın, zararlı vazıları taşıdığı anlaşıldığından, Matbuat Kanununun 51 inci maddesi hükmüne göre toplatılması ve satışının yasak edilmesi; Dahilive Vekilliginin 8/8/936 tarih ve 1413 sayılı tezkeresile yapılan teklifi üzerine İcra Vekilleri Heyetince 12/9/936 da onanmıştır.

12/9/936

REİSİCUMHUR

K. Atatürk

Bş. V.

J. İmini

Ad. V.

S. Saadettin

M. M. V.

K. Örf

Da. V. V.

J. Arıkan

Ha. V. V.

S. Saadettin

Ma. V.

S. Saadettin

Me. V.

J. Arıkan

Na. V.

A. Çetinkaya

İk. V.

C. Sağay

S. İ. M. V.

S. Saadettin

G. İ. V.

Rana Karan

Zr. V. V.

C. Sağay

10 01 02 68 76 9

Azərbaycanda yaşayan və işləyən M.Aranın həyat yolu növbəti dəfə İrandan keçəsi olub. Görünür, ikinci dünya müharibəsinin başlanma ərəfəsində Türkiyə dövlətinin fars və rus dillərini mükəmməl bilən və yüksək siyasi hazırlığa malik şəxslərə ciddi ehtiyacı varmış. Ə.Yurdsevər həmin ildə M.Aranla Tehranda dəfələrlə görüşdüyünü yazır. M.Aran həmin dövrdə eyni zamanda “Ulus” qəzetinin də İran müxbiri kimi çalışıb.

Beş il İranda yaşayan və işləyən M.Aran 1941-ci ildə İstanbula geri dönüb. İranda müşahidə etdiyi hadisələr M.Aranın düşüncələrində dərin iz buraxıb. İran türklərinin sosial, mədəni, ictimai, siyasi, iqtisadi vəziyyəti M.Aranı çox məyus edib və o, ömrünün sonunadək bu mövzunu unutmayıb. M.Aran Güney Azərbaycanla bağlı milli düşüncələri sistemli şəkildə Türkiyə ictimaiyyətinə təqdim edən və bu mövzunun diqqətdə saxlanması üçün böyük əmək sərf edən mühacir ziyalılarımızın önündə gedən şəxslərdəndir.

M.Aran 11 oktyabr 1939-cu ildə yaradılan, fəxri sədri Əli Fətəhi Okyar olan Kitab Sevənlər Qurumunda da fəaliyyət göstərüb. Təşkilatın təsisçiləri Reha Oğuz Türkkən, Nebil Buharalı və Besim Atalay olub. Tanınmış düşüncə adamları, türkçülərin təmsil olunduğu təşkilatın 23 oktyabr 1939-cu ildə keçirilən yığıncağında M.Aran qurumun sədri seçilib. Qurumun loqosunda bozqurd şəklinin yuxarı hissəsində Göktürk əlifbası ilə “İrqlərin üstündə Türk irqi” yazılıb. Bozqurdun aşağı hissəsində isə kitab və onun üzərində aypara, beş guşəli ulduz, yay və üç ox təsvir edilib.

Kitab Sevənlər Qurumu türk milli məfkurəsini təbliğ edən kitablar nəşr edib. Təşkilatın millətçi fəaliyyəti narahatlıq doğurub və bu səbəbdən 1940-cı ildə “Xalq Evləri”nə birləşdirilib.

İrandan geri qayıtdıqdan sonra M.Aran 1942-ci ildə “Cümhuriyyət” mətbəəsində “İran türkləri” adlı kitabını çap etdirib. 44

səhifəlik bu kitabın üz qapağında Azərbaycan Əfşarlar dövlətinin yaradıcısı Nadir şah Əfşarın şəkli verilib. Şəklin altında isə “Nadir Şah Əfşar. İranda səltənət sürən böyük türk sultanlarından” yazılıb. M.Aran bu kitabında İran türklərinin ictimai-siyasi durumunu, həmçinin, onların ədəbi yaradıcılığını təhlil edib, ümumiləşdirmələr aparıb və bir çox poeziya nümunələri verib.

Kitabın əvvəlindəki giriş xarakterli məqalədə müəllif “əziz təbrizli qardaşlarım” kitabı ilə Azərbaycanın güneyində yaşayan həmvətənlərimizə müraciət edərək onları milli hüquqlarının bərpası uğrunda mübarizəyə səsləyir və Araz çayından quzeydə yaşayan həmvətənlərini nümunə göstərir: “Şimali Azərbaycan türklərindən bir az ibrət alağ. Onlar iyirmi beş ildir ki, qurtuluş üçün təkbaşına mübarizə aparır və yorulmurlar. Onların xaricdəki az sayda mücahidləri bütün çətinliklərə rəğmən, aparılan mübarizəyə qarşı bir an belə diqqətsiz qalmayıb, hər zaman və dayanmadan mücadilə edirlər. Bizim vəziyyətimiz isə daha münasibdir. Xaricdə bir çox həmyerlilərimiz və dəyərli adamlarımız var. Biz sayca daha çoxuq. Dayanmamalıyıq. Haqqımızı istəməyin vaxtı gəlmişdir”.

M.Aran kitabda İranda türklərin acı vəziyyətindən yanğı ilə söz açıb. “Biz İranda türklər o məmləkətin çürük tabutunu artıq çiyimizdə daşımayacağıq” deyən M.Aran türklərin milli haqlarına qovuşmasının zəruri olması fikrini vurğulayıb: “Əziz yurddaşlarım. Əsrlərlə biz təbrizlilər qazandıq, Tehran isə yedi, bizə kölə, qul gözüylə baxdı. Artıq qul olmaq zamanı arxada qalıb. Biz artıq Tehranın köləsi olmaqdan qurtulmalı və haqqımıza sahib olmalıyıq”.

Müəllif bu əsərində İranda yaşayan əhalinin etnik tərkibi, azərbaycanlıların və digər türk xalqlarının yaşama arealı, şəhər, kənd, oykonim və hidronimlər haqqında da məlumat verib.

Kitabın sonunda iki xəritə əksini tapıb. Bunlardan biri Azərbaycan türklərinin daha çox kompakt yaşadığı Güney Azərbaycanın ərazisini əhatə edir. Digər xəritədə isə bütövlükdə İranda türklərin yaşadığı ərazilər xüsusi rənglərlə seçilərək göstərilib.

M.Aran bu əsərində türk millətinin İran dövlətinin idarə edil-məsindəki rolundan bəhs edib və Samanilərdən Əfşarlara qədər müxtəlif sülalələrin hakimiyyət dövrü barədə məlumatlar verib. Müəllif eyni zamanda İrani idarə edən türk hökmdarlarını tənqid edərək onları türk dilinə diqqətsiz yanaşmaqda günahlandırır: "...xalqı və hökmdarı türk olan İranda türklüyü deyil, farslığı və fars dilini dirçəltmiş və himayə etmişlər... Fars dilini qətiyyənlə sıxışdırmamış və təzyiqlə göstərməmiş, əksinə, hər işdə – təsərrüfatda, sənətdə, müharibədə, sənətkarlıqda, heyvandarlıqda, bütün iqtisadi və siyasi məsələlərdə İranda mühüm amil və təməl daşı rolunu oynayan türk xalqının heç bir mədəni haqqını təmin etməmişlər... Fars dilini dövlət və ədəbiyyat dili olaraq onlara təhmin və qəbul etdirmişlər... İranda türk dilini və türk xalqını əsla himayə etməmişlər".

Kitabda panfarsizm ideyalogiyasının daşıyıcılarının türklərin etnogenezisi ilə bağlı apardığı təbliğatla bağlı verilən fikirlər isə bu gün də aktualdır. M.Aran İranda türklər üçün saxta tarix yaratmağa və onu insanlara sınımağa cəhd edən antitürk mərkəzlərin tarixi həqiqətləri təhrif etməsinə etiraz edib: "Belə bir vəziyyətdə İranda türk xalqı və türk uşaqları arasında bugünkü İran rəsmi orqanları tərəfindən aparılan təbliğat budur: "Siz türk deyilsiniz... Sizi monqollar gəlib türkləşdirdi; sarı irqdən sarı dərilili türklər İrani məhv etdilər... Türk milləti, əsasən, kobud bir millətdir...". Bu cür fikirləri tələq etməklə həqiqətləri təhrif edir və xalqı inandırmağa çalışırlar".

M.Aranın bu kitabı haqqında Türkiyə mətbuatında ("Çınaraltı", "Tanrıdağ" və s. jurnallarda) bir sıra resenziyalar işıq üzünə gərüb.

Türkiyəli tədqiqatçı, mühacirətdəki türk və müsəlmanlar haqqında dəyərli əsərlərin müəllifi Ömər Özcan “Bir Vətəndən bir Vətənə” adlı kitabında yazıb ki, M.Aran 24 aprel 1942-ci ildə Cümhuriyyət Xalq Partiyasının (CHP) baş katibliyinə müraciət edərək müəllifi olduğu “İran türkləri” kitabının “Xalq Evləri”ndə mütailə edilməsi məqsədi ilə bu əsərin 500 nüsxəsinin satın alınmasını xahiş edib”. M.Aran kitabın iki nüsxəsini müraciətə əlavə edib.

11 may 1942-ci ildə CHP baş katibliyi Zonquldaq millət vəkili Xəlil Türkmənin imzası ilə “İran türkləri” kitabının araşdırılmaq üçün komissiyaya təqdim olunduğunu bildirib. Ancaq nəinki M.Aranın müraciəti müsbət həllini tapmayıb, əksinə, “İran türkləri”nin satılması rəsmi şəkildə qadağan olunub.

“Ergenekon yolları” kimi “İran türkləri” kitabının da satışına məhdudiyət qoyulması ilə bağlı Türkiyə dövləti ali səviyyədə qərar qəbul edib. 27 iyun 1942-ci ildə Türkiyə Cümhuriyyətinin prezidenti İsmət İnönünün imzaladığı 18215 sayılı Qərarnamədə deyilir: “Sənən Azər tərəfindən yazılıb 1942-ci ildə İstanbulda “Cümhuriyyət” mətbəəsində çap edilən “İran türkləri” adlı kitab ümumi siyasətimizə zidd yazıları ehtiva etdiyindən satışının qadağan olunması Mətbuat Müdürlüyünün 30/4/1942 tarixli və 1509/3303 sayılı təqdimat sənədində göstərilən təklifə əsasən Mətbuat qanununun 51-ci maddəsinə uyğun olaraq İcra Vəkilləri Heyətində 27 iyun 1942-ci ildə qəbul edilib”.

İsmət İnönü ilə M.Aran bir-birlərini şəxsən tanıyıblar. Prezident İ.İnönü fərqli siyasi və ideoloji baxışlara malik olmalarına rəğmən, M.Aranın şəxsiyyətinə və biliyinə hörmətlə yanaşıb. İstər Azərbaycan, istərsə də İran mövzusu ilə bağlı zərurət yarandıqda M.Aranla canlı şəkildə görüşərək onun fikirlərini öyrənib.

2
18015

San'an Azer tarafından yazılıp 1942 yılında İstanbulda Cumhuriyet matbaasında basılmış olan (İren Türkleri) adlı kitabın umumi siyasetimize aykırı yazıları intiva ettiği anlaşıldığından satışının yasağ edilmesi; Matbuat Umum Müdürlüğünün 30/4/1942 tarihli ve 1509/3303 sayılı tezkeresiyle yapılan teklifi üzerine, matbuat kanununun 61 inci maddesine tevfikan, İcra Vekilleri Heyetince

27 Haziran 1942 tarihinde kabul olunmuştur.

REİSİCUMHUR

İsmail İnönü

Bş. V. Ad. V. M. M V. Da. V. Ha. V.
N. F. Cebesoy N. F. Cebesoy A. P. Akın A. P. Akın E. Sarıca

Ma. V. Mf. V. Na V. İk. V. S. İ. M. V.
M. V. Günel A. F. Cebesoy Y. S. Y. S. A. Akın

G. İ. V. Zr. V. Mü. V. Tı. V.
S. K. K. K. M. V. F. Engin 112. Ö. Ö.

030 18 01 02 99 56 2

5 noyabr 1942-ci ildən 20 may 1943-cü ilədək nəşr olunan və 13 nömrəsi işıq üzü görəndən “Gök Börü” jurnalında da M.Aranın bir sıra şeir və məqalələri dərc edilib. Dərginin sahibi və yazı işləri müdiri türkçü Reha Oğuz Türkkən olub. “Gök Börü”nün bütün nömrələri “Hər irqin üstündə Türk irqi” şüarıyla çap olunub. Jurnalın ilk sayının üz qapağında M.Aranın şeirlərinin verilməsi barədə qısa məlumat əksini tapıb. Bu nömrədə M.Aranın “Azərbaycan” adlı məqaləsi də yayımlanıb.

Dərginin 8-ci nömrəsində M.Aranla bağlı maraqlı bir qeyd var. 25 mart 1943-cü ildə işıq üzü görəndən bu sayda “Oxucularla baş-baş” rubrikasında azərbaycanlı mühacir, şair Əli Taşkəntə verilən cavabda M.Aranın yaşadığı ünvan yazılıb: “Gözəl şeirləriniz gəldi. Təbii ki, mümkün olduğu qədər çap edəcəyik. Məhəmmədsadiq Aranın adresi budur: Cihangir, Sormagir, 111, Aras binası, üçüncü mərtəbə, İstanbul”.

“Gök Börü”nün sonuncu – 13-cü nömrəsinin üz qapağında “Bu sayımızda Azərbaycanın ildönümünü anırıq” cümləsi yazılıb. Jurnalın 11 və 13-cü saylarında “Türkçülərin oxuyacağı kitablar”ın siyahısında M.Aranın “Ergenekon yolları” və “İran türkləri” kitablarının da adlarına rast gəlirik.

1944-cü ildə M.Aranın İstanbulda “Milli məcmuə” mətbəəsində “Türkün qızıl kitabı. “Qutadqu bilik” (“Türkün Altın Kitabı. Kutadgu Bilig”) adlı əsəri nəşr olunub. Kitabçanın üzərində onun satış qiyməti də yazılıb: 75 qəpik.

32 səhifədən ibarət olan bu kitabçada XI əsrdə yaşamış Yusif Balasaqunlunun (Uluq Xas Hacıb) yazdığı məşhur “Qutadqu-bilik” (Səadət gətirən elm) əsərindən bəhs olunur. M.Aran nəşrin əvvəlindəki ön sözdə bildirir ki, bu əsəri yazmaqda məqsədi “Qutadqu-bilik” kitabı türk dilinin “uyğur şivəsindən İstanbul türkcəsinə” uyğunlaşdırılıb çap olunana qədər türk gəncliyinə

MEHMET SADIK ARAN

**TÜRKÜN
ALTIN KİTABI
«KUTADGU BİLİĞ»**

1 9 4 4

75 Kuruş

böyük türk xəzinəsindən faydalanmağa yardım etməkdir: “Təəsüflə qeyd edim ki, bir çox ziyalılarımız “Qutadqu-bilik”in varlığından xəbərdar deyillər. Bilənlər də, məsələn, İstanbulda gündəlik böyük bir qəzetin yazı işləri müdiri “Qutadqu-bilik”in türkçə olmadığını rahat şəkildə iddia etdi. Mən də türk soyundan və türk ana şivələrindən, bir sözlə milli irsindən xəbərsiz olanlara bir cavab kimi bu kiçik risaləni yazdım”.

Müəllifin kitabçanın əvvəlindəki giriş məqaləsində irəli sürdüyü fikirlər bu gün də aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır. M.Aran bu əsərdə hər bir türkün öz milli-mədəni irsinin dəyərini bilməsinin vacibliyini vurğulayır: “Sivil Avropa ideyalarına heyran və məftun olanlar bir az da öz ulu babalarından qalan ölməz əsərləri oxusunlar ki, milli fikir xəzinəsinin dəyərini ölçə bilsinlər”.

M.Aran əsərdə “Kutadqu bilik”in Misir, Fərqanə və Vyana nüsxələrinə istinad edib. Müəllif kitabçada “Kutadqu bilik”dən nümunələr verərək əsərin əsas qayəsini aydın şəkildə izah etməyə çalışıb və gənclərə tövsiyyəsini verib: ““Kutadqu bilik” bizə ulularımızdan, mədəni əcdadlarımızdan qalma mirasdır. Soyumuzun, elimizin mahiyyətində olan fəzilət, centlmenlik, insansevərlik, demokratlıq - bir sözlə, bütün insani keyfiyyətləri yadırgamamaq üçün bu kitabı hər bir işıqlı türk gənci əzbərləməlidir”.

Kitabçanın sonunda 1934-cü ildə nəşr edilmiş “Çini Türkiştan avazı” dərgisinə istinadən “Kutadqu bilik”in yazıldığı Kaşğar şəhərinin aid olduğu Doğu Türkiştanın xəritəsi verilib, onun sahəsi və əhalisinin sayı göstərilib. Əsər Aranın 4 misralıq şeiri ilə bitir.

Türkiyəli tədqiqatçı Ömər Özcan yazır ki, M.Aran 1940-cı illərdən etibarən nəşr olunan milliyətçi jurnalların hamısında

məqalə və şeirlərlə çıxış edib. M.Aranın antikomunist fəaliyyəti, dövrü mətbuatdakı yazıları ilə türk millətçiliyi ideologiyasını təbliğ etməsi, xüsusi ilə də Sovet Rusiyasının əsarətində olan türk xalqlarını daim diqqətdə saxlaması Türkiyə iqtidarındakı bir sıra sol fikirləri şəxslərin nəzərlərini öz üzərinə cəmləməsi ilə nəticələnib: “...Daxili İşlər naziri Hilmi Üranın tapşırığı ilə bir heyət gələcəkdə həbs edilməsi nəzərdə tutulan, ideoloji sferada və nəşriyyat sahəsində milliyətçi fikirləri ilə tanınan bir çox önəmli şəxslərin yer aldığı 47 nəfərlik siyahı hazırlayıb. Hökumət atacağı addımlara hüquqi pərdə hazırlamaq üçün həmin şəxslərin konstitusiya, dövlət quruluşuna qarşı cinayət törətdiklərini və irqçilik-turançılıq məqsədi ilə gizli cəmiyyət yaratmaq və hökuməti devirmək üçün aksiyanın planlaşdırıldığını ictimaiyyətə təqdim etməyi düşünürdü”. Bu siyahıdakı 30-cu yerdə M.Aranın adı yazılıb. “İrqçilik-turançılıq” davası və “1944-cü il Milliyətçilik hadisəsi” adı ilə tanınan həbs və məhkəmə prosesində fəvqəladə vəziyyət prokurorluğunun hazırladığı iddianamənin ön hissəsinə adıçəkilən 47 nəfərlik siyahı qoyulub.

Bu hadisələr zamanı Məhəmmədsadiq Aran, Zeki Vəlidü Toğan, Cəfər Seyidəhməd Kırımer, Əhməd Ziya Özkaynak, Kazım Mirşan kimi tanınmış siyasi muhacirlərin də həbs edildiyi, ancaq onların qısa müddət sonra azad olunduğu bildirilir.

M.Aranın tələbə yoldaşı və dostu Hüseyn Nihal Atsız həmin hadisələri türk millətçiləri üçün əlamətdar tarix adlandırır: “3 may türkcülüyün tarixində bir dönüm nöqtəsidir. O zamana qədər yalnız duyğu və düşüncə olan, ədəbi və elmi sərhədləri çox da aşmayan türkcülük birdən-birə geniş bir hərəkətə çevrildi. Bundan sonra 3 May türkcülərin günüdür”. Bu mühüm tarixi hadisədə Azərbaycan türkünün də iştirak etməsi, “3 may Türklük günü”nün qeyd olunmasının səbəbkarları içərisində M.Aranın da olması qürurvericidir.

M.Aran 1946-cı ildə İstanbulda türk millətçisi olan tələbə gənclərin qurduğu “Türk Kültür Çalışmaları” dərənəyinin fəaliyyətində də iştirak edib. M.Aran Türkiyənin önəmli milli fikir və siyasət xadimlərinin üzv olduğu bu təşkilata bir müddət sədrlik edib. Dərənəyin “Ergenekon” bayramı və bir sıra digər milli tarixi günləri qeyd etdiyi barədə məlumatlar var. Təşkilat 1950-ci ildə bağlanıb.

M.Aran 1947-1948-ci illərdə nəşr olunan, Mustafa Tatlısunun təsisçisi və yazı işləri müdiri olduğu “Kızılma” jurnalı ilə də yaxından əməkdaşlıq edib. 1947-ci ilin oktyabrından 1948-ci ilin aprelinədək nəşr olunan dərginin ümumilikdə 16 nömrəsi işıq üzü görüb. Jurnalın ilk sayında dərc edilən “Adımız və Yolumuz” başlıqlı yazıda jurnalın türk dünyası və türklüyə xidmət etdiyi bildirilir. Bu, M.Aranın ömrünün sonunadək təbliğ etdiyi türk millətçiliyi əqidəsinə tamami ilə uyğun idi: ““Kızılma” milli ideallara xidmət edən tərəfsiz bir orqandır. Bütün nəşrlərində həmişə haqq, ədalət və vicdanlı mövqedən ilhamlanmağı şüar seçib. Bu jurnal xüsusi ilə müstəmləkə olan Türk dünyasının vəziyyətini və orada baş verənləri diqqətlə izləyəcək”.

“Kızılma”da M.Aranın “İki Türk dünyası”, “Qırmızı slavlıq təhlükəsi”, “İranlı tələbələr məsələsi”, “Azərbaycan məsələsinin yenilənməsi”, “Türk klassik ədəbiyyatında demokratizm ölküsü” və s. adlı məqalələri dərc olunub. Jurnalın 1948-ci ilin yanvarında nəşr olunan 12-ci sayında anket sorğusunun nəticəsi verilib. “Elm, şeir, hekayə, roman və xarici ideologiyalarla mücadilə yollarında türkcülüyə ən çox xidmət edən üç ad sayın” başlıqlı sorğunun şeir üzrə qalibləri içərisində M.Aranın da adı var.

M.Aran “Kızılma”nın 1947-ci ilin noyabrında nəşr olunan ikinci nömrəsində həyatını həsr etdiyi türklük milli məfkurəsi ilə bağlı baxışını açıqlayıb. Onun “Türkcülük tələqqiniz nədir?”

sualına cavabı belə olub: “Türk millətini tanımaq, sevmək, türk aləmini, türkləri bir-birinə və bütün dünyaya tanımaq. Məhkum türklərin qurtuluşuna ölürcəsinə çalışmaq, bu çalışmada tək müstəqil türk dövləti olan Türkiyənin zərər görməsinə imkan verməmək. Türkiyədəki türk gəncliyinə gerçək türk səciyyəsi və əxlaqı təlqin etmək. Türk ulusunun bəşəriyyətə və mədəniyyətə etdiyi xidmətləri tanımaq”.

Dərginin 5 dekabr 1947-ci ildə işiq üzü görün altıncı sayında “Yaşayan türkcülər” rubrikasında Müftüoğlu imzası ilə M.Aran haqqında yazı verilib: “1895-də Qarabağda (Azərbaycan) doğuldu. Elxanlı qəbiləsindən Molla Məhəmməd Səmih əfəndinin oğludur. 1920-1923-cü illərdə Bakı Ali Pedaqoji İnstitutundan məzun olub, Türkiyəyə mühacirət etdikdən sonra il yarım da İstanbul Universitetinin Ədəbiyyat fakültəsində davam edib. Azərbaycanın istiqlal mücadiləsində fəal rol oynayan Sadıq bəy bu mücadiləyə həm silahlı, həm də Bakıda nəşr olunan “Azərbaycan”, “Açıq söz”, “Sədayi-həq” qəzetlərindəki yazıları ilə iştirak edib. Milli Azərbaycan Cümhuriyyətinin ilk Millət Məclisinə üzv seçilib. 1924-cü ildə İran yolu ilə Türkiyəyə gəlib. 1925-ci ildə Trabzon Ali Ticarət Məktəbində bir il müəllimlik edərək, eyni zamanda qəzetçiliyə davam edib. İstanbulda “Azəri Türk Gənclər Birliyi” adı ilə bir cəmiyyət qurub, Türk Ocaqları və Xalq Evlərində bir çox konfranslar keçirib. 1932-1933-cü illərdə Finlandiyaya gedərək orada türkcə-fincə olmaqla “Yeni Turan” adlı müstəqil qəzet çıxarıb. 1939-cu ildə Ankarada Kitab Sevənlər Qurumuna başçılıq edib. 1939-1941-ci illər arasında “Ulus” və “Cümhuriyyət” qəzetləri adına bütün İrani dolaşmış. Məmləkətimizdəki azəri və türküstanlı tələbələrə illərdən bəri bir baba şəfqəti ilə qayğı göstərən, bundan böyük bir zövq duyduğunu söyləyən Sadıq bəy bu tələbələr tərəfindən qiymətli bir hami kimi tanınmaqdadır.

Məhkum türklərin mübarizəsi mövzusunda məqalələrini “Sənan Azər” təxəllüsü ilə, yazdığı milli mövzulu və qismən bədii şeirlərini “Yeni Türküstan”, “İctihad”, “Bozqurt”, “Orhun” və “Gök Börü” məcmuələrində nəşr edib. Hazırda Türk Kültür Çalışmaları Dərnəyinin başqanıdır. Evlidir. Rus və fars dillərinə vaqifdir”.

1952-ci ildə “Yeni cəzaevi” mətbəəsində M.Aranın “Ərgənək yolları” kitabının ikinci nəşri işıq üzü görüb. “Öz-Ar” Kitab və Yayınevinin nəşrin əvvəlində oxuculara müraciətində bildirilir ki, “bir xeyli dəyişikliklərlə ikinci nəşri hazırladıq”.

Giriş məqaləsində həmçinin, kitabın M.Aranın bütün şeirlərini əks etdirmədiyi də yazılıb: “Əsərin ikinci nəşrini həyata keçirdiyimizə baxmayaraq, fəaliyyəti ilə hər bir türk aydınına örnək olan mücahid M.S.Sənan bəyin bütün şeirlərini toplaya bilmədiyimizi üzüntüylə qeyd edirik”.

Kitabın girişində müəllifin Azərbaycandan Kırma, Türküstanadək olan türk ellərindəki gəncliyə müraciəti verilib: “40 milyonluq türk diyarlarına: Bu kiçik risalə odlar yurdu Azərbaycan, ulu Türküstan, qəhrəmanlar yurdu Dağıstan, Kırım, Kazan ellərinin azadlığı üçün çarpışan mücahid gənclərə hədiyyə edilir. Yolun davamçıları! Bu yolların çoxu gedilmiş, məsafə qısalmışdır. Bu yollarda yorulanlar davam edə bilməzlər. Bütün çətinliklərə baxmayaraq, məqsədimizdən uzaqlaşmayaq. Gənc əqidə yoldaşlarımız! Sizə ifadə edə bildiklərimizi veririk... Sizdən daha yaxşısını gözləyirik!”.

120 səhifəlik bu kitabda M.Aranın həmvətənlərini Azərbaycanın azadlığı üçün mübarizəyə səs-ləyən coşğulu şeirləri və Azərbaycan Cümhuriyyətinin süqutundan sonra bolşeviklərin həbsxanalarında başına gələn-lər barədə xatirələri əksini tapıb. Kitabda eyni zamanda Finlandiyada olarkən onu düşündürən məsələlər barədə də xatirələri verilib.

M.Aranın xarakterindəki üsyankarlıq, düşməyə qarşı barışmazlıq “Ərgenekon yolları”ndakı “İlk və son söz” sərlövhəli ilk şeirində də aydın hiss olunur. Müəllif bu şeirdə qırmızı imperiyaya qarşı vuruşduğunu və mübarizəsinin qələbə ilə başa çatacağını inam və qətiyyətlə bəyan edir. Şeirinin adı kimi M.Aranın əqidəsi, ideoloji baxışları da ilk gündən son günədək dəyişməz olaraq qalıb. Gənc yaşlarından bütün varlığı ilə Azərbaycan istiqlal mücadiləsinə xidmət göstərən M.Aran ürekdən bağlandığı milli amala həyatının axırınadək sadıq qalıb:

“Parçalanmışsa gənim, qollarımda qüvvət var..
Əsla boğamaz bizi bu azğın fırtınalar..!
Qızıl qasırgılarla qopan qızıl fırtına
Dağları, dənizləri boyamış qızıl qana.
Bayquşlar acı-acı ötər bağlarımızda,
Bir ölüm səssizliyi varkən dağlarımızda...
Bir qızıl alov hər gün qovurarkən qanımızı..
Hansı əl durduracaq coşan vulkanımızı?
Yumruğumun gücüylə qıraraq dalğaları,
Qaçıb alacağam mən sahildəki dağları...”.

M.Aranın yaradıcılığı üçün başlıca mövzu olan vətən həsrəti və azadlıq uğrunda mübarizə “Ergenekon yolları”nın da ana qayəsini təşkil edir. Müəllif kitabda yer alan şeirlərində yüksək poetik ustalqla mücadiləni silahdaşları ilə birgə sonadək davam etdirəcəklərini və müstəmləkə altında olan türk torpaqlarını işğaldan azad edəcəklərini hayqırır: “Ruhumu oxşamaq üçün bir zamanlar Xəzərin yaşıl sularından doğan günəşi salamladığımı xatırladım. Və bu məşum gecələrdən məsud bir sabahın doğulacağı ümidi ilə sevindim. Çöhrəsi solğunlaşmış aya dönərək hayqırdım:

- Ey səhər hilalı! İztirabların sonu yaxınlaşır. Sil bu kədəri üzündən. Sən sabah günəşin izi ilə parlaq çöhrənlə doğacaqsan. Səni salamlamaq üçün milyonlarca pərəstişkarların gözləri üfüqlərə çevrilmişdir. Onlar inanırlar ki, sən:

Yarın deyilsə, bir gün şərəflə doğacaqsan,
Nurunla gecələrdə zülməti boğacaqsan.
İllərcə bu həsrəti sevgiyə dəşiririk.
Sənə qovuşmaq üçün xətirənlə yaşayırıq.
İllərdir könlümüzə bəslərik bu əməli.
And içdik, qıracağıq sənə uzanan əli...”.

M.Aran 5 iyul 1928-ci ildə “Yeşil Yaprak” jurnalında çıxan, daha sonra isə “Ergenekon yolları” kitabında da yayımlanmış şeirində anasını xatırlayıb və doğulub boya-başa çatdığı Zəngəzuru dərin həsrət, kədər və poetik hiss-həyəcanla anıb. Bu şeirdə M.Aran həsrətini çəkdiyi doğma yurdunun səmimi duyğularla bədii portretini yaradıb.

Nədən solğun üz, bəyğinsən, ana?
Sonsuz düşüncəyə dalğinsən, ana?

Oxşa saçlarını əlinlə, ana...
Qucaqlaşalım gəl sənənlə, ana...

Dindir yaşlarını, ağılama, ana!
Anlat keçmişləri, saxlama, ana!

Ana, düşünərkən sən için-için;
Ruhumu sızladan bir acı şey var:
–O şirin ellərdən ayrıldıq neçin?–
İllərdir bu kədər qəlbimi yaxar...

Ana, o qır saçlı dağlar nərədə?
Yaşıl, mor sünbüllü bağlar nərədə?

Anaram toy qumral, ağ quzuların
Yamacda oynaşan şən sürüsünü...
Dağlardan çağlayıb axan suların
Ruhuma yayılan uğultusunu...
Nərədə, şırıl-şırıl daşan dərələr?
Çılğın bir nəşəylə coşan dərələr?

Uçardı önündən şirin evlərin,
Cici göyərçinin sevimli eşi...
Qızıl saç laləli şən təpələrin
Ardında əirirdi axşam günəşi...
Mən o yaşıl yurdu anaram, ana!
Andıqca həsrətlə yanaram, ana!

Oxşadı Turqutun qumral başını...
Qaynadı bağrında bir dərin sızı...
Sildi gözlərinin həsrət yaşını...
Açdı qəlbindəki qanlı bir izi...
Dedi: Biz dərddliyiz, dərman nərədə?
Ah, təbib nərədə... Dərman nərədə?

Yandırdı qəlbimizi qürbət acısı...
Bizim qədər bunu bir duyan varmı?
Talemi bu qara həsrət yazısı?!
Könlü sızlamayan bir insan varmı?
Zülmü boğmaq üçün tufan harada?..
Oğuzlar xaqanı aslan harada?

SSRİ-nin ikinci dünya müharibəsindən sonra Türkiyə Cümhuriyyətinə olan ərazi iddialarına M.Aran 1946-cı ildə şeirlə cavab verib.

Saldırmaq istərsə uğursuz yağı,
Bilsin ki, bu yerlər aslan yatağı,
Bu ölkə olamaz düşmən uğrağı...
Qana susayanı boğacaq əl var.

Fırtınalar əsər dağlarımızda,
Bayquşlar ötəməz bağlarımızda,
Yaqlaşmayın qızgın çağlarımızda...
Şaşırıb gələnə: Qızıl əcəl var.

Tarixə ilk yolu açan millətik,
Fitnədən, hiylədən qaçan millətik,
Cahana ilk işıq saçan millətik,
Qəlbimizdə saqlı mutlu əməl var.

İnsanlığ ölküsü amacımızdır,
Hürriyyət, istiqlal: Baş tacımızdır.
Bəşər iztirabı: Qəlb acımızdır,
Türkün, qanımızda böylə təməl var.

Doğrudur, M.Aranın yaradıcılığının böyük hissəsini tarixi və siyasi mövzuda olan kitab və məqalələr təşkil edir. Bununla yanaşı etiraf edək ki, M.Aran mübarizə çağırışları və yurd sevgisini özünəməxsus poetik istedad, yüksək emosionallıq və coşğu ilə şeirlərində də uğurla ifadə edə bilib. M.Aranın şeirlərinin ruhu və üslubu mənə böyük türk aydını Hüseyn Nihal Atsızın analoji janrda olan əsərlərini xatırladır.

M.Aranın zəngin bədii yaradıcılığının, xüsusi ilə də oxucuda onun parlaq istiqlal şairi obrazını yaradan poetik əsərlərinin dolğun və hərtərəfli araşdırılması mühacirət ədəbiyyatının dərin-dən öyrənilməsi baxımından çox faydalı olardı.

Kitabın sonunda müəllifin “Qara köynək” (milli mübarizədən səhnə, nəsr), “Gənclərə öyüd” (siyasi tərbiyəyə dair, nəsr), “Qaçaq Nəbi” (üç pərdəlik pyes), “Dızıkname” (yumoristik və satirik şeirlər), “Millətlərin haqqı və məhkum türklərin mübarizəsi”, “Klassik türk ədəbiyyatında demokratizm ideyası” (nəsr) və “Top səsləri” (Anadolu milli mücadiləsindən bir parça, pyes) adlı 7 yeni əsərinin çap olunacağı barədə məlumat verilib. Lakin hansısa səbəbdən bu kitablar nəşr olunmayıb. Təəssüflər olsun ki, indiyədək adıçəkilən əsərlərin əlyazma nüsxələrini də tapmaq mümkün olmayıb. Bu əlyazmaların M.Aran vəfat etdikdən sonra naməlum şəxslərin onun evindən apardığı şəxsi arxivinin içərisində olması ehtimalı böyükdür.

28 may 1951-ci ildə M.Aranın sahibi və yazarı olduğu “Türk yolu” jurnalının ilk nömrəsi işıq üzü görüb. Dərginin bu nömrəsində ünvan “Cahangir, Sormagir 59”, digər bütün nömrələrində isə “Cahangir, Sormagir 25” olduğu yazılıb. Bu ünvanın M.Aranın İstanbulda uzun illər kirayə yaşadığı mənzilin çox yaxınlığında yerləşdiyi aydın olur.

Jurnalın birinci nömrəsinin üzərində Azərbaycan Cümhuriyyətinin siyasi-inzibati xəritəsi dərc olunub. Xəritənin altında “Fransızca Parisdə çap edilmiş 1920-ci ilin yanvar ayında Versal sarayında Avropa dövlətləri tərəfindən de-fakto istiqlaliyyəti tanınan milli Azərbaycan Cümhuriyyətinin xəritəsi” cümləsi yazılıb. Bu nömrədə “Yazı İşləri Heyəti”nin imzası ilə verilən “Məqsədimiz” sərəlvhəli açıqlamadakı “Yer üzündə yaşayan insan zümrələri içərisində ən çox zülmə məruz qalan və pərişan

vəziyyətdə olanı heç şübhəsiz ki, türk millətinin $\frac{3}{4}$ -ü, yəni əsir edilən 60 milyonluq hissəsidir” fikri nəşrin əsas hədəfini ifadə edir. “Türk yolu”nun ana məqsədi onun ilk sayında xülasə şəkil-də belə ifadə olunub:

1. “Türk yolu” milliyətçidir və realist bir yol güdür,
2. “Türk yolu” kommunizm və irtica ilə mücadilə edir,
3. “Türk yolu” Türk dünyasının siyasi, coğrafi, ədəbi vəziyyətini işıqlandırmağa çalışır”.

M.Aranın “Türk yolu”nu ilk nömrəsində dərc etdiyi “Millətlərin haqqı və əsir türklərin mübarizəsi” sərlövhəli məqalənin izah bölümündə Azərbaycan Cümhuriyyətinin dövlət büdcəsindən Qarabağda yaşayan ermənilərə böyük miqdarda maliyyə yardımı etdiyi qeyd olunur. Müəllif təəssüflə bildirir ki, sonra bu vəsait dövlətimizin ələhinə xərcləndi: “Amma bu nankor millət ictimai ehtiyaclar üçün ayrılan pulu silaha verərək Azərbaycan dövlətinə qarşı düşmənçilik etdi. Nəticədə Azərbaycan hökuməti bu üsyanı yatırmağa çalışarkən ruslar Azərbaycana işğal etdilər”.

Jurnalın 3-cü sayı 1 iyul 1953, dördüncü sayı 31 avqust 1953, beşinci sayı 5 noyabr 1953, altıncı sayı 28 may 1954, yedinci sayı 7 fevral 1955 və 8-ci sayı 28 may 1955-ci ildə çap olunub. Dərginin sonuncu nömrəsinin üz qabığında Azərbaycan Milli Ordusunun hərbi paradının fotosəkli verilib.

Jurnalın ikinci sayı hazırda əldə olmasa da güman ki, onu M.Aranın 1 iyul 1951-ci ildə nəşr etdiyi və cəmi bir nömrəsi işıq üzü görən “Ergenekon yolu” jurnalı əvəzləyib. Görünür, hansısa səbəbdən M.Aran ilk və yeganə sayından sonra “Ergenekon yolu” dərgisinin nəşrini saxlayıb və 2 il sonra yenidən “Türk yolu” ilə yola davam edib.

M.Aranın 1953-cü ildə Azərbaycan Cümhuriyyətinin elan edilməsinin 35-ci ildönümü münasibətilə çap etdirdiyi

“Azərbaycan türklərinin milli bayramı ərmeğanı” adlı kitabçada da “Türk yolu”ndakı məqalələrdən istifadə olunub.

“Ergenekon yolu” dərgisinin yeganə nömrəsində birinci dünya müharibəsi dövründə türk əsirlərə kömək etmək məqsədilə Azərbaycanda yaradılan “Qardaş köməyi” təşkilatı və eyniadlı jurnal haqqında danışılıb və bununla bağlı şəkillər verilib. Məqalədə həmin illərdə azərbaycanlıların Anadoludakı qardaşlarına göndərdiyi hərbi və maliyyə yardımlarından da bəhs edilib: “Milli Azərbaycan Cümhuriyyəti silahlı qüvvələrindən topçu və süvari qrupları Anadolu Qurtuluş Hərəkatına qatılmış və Kazım Qarabəkir ordusunun öncüllüyünü edərək qılıncını sıyıb Qarsa girmişdirlər. Bu savaşda iştirak edənlərdən 18 zabit indi şanlı Türk ordusunda şərəflə xidmət etməkdədir. Bunlardan bir topçu və bir süvari albayı keçən il general rütbəsi ilə təltif edilmişdir. Afyon cəbhəsində yaralanan azəri zabitlər bu gün orduda öz vəzifələrini davam etdirirlər. Anadoludakı milli qurtuluş hərəkatını həyəcanla və təhəllüklə izləyən milli Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti ilk maddi yardımı təmin etməyi də milli bir borc və vəzifə saymışdır”.

Məqalənin sonunda M.Aran Türkiyədə bəzi çevrələrin türk mühacirlərə olan mənfi münasibətindən şikayətlənib və buna baxmayaraq, türklüyün xidmətində olduqlarını vurğulayıb: “Qanını qanına, canını canına, göz yaşlarını göz yaşlarına qarışdıran, malını əsirgəməyən türkə diqqətsiz damğası vuranlar–bilərək və ya bilməyərək–düşmən təbliğatlarına aləti olurlar. Hələ Türkiyə kimi tək müstəqil türk ölkəsində bu havanın əsdirilməsinə çalışmaq türklüyün qəlb bütünlüyünü parçalamaqdan başqa bir şeyə yaramayacağını bilmək lazımdı. Sizdən nə umuruq, bilmirsinizmi? Bizi öyrənməyinizi istəyirik. Əsir Türk dünyasının hər parçası öz ələmində bir milli varlıq və şəxsiyyət yaşatmaqdadır.

O varlığı tanıyın. Öz millətinin, milliyyətinin cahili olmaq müasir türklüyə yaraşmır. Bu zərərlidir”.

“Ergenekon yolu”nda “Türkiyədə irqçilik varmıdır?”, “Dəhşətli xəbərler”, “İrənı parçalamaq istəyənlər kimlərdir?”, “Zak-ÇeKa” və s. adlı digər məqalələr də yayımlanıb.

Azəri Qardaşlar Yardımlaşma Dərnəyinin 28 dekabr 1952-ci ildə keçirilən qurultayında M.Aran İdris Yaybulaq, Ələkbər Fərhadlı, Səməd Göyçay, Əflan Muğan, Şəfiqə Qaspiralı, Səlim Bedel və Həsən İsmayılı ilə birlikdə qurumun İdarə Heyətinin üzvü seçilib. M.Aran 1953-cü ildən etibarən təşkilatın sədri kimi fəaliyyət göstərməyə başlayıb.

1948-ci il yanvarın 25-də ilk qurultayını keçirən dərnəyin məqsədi mühacirət, işsizlik, xəstəlik və s. səbəblərdən ehtiyac içində olan soydaşlarımıza imkan daxilində maddi-mənəvi yardım etmək olub.

Təşkilat 28 may 1953-cü ildə Azərbaycan Cümhuriyyətinin 35-ci, İstanbulun fəthinin isə 500-cü ildönümü münasibətilə tədbir təşkil edib. Tədbiri giriş nitqi ilə M.Aran açır: “Bu şərəfli, şanlı bayram bütün türklərə qutlu olsun! 28 may 1918-ci ildə Doğu-Güney Qafqazda yaşayan Azərbaycan türklərinin milli suverenlik haqlarına qovuşduğu xoşbəxt bir gündür. Bu milli hərəkat o tarixdə Anadolu Türk qəhrəmanlarının unudulmaz böyük fədakarlıq və yardımı ilə dəstəklənmiş və bu surətlə yeni qurulan dövlətin təməli qoyulmuşdu. Taleyin gülümsədiyi bu tarixi hadisədən öncə təqribən 90 il çar Rusiyasının amansız basqısı altında iztirab çəkdiədən sonra Rusiya inqilabı əsnasında (1917) milli haqlarına sahib çıxmaq fürsətini qaçırmayan Azərbaycan türkləri çox çətin və qanlı mücadilələr nəticəsində ancaq bu bəxtiyarlığa qovuşmuşdur”.

1954-cü ilin yanvar ayında təşkilatın İstanbul Müəllimlər Birliyində keçirilən qurultayında M.Aranın hesabatı dinlənilib və

yekdilliklə qəbul edilib. Səbahəttin Şimşir yazır ki, bu hesabatda dərnişin 1952-ci ildən qalan borclarının tamliqla baęlandięi hēmçinin, 1953-cü ildə 6700 lirə ianə toplandıęı əks olunub. Eyni zamanda hesabat dövrü ərzində qurumun ehtiyaclı üzvlərinə madi yardımlar edilib və onlara Türkiyə Qızılay Cəmiyyəti vasitəsi ilə 1000 dəst paltar paylanılıb. Təşkilat ötən dövr ərzində xəstələr üçün ödənişsiz həkim xidməti, konfranslar və tamaşalar da təşkil edib. Bu qurultayda M.Aran yenidən dərnişin sədri seçilib.

14 noyabr 1954-cü ildə keçirilən qurultayda qurumun adında dəyişikliklik edilərək Azərbaycan Yardımlaşma Dərnişin adlandırılıb. M.Aran qurultayda yenidən dərnişin sədri seçilib.

8 iyul 1958-ci ildə Azərbaycan Yardımlaşma Dərnişin və Azərbaycan Mədəniyyətini Tanıtma Dərnişin ictimai və mədəni sahədəki fəaliyyətlərdə əməkdaşlıęa başlamaq, bir-birlərinə maddi və mənəvi yardımlar etmək hēmçinin, Qaçqın və Mühacir Dərnişinləri Federasiyasında bir-birini dəstəkləmək, Azərbaycanın milli mənafeyi ələhinə olan bütün hərəklərə qarşı müştərək mövqe nümayiş etdirmək haqqında birgə qərar qəbul edib.

Azərbaycan Yardımlaşma Dərnişininin 1959-cu ildə keçirilən qurultayında Samət Göyçay qurumun sədri, M.Aran isə fəxri sədri seçilib.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin fəaliyyəti və 27 aprel işęalından sonra Azərbaycanı tərkl etməyə məcbur olmuş hēmvətənlərimizlə baęlı dəyərli əsərlərin müəllifi olan Dilqəm Əhməd “Bir ildən, Yüz ilə” adlı kitabında haqlı olaraq Məhəmmədsadiq Aranı Məhəmmədəmin Rəsulzadə və Mirzəbala Məhəmmədzadədən sonra ən çox yaradıcılıęa malik mühacir adlandırılıb. Həqiqətən də M.Aran fəaliyyətinin bütün dövrlərində, o cümlədən də

mühacir həyatı yaşamağa məcbur olduğu illərdə son dərəcə zəhmətkeşliyi ilə seçilib və yorulmaq bilmədən tarixdən iqtisadiyyata, türklükdən beynəlxalq münasibətlərə, Türkünstandan Krimadək müxtəlif mövzularda yüzrlərlə maraqlı əsər yazıb və onları mətbuatda yayımlayıb. M.Aran mühacirət dövründə Azərbaycanın istiqlalı və xalqımızın azadlığı uğrunda ardıcıl milli mübarizə aparan və özündən sonra böyük yazılı irs qoyan üç tarixi şəxsiyyətdən biridir.

M.Aran əsərlərini çoxsaylı imzalarla qələmə alıb. Hələlik onların heç də hamısı aşkarlanaraq ictimaiyyətə təqdim edilməyib. Bu cəhətdən M.Aranın zəngin siyasi, publisistik və bədii irsinin tədqiq edilib tamlıqla üzə çıxarılması üçün çox iş görülməli olduğunu düşünürəm. M.Aranın 1919-1920-ci illərdə “Azərbaycan” qəzetində dərc olunmuş məqalələrini də əlavə etməklə Ömer Özcanın “Bir Vətəndan Bir Vətənə” adlı kitabında əksini tapan biblioqrafik siyahını olduğu kimi bu kitabda vermişəm. Siyahıda əksini tapan məqalələrin içərisinə az sayda ayrı müəlliflərin də əsərlərinin düşməsi nəzəri cəhətdən istisna edilmir.

Mühacirətə getməzdən öncəki dövrdəki fəaliyyətində, o cümlədən “Azərbaycan” qəzetinə yazdığı məqalələrdə və parlamentdə Sadiq Axundzadə, Məhəmmədsadiq, Məhəmmədsadiq Axundzadə və Mirzə Sadiq Axundzadə kimi təqdim edilib. Soyadı Axundzadə olub. Mühacirətdən sonra isə onun Aran soyadı ilə çıxış etdiyini görürük.

M.Aran əsərlərini “Sadiq Axundzadə”, “Məhəmmədsadiq Axundzadə”, “M.S.”, “Məhəmmədsadiq”, “Qıyığ”, “Cafer Sadık”, “Sanan”, “Mehmet Sadık Aran”, “M.S.Sanan”, “Sanan Azer”, “M.Sisyanlı”, “M.Sad. Sanan”, “M.S.Aran”, “Azari Sanan”, “M.Sadık Aran”, “S.A.”, “M.Sadık Sisyanlı”, “M.S.A”, “M. Sadık”, “M.S.Sisyanlı”, “Mehmet Sadık” və s. kimi açıq və gizli imzalarla

nəşr edib. Onun mühacirətə gedənə qədər imzasız nəşr etdiyi məqalələri də var.

M.Aranın məqalə və şeirləri “Füyuzat”, “Yeni Kafkasya”, “Azəri-Türk”, “Məfkurə”, “Doğuş”, “Bozqurd”, “Gök Börü”, “Davran”, “Qızıl alma”, “Yaşıl yarpaq”, “Özləyiş”, “İctihad”, “Çınaraltı”, “Toprak”, “Yolların səsi”, “Orhun”, “Yaş Türküstan”, “Odlu Yurd”, “Azərbaycan Yurd Bilgisi”, “Türk kultürü”, “Cığır”, “Ötükən”, “Aras”, “Türk yolu”, “Mücahid”, “Yana Milli Yul” və s. adlı jurnallarda, “Sədəyi-həqq”, “Azərbaycan”, “Açıq Söz”, “Cümhuriyyət”, “Yeni İstanbul”, “Şərqi yolu”, “Yeni Turan” və digər qəzetlərdə yayımlanıb.

27 iyun 1952-ci ildə Şəfi bəy Rüstəmbəyli Ceyhun bəy Hacıbəyliyə yazdığı və İdris bəy adlı şəxslə göndərdiyi rusca məktubda Ceyhun bəydən və Fətəlibəyлідən öz məktublarına cavab almadığından gileylənib, “Azərbaycan” jurnalının (söhbət 1952-ci ildən Almaniyanın Münxen şəhərində nəşrə başlamış Azərbaycan Milli Birliyinin orqanı olan “Azərbaycan” jurnalından gedir) ikinci sayının niyə çıxmaması ilə maraqlanıb və əməkdaş kasadlığı varsa hazır yazıları ilə jurnalla əməkdaşlıq edə biləcək həmsoyadlısı (Şəfi bəy Rüstəmbəyli Türkiyədə “Şəfi Aran” kimi də tanınırmış) Məhəmmədsadiq Aranı ona tövsiyə edib.

M.Aranın siyasi fəaliyyətinin ən əhəmiyyətli dövrlərindən biri də millət vəkili kimi Azərbaycan Cümhuriyyətinin parlamentində təmsil olunduğu illərdir. Azərbaycan Milli Şurasının 19 noyabr 1918-ci il tarixli iclasının qərarına əsasən 1917-ci ilin sonlarında Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə seçilmiş 44 nəfər türk-müsəlman nümayəndə birbaşa olaraq Azərbaycan Cümhuriyyətinin yeni yaradılacaq parlamentin tərkibinə daxil edilib. Türk-müsəlman əhali üçün ayrılan yerlərin qalan 36-sı isə ölkənin müxtəlif qəzalarından seçilib göndərməli idi. Zəngəzur

qəzasından da parlamentə nümayəndə istəniləndə Məhəmmədsadiq Axundzadə yerli nümayəndələrin iştirakı ilə keçirilən seçkidən sonra indiki vəzifələrlə ifadə etsək icra nümayəndəsinin möhürü ilə millət vəkilliyi barədə arayış alaraq Qarabağın mərkəzi Şuşa şəhərinə gəlir. Ancaq qəzanın valisi həmin zaman ayrı yerə səfərə getdiyindən sənəddə onun imzası olmur. M. Axundzadə Şuşaya gəlir və burada 1919-cu ilin yanvar ayından etibarən Qarabağın (Şuşa, Zəngəzur, Cavanşir və Cəbrayıl qəzaları) general-qubernatoru vəzifəsində çalışan Xosrov bəy Sultanovla görüşür. Özünü təqdim edən M. Axundzadə general-qubernatordan onu Bakıya göndərməyi xahiş edir. Xosrov bəy sənəddə nəyə görə qəza valisinin imzasının olmadığına soruşur. M. Axundzadə valinin təftişə getdiyini və onun geri dönməsini gözləyəcəyi halda çox gec olacağını bildirir. General-qubernator bir qədər düşündükdən sonra onun üzərindəki geyimindən başqa paltarının-kostyumunun olub-olmadığını xəbər alır. Yox cavabı aldıqdan sonra Xosrov bəy M. Axundzadəyə köhnə geyimlərlə Bakıya getmək olmaz deyir və ona kostyum tikilməsini sifariş verir.

Maraqlıdır ki, XX əsrin əvvəllərindən etibarən yolları kəşifən bu iki böyük şəxsiyyətin son mənzilləri də taleyin qisməti ilə bir-birinə çox yaxın məsafədədir. İstanbulun Şişli rayonunun Feriköy məzarlığında öncə Məhəmmədsadiq Aranın, bir neçə addım sonra isə Xosrov bəy Sultanovun məzarı yerləşir.

İki gün sonra hazır olan kostyumu geyinən M. Axundzadə Bakıya – müstəqilliyini yenidən elan edən və qarşısında çoxsaylı problemlərin həlli vəzifəsi dayanan Azərbaycan dövlətinin rahat siyasi həyatının nəbzinin vurduğu mərkəzi şəhərə yola düşür. Zəngəzurdan Bakıya istiqamətlənən bu səfərlə M. Axundzadə məşəqqətli şəxsi və siyasi həyatının yeni və həlledici

mərhələsinə başlayır. Qarşıda isə onu firqə mübarizələri, doğma vətənindən ömürlük didərgin düşmək, NKVD-nin zindanları, ailə üzvləri ilə bir daha görüşmədən mühacirətə getmək, İrandan Finlandiyaya qədər uzanan səfərlər, qürbət ellərdəki həmtələləri - mühacirlərlə bitməyən mövqe çəkişmələri, acılı-nisgilli mühacir ömrü, son nəfəsinədək geri çəkilmədiyi Azərbaycanın işğaldan azad olunaraq müstəqilliyinin yenidən bərpası uğrunda milli mücadilə və Zəngəzurdan min kilometrərlə uzaq torpaqlarda torpağa tapşırılmaq taleyi gözləyirdi.

Azərbaycan Cümhuriyyəti yeni parlamentin formalaşdırılması 3 dekabr 1918-ci il dekabrın 3-də başa çatdırılmalı idi. Ancaq 4 gün yubanma olur və 1918-ci il dekabrın 7-də saat 13:00-da Hacı Zeynalabdin Tağıyevin Nikolayev küçəsində yerləşən keçmiş Qızlar Məktəbinin binasında (hazırda Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun yerləşdiyi bina) Azərbaycan parlamentinin – Məclisi-Məbusanın təntənəli açılışı keçirilir. Maraqlıdır ki, M. Axundzadənin millət vəkili kimi fəaliyyətə başlaması bu tarixdən xeyli gec başlayır.

Tədqiqatçıların bəziləri nədənsə M. Axundzadənin millət vəkili kimi parlamentdə heç bir çıxış etmədiyini yazırlar. Bunu paytaxtın qaynar siyasi həyatındakı rəqabət mühiti və onun Azərbaycanın istiqlalının elanından öncəki müstəqillik mübarizəsində çox fəal iştirakının olmaması ilə izah edirlər. Ancaq faktlar tamamilə bunun əksini göstərir. Azərbaycan Cümhuriyyətinin Məclisi-Məbusanın stenoqrafik hesabatlarına nəzər saldıqda M. Axundzadənin parlamentdə ölkə əhəmiyyətli mühüm məsələlərlə bağlı məntiqli, faktlara söykənən nə az, nə çox, 11 çıxışı ilə rastlaşırıq. Xüsusi ilə də parlamentdə bu böyük türk aydınının doğulduğu və millət vəkili seçildiyi Zəngəzurdakı, həmçinin, Qarabağdakı erməni vəhşilikləri və qaçqınların ağır

vəziyyəti ilə bağlı çıxışlarını həyacansız oxumaq mümkün deyil. Eyni zamanda onun stenoqramaya düşməyən çıxışlarının da olması istisna deyil.

M.Aran parlamentdə Müsavat və bitərəflər fraksiyası tərkibində fəaliyyət göstərmişdir.

M.Axundzadənin adı parlament divarları arasında, rəsmi iclasda ilk dəfə 1919-cu ilin oktyabr ayında çəkilib. Məclisi-Məbusanın 9 oktyabr 1919-cu ildə keçirilən 81-ci iclasında Həsən bəy Ağayev bildirir ki, Zəngəzur qəzasından seçilmiş iki şəxsin - Cəmil bəy Sultanov və Mirzəsadiq Axundzadənin sənədləri mandat komissiyasına daxil olub.

Parlamentin 11 oktyabr 1919-cu il tarixli 82-ci iclasında Həsən bəy Ağayev məlumat verib ki, Zəngəzur qəzasının nümayəndəsi Mirzə Sadiq Axundzadə keçən iclasda iştirak edib. Bu iclasda M. Axundzadənin Zəngəzur qaçqınlarının ağır vəziyyəti ilə bağlı çıxışı var. M. Axundzadə çıxışında siyahı üzrə Zəngəzur qəzasında 27 min qaçqının olduğunu, lakin dövlət yardımlarını onlara çatdırmalı olan məmurların yarıtmaz şəkildə işlədiyini bildirib: “Əgər böylə gedərsə axırda qaçqınlardan 27 nəfər də salamat qalmayacaqdır”.

Parlamentin 16 oktyabr 1919-cu ildə keçirilmiş 84-cü iclasında M.Axundzadə Zəngəzur qaçqınlarının çətin durumu, onların Balaxanı və Sabunçudakı sosial müdafiədən məhrum məşəqqətli həyatı, ərəzidə tibbi xidmətin təşkili, qaçqınlara ayrılan vəsaitin düzgün xərclənməməsi və s. məsələlər barədə geniş çıxış edib. M. Axundzadə qaçqınlar üçün ayrılan maliyyə vəsaitini, ərzaq payını və dərmanları oğulayıb satan məmurların sərt şəkildə cəzalandırılmasının vacibliyini vurğulayıb.

Məclisi-Məbusanın 10 noyabr 1919-cu il tarixli 96-cı iclasında Mandat komissiyasının sədri Şəfi bəy Rüstəmbəyli bildirib ki,

Zəngəzur Milli Komitəsinin və rayon nümayəndələrinin iştirakı ilə keçirilən ümumi iclasda Məclisə 2 nəfər nümayəndə seçilib: Cəlil bəy Sultanov və Mirzə Sadiq Axundzadə. Bu iclasda Zəngəzur nümayəndəsi Cəlil bəy Sultanovun deputatlıq məsələsi yenidən müzakirəyə çıxarılıb. Uzun mübahisələrdən, C. Sultanovun ələhdarları və tərəfdarlarının çıxışları dinləndikdən sonra parlamentin sədr müavini Həsən bəy Ağayev məsələni səsə qoyub və nəticəni elan edib: “Lehinə 34, əleyhinə 24, səs verməyən 19. Əksəriyyət rəy ilə Sultanov Cəlil bəy və Axundzadə Mirzə Sadiq parlament üzvlüyünə qəbul edilir”. Beləliklə 10 noyabr 1919-cu ildə M. Axundzadənin millət vəkili mandatu rəsmən təsdiq olunub.

Həmin gün parlamentdə çıxış edən M. Axundzadə Zəngəzurdakı milli şuraların fəaliyyətindən söz açaraq yerli əhalini imkanı daxilində ermənilərin hücumlarından bu qurumun müdafiə etdiyini deyib.

M. Axundzadə parlamentin 15 mart 1920-ci il tarixli 135-ci iclasında çıxış edərək müzakirəyə çıxarılan gömrük, xəstəxana tikintisi, məmurların maaşlarının artırılması və digər məsələlərə münasibətini açıqlayıb.

M. Aran Məclisi-Məbusanın fəal millət vəkillərindən olub və parlamentdə xalqımız üçün taleyüklü məsələlərin bir çoxu, xüsusi ilə Qarabağdakı erməni separatizmi, qaçqınlar və Azərbaycanın müstəqil dövlətçiliyinin qorunub saxlanması məsələləri ilə bağlı faktlara söykənən sərrast çıxışlar edib. Bütün təhdidlərə, siyasi təlatümlərə və “sosial ədalət”, “bərabərlik” kimi pərliltılı vədlərə rəğmən, bir sıra millət vəkillərindən fərqli olaraq Azərbaycan Cümhuriyyətinin düşmənlərinə qarşı heç bir zaman güzəştli mövqe tutmayıb və sonadək onlara qarşı barışmaz mövqedə olub. Azərbaycan tarixinin qara səhifələrindən olan

27 aprel 1920-ci il işğal hadisəsi M.Aranın bolşeviklərə qarşı mövqeyinin tamamı ilə doğru və haqlı olduğunu və onun siyasətçi kimi uzaqgörənliyini bir daha sübut edib.

Məclisi-Məbusanın 19 aprel 1920-ci il tarixli 142-ci iclasında çıxış edən Mirzə Sadiq Axundzadə yerli kommunistlərin Azərbaycan Cümhuriyyətinə artan hücumlarına lakonik və çox tutarlı cavab verib: “Mən başqa söz danışmayacağam. Fəqət, bəzi natiqlərə cavab vermək istəyirəm. Zəif bir inamla deyirlər ki, biz hasar çəkməmişik, üstünü örtmək lazım deyil. Mən deyirəm ki, hasar var, üstünü örtmüşük ki, o da parlamentdir”. M.Aranın bu çıxışını millət vəkiliəri alqışlarla qarşılayıb.

M.Aran millət vəkili kimi parlamentdə həm mütəmadi olaraq təmsil etdiyi regionun problemlərini səsləndirib, həm müstəqil Azərbaycan dövlətinin xarici düşmənləri ilə əlbir olan daxili düşmənlərə qarşı qətiyyətli mövqe sərgiləyib, həm də təhlükələrə baxmayaraq, ölkə ərazisində cərəyan edən müxtəlif hadisələri real şəkildə dəyərləndirmək üçün onları yerində izləməkdən çəkinməyib.

M.Aran 1952-ci ildə “Aras” dərgisində yayımlanan “27 aprel 1920” başlıqlı məqaləsində çətinliklə də olsa parlament rəhbərliyindən icazə alıb Əsgərana getdiyini və hadisələri öz gözləri ilə gördüyünü nəql edir. Bu hadisə gözlərimiz önündə M.Aranın xalqın dərdləri ilə yaşayan və ən ağır, təhlükəli vəziyyətlərdə belə onlarla birlikdə olmaqdan çəkinməyən nümunəvi millət vəkili obrazını canlandırır: “Hökumətsizlik, daxildən və xaricdən olan xain hərəkətlər, şimaldan rus – bolşevik təhdidi çox ağır və böhran vəziyyəti yaratmışdı. Lakin millət və ordu ermənilərin alçaqcasına törətdikləri fitnələrə çox əsəbiləşmişdi. Nə olursa-ol-sun, erməni fitnə-fəsadına son qoyulmalı idi. Erməni və rus təmsilçilərini çıxarmaqla, parlamentdə də belə bir ruh hakim idi.

Mən güclə məclisdən icazə alıb Əsgəran keçidindəki cəbhəyə getdim. Orada 8-10 günlük bir toqquşmadan sonra Azərbaycan əsgərlərinin qəhrəmancasına hücumu nəticəsində erməni qüvvələri qırıldı, erməni cəbhələri hər tərəfdə dağıldı”.

Cümhuriyyət parlamentinin son iclası ilə bağlı suala 1959-cu ildə verdiyi cavab isə M.Aranın yalnız işğalçı Rusiya ilə zərərli əməkdaşlıq edən yerli xəyanətkarlara münasibətini deyil, bütövlükdə xalqımızın azadlığı və müstəqil dövlətçiliyinə olan birmənalı mövqeyinin ifadəsidir: “Azərbaycanın qırmızı Rusiya tərəfindən istilasına təsadüf edən günlərdən çox daha öncə parlamentdə kommunist məbuslardan “Moskva ilə birləşmə və qucaqlaşma” dəliliyini eşitməyə başlamışdıq. Bir dəfə mən kürsüyə çıxaraq təninnmiş kommunistlərdən Əliheydər Qarayevə belə dedim: “Bura Azərbaycan türklərinin parlamentidir. Moskva ilə qucaqlaşmaq istəyən sizlər rədd olun gedin, Moskvada qucaqlaşın”.

Türkiyədəki nəşrlərdə M.Aranın həyat və fəaliyyəti ilə bağlı onun sağlığında və vəfat etməsindən sonra bir sıra maraqlı yazılar yayımlanıb. Belə məqalələrin müəlliflərindən biri də şair, yazıçı Fəhri Ərsavaşdır. F. Ərsavaş 1961-ci ildə İstanbulda nəşr etdiyi “Hamasi Türk Şiiri Antolojisi” kitabının birinci cildində M.Aranın qısa bioqrafiyası və “Tufan olacaq”, “İntiqam”, “Əsir türklərə”, “Solovki sürgünləri” və “Tanrı dağları” şeirlərinə də yer ayırıb. Məqələdə bir sıra dəqiqləşdirilməmiş məlumatlar olsa da, onu M.Aran haqqında çap olunmuş ilk yazılardan biri kimi oxucularımıza təqdim edirəm: “31 yanvar 1895-də Azərbaycanın Zəngəzur qəzasında doğuldu. Atası Məhəmməd Səmiş bəy, anası Səkinə xanımdır. İlk və orta məktəbi bitirdikdən sonra ali pedaqoji təhsil aldı, Azərbaycanda ikən evləri iki dəfə erməni quldurları tərəfindən yağmalandı. I Dünya müharibəsi ərəfəsində Təbrizə qaçdı, orada yeni sistem əsasında orta məktəb

qurdu. Mühəribə başladıqdan sonra Türk ordusunun cahan fətvasını qoynuna alaraq Qafqaza keçdi, fətvanı əldən-ələ payladı. Rus ixtilalından sonra məmləkətinə qayıtdı, orada başlayan rus-erməni hücumuna qarşı silahlı mücadiləyə başladı. Digər tərəfdən də Azərbaycanın istiqlalı üçün toplanan qurultaylara qatıldı. Azərbaycan istiqlalını qazanınca milli parlamentə öz bölgəsindən üzv seçildi. Bu arada mətbuata çox böyük dəstək göstərdi. İki il sonra qırmızı ordunun alçaq hücumuna məruz qalan Azərbaycanın qurtuluş savaşında 4 il fəal rol oynadı. İşğaldan sonra ölkədən çıxıb Finlandiyaya getdi. Orada “Yeni Turan” adlı türk və fin dillərində qəzet nəşr etdi. İki il sonra Türkiyəyə gələn şair 1922-də qayıqla Qara dənizi aşaraq Qafqaza döndü. Bir müddət sonra ruslar tərəfindən tutularaq qorxunc işgəncələrə məruz qalsa da, fürsət tapıb İrana, oradan da 1924-də təkrar Türkiyəyə qaçdı. Azərbaycanlı və Türkiistanlı tələbələrin təhsil məsələləri ilə yaxından məşğul oldu. İstanbul Universiteti Ədəbiyyat fakültəsində təhsilini davam etdirdi. Bundan sonra “Yeşil Yaprak”, “Azeri Türk”, “Ergenekon Yolları”, “Türk Yolu” dərgilərini nəşr etdirdi. Türkiyəyə gəldikdən sonra Anadolunu qarış-qarış gəzərək kommunizmin “canavar bir qövmin səfəstəsi” olduğunu izah edərək gəncliyi bu iyrenc ideologiyadan qorumağa çalışdı. Məhəmmədsadiq Aran ədəbiyyat sahəsində Sənan imzası ilə tanınır. Şeirlərini daha çox “İçtihat”, “Bozkurt”, “Orhun”, “Gök Börü”, “Kızılelma”, “Çınaraltı”, “Yeni Kafkasya” jurnallarında, məqalələrini isə “Cumhuriyet” “Tasvir” “Ulus” qəzetlərində yayımladı. Əsərləri: “Ergenekon yolları” (şeirlər), “İran türkləri”, “Türkün altın kitabı”.

Vaxtilə Türkiyənin müxtəlif nazirliklərində yüksək vəzifələrdə çalışmış jurnalist, nəşir, yazıçı Acar Okan da xatirələrində Məhəmmədsadiq Aranla bağlı maraqlı və çox qiymətli

hadisələrdən söz açıb. Onun 2015-ci ildə nəşr olunan kitabında nəql olunan hadisələr bir daha M.Aranın Türk dünyası, o cümlədən Azərbaycanla bağlı dərin biliyə malik olmasını, regional siyasi prosesləri analitik təhlil etmək bacarığını, Türkiyə dövlətinin milli maraqlarına həssaslıqla yanaşmasını, eyni zamanda rəsmi Ankaranın ən ali səviyyədə siyasi ekspert kimi onun biliyinə və şəxsiyyətinə hörmət və etibar etdiyini təsdiq edir: ““Dənizçilər” küçəsindəki “Orkun” kitab evindəydim. Günortaya doğru Azərbaycanın keçmiş liderlərindən Mehmet Sadıq Aran əmimiz gəldi. Bir vaxtlar müstəqilliyini elan edən Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətində nazir vəzifəsində çalışıb. Hər həftə mənə baş çəkər, qəhvəsini sifariş edirəm, adətən dərs kimi hadisələr danışır. Mən onun gəlişini həyacanla gözləyirəm. Eyni zamanda yaxın dostum Okan Bakmanın qaynatası (həyat yoldaşının əmisi) sayılır. Bu dəfə də qəhvəsini sifariş etdim, yenə hikmətli sözlər danışsın deyə ağzının içinə baxıram... “Bax, Acar İsmət paşanı (Türkiyənin ilk baş naziri İsmət İnönü) heç sevmirəm. O da məni sevmir, amma haqqını danmıram, dövlət xadimidir. Azərbaycan müzakirə obyektinə olacaq hər xarici səfərindən öncə məni çağırır, mütləq fikrimi öyrənir. Bu yaxınlarda yenə məni çağırırdı, getdim. Əyləşdirdi, qəhvəmi sifariş verdi. Dedi ki, “Sadıq, bilirəm, məni heç sevməzsən, filankəsin evində (kar belə, kar elə) deyə yenə mənə ələhimə danışmısan. Mən eşitdim, ağır eşidirəm, amma eşidirəm. Canın sağ olsun. Mən də səni çox xoşlamıram. Bunlar aydındır. İndi gələk iş: Sovet Rusiyasının bir naziri sabah məni ziyarət edəcək, mövzu Azərbaycandır. Azərbaycandakı son vəziyyət haqqında mənə danış” dedi. Danışdım. Suallar verdi, cavablandırdım. Bax, belə oğlum, aramızda olan inciklikləri belə bir kənara qoyub millət məsələsini mənəmlə müzakirə etdi” dedi. Bu, ən böyük dərsdir...”.

Məhəmmədsadiq Aranın həyatı, xarakterik cizgiləri, mühacirət dövründəki fəaliyyətinin əsas istiqamətləri, ideoloji baxışları ilə bağlı oxuculara dolğun məlumat verən ən maraqlı və qiymətli yazı Türkiyənin məşhur fikir adamı, türkcü-turançı yazıçı, ədəbiyyatşünas, jurnalist, ideoloq Hüseyn Nihal Atsızın 1971-ci ilin avqustunda “Ötükən” jurnalının 8-ci sayında dərc etdiyi “Mehmet Sadık Aran – Tahsin Demiray” sərəlvhəli məqalədir. 1926-cı ildə İstanbul Darülfünununun Ədəbiyyat Fakültəsinin “Ədəbiyyat” ixtisasına və İstanbul Darülfünununun digər hissəsi olan Yüksək Müəllim Məktəbinə daxil olan Atsız, bir həftə sonra hərbi xidmətə çağırılır və 28 oktyabr 1926-cı ildən, 28 avqust 1927-ci ilə qədər İstanbulda hərbi xidmətdə olur. Hərbi xidməti başa vurduqdan sonra yenidən ali təhsilini davam etdirməyə başlayan Atsız burada özünün yazdığı kimi “yeni simalarla” qarşılaşır. Bu şəxslərdən biri də bir neçə ildir Türkiyədə yaşamağa başlayan azərbaycanlı mühacir Məhəmmədsadiq Aran olur. H.N. Atsız bu yazıda bütün həyatını türk xalqlarının azadlığı və xoşbəxtliyi uğrunda mübarizəyə həsr edən Məhəmmədsadiq Aranın, xüsusi ilə Azərbaycanın güney və quzeyindən olan soydaşlarımızın ehtiyaclarının qarşılınması üçün necə böyük fədakarlıqlar etdiyini sadə dillə və aydın şəkildə təsvir edib: “Bu keçən aylarda bizi maraqlandırması gərəkli olan iki şəxs aramızdan köçüb getdi. Azərbaycanlı Məhəmmədsadiq Aran və türkiyəli Təhsin Demiray. “Bizi maraqlandırması gərəkli olan” - deməkdə məqsədim ikisinin də türk milliyətçisi olmaları, bu yolda çalışıb-vuruşmaları, yazılar yazmaları və xidmət göstərmələri baxımındandır. Ayrıca məni maraqlandıran başqa yönəri də var. Məhəmmədsadiq Aran Ədəbiyyat fakültəsindən, Təhsin Demiray isə Sultaniyyədən sinif yoldaşımdır və bu dostluq bütün həyatımız boyu davam etmişdi.

1926-cı ildə dərslərin ilinin əvvəlində Ədəbiyyat fakültəsində dərslərin başlandığı zaman mənə bir həftə sonra əsgərliyə aparıldıqları üçün hərbi xidmətimi başa vurandan sonra, növbəti il 1927-ci ildə təkrar dərslərə başladığım zaman yeni simalarla qarşılaşdım. O zaman Ədəbiyyat fakültəsinin şöbələrində təhsil üç il idi və ilk iki il hazırlıq, sonuncu il ixtisas sayılırdı. İxtisas alan tələbələr özlərinin seçdikləri dörd dərslə üzrə dərslərə girməklə mükəlləf idilər.

Bizim ilk dörd semestr, yəni hazırlıq dönməsi xeyli qələbəlik yaranmış, 10-12 nəfər olmuşdu. Bəlkə də, günümüzün tələbələri 10-12 nəfərlik “qələbəliyə” heyrət edəcəklər, amma elə idi. Yeni simalar arasında iki nəfər də azərbaycanlı vardı: Kamal və Məhəmmədsadiq.

Kamal tam bir azəri ağızı ilə danışdı, gülərüz, amma soyuqqanlı gənc idi. Məhəmmədsadiq isə azəri və Türkiyə türkcəsi ləhcələrinin qarışığından ibarət bir türkcə ilə danışan zarafatçı, bir az da dəli-dolu bir cavan idi. Hər ikisi də çox bilgili, həm də bütün azərilər kimi yaraşığı idilər, asanlıqla söz söyləyə bildilər. Fars və rus dillərini yaxşı bildilər. Bundan başqa Məhəmmədsadiq din xadimi ailəsində yetişdiyi üçün ərəbcəni də başa düşürdü.

İkisi də Ədəbiyyat fakültəsini bitirmədi. Əslində, onlar tələbə deyil, siyasət adamları, mücahid idilər. Qısa ömrü olan Azərbaycan Cümhuriyyətində xidmət etmişdilər. Bu dövlət Moskva tərəfindən istila edilincə Türkiyəyə sığınmışdılar. Sonralar Kamal İran Azərbaycanına gedərək mübarizəsini orada davam etdirdi və II Dünya müharibəsi illərində İran Böyük Britaniya və Moskva tərəfindən işğal edildiyi zaman kommunistlər tərəfindən öldürüldü.

Məhəmmədsadiq Aranın bizim Ədəbiyyat fakültəsində öyrənə biləcəyi elə bir şey yox idi. Onsuz da Füzulini əzbərdən

bilirdi. Fars dilini də yaxşı bildiyi üçün bütün Divan ədəbiyyatımız və İran ədəbiyyatı ona açıq idi. Nəhayət, o da bir ideal və mücadilə adamı olduğundan Azərbaycanın qurtuluş savaşı üçün çalışmağa məcbur idi. Bu səbəbdən də fakültəni tərk etdi. İstanbuldakı azərilərin bir qisminin başına keçərək dərgi çıxarmaq, konfranslar vermək, təbliğati işlər görmək surəti ilə Azərbaycan davası yolunda çalışdı.

İdealını müdafiə etməkdən ötrü harada imkan tapırdısa, ora can atırdı. Bu səbəbdən hətta bir ara Finlandiyaya gedərək orada türk dilində qəzet də çıxardı.

Sərf etdiyi qüvvə və enerjinin müqabilində Məhəmmədsadiqın savaşı o qədər də bol bəhrələr vermirdi. Amma özü də bundan qətiyyənlə rəncidə olmurdu. Bezmək, ümitsizliyə qapılmaq anlayışları onun lüğətində yox idi.

Yuxarıda onun dəliqanlı olduğunu xatırlatmışdım. Həqiqətən də elə idi. Həmin səbəbdən də həmvətəni olan azərilərin çoxu ilə dil tapıb anlaşı bilmirdi. “Göz yummaq” nədir bilmirdi. Bəlkə də, güclü cəhəti özünü bunda göstərirdi. Mən onun azərbaycanlı tələbələrin məsələlərini həll etmək üçün sağlamlığını təhlükə altına qoyaraq necə çalışıb-vuruşduğunu gören bir adam kimi bunu deyirəm. Məndən 8-10 yaş böyük idi və yaşadığımız bu günlərdən 10 il əvvəl çox ağır bir ağciyər əməliyyatı keçirmişdi. Ona çox danışmaq, çox isti və çox soyuq şeylər yeyib-içmək, özünü yorub əldən salmaq olmazdı. Amma Məhəmmədsadiq yalnız çox isti və çox soyuq şeylər içməməklə bağlı yasaqlara əməl edir, danışmaq və özünü yormamaq məsələsində isə heç bir sərhəd tanımırdı. Çünki çayı çox isti içməsə də olardı. Amma mübarizəni davam etdirməsi üçün çox danışması və çox yerlərə baş vurması zəruri idi.

İstanbulda, Cahangir məhəlləsində yaşayırdı. İstanbulun adamı üzüb əldən salan isti, rütubətli havalarında dəfələrlə

Cahangirdən Süleymaniyyədə olan iş yerimə, yaxud Qartal Maltəpədəki evimə gəlmişdi. Bütün bunları həmvətənlərini - azərbaycanlı tələbələri məktəblərə yerləşdirmək üçün edirdi. Əlbəttə, yalnız mənim yanıma gəlməklə məsələ bitmədiyinə görə uzun-uzadı çəkmən müzakirələrimizdən bir nəticə hasil etmək və çıxardığımız qərarları yerinə yetirmək üçün başqa yerlərə, bəzən hətta Ankaraya da getməli olurdu. Yorğunluğunun ciyərlərinə mənfi təsiri səsinin xırıldamasından hiss olunurdu. Lakin həyatını bütünlüklə Azərbaycana qurban vermək məsələsində qərarlı olan Məhəmmədsadiq bircə azəri gəncini də məktəbə yerləşdirə bilmək üçün həyatını fəda etməkdən ən kiçik tərəddüd göstərəcək şəxsiyyət deyildi. Hərdən ona “Türklər üçün çalışan bir Mustafa Kamal Atatürk, qaqaqlar üçün çalışan bir Həmdullah Sübhi Ataqaqauz olduğu kimi, azərilər üçün çalışan bir Ataazəri də var. O da sənsən!” - deyə sataşmağım da olurdu.

Söhbətlərimiz daim zarafat üstə köklənirdi. Hökumətin milliyətçilik baxımından yanlış bir qərarı olan kimi “Siz osmanlılar Türkiyəni batırdınız!” - deyə sözə başlayır, işin yanlış tərəflərini bütün dəqiqliyi ilə açıb göstərir, araya bir lətifə, yaxud atalar sözü qataraq söhbətini bitirirdi. Bəzən mənə yalnız “Osmanlı” deməklə kifayətlənməz, təmsil etdiyi azəriləri də “əcəmlər” adlandırır və əski Osmanlı-Səfəvi savaqlarını göz önünə gətirərək söhbətlərimizə bir nəşə havası qatırdı.

Azərbaycanlıların xalq yaradıcılığında Şah İsmayılın Sultan Səlimi məğlub edərək İstanbulu ələ keçirmələri haqqında bir rəvayət də varmış. Bunu qəhqəhə ilə gülərək mənə danışmışdı. Bir gün telefonla məni aramış və “Bura Şah İsmayılın qərgahıdır!” - deyə özünü təqdim edib ardınca məndən də “Bura da Yavuz Sultan Səlimin qərgahıdır!” - cavabını alınca, “Canım,

mən indi bir balaca lovğalanmaq fikrinə düşdüyüm anda heç Yavuzu xatırlatmağın yeri idimi?” - deyə gülmüş və məni də güldürmüşdü. Şah İsmayılın adı ilə məni “qorxuda” bilmədiyini görünə başqa bir dəfə telefon açdığı zaman “Bura Axsaq Teymurun qərargahıdır. Osmanlının dərşini verməyə gəlirik!” - dediği zaman məndən “Axsaq Teymur bizdən əvvəl sizin ölkəni viran qoydu” - cavabını alarkən yenə də gülə-gülə “Elə bu qədər bəsdir. Daha aranı qarışdırma!” - demişdi.

Məhəmmədsadiq Aran bütün ömrünü azərbaycanlıların mübarizəsinə həsr etsə də, yalnız sadəcə bir azərbaycançı deyil, daha çox türkçü idi. Azərbaycanın ayrıca dövlət olmasını deyil, Türkiyənin şərq hissəsini təşkil etməsini istəyir və “Nə edək? Siz Osmanlılar yardıma yetişmədiyiniz üçün biz də öz başımızın çarəsini özümüz qıldıq” - deyirdi. “Sənan” təxəllüsü ilə yazdığı şeirlərin bəziləri uğurlu alınmışdı. Bunlarda milli ideala sədaqət, eyni zamanda bir hüzn yükü duyulmaqdadır. O şeirlər toplanıb bir kitab halında çap edilsəydi, nə gözəl olardı!

Məhəmmədsadiq Aran da şimali azərbaycanlıların, yəni Rusiya hakimiyyəti altındakı azərbaycanlıların əksəriyyəti kimi şiə təriqətinə mənsub idi. İslamı çox gözəl bilirdi. Lakin şimal azərbaycanlıları hələ çar zamanında din məsələsini çox gözəl həll edərək dünyəvilik yolunu tutduqları üçün onda da təəssübkeşliyin hər hansı əsər-ələmətinə təsadüf edilmirdi. Türkiyədə bu son iyirmi ildə sayları daha da artan cahillərin əsla qəbul edə bilməyəcəkləri bir tərzdə danışırdı. Bir dəfə yenə də telefonda əhvalımı sorarkən “Necəsən? Mən bir sünni namazı qılacağam. Sən də orada bir şiə namazı qıl!” - deyə zarafat etmişdi.

Əslən İstanbuldan və kübar ailədən olan bir müəllimə xanım ilə evli idi. Bir gün yenə Cahangir məhəlləsindəki evində öz əli ilə dəmlədiyi nəfis çayı içdiyimiz zaman həmişəki qaydası

üzrə danışdığı üçün xanımı üzünü mənə tutaraq “Canım, bu adam kimdir, Allah eşqinə, sünnimi, şiəmi, dinsizmi, mən hələ anlamadım - demişdi. Mən isə “Heç birindən deyil, şamandır” - cavabını vermişdim. Məhəmmədsadiq Aran da zarafat tərzinə ara vermədən “Bax əsl doğrusunu sən tapdın!” - deyə sözümü təsdiqləmişdi.

Zarafatçılıq və yaxşı mənada məsxərə onun təbiətinin əsas xüsusiyyətlərindən idi.

Uzun illər Cahangir məhəlləsində, Sormagir küçəsindəki 111 sayılı evdə yaşamışdılar. Küçələrində meydana çıxan bir problem-lə əlaqədar bələdiyyə idarəsinə göndərdiyi ərizədə ünvanı unutmaları deyə onu şeir şəklində aşağıdakı kimi qeyd etmişdi:

Cahangir
Sormagir
Yüz on bir.

Əziz qardaşım Məhəmmədsadiq Aran! Sən tufəngindəki son gülləyə qədər vuruşan əsgər kimi üzərinə götürdüyün vəzifəni sona qədər layiqincə yerinə yetirərək aramızdan getdin. İnsanlar xatırlandıqca yaşayırlar. İnanıram ki, uzun zaman dillərdə anılacaq, sonra isə türkçülük tarixindəki həqiqi yerini tutacaqsan. Sözlərimi burada bitirərkən dəfələrlə sənə dediyim bir kəlməni yenə də təkrar edəcəyəm: sən buna qarşı çıxsan da, yenə də güneyi, quzeyi ilə birlikdə bütün Azərbaycanı əldə edəcəyik!...”.

M.Aran Türkiyədəki universitetlər, milli düşüncə mərkəzləri, türklük ideologiyasını təbliğ edən ictimai təşkilatlar, tələbə birlikləri və dərgilərlə yaxından əməkdaşlıq edib. Bu qurumların təşkilatçılığı ilə keçirilən konfranslarda Azərbaycan və Türk dünyası üçün aktual olan müxtəlif mövzularda məruzəçi kimi maraqlı və dolğun nitqlər söyləyib. İstanbulun bir çox rayonlarında, eləcə də Ankara, Kayseri, Ərzurum, Qars, Ərzincan, Samsun və digər

vilayətlərdə türk tarixi və mədəniyyətinə həsr olunan konfranslar keçirib və çıxışlar edib. Məsələn, “Azərbaycan Kültür Dərnəyi”nin təşkilatçılığı ilə 18 iyun 1949-cu ildə Ankara Xalq Evinə keçirilən tədbirdə M.Aranın “Azəri Türk ədəbiyyatı, demokratiya və türkcülük ülküsü”, 19 iyunda isə “Türk inqilabı və azəri türkləri” mövzusunda mühazirələri dinlənilib. M.Aran 1949-cu ilin sentyabrında yenə “Azərbaycan Kültür Dərnəyi”nin keçirdiyi konfransda “Mühacirətdə Azərbaycan ədəbiyyatı” mövzusunda məruzə ilə çıxış edib. “Azərbaycan Yardımçılıq Dərnəyi” ilə “Azərbaycan Mədəniyyətini Tanıtma Dərnəyi” 27 aprel 1962-ci ildə bolşevik Rusiyasının Azərbaycan Cümhuriyyətini süquta uğratmasının 42-ci ildönümü münasibətilə keçirdiyi birgə tədbirdə də çıxış edərək dünya xalqlarını ayıq olmağa dəvət edib və bildirib ki, “Qırmızılar ancaq qüvvət qarşısında boyun əyəcəklər”.

22 mart 1948-ci ildə “Türk Kültür Çalışmaları Dərnəyi”nin təşkilatçılığı ilə Ergenekon bayramı keçirilib. Bayram tədbirində Ənvər paşa və digər türk qəhrəmanlarının xatirəsi yad edildikdən sonra açılış nitqi söyləyən təşkilatın sədri M.Aran əsir türk xalqlarının azadlığına qovuşacağına inamını ifadə edib: “Türk milləti keçirdiyi hər müşkülət qarşısında daima müvəffəq olub, hər şeyi bacarıb. Buna misal olaraq iki türk şahzadəsinin Ergenekon dağından çıxaraq dörd əsr sonra intiqam almalarıdır. 60 milyon türk bu gün parçalanmış bir şəkildə yaşamış olmasına rəğmən, bu günə qədər məqsədlərinə nail ola bilməyiblər. Bu əsir türklər Ergenekon bayramı kimi yaxında hüriyyətlərinə qovuşacaqlar. Milli mücadilə də eynilə Ergenekon hadisəsi kimi deyilmi?... İndi istibdadın ən qatı bir dövrünü yaşayan Moskvanın əsarəti altında olan türklərin çox yaxın günlərdə hüriyyətlərinə qovuşacaqlarına inanırıq. Bunu türk gəncliyi həyata keçirəcəkdir. Hər il bu münəvvər mühitdə Ergenekon bayramını ənənəvi

bir şəkildə təsəd etmək və lazım gələndə fədakarlığı əsirgəməmək hər türkün bir borcu olmalıdır”.

Bu tədbirdə Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuri Kılıç da iştirak edib və türkçülük cərəyanlarının Osmanlı dönəmində fəaliyyətə başlaması və Asiyada necə mənimsənildiyi mövzusunda çıxış edib.

Müasirləri M.Aranı gözəl musiqi duyumuna malik olması, gənclik illərində Azərbaycan xalq mahnılarını özünəməxsus şəkildə yanlıq səslə ifa etməsi və gözəl tar çalması ilə də xatırlayırlar.

M.Aran həyatının son illərində məqalələrini “Ötügen” və “Türk Kültürü” dərgilərində dərc etdirib. İlk nömrəsi 1964-cü ildə nəşr edilən aylıq “Ötügen” jurnalının sahibi M.Aranın dostu, türkçü düşüncə hərəkatının əsas ideoloqlarından olan şair və yazıçı H.N. Atsız idi.

1962-ci ilin noyabr ayından etibarən işıq üzü görən “Türk Kültürü” dərgisini isə bu tarixdən bir il öncə qurulan Türk Mədəniyyətini Araşdırma İnstitutu təsis etmişdi. Hazırda da fəaliyyətini davam etdirən Türk Mədəniyyəti Araşdırma İnstitutunun əsas məqsədi türk mədəniyyətini, xüsusi ilə də Türkiyə dövlətinin sərhədlərindən kənarında yaşayan türk xalqlarının mədəniyyətini bütün istiqamətlər üzrə tədqiq etmək, müxtəlif elmi toplantılar keçirmək, türk mədəniyyətinin sosial, mədəni dinamikasını aydınlaşdırmaq və onun inkişafına çalışmaqdır. M.Aran 1961-ci ildə yaradılan və Türkiyə Xarici İşlər Nazirliyinə tabe olan Türk Mədəniyyətini Araşdırma İnstitutunun qurulmasında iştirak edib. Bu qurumun tam hüquqlu üzvü olub. Rəhbərliyində təmsil olunmasına baxmayaraq, adıçəkilən qurumun mətbu orqanında gördüyü yanlılıqları digər media orqanında tənqid etməkdən çəkinməyib.

Müasirləri bildirir ki, M.Aranı çox zaman gənclərin əhatəsində görmək olurdu. Belə görüşlərdə ana mövzu Azərbaycanın və Türkünstanın yenidən müstəqilliyinə qovuşması və Turana gedən yolu qısaltmaq üçün görülməli işlər, Türk dünyasının gələcəyi, tarix və mədəniyyət olurmuş. Dilqəm Əhməd yazır ki, M.Aranın türk tələbələr arasında böyük hörməti olub. Gənclər öz aralarında onu "Kurt hoca" adlandırıblar.

M.Aran ömrünün son illərində ideoloji, ictimai və mədəni sahədə fəaliyyətini dayandırmayıb. Həyatının son zamanlarında da hər bazar günü İstanbulda yaşadığı mənzildə tələbələr və əqidədaşlarını toplayan M.Aran region dövlətlərinin siyasəti və türk xalqlarının birliyi haqqında çıxışlar edir və müzakirələr aparırmış.

Maraqlıdır ki, M.Aranın bolşeviklərə olan barışmaz münasibəti onun yalnız siyasi fəaliyyətində deyil, həmçinin, şəxsi həyatının bir sıra detallarında da özünü göstərib. Belə ki, M.Aran yerli kommunistlərin liderlərindən olan Nəriman Nərimanova görə həyat yoldaşının adını xoşlamayıb və onu Leyla ismi ilə əvəzləyib.

M.Aranın böyük bir coğrafiyanı əhatə edən ictimai-siyasi, mədəni fəaliyyəti zənginliyi və məhsuldarlığı ilə seçilsə də, şəxsi həyatı haqqında təəssüf ki, bunu söyləmək çətinidir. M.Aran təqribən ötən əsrin 40-cı illərində ailə qurub. O, 1912-ci il təvəllüdlü əslən Qara dəniz bölgəsindən olan Nəriman Onqun ilə evlənib. Məktəb direktorunun qızı olan, ziyalı ailəsində doğulan N. Onqun özü də müəllim işləyib. M.Aranın övladı olmayıb. Son nəfəsində də yanında həyatının son 30 ilini daim birgə keçirdiyi ömür-gün yoldaşından başqa heç kim olmadığı deyilir.

M.Aranın şəxsi həyatında ən çox bağlı olduğu insan Məhəmmədağı Aran olub. Məhəmmədsadiq Aran onun övladlarını öz doğma oğul və qızı kimi son dərəcə çox sevib. 1921-ci ildə Azərbaycanı tərk edib Türkiyəyə köçən və ömrünün sonunadək

burada yaşayan Məhəmmədağı Fətullah oğlu Aran (Axundzadə) M.Aranın doğma əmisi oğludur. M.Aran İstanbulda, əmisi oğlu Məhəmmədağı Ankarada yaşasa da onların həmişə yaxın və səmimi münasibətləri olub.

Ömrünün son illərində səhhətində müxtəlif problemlər yaranmış M.Aran 28 may 1971-ci ildə – Azərbaycanın istiqlaliyyətini əldə etdiyi tarixdə, dövlət müstəqilliyi günümüzdə əbədiyyətə qovuşub. 29 may 1971-ci ildə İstanbulun Fəriköy məzarlığında torpağa tapşırılıb.

M.Aranın vəfatından dərhal sonra hələ də naməlum qalan şəxslər onun mənzilinə gələrək evdəki arxiv sənədlərinin hamısını götürüb aparıblar. M.Aranın uzun illər topladığı çoxsaylı arxiv sənədləri çox təəssüf ki, indiyədək tapılmayıb. Bu şəxslərin sovet xüsusi xidmət orqanlarının əməkdaşları və ya mühacir azərbaycanlılar, yaxud Türkiyədəki millətçi çevrələrin nümayəndələri olması ilə bağlı müxtəlif ehtimallar irəli sürə bilsək də, hələlik birmənalı və dəqiq bir fikir söyləmək çətinidir.

M.Aranın vəfatı münasibəti ilə “Milliyyət” qəzetində nekroloq yayımlanıb: “Milli Azərbaycan Cümhuriyyəti millət vəkillərindən, mücahid, türkçü, şair, sosioloq azərbaycanlı Məhəmmədsadiq Aran vəfat etmişdir. Cənazəsi 29.05.1971 şənbə günü günortada namazından sonra Şişli məscidindən götürüləcək. Mərhumu Tanrıdan rəhmət və məğfirət diləyirik.

Aran ailəsi”.

M.Aranın məzar daşına yalnız vəfat etdiyi tarix və onun həyat və mübarizəsini dəqiq simovilizə edən cümlə yazılıb: “Azərbaycanın atəşli istiqlalçısı, türkçü cəbhənin yorulmaz mücahidi Məhəmmədsadiq Aran. Ruhuna Fatihə. Ölümü: 28.05.1971”.

Kim bilir, tarixin təkəri əks istiqamətə fırlansaydı, Azərbaycan Cümhuriyyəti 1920-ci ildə işğala məruz qalaraq

müstəqilliyini itirməyədi M.Aran kimi dərin zəkalı, dinamik və enerjili şəxs müstəqil dövlətimizin ali rəhbərlərindən biri və ya birinci şəxsi kimi xalqımızın firavan, təminatlı, xoşbəxt gələcəyi, ölkəmizin güclənməsi və hərtərəfli inkişafı üçün nə qədər böyük işlər görə bilərdi. Ancaq təbii ki, tarix birvariantlıdır. Siyasi şəraitdən asılı olaraq M.Aran ömrünün 50 ildən artıq hissəsini mühacirətdə Azərbaycanın istiqlaliyyətinin bərpası uğrunda gərgin və məşəqqətli mücadiləyə sərf etməli olub.

Məhəmmədsadiq Aranın anadan olmasından 132, vəfat etməsindən 53, Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaradılmasından 106, Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini yenidən bərpa etməsindən 33 il keçsə də təəssüflər olsun ki, indiyədək ölkəmizdə bu böyük şəxsiyyətin əsərləri və onun həyat və fəaliyyətindən bəhs edən kitab nəşr olunmayıb.

İlk dəfə olaraq M.Aranın iki kitabı və otuza qədər məqaləsi Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılıb və bu kitab vasitəsi ilə oxucuların ixtiyarına verilir. Kitabda eyni zamanda M.Aranın parlamentdəki çıxışları, Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə mətbuatda yayımlanan məqalələri, ailə üzvlərinin və silahdaşlarının xatirələri və çoxsaylı fotolar da əksini tapıb.

M.Aranın əsərlərinin təhlilini apararaq, şifahi mənbələrə istinad edərək, eyni zamanda onunla bağlı indiyədək yayımlanmış müxtəlif kitab və məqalələrdəki məlumatları sistemləşdirərək Azərbaycan ictimaiyyətinə təqdim etməkdə məqsədim müasir nəslə XX əsr Azərbaycan tarixinin parlaq simalarından olan fədakar dövlət xadimi, siyasətçi, istedadlı yazıçı və şairi obyektiv və dolğun şəkildə tanımaq, onun nümunəvi həyat və fəaliyyətini, müstəqillik və azadlığımız üçün sərf etdiyi əməyi unudulmağa imkan verməməkdir.

Zəngəzurun kiçik bir kəndində doğulan, ancaq müstəsna çalışqanlığı, əzmkarlığı, yüksək bilik və bacarığı və millətine vurğunluğu ilə bütün türk dünyasının dəyərlı şəxsiyyətlərindən biri səviyyəsinə yüksələn M.Aranın həyat və fəaliyyətinin hərtərəfli araşdırılması və onun nəticələrinin nəşri üçün bundan sonra da davamlı axtarışlara və tədqiqatlara ciddi ehtiyac var. Çünki M.Aranın zəngin yaradıcılığının, 50 ildən artıq davam edən ictimai-siyasi fəaliyyətinin hələ də Azərbaycan ictimaiyyətinə məlum olmayan tərəfləri xeylidir. Bu məqsədlə araşdırmaları davam etdirərək qarşıdakı illərdə M.Arana həsr olunan ayrıca kitabın nəşrini və onun digər əsərlərinin də çap olunaraq ölkəmizdə yayılmasını planlaşdırıram.

M.Aranın qarşıdan gələn 135 və ya 140 illik yubileyinin tariximizə böyük ehtiram və hörmət əlaməti olaraq müstəqil dövlətimizin ali rəhbərliyi səviyyəsində qəbul edilən qərarla ölkəmizdə və onun həyatının çox hissəsini yaşadığı Türkiyə Cümhuriyyətində geniş şəkildə keçirilməsi böyük sevincə səbəb olardı.

Kitabın hazırlanmasında verdiyi mühüm və hərtərəfli dəstəyə görə tədqiqatçı Dilqəm Əhmədə, faydalı və zəruri elmi məsləhətləri ilə yardımını əsirgəməyən professor Ədalət Tahirzadəyə və eləcə də M.Aran irsinin araşdırılmasına qiymətli töhfələr verən türkiyəli və azərbaycanlı araşdırmaçılara, alimlərə dərin təşəkkürümü bildirirəm. Eyni zamanda ADA Universitetinin təşəbbüsü və dəstəyi ilə 1918-1920-ci illərdə nəşr olunmuş "Azərbaycan" qəzetinin transliterasiyasını yüksək peşəkarlıqla həyata keçirən Azad Ağaoğlu və Mehdi Gəncəliyə də təşəkkür edirəm.

İnanıram ki, çox da uzaq olmayan tarixdə M.Aranın doğulduğu yurda gedərək onun əziz xatirəsini yad edə, dualar oxuya, yenidən Zəngəzura dönməyimizin müjdəsi ilə həyatını millətinin

xoşbəxtliyi üçün sərf edən mübariz Azərbaycan ziyalisının ruhunu sevindirə biləcəyik. Vaxt gələcək Zəngəzura dönən soydaşlarımız yenidən Azərbaycan parlamentində təmsil olunacaqlar. Bu təmsilçinin hansı ad, soyadı daşyacağından asılı olmayaraq, onun xələfi M.Aranın ömrünü həsr etdiyi Azərbaycanın azadlığı, müstəqilliyi, xalqımızın xoşbəxtliyi uğrunda mübarizənin ruhunu daşyacağına inanıram.

Bu inamı mənə və eləcə də milyonlarla soydaşımıza son iki əsrlik tariximizin qara səhifələrinin üzərindən xətt çəkən, qanı və misilsiz qəhrəmanlıqları ilə yeni və şanlı tarix yaradan şəhidlərimizin mənsub olduğu müstəqil Azərbaycan Respublikasının silahlı qüvvələrinin Ali Baş Komandanı, prezident İlham Əliyevin ədalətsiz dünyaya meydan oxuyan əzəmətli mövqeyi, milli maraqlarımızın təminatı üçün göstərdiyi qətiyyəti, gələcəyimizə strateji və konseptual baxışı, uzaqgörən siyasəti və dəmir iradəsi verir.

Elməddin Behbud

KİTABLAR

İran Türkleri

Yazan : **SAN'AN AZER**

[NADİR ŞAH EFŞAR] İranda saltanat süren büyük Türk sultanlarından

CUMHURİYET MATBAASI
== İSTANBUL — 1942 ==

İRAN TÜRKLƏRİ

Müəllif:
Sənan Azər

CÜMHURİYYƏT MƏTBƏƏSİ
İSTANBUL – 1942

BİR NEÇƏ SÖZ

İrandakı 5 000 000 türk adından:

Talesiz bir insan zümresi olaraq İran ərazisində yaşamağa məhkum edilmiş biz İran türkləri əsrlərdir İranın varlığını qoruduk. Qanımızı İran istiqlalı üçün axıtdıq. Hətta öz soydaşlarımız olan Anadolu türkləri ilə İran üçün savaşıdıq. Var-dövlətimizi İran üçün sərf etdik. İrandakı bir ovuc fars milləti bizi daima istismar etdi. Hər işini, hər ağırlığını bizim belimizə yüklədi. Ancaq bu qədər izzətə döşən, bu qədər fədakarlıq edən biz İran türkləri heç bir insani hüquqa sahib olmadıq. Daima gözü bağlı bir qul kimi farslığın əsiri olduq. Onları təriflədik, özümüzü unutduq.

Qonşumuz Anadolu türklərinin başı öz işlərinə və mübarizələrinə qarışdığı üçün, təəssüf ki, bizim düşdüyümüz faciəvi vəziyyətə bu günə kimi seyirci qaldılar.

Təbrizli və bütün İranlı türk qardaşlarımız! İraqa, Türkiyəyə və digər ölkələrə sığınan 37 min qaçqın və mühacir İran türkləri adından sizə müraciət edirəm: Biz də insan kimi yaşamaq üçün mədəni və insani haqlara malik olmalıyıq. İrandakı fars dövləti artıq çürümüşdür. Biz İrandakı türklər bu diyarın çürük tabutunu artıq kürəyimizdə daşımayacağıq. Bu gün bir

İran dövləti artıq mövcud deyildir. Bizim də öz haqlarımıza qovuşmağımızın zamanı gəlmişdir.

İranlı qardaşlarımız! 37 min mücahid adına sizə səsləni-rəm: içinizdən İran hökumətinə yarınmaq və yaltaqlanmaq istəyənlər ola bilər. Öz milliyətini, türklüyünü təkzib edən soysuzlar da ola bilər. Biz mücahidlər bu insanları zamanı gəlincə sorğuya çəkəcəyik, belə günahkar və xainlər cəzasız qalmayacaqdır. Çünki belələri İrandakı milyonlarla türkün taleyi ilə oynayır və xalqın fəlakəti üçün çalışırlar.

Bizim məqsədimiz insani və mədəni haqlarımıza qovuşmaqdır. Bunu bizdən əsirgəyənlərlə daima vuruşacağıq. Bu kiçik yazımızın sonuna ədəbiyyat bölməsini də əlavə etdik. Ədəbiyyata aid Türkiyə qəzet və məcmuələrində çıxan Məhəmməd Sadiq Aranın yazılarını da əlavə etdik. Ədəbiyyat – milli mübarizənin ən böyük simvoludur. İrandakı türk ədəbiyyatına aid təfsilatı sonra nəşr edəcəyik. İndilik bir neçə şairin əsəri ilə kifayətləndik.

Tehran hökumətinin bizdən inciməyə heç bir haqqı yoxdur. Bizə söyləyəcək tək bir kəlməsi, təqdir edəcək bir sözü yoxdur. Çünki Tehran fars şahənşah hökuməti öz taxt və tacını qurtarmaq dərdində olduğu üçün biz türkləri əlimiz-qolumuz bağlı qurbanlıq qoyun kimi düşmənlərə təslim etmişdir. Yurdumuz talan edilmiş, ziyalılarımız öldürülmüşdür. Buna görə də bizi Tehranla bağlayan bir şeyimiz qalmamışdır. Fars hökuməti daima bizi ağır şərtlərlə istismar etdiyi kimi, istənilən düşmənin də istəyi ilə bizi tək qoymuşdu. Buna görə də artıq başımızın çarəsinə özümüz baxmalıyıq. Haqlarımızı tələb etməli və geri qaytarmalıyıq. Biz də şərəfli türk xalqının övladları olduğumuzu unutmayaq. Qoy bütün dünya bizə qarşı dursun. Biz yenə də haqqımızdan əl çəkməyəcəyik.

Əziz təbrizli qardaşlarım!

Şimali Azərbaycan türklərindən bir az ibrət alağ. Onlar iyirmi beş ildir ki, qurtuluş üçün təkbaşına mübarizə aparır və yorulmurlar. Onların xaricdəki az sayda mücahidləri bütün çətinliklərə rəğmən, aparılan mübarizəyə qarşı bir an belə diqqətsiz qalmayıb, hər zaman və dayanmadan mücahidlə edirlər. Bizim vəziyyətimiz isə daha münasibdir. Xaricdə bir çox həmyerlilərimiz və dəyərli adamlarımız var. Biz sayca daha çoxuq. Dayanmamalıyıq. Haqqımızı istəməyin vaxtı gəlmişdir.

Əziz yurddaşlarım! Əsrlərdir biz təbrizlilər qazandıq, Tehran yedi və bizə kölə – qul gözü ilə baxdı. Artıq qul olmaq zamanı keçmişdir. Biz artıq Tehranın köləsi olmaqdan qurtulmalı və haqqımıza sahib olmalıyıq.

Hörmətli türk yazıçılarına!

Türkiyədəki türk böyüklərinə biz İran qaçqınlarına göstərdikləri böyük diqqət və qonaqpərvərliyə görə minnətdarlıq və hörmətimizi bildirməyi özümüzə borc və vəzifə sayırıq. Bununla bağlı onu da bildirmək istəyirik ki, itaət altında olan Türk dünyasından söhbət düşən kimi bəzi türk yazıçıları heç də bilmədikləri və öyrənmədikləri bu dava haqqında tez-tələsik ağıllarına gələni yazmaqda və ara-sıra nəzərə çarpmaqda olan türk milliyətçilik mübarizəsini “siyasət” (!) xətrinə baltalamaqdadırlar. Bu insanlar bilməlidirlər ki, biz məhkum İran türkləri Türkiyəni hər hansı bir macərəyə qoşmaq həvəsində deyilik. Əgər Türkiyənin sırf özünə aid davası varsa və yalnız özü ilə məşğul olursa, məhkum və haqsızlığa uğramış türklərin də öz davaları var və bu davalarını reallaşdırmaq üçün çalışmaq onların da təbii haqqıdır. Bəs görəsən, sizlərin

şahənşahla dostluğunuz naminə biz İran türklərini fəda etməyə haqqınız varmı? Türkiyədən kənar da yaşayan məhkum türklərin, o cümlədən İran türklərinin milli dirçəliş hərəkatlarında Türkiyəni məsul tutmaq vəzifəsini düşmənlərə həvalə edin. Bizi cəzalandırmağa və məhv etməyə çalışmayın. Bu qədər yaxşılığı bizə çox görməyin.

Son hadisələr dolayısı ilə Təbriz və ətrafında 650 türk ziyalısı və Tehrandə 150 türk gənci terrorçu qızıl işğalçıların güləsi ilə öldürülmüşdür. Sayını bilmədiyimiz daha neçə min öldürülmüş türk vardır?!

Sənan

İRAN TÜRKLƏRİ

Minlərlə il bundan əvvəl Türcüstandan gələrək İrandə səltənət qurduqları tarixdən bəri İrandə fasiləsiz və yalnız türk sülalələrinin bir-birinin ardınca hakimiyyətdə olduqları tarixi bir həqiqətdir. İranın istiqlaliyyətini ərəb istilalarından qurtaran, şərqdən, qərbdən, şimaldan İrana hücum edən qüvvələrə qarşı sinə gərərək qılıncları ilə İrani qoruyan və paniranizm ideyasını –hakimiyyət ehtirası ilə olsa belə– güdən, fars dili və ədəbiyyatını bir dövlət dili və şərq mədəniyyətinə daxil edən, bu dili Hindistana qədər yayan və himayə edən yenə türk sultanları və xaqanları olduqlarını İran mənəbləri etiraf və təsdiq etməkdədir. Klassik fars ədəbiyyatının ölməz əsərləri yalnız türklərin hakimiyyəti dövründə ərəsəyə gəlmişdi. Firdovsinin “Şahnamə”si, Hafiz, Sədi, Qaani, Ənvəri, Mənuçöhrü, Fərruxi, Nasir Xosrov, Ömər Xəyyam, Əzmi, Hatifi, Feyzi və digər yüzrlə ədib və şair istər İran, istərsə Hindistanda olsun, həmişə türk saraylarında iltifat və təşviq görərək bol-bol hədiyyə aldıqlarından şah əsərlər yaratmaq üçün bir-biriləri ilə yarışmışlar. Yuxarıdakı iddiamızı başqa xarici mənəblərlə, yəni ərəb və Avropa alimlərinin yazıları ilə deyil, xüsusi olaraq İrandə çıxan və sırf paniranist ruhlu alimlərin qələmlərinin

məhsulu olan mühüm əsərlər və qaynaqlarla təsdiq edəcəyik. (Tarix, ədəbiyyat, İran. professor Edvard Broun, doktor Rza Şəfəq; Danışməndani Azərbaycan, Məhəmməd Əli Tərbiyə; Mirat əl-buldan, Nasiri Mirzə Həsən Xan və s.) Mövzumuz keçməzdən əvvəl onu deyək ki, türk hökmdarları bəzi dar düşüncəli və qərəzli yazıçıların əsassız şəkildə iddia etdikləri kimi, İrani və İran “mədəniyyəti”ni, dilini məhv etmək deyil, əksinə, İrani və istiqlalını yoxdan var edərək yenidən həyat verdikləri kimi, xalqı və hökmdarı türk olan İranda türklüyü deyil, farslığı və fars dilini dirçəltmiş və himayə etmişlər... Fars dilini qətiyyənlə saxlamamış və təzyiqlə göstərməmiş, əksinə, hər işdə – təsərrüfatda, sənətdə, müharibədə, sənətkarlıqda, heyvandarlıqda, bütün iqtisadi və siyasi məsələlərdə İranda mühüm amil və təməl daşı rolunu oynayan türk xalqının heç bir mədəni haqqını təmin etməmişlər... Fars dilini dövlət və ədəbiyyat dili olaraq onlara təhvil və qəbul etdirmişlər... İranda türk dilini və türk xalqını əsla himayə etməmişlər.

Belə bir vəziyyətdə İranda türk xalqı və türk uşaqları arasında bugünkü İran rəsmi orqanları tərəfindən aparılan təbliğat budur: “Siz türk deyilsiniz... Sizi monqollar gəlib türkləşdirdi; sarı irqdən sarı dərilili türklər İrani məhv etdilər... Türk milləti, əsasən, kobud bir millətdir...”. Bu cür fikirləri təlqin etməklə həqiqətləri təhrif edir və xalqı inandırmağa çalışırlar.

İndi bu iyrenc təbliğata cavab üçün deyil, tarixi və dəyişməz həqiqətləri təsbit etmək üçün İranın vəziyyətinə qısa nəzər yetirək:

Hicri təqvimlə 261-ci ildən etibarən İrani ərəb istilasından qurtaran və bugünkü mövcudluğunu təmin edən; fars dili və ədəbiyyatını yayıb bu günə qədər öz qılıncının gücü ilə yaşadan türk hökmdarları və cəngavərləri xronoloji ardıcılıqla

bunlar olmuşdurlar: Yasaman Kutay oğulları – onlara Samanilər də deyilir, hicri təqvimə ilə 261-ci ildən 389-cu ilə qədər; Qəznəvilər – 389-cu ildən 431-ci ilə qədər; Böyük Səlcuq sülaləsi – 431-ci ildən 552-ci ilə qədər; Xarəzmşahlar – 552-ci ildən 628-ci ilə qədər, o dövrdən VIII əsrin ortalarına qədər Çingiz nəslə və Teymur sülaləsi İranda hakimiyyətdə olmuşdur. Qatı mühafizəkar İran təbliğatçılarının ən çox şikayət etdikləri və “qaranlıq dövr” kimi təqdim edərək “dəhşətli” deyərək xarakterizə etdikləri bu dövr Çingiz nəslindən Elxanlılar sülaləsinin səltənətdə olduğu dövrdür ki, bu xanədanın qurucusu Hüləgü İrani deyil, Bağdadı və Abbasilər xilafətini devirdi. Onlar İranın fars vilayətlərinə qətiyyənlə toxunmadılar. O dövrdə Farsistanda hökmdarlıq edən Atabəylərlə razılığa gəldilər və vergi alaraq onlara toxunmadılar. Elxanlılar ilk olaraq Marağa şəhərini, sonra Təbrizi dövlətin paytaxtı etdilər. Onların sadəcə Təbriz şəhərində və ətrafında tikdirdikləri tarixi binalar, su təsisatı, yeraltı kanallar (səldən qorunmaq üçün), böyük su bəndi, camelər, qalalar (Ərk qalası) bu gün əzəmət və möhtəşəmliyi ilə Təbriz şəhərini bəzəməkdədir. Elxanlılardan sonra Qaraqoyunlu sülaləsi yarım əsr – VIII əsrin sonlarına qədər İranda hakimiyyətdə olmuşdur ki, onlar da böyük mədəniyyət nümunələri yaradaraq hakimiyyəti və siyasi meydanı Teymur nəslinə təhvil vermişlər. Teymur və övladları da fars vilayətlərinə toxunmadılar. Teymur Şiraza daxil oldu. Bu böyük hökmdar öz çadırının ətrafında ədiblər, alimlər, şairlər üçün beş yüz çadır qurdurmuşdur. Şirazda şair Hafizi tapdı. Ona nemətlər və hədiyyələr bəxş etdi. Və fars vilayətlərinə əsla toxunmadı. O da fars dilini türk dilindən üstün tutaraq onu dövlət idarələrində istifadə etdi. Bu gün fars təbliğatı ilə məşğul olan mübaliğəçi yazıçılar Teymur və

övladının “İranda təxribat?”ını şişirib yazarkən belə Teymurilər dövrünün fars ədəbiyyat və dilinin İranda mədəniyyət və sənətin “...bu dövrdə böyük tərəqqi və əhəmiyyət kəsb etdiyini, alim və şairlərin onlar tərəfindən himayə edildiklərini” açıq şəkildə qeyd etməkdən çəkinmirlər: “Teymurilər və Moğollar dövründə fars dili İranda və xarici ölkələrdə; Hindistanda Babur şah zamanında və hətta Türkiyədə belə onların təsiri ilə yayılmış və məşhurlaşmışdır...” (Prof. Rza Şəfəq. Tarix, ədəbiyyat, İran. Səh. 120-121-119. Tehran, 1316, şəms).

İranda Teymur sülaləsindən sonra ölkənin bütövlüyünü qılcı ilə təmin edən Səfəvilər sülaləsidir ki, bu nəsil də Ərdəbil yaxınlığında məskunlaşan Xətay türklərindəndir. Bu sülalənin başında “Xətai” təxəllüsü ilə ədəbiyyatda adı keçən məşhur Şah İsmayıl Səfəvidir ki, bu böyük hökmdar eyni zamanda tanınmış türk şairi, Çaldıran döyüşündə türk sultanı Yavuz Sultan Səlim tərəfindən məğlub edilib, paytaxtı Təbrizdən İsfahana köçürdükdən və ölümündən yüz il keçdikdən sonra belə sarayında türkcə danışıldığını ingilis alimi (Edvar Broun) öz əsərində təsdiq etmişdir. Bu sülalə də İranda Hicri təqvimilə 905-ci ildən 1190-cı ilədək, təqribən üç əsr hökmranlıq etmişdir. Bunlar da özləri türk, orduları türk (əsr professor Edvard Broun, səh. 10-11) olduqları halda, İranın azadlığını qərbdə Osmanlı sultanlarına, şərqdə Türküstandakı Özbək türk xanlarına qarşı, şimalda Qafqazdakı türk Şirvanşahlara qarşı qorumuş və üç əsr hökmran olduqları İranda sadəcə farslığı və fars dilini dəstəkləmiş və nəhayət, mədəni əsərlər: camelər, mədrəsələr, bulaqlar, yollar, körpülər, hamamlar, qalalarla İrani başdan-başa yenidən qurmuşdular ki, bu gün İran bu əsərlərlə öyünməkdədir. Sonra bu sülalə öz yerini yenə türk olan Əfşar qəbiləsindən Böyük Nadir şahla almışdır.

Nadir şah da keçmiş dövrlərdə olduğu kimi, İrani düşmənlərdən xilas etdi, məmləkəti genişləndirdi. Türkünstanın Özbəkistan hissəsini, Buxara və Xivəni, Qafqazda Dərbəndə qədər olan əraziləri hakimiyyəti altına aldı. Əfqanıstanı, Hindistanı fəth etdi. Yenə ingilis alimlərinə görə, Nadir şah Əfşar Hindistandan 120 milyon ingilis pulu dəyərində İrana qızıl və gümüş qənimət gətirdi. İran farsları Nadir şahın cəsarət və böyüklüyü ilə fəxr edirlər. Bu böyük türk komandan və hökmdar öz dövründə belə fars dilini üstün tutmuş, fars dili dövlət dili olmuş, ana dili olan türkcəyə əsla dəyər verməmişdir. Böyük bir siyasi məfkurəyə sahib olan bu hökmdar şiə-sünni məzhəbləri arasındakı itxلافı aradan qaldırmaq üçün Osmanlı sarayına elm adamları göndərmiş və məzhəb birliyinin təmin olunmasına çalışmışsa da, Osmanlı sarayının qarşı çıxması səbəbindən bu böyük təşəbbüs nəticəsiz qalmışdır.

Əfşarlar sülaləsinin hakimiyyəti miladi tarixi ilə 1750-ci ilə qədər davam edir. Bundan sonra qısa bir müddət İranda hakimiyyət uğrunda mübarizə başlayır və nəhayət, miladi tarixi ilə 1779-cu ildə türk boylarından olan Qacarlar İrani bu hərc-mərclikdən qurtarmaq üçün meydana atılır. Türk Qacar sülaləsinin banisi Ağa Məhəmməd şah Qacar, əslində, uzun müddət İranda hökmdarlıq etməsinə baxmayaraq, rəsmi olaraq 1796-cı ildə özünü Nadir şah kimi Muğan düzündə şah elan etdi. Bu sülalə də 130 il (1796-1926) İranda hakimiyyətdə olmuş, bunlar da sələfləri kimi fars dilini dövlət dili olaraq qəbul etmiş, idarələrdə və məktəblərdə fars dili istifadə edilmişdir. Yalnız sarayda türkcə danışmışlar. Tək yaxşılıqları bu olmuşdur ki, bu dövrdə türkcə nəşriyyat, kitab çapı, qəzet nəşri qadağan deyildi. Yəni fars dilini himayə etməklə bərabər, türkcəni sıxışdırmışlar, bu qədər.

Yuxarıda sadaladıqlarımızdan daha əvvəl “İranda müxtəsər tarixi” adlı əsərdə yazıldığına görə, miladdan 50 il əvvəl, yəni bundan iki min il öncə Əşkani sülaləsi İranda hakimiyyətdə olmuşdur ki, onların türk olduqları açıq-aşkar yazılmışdır.

Yuxarıdakı sülalələrdən başqa, İran Azərbaycanında hökmranlıq edən türk sülalələri bunlardır: Atabəylər, Elkanilər (bunlar Elxanlıdan fərqlidir), Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Çobanlı sülalələri. Bunlar belə həmişə fars dilini və ədəbiyyatını himayə etmiş və dəyər vermiş, türk dilinə və ədəbiyyatına qətiyyətlə əhəmiyyət verməmişlər...

Vəziyyət belə olduğu halda necə olur ki, “İranda farslar sonradan gəlmə (!) türklər tərəfindən təmsil edilirlər?”. Bir millətin özünü təmsil etmək bacarığı o millətin dilinə, mədəniyyətinə, dininə qarşı hakim millət və hakim idarə tərəfindən əsrlərlə təzyiq, güc tətbiq etmək, şiddət, hiylə ilə edilə bilər. Halbuki İranda vəziyyət əksinədir: hakim millət və hakimiyyətdə olan türk xalqı və türk hökmdarları –yuxarıda izah edildiyi kimi– azlıqda olan farsları himayə etmiş, onun dilinin əsiri olmuşdurlar. Buna görədir ki, bir çox türk şairləri əsərlərini farsca yazmışlar, bu səbəbdən də bir çox türk ailələri farslaşmış, köklərini unutmuşdurlar. Bunun əksini iddia etmək üçün ən kiçik bir dəlil və yaxud hadisə göstərilə bilməz. Bu kimi əsassız, insafsız; elmə, tarixə, həqiqətə uyğun olmayan iddialar sırf İranda milyonlarla türkün varlığını təkzib etmək və onları boğmaq, məhv etmək məqsədilə uydurulmaqdadır ki, bu işdə xarici təbliğatçıların da təsiri və rolunun mühüm rol oynadığı, bizcə, aydındır. İranda çoxsaylı türklərin azsaylı farslara fəda edilməsi məqsədilə İranda yaşayan xalqlara bir ad – “İran milləti” adı verilmişdir. Bu pərdə altında qatı farsçılıq davası davam etdirilməkdədir. İranda türklərin

çoxluq təşkil etməsini təsdiq etmək üçün İrənin ümumi əhalisini nəzərdən keçirək:

İrənin ümumi əhalisi 10 milyondur.

1939-1940-cı illərdə İrəndə hökumət tərəfindən aparılan əhali siyahıyaalınması təcrübəsi belə olmuşdur: 12 böyük vilayət mərkəzi ilə əlaqəli olan yerlərdə edilən cəhdlər bu vilayətlərdə əhalinin 1,600,000 olduğunu göstərmişdir. Bu rəsmi rəqəmlərə baxılırsa, digər ikinci dərəcəli və kiçik vilayətlərin əhalisinin sayı yuxarıda qeyd edilmiş miqdardan daha az olmalıdır. Bu baxımdan dövlətin verdiyi rəsmi rəqəmlərə qeydə alınmamış və unudulanları da daxil edib 5-ə vursaq, yenə gözlənilən və yaxud təxmin edilən nəticəni əldə edə bilmirik. Qısacası, əhali sayı haqqında qəti bir fikir söyləmək imkansızdır. İrəndə əhali sayını dəqiq öyrənmək üçün hökumət tərəfindən hər kəsə diqqət və həssaslıqla təqdim edilən şəxsiyyət vəsiqəsinin ümumi sayı – yekunu əldə edilməklə mümkün olmuşdur. İrəndə 9 milyon nəfər şəxsiyyət vəsiqəsi almışdır. Bundan başqa, ən azı bir milyon qeydə alınmamış və unudulanları da hesablasaq, İrən əhalisinin 10 milyondan çox olmadığı meydana çıxar. Şişirdilmiş rəqəmlərin heç bir əsası yoxdur.

Yuxarıda qeyd edilən 10 milyonluq əhalinin 5 milyonu türk, 800 mini ərəb, 700 mini kürd, 300 min yəhudi, erməni, lur və sairə, yerdə qalan 3 milyonu da fars millətindən ibarətdir.

Türk xalqının yaşadığı ərazilər:

İrənin şimali-qərb hissəsi, yəni Azərbaycan əyalətində başdan-başa türklər məskunlaşmışdır. Bu əyalətin ərazisi 250 min kvadrat kilometrdir. Məşhur şəhərləri: Təbriz – mərkəzi şəhər, bundan sonra Marağa, Urmiya, Salmas, Dilman, Xoy,

Maku, Mərənd, Şəbüstər, Zəncan, Miyanə, Ərdəbil, Əhər və s. şəhər və qəsəbələrində. Azərbaycan əyalətindən başqa, Xəzər dənizi sahillərində Gilan, Mazandaran, Xorasan vilayətlərində, Qəzvin, Tehran, Sultanabad ətrafında, Yəzd, Kaşan, Həmədan, Şiraz (cənub) vilayətləri daxilində qismən türk tayfaları sıx şəkildə yaşamaqdadırlar. Türk tayfalarının yaşadığı yerlər və adları bunlardır:

Qaragözlü qəbiləsi Həmədan və ətrafında, Əfşar və Qızıl-ayaq qolları Əsədabad məntəqəsində, Qaşğaylar Şiraz vilayətində, Bəxtiyarilər Xuzistan əyalətində, Bayat və Qacar boyları Sultanabad və ətrafında, Yamut türkmənləri Gümüştəpə bölgəsi və Xəzər sahillərində, Əfşarlar Ürmiyə gölü, Soyuqbulaq, Kirmanşah və digər məntəqələrdə, Nənglilər Kirmanşah məntəqəsində, Qocabəyli, Şahsevən, Təhləli, Muğanlı, Qurdbəyli, Sapanlı, Taxtaqapılı boyları Qaradağ məntəqəsində, İnanlılar Qaradağ bölgəsində; bunlardan başqa, Azərbaycan əyalətində qaraqoyunlu, ağıqoyunlu, elxanlı, qızılayaq, baş oğuz, uğurlu, qovanlı, qarasanlı, qara dolaqlı, taxta qapılı, qarababalı, xələcli, muğanlı, xətaylı, əfqanlı, qızılkeçili, şahsevənli, qaradağlı, qaraənikli, qaraçaylı, osanlı, umanlı, qaracoru, qiyaməddinli, elbəyli, çarıqlı, porsunlu, dəvəli türk boyları yaşamaqdadır. Və Azərbaycan əyalətinin 3 milyonu keçən əhalisinin hamısı türklərdən ibarət olduğundan ayrıca izaha ehtiyac yoxdur. Bu türklər İranın şimal-qərbinə başdanbaşa tutmaqdadır. Bu türklərin babalarının ta qədim zamanlardan buralarda yaşadıklarını qədim Assur tarixi (Assur kralı Aşşurbanipal dövrü, təqribən 2500 il öncə) və “Ümumi dünya tarixi” müəllifləri açıq şəkildə qeyd və təsdiq etmişdirlər. Bu məsələ ədəbiyyat bölümündə ayrıca təsvir ediləcəkdir.

Türk xalqı əkinçilik, heyvandarlıq, ticarət, toxuculuq, əl işləri, mədənciliklə məşğul olur və İranda ən inkişaf etmiş və fəal təbəqəsi sayılır. Türk xalqı yenilikçi, inqilabçı və cəsurdur. İranda Məşrutə inqilabını Azərbaycanın Təbriz şəhəri başlatdı. Bu inqilabın başçısı Azərbaycan türk qəhrəmanlarından Səttar xan və digər mücahid yoldaşları oldular. Azərbaycan türkləri daima Tehrana itaət etməyən və boyun əyməyən bir türk olaraq yaşamışdır. İyirmi il əvvəl yenə Azərbaycan mücahidlərindən Şeyx Məhəmməd Xiyabani Azərbaycan əyalətində “Azadistan” adlı bir hökumət quraraq hakimiyyətini bir neçə ay davam etdirdi, ancaq yenə Tehranın hiyləsinə qurban gedərək təşəbbüsü nəticəsiz qaldı.

Tarixdən məlum olduğu kimi, ən azı 2500 ildən bəri bu ölkədə yaşayan türklər oturduqları bölgələrə belə türkcə adlar vermişlər. Türk xalqının yaşadığı yerlərdə kəndlərin, dağların, dərələrin, çayların, düzənliklərin, göl və suların adları həmişə türk dilində olub. Coğrafi adlar, adətən, əsl yerlilər tərəfindən təyin edilir və xalqın malı olur. Bu baxımdan həmin bölgələrdə yaşayan türklər də sahibi olduqları torpaqlara öz damğalarını vurmuşdurlar. Hər bölgədəki coğrafi adlar ayrılıqda bu minvalla təsbit və təyin edilmişdir:

Çaylar, dağlar, düzənliklər:

Çaylar:

- **Xoy bölgəsində:** Ağçay, Qızılçay, Qoturçay, Zunuzçay.
- **Ürmiyə gölü bölgəsində:** Nazlıçay, Soyuqbulaq çayı, Çiğönü çayı, Su alan çay, Qumlaqçay, Uçandərə.
- **Qaradağ məntəqəsi:** Axar suyu, Qarasu, Samur suyu, Quruçay, Bilqar çay, Sərpədərə.

- **Ərdəbil məntəqəsi:** Çarıqsu, Bulaqçay.
- **Miyanə məntəqəsi:** Danlıyançay, Qalaçay, Qızılözən, Axmışçay, Karımçay, Türkmənçay, Tatlıçay.

Dağlar, düzənliklər:

- **Təbriz-Qaradağ məntəqəsi:** Qaplan dağları, Qaradağ silsiləsi, Üç qardaş dağları, Karaul dağları, Aybək dağları.
- **Mazandaran məntəqəsi:** Aladağ silsiləsi.
- **Kirman “Kerman” məntəqəsi:** Ağdağ silsiləsi.
- **Xorasan məntəqəsi:** Aladağ silsiləsi.
- **Düzənliklər:** Tarım düzü, Muğan düzü, Türkmən bozkırı və s.

İranda türkcə kənd adları:

- **“Marağ” məntəqəsi:** Qaraqoyunlu, Qarapota, Qaraağac, Qızılca, Qarabaşlı, Kəltəpə, Yenice, Ağcakənd, Məməkənd, Kiçik Haru
- **Savuc bulaqda (Soyuqbulaq):** Yeldamar (Damar), Qarabaşlı, Dərəlik, Toxta, Çinə, Sayınqala və s.
- **Urmiya, Salmas, Dilman məntəqələri:** Qaraağac, Göytəpə, Zorqaya, Qabaqtəpə və s.
- **Maku, Xoy-Mərənd məntəqələri:** Ağbulaq, Qızılca, Qıziletil, Şahbulaq, Qaraziya, Kalfalı, Avacıq, Qarınca, Palçıqlı, Qaraağac, Çaldıran, Qaraayna, Ərəbli, Ağdizə (Qızıldağ), Kilsə kəndi, Sofular, Sarı kənd, Qaratəpə, Taniq.
- **Təbriz-Qaradağ bölgəsi:** Basmış, Dədəbaba, Təkədaş, Qaşsıyran, Mamakan, Qalacıq, Paruk, Qaraqovaq, Qaratəpə, Qaradərviş, Sariağac, Tərçəmən, Xoca.

- **Ərdəbil bölgəsi:** Təpəqovaq, Hacı Xəlifə, Qışlaq, Sarqışla.
- **Xalxal bölgəsi:** İlica, Dərəbaşı, Türkmən çay, Gözəl saray.
- **Xəmsə və Zəncan bölgəsi:** Sarımsaqlı, Yenicə, Dəmir otaq, Qaratəpə (Ağgədik dağları), Düzkənd, Qaradərə, Gülkənd, Yılmac, Qarabağ, Arqon, Qaratəpə, Daşqala, Naxırlı, Ağtəpə, Olankeç, Damıq, Çaxar və s.
- **Qəzvin bölgəsi:** Qaradağ, Ərəbcayı, Şahsevən, Qışlaq, Yengi İmam, Sayınqala, Çubuqlu, Alçaq və s.
- **Həmədan məntəqəsi:** Qalacıq, Bulqan, Şahverdi, Qovankin, Bilik.
- **İraq-Kaşan məntəqəsi:** Fındağı, Dilican, Qorukçu, Coşkan, Yetkin, Muğan, Daraq, Çala, Dursun, Salyan, Qarasu, Suzak, Suzkənd.
- **Mazandaran məntəqəsi:** Ağca, Sultan kənd, Şahbulaq, Türk məhəllə, Qaratəpə, Sarı, Gümüştəpə (qəsəbə), Qızlıq, Tilək, Beş məhəllə, Qızılalanqa, Qaralanqa, Qaryel, Çalbaş, Başdərə, Tanıq, Damağa.
- **Kirman məntəqəsi:** Bulaq, Sürək, Girik, Fərhaddağı, Qızquyusu, Qonuc, Qonurxan, Kəskin.
- **Səba mahalı məntəqəsi:** Fin, Tarım, Qaytaq.
- **Xorasan məntəqəsi:** Qayın, Uçur, Çaxmaq, Yakut, Fərqanə, Ağ Dərbənd, Qarabakal, Qarapınar, Xanlıq, Koçan, Şirvan, Qarabaşlı, Başdərə, Kalmuqqala, Dölab, Fındıqlı, Yeniçala, Bərzanlı, Həsənqala, Qışlaq, Ağqala. Bataq-Batlaq (Kəbir çölündə)
- **Kirmanşah məntəqəsi:** Gurbulaq, Babak, Karavuş Dərili.

Bu baxımdan İran tarixçilərinin müəyyənləşdirdikləri tarixi sənədlərə əsasən, (hələlik xarici mənbələr istisna) guya Azərbaycan bölgəsinin qədimdən “İran vilayəti olduğuna və əhalisinin də fars olduğuna, bugünkü türk xalqının oraya sonradan gəldiyinə dair” İran məktəblərində aldadılmağa çalışan günahsız uşaqlara təlqin edilən əsassız təbliğatlar, yalan iddialar, tarixi sənədlər dura-dura həqiqəti inkar etməklə elm adına xələl gətirməkdən başqa iddiaçılara heç nə verməz. Bu boş səylər yalnız dörd divar arasına həbs edilmiş bilgisiz və təcrübəsiz zavallıların başlarını müvəqqəti qatmaqdan başqa bir şey deyil. Lakin bu gün bu qədər mübarizəyə rəğmən, heç olmasa bu zavallı türk bölgəsini xarici işğallardan qoruya bilsəydilər, dərdin yarısı həll edilmiş olardı. Halbuki xaricdən hansı qüvvələr gəlsə gəlsin, bir damla qan axıtmadan həmişə bu haqsızlığa uğramış ölkəni yeni gələn istilaçıların zülm və işgəncələrinə məruz qoyaraq izzət və şərəflərini bir az da artırmış olurlar. Fars metodunda “müdafiə” maddəsi yoxdur... Qapılar açıqdır. Gələnlər gəlsin və istədikləri hərəkətləri etsinlər. Təki “İran yaşasın.”(!) Heç olmasa, bu zəhmətkeş və fədakar türk xalqını təşkilatlandırsa və silahlandırsaydılar, onlar özlərini və bilavasitə İrani qorumaq üçün qanlarını əsirgəməz, heç olmasa bunu etsəydilər, oradakı türklərin səyləri nəticəsində farslar heç bir əziyyət çəkmədən şərəf qazanmış olardılar. Daxildə türk xalqına ən şiddətli ağır təzyiqlər göstərən fars “dövləti” ən kiçik xarici hücum qarşısında zavallı türk xalqını müdafiəsiz buraxıb qaçır və özünə belə haqq qazandırır: “Be Tahrən miyayed; be Kirman revem – cihan Aferin ra cihan tenk nist”, yəni düşmən Tehrana girərsə, mən Kirman şəhərinə qaçaram; arzullahi vasiatün və s.

İyirmi beş il öncə Dünya müharibəsində də eyni metod davam etdirilərək zavallı türk xalqının yaşadığı bölgələr şimaldan və cənubdan gələn işğalçıların istilasına qarşı müdafiəsiz və tək buraxıldı. Türk xalqı yanğına, ölümə və yağmaya məruz qaldı. Bu hadisələrə o zaman da bugünkü kimi Tehran hökuməti seyirci qaldı. O dövrə İrandakı türk məntəqələrindən xariciləri qovmaq və türk xalqını ölüm və yağmadan qurtarmaq üçün Türkiyə mücahidləri qaçaraq gəldilər. Onlar heç bir qarşılıq gözləmədən məhkum qardaşlarını xilas etdilər. Türkiyə mücahidləri Ürmiyə, Salmas, Dilman, Xoy və bütövlükdə Azərbaycan məntəqəsini sovurub talayan qəddar düşmənləri əzdikdən sonra bizdən heç bir şey ummadan və heç bir məqsəd güdmədən çıxıb getdilər. İrandakı Azəri türklərini xilas etmək üçün Çaltəpə istiqamətində beş min türk əsgəri şəhid oldu. Bu gün oradakı beş min xilaskar türk şəhidinin, təəssüf ki, bir abidəsi belə yoxdur.

Bir sözlə, yuxarıda qeyd və təsvir edildiyi kimi, torpağı, suyu, dağı, daşı, kəndi, obası, eli, ulusu, şairi, sözü və sazı, hər şeyi türk olan bu beş milyonluq türk xalqı əzəldən bu yerlərdə yaşamaqda və bu yerlərin həqiqi sahibi olduqları halda, orada farsların, ermənilərin, ərəblərin malik olduqları haqq və imtiyazdan məhrumdurlar. Bunlar İran sərhədlərinin gözetçisi, İran səltənətinin qoruyucusu vəzifələrinə təyin edirlər. Lakin heç bir halda mədəni-ictimai haqq tələb edə bilməzlər. Yəni vəzifələri var, haqları və tələbləri yoxdur... Bununla da kifayətlənməyərək Tehran hökuməti onların mövcudluğunu ortadan qaldırmaq üçün idari-siyasi, mədəni, hər cür hiylə və yalanlara əl atmaqdadır. O cümlədən:

1. İrandakı türklərin mövcudluğu təkzib edilir və tarixi təhrif olunur;
2. Türkcə coğrafi adlar, dağlar, dərələr, çaylar, təpələr, kənd adları, şəhər adları, düzənlik və heyvan adları, soyadları, uşaq adları, tarixi türk adları, türklərdən qalma tarixi əsər və abidələrin adları daima rəsmi və sistemli şəkildə farslaşdırılır. Məsələn: Təbriz ətrafında axan Acıçay farsca – Telh rud, Azərbaycanda Qaradağ silsiləsi – Siyah kuh, Qara su – Siyah rud, Qara çəmən – Siyah çəmən, Azərbaycan əyaləti – İstari-Səvvüm, türkmən atları – Əsbihayi-Gürqan, Təbrizdəki Şah gölü – İstehri şah... Nəhayət, Gümüştəpə, Dovşantəpə, Ağtəpə, Tarım düzü, Aladağ, Urmiya gölü və sair adlar daima fars sözü ilə əvəz edilir. Türklük ifadə edən və türk damğası daşıyan hər şeyin izini silməyə çalışırlar;
3. Uşaqlara türk adı qoymaq və türk soyadı almaq qəti qadağandır;
4. Bütün məktəblərdə və xalq üçün açılan gecə kurslarında istər uşaqlara, istərsə də avam türk xalqına dərslər ancaq farsca keçirilməkdədir;
5. Məktəblərdə məsum ruhlu türk uşaqlarına türk millətini rəzil etmək məqsədilə, onları öz millətindən nifrət etdirməyə var gücləri ilə səy göstərirlər;
6. “Mən iranlıyam, amma türkmən” deməyə cəsəret edənələrə ən ağır cəza verilirdi. Onlardan yüzlərlə Qaşqay türkləri, Xəzər sahilindəki Yəmut türkmənlərindən saysız seçmə türk gəncləri, təbrizli türk zabitləri, türk milliyətçiləri Tehrana gətirilərək boyunlarına zəncir keçirildi və qaranlıq zirzəmilərə atıldı (Rəvayətə görə, taxtdan salınmış Rza şah

Pəhləvi İrandan qovulduqdan sonra bu zavallı türk gənc-lərdən sağ qalanlar digər məhkumlarla birlikdə azadlığa qovuşmuşdu);

7. Türk vilayətlərində – Azərbaycandakı sənaye, fabrik və mühüm iqtisadi müəssisələr yataqxanaları ilə birgə fars rayonlarına köçürülürdü. Məsələn: öz yataqxanası ilə birlikdə Təbrizdəki Rəssamlıq Məktəbi və bəzi fabriklər İsfahan şəhərinə köçürülmüşdür. Bununla da türk vilayətlərini iqtisadi baxımdan çökdürür və türk xalqını indiyədək ayaq basmadığı fars bölgələrində işləməyə məcbur edirlər. Həqiqətən, son illər ərzində 60 mindən çox Azəri türklərinin Təbrizdən Tehrana, İsfahana və digər fars bölgələrinə mühacirət etməyə məcbur olmuşdurlar ki, İran qurulandan bəri belə bir hadisə baş verməmişdir. Buna görə də təbrizli tacir və sənətkarlar Tehrana deyil, Avropaya, İstanbula gedir və oralarda işləyirdilər. Bu gün isə xaricə səyahət etmək əsasən qadağandır və bu surətlə daxildə boğulmağa məhkumdurlar;

8. Xarici ölkələrdə yaşayan türklər İrana dönüncə onlar ölkənin kimsəsiz səhralarına sürgün edilir, Təbrizdə yaşamalarına icazə verilmirdi. Məsələn, 1938-1939-cu illərdə Türküstandan və Qafqazdan öz yurdlarına qayıdan 60 mindən çox İran türkü Təbrizə deyil, Kəvir səhrasına və yaşanılması mümkün olmayan malyariyalı cənub bölgələrinə sürgün edilmişdirlər;

9. Milyonlarla türkə ana dilində məktəb açmaq, kitab çap etdirmək, qəzet nəşr etmək qadağan edilmişdi. Bu kimi işlərə cəhd etmək böyük günah sayılmaqdadır;

10. Köhnə türk kitabları, Təbriz şairlərinin daşbasma əsərləri və əlyazmaları yığılıb məhv edilir;

11. Taxtdan endirilmiş Rza şah Pəhləvi bütün idarələrə gizli surətdə belə bir əmrnamə göndərmişdi: “Türk soyundan olan və türkcə danışan ünsürləri dövlət idarələrində məsul vəzifələrə təyin etməmək, vəzifədə olanları isə bir bəhanə ilə işdən uzaqlaşdırmaq...” Bu əmrnamədən birini alan Təbrizli müstəntiq eynən bu sözləri söylədi: “Bizim qılıncımız və gücümüzlə səltənət quran indi bizi bəyənməməyə başlamışdır...”;

12. Rza Şah Pəhləvi türk soyundan olan önəmli insanları öldürdü, varlı türk xanlarının mallarını, təsərrüfatlarını, evlərini əlindən aldı. Məsələn, Təbriz valisi Abdulla Təhməsinini Tehrana çağıraraq vəkil təyin etdikdən sonra öldürdü. Həbsxanada zəhərli iynə ilə saray naziri Teymurtaşın həyatına son qoydu. Bu kimi çox dəyərlili türk zabitləri onun istəklərinə qurban getdi. Qaradağ, Maku, Təbriz xanlarının evini talan etdi. Onlardan oğurladığı milyonları Avropa və Amerika banklarına yatırırdı. Və nəhayət, 17 il İrəni talan etdikdən və xalqa min cür əzab verdikdən sonra da son faciədə ölkəni deyil, yalnız taxt-tacını və nəslini qurtarmağa çalışdı. Bütün qapıları şəərəfsizcə açdı. Düşmənləri ölkəyə soxdu. Namus uğrunda bir damla qan axıtmadan bizi düşmənlərə təslim etdi. Bu faciədə əzilən, iztirab çəkən yenə biz türklər – Azərbaycan türkləri olduq. Biz silahsız və müdafiəsiz tək başına buraxıldıq. Şəhərlərimiz bombalandı... Evlərimiz yağmalandı. Bir çox günahsız insanımızın qanı boş yerə axıdıldı. Bu faciə indi bütün dəhşəti ilə davam etməkdədir. Hələ bundan sonra necə qara günlər görəcəyik, başımıza nələr gələcəkdir? Bu mövzuda bir şey söyləmək mümkün deyil. Dəqiq olan bir şey varsa, o da bu qanlı faciələrin bitməməsidir. Görəsən, biz nəyi gözləyirik,

kimlərdən imdad umuruq? Bu faciələrə seyircimi qalacağımız? Xeyr, əsla! Biz hər şeydən öncə özümüzü, öz mənlimizi dərk etməliyik. Öz varlığımıza sarılmalıyıq... Kimsədən yardım ummamalıyıq... Çünki atalarımızdan qalma bir xalq məsəli vardır: “Ağlamayan uşağa süd verməzlər”. Biz ağlamayaq; hayqıraq. İnsanlıq haqqımızı alağ.

Başqaları kimi biz də şərəflə yaşamağ haqqına malikik. Biz – İranda yaşayan türklər əsrlərdir İranın şərəfini qanımızla və canımızla qoruduğ. Əvəzində İrandan heç bir haqq istəmədik. İran hökuməti də bizə daima ögey oğul nəzəri ilə baxdı və hələ də elədir. Sayımızın beş milyon olmasına baxmayaraq, bu gün İranda yaşayan 60 min erməni qədər mədəni bir haqqa malik deyilik. Bu nə üçün belədir? Biz bu sualı yalnız özümüze verməliyik. Biz daima şücaət və cəsəretimizi farsların istəkləri uğruna sərf etdik və susduğ. Susanlara isə heç bir yerdə haqq verməzlər. Vətəndaşlar, haqqımızı tələb etməyin zamanı çatmışdır. Biz artıq misgin və pərişan halda yaşaya bilmərik. Bilməliyik ki, əsrimiz milliyət əsridir. Milliyət demək mənlilik deməkdir. Mənlisini idrak etməyən Tanrısını tapa bilməz. Biz köləlikdən azad olmalıyıq.

Həmvətənlərim! Son faciədən sonra Təbrizdən, Xoydan, Urmiyadan, Makudan və bütövlükdə Azərbaycandan 37 min qaçqın və mühacir Türkiyə və İraqa mühacirət etmişdir. Bu 37 min nəfər içərisində mən də başqaları kimi əziz övladlarımı və ailəmi düşmənlərdən xilas edə bilmədim. Özüm də silahsız olduğum üçün mübarizə apara bilmədim. Yaxınlarımı tərk etmək məcburiyyətində qaldım. Çünki Tehran hökuməti bizi müdafiə etmədi. Bizə silah vermədi və qapılarımızı düşmənlərə açdı.

Türkiyəyə sığındıqdan sonra bu ölkədə bizə edilən yaxşılıqlardan danışmaq istəmirəm. Hələlik bu ölkədəki söz azadlığından istifadə edib vəziyyətimizi, dərdlərimizi təhlil edərək fəryadımızı bütün dünyaya, xüsusən Türkiyədəki türk gənclərinə çatdırmaq istəyirəm. Görəsən, bizi tanıyırlarmı? Bizim kim olduğumuzu, haralarda və hansı ağır şərtlər altında yaşadığımızı bilirlərmi? Çox təəssüf ki, bilmirlər. Bundan sonra da vəziyyət bu cür qalmalıdır?

Türkiyədəki qardaşlar! Ümid edirəm ki, haqqı tapdalanmış qardaşlarınızın mübarizəsini ilk olaraq siz tanıyacaqsınız. Sonra bütün ədalətli dünya millətlərinin də əvvəl-axır bizə haqq verməkdə tərəddüd etməyəcəklərinə inanıram. Çünki biz haqlıyıq. “Haqq” sözünü dərk edənlər haqqı sahibinə təslim etməkdə gecikməyəcəkdirlər.

İndi yenə tarixə müraciət edək: Azərbaycan İrandırımı? Bu suala tarix “xeyr” cavabını verməkdədir. Bu fikrimizi yenə İranda çıxan farsca yazılmış əsərlərlə sübut edəcəyik.

Mübahisəsiz və təkzibedilməz tarixi dəlillərlə sübut olunmuşdur ki, türklərin məskunlaşdığı Azərbaycan heç vaxt Fars dövlətinin bir parçası olmamış, əksinə, müstəqil bir Atropatena dövləti olmuşdur. Yunan tarixçilərindən Filip (miladdan 206 il öncə yaşamış) və Strabona (miladdan 50 il öncə) istinadən Əbülhəsən xan Nasiri “Mirat əl-buldan”ın 4-cü cildinin 138, 141 və 142, 143-cü səhifələrində eynən bunları yazmaqdadır: Atropaten (Azərbaycan) adı ilə şöhrət qazanan Kiçik Midiya bu ölkədə hökmdarlıq edən Atropat adlı bir kralın ad ilə adlanmışdır. Hökmdar Atropat makedoniyalı böyük İskəndərin ordusu Atropaten ölkəsinə daxil olarkən onunla razılığa gəlmiş və məmləkətini xilas etmişdir. İskəndər də İran hökmdarı Daraya təmsilən onu hökmdar olaraq tanımışdı.

“Tövrat”da da qeyd olunduğu kimi, Fars məmləkəti və Midiya ölkəsi ayrıca iki müstəqil səltənət olmuşdur. Yunan tarixçisi Herodot da Kiçik Midiya, yəni Azərbaycan ilə Fars məmləkətinin ayrıca müstəqil dövlət olduqlarını, Midiya kralı Farautun Fars ölkəsini və xalqını istila və zəbt etdiyini yazmaqdadır. Atropaten adlanan Şimali Midiya, əslində, Azərbaycan deməkdir və bu ölkəyə Kiçik Midiya da deyilməkdədir. Bu dövlət güclü idi. Müharibə zamanı döyüşə 10 min atlı və 40 min piyada çıxara bilirmiş. (Diqqət: Assur kralı Assurbanipalın 2500 il bundan öncə Atropatenaya səfər edərkən orada türk cəngavərləri ilə vuruşması Assur tarixində qeyd edilmişdi – müəllif) “...Zərdüşt peyğəmbərin doğulduğu yer də Azərbaycan – Midiya məmləkətidir... Midiya isə: Şirvan, Gilan, Mazandaran və Azərbaycan vilayətlərindən ibarətdir. (Diqqət: Zərdüşt Azərbaycanın Muğan şəhərində doğulmuşdur. Babasının Muğanın zadəganlarından Ağduman bəy olduğunu Amerika yazıçıları, Əbu Reyhan Biruni və Hindistanda çap edilən “Katihayi Zərdüşt”ün müəllifi tərəfindən yazılmışdır.) Bu baxımdan “Peyğəmbər Parsiyan” deyilən Zərdüştün də türk olduğu da təsbit edilmiş olur (Sonra bu mövzuya ayrıca bir məqalə həsr edəcəyik – müəllif). Məşhur tarixçi Həmdullah Mustovfi də “Nüzhet əl-qulub” adlı əsərində Azərbaycana aid olan Midiya dövlətinin Fars məmləkətindən ayrı bir diyar olduğunu qeyd etmişdir”.

İran əhalisinin ən azı yarısını təşkil edən və İrana, İran dövlətinə daima sədaqətlə bağlı qalaraq malını, canını onun varlığı üçün əsirgəməyən türk xalqına qarşı davranış bu cür olduğu halda, İranda daima xəyanətin timsalı olan bir ovuc erməniyə verilən imtiyazları sayaq:

1 – Tehranda ermənicə gündəlik üç qəzet çıxmaqdadır;

2 – Tehranda şəhərin mərkəzində xüsusi klubları və Erməni cəmiyyəti vardır. Kilsə təşkilatından başqa, xüsusi surətdə ermənicə tədris qadağan edilməmişdir. Ən mötəbər polis xəfiyələri ermənilərdən seçilməkdədir. Orduda yüksək rütbəli zabitlər, idarələrdə və sarayda mövqe sahibi erməni məmurları vardır.

Milyonlarla türk isə Tehranın ögey oğlundur. Ona heç cürə haqq vermək olmaz.

İrandakı həqiqi türklüyümüzü isbat etmək üçün ən böyük dəlillərdən biri də oradakı türklərin yaratdıqları milli ədəbiyyat və milli sənət əsərləridir. Ədəbiyyat bir millətin varlığı və mədəniyyət meyarıdır.

İRANDA TÜRK ŞAİRLƏRİ

Böyük türk millətinin şeir və ədəbiyyatından bəhs etdikdə, yalnız bugünkü Türkiyə çərçivəsində yaşayanlar və yaxud əski Osmanlı imperatorluğunda yetişənlərin yaratdığı şeir, ədəbiyyat və sənət nəzərdə tutulur. Böyük türk dünyasının fərqli şöbələrində müxtəlif şivələrdə danışan və əsrlərdir yadların mədəniyyəti və hakimiyyəti altında yaşayan mənşəcə türk olanların yaratdıqları və yaşatdıqları şeir, ədəbiyyat və sənət, çox təəssüf ki, indiyə qədər öyrənilməmiş və kənarda qalmışdır. Türkiyənin xaricindəki bir neçə şöhrətli türk ədib və şairindən başqa, ümmanlar qədər geniş və dərin olan türk dünyasının elə o nisbətdəki zəngin və canlı ədəbiyyat və sənətinə dair Türkiyədə – nə keçmişdə, nə indi – nəşr olunan “Türk ədəbiyyatı” adlı əsərlərdə ən kiçik bir səhifə belə ayrılmadığını təəssüflə müşahidə edirik. Bütün türklərə aid türk ədəbiyyatı bir küll halında araşdırılmadığından və yazılmadığından Türkiyədəki türklər də uzaq diyarlarda və ya qonşu ölkələrdəki qardaşlarını tanımaqdan məhrum olmuşdurlar.

Siyasi sərhədlərin bir neçə əsr bundan əvvəl ayırdığı milyonlarla türkün –siyasi vəziyyəti nə olursa olsun– öz

mənliklərini yaşatmaq üçün sığındıqları yeganə güc – dilləri və ədəbiyyatları olmuşdur. Türk cəmiyyətindən ayrılmış və şivəcə müstəqil birər türk birlikləri halında yaşayan bu öz qardaşlar doğma yurdlarında türk mədəniyyəti yaratdıqları kimi, türk dil və ədəbiyyatını da yaşatmaq və hər hansı bir şiddətli basqı, təzyiq altında əzilməmək üçün yaradılışlarındakı ölməz və yenilməz dəyərli cövhərdən istifadə etmişdirlər... Din və məzhəb ayrılığı da onları öz mənliklərindən ayırmamışdır. Bu cümlədən etibarən bugünkü yazımızın başlığı olan “İranda türk şairləri” mövzusu Azəri türk şivəsi ilə danışan İranda türk klərin yaratdıqları şeir və ədəbiyyata aiddir ki, bunlar özü-özlüyündə birər aləmdir. Şivənin incəliklərinə vəqif olanların böyük bir zövqlə oxuyacağı bu əsl türk şairlərinin əsərləri haqqında yazımızı qardaşlarını tanımaq istəyən türk gəncliyinə təqdim edirik. Və mövzuya keçməzdən öncə də yeri gəlmişkən bu qardaşlarımıza aid ədəbi yazılara bəzi qərəzkarların mümkün etirazlarına qarşı bir neçə cümlə ilə bəzi tarixi sənədlər göstərməyi lazım bilirik:

1. Doktor, professor Helmoltun başçılığı ilə ərəsəyə gələn, 120 tarixçinin sanballı əsərlərinin də yer aldığı “Ümumi dünya tarixi”nin ikinci cildində “Atropaten” (Azərbaycan) ölkəsinə həsr edilən bölümdə eynən belə deyilməkdədir: “Tarixə məlum olmayan zamandan bəri bu yerlərdə xüsusilə türklər yaşamaqdadırlar...”;
2. Təqribən 2500 il bundan öncə əfsanəvi İran hökmdarı Dara qərbə səfər edərkən Atropatena ölkəsində türklərlə qarşılaşdığını Bisütun yazılarında qeyd etdirmişdir;
3. Ən qədim Assur kralı İkinci Assurbanipal da Azərbaycana səfər edərkən oradakı türk cəngavərləri ilə vuruşduğunu tarixi bir həqiqət olaraq sübut etmişdir. Bu da 2500 il öncə

baş vermişdir. Bu xüsusda müraciət ediləcək əsərlər: (Le normant Manuel; L histoire de l'Orient və Maspero) histoire de l'Orient. (İst Ün. Ç. Tədqiqatı). Bunlardan başqa, ərəb və İran mənbələrində bir çox tarixi yazılar və sənədlər vardır ki, bunlar bu yerlərdə ta qədimdən bəri türklərin yaşamaqda olduğunu göstərməkdədir. Sonra bu mövzuya aid ayrıca yazı nəşr edəcəyimizdən indilik yalnız oradakı türklərin yaratdıqları şeir və ədəbiyyatdan bəzi nümunələr verməklə kifayətlənəcəyik. Şeirindən bir hissəni aşağıda verdiyimiz Əbdülməcid Qaraqoyunlu hələ sağdır. Altıмыш yaşında təcrübəli bir müəllimdir. Öz mühitində millətinin varlığını yaşadan sanki canlı bir “Dədə Qorqud”dur. Yüksək əxlaqlı və xarakterli, incə duyğulu bir türk şairidir. Şeirləri vəziyyət icabı çap olunmamışdır. Bu şeir parçası onundur:

ÇİÇƏK

Tanrı yaratmadı tək bir könül ki,
Sənə vurulmayıb qalmadan getsin...
Könüllərdən sənə doğru gedən əl
Görmədim ki, səni yolmadan getsin.

Arı üzün öpər, qanını udar,
Həkim – yemçi səni daruya qatar,
Uşaq sevə-sevə başını didər,
Kimdir səndən bir pay almadan getsin.

Boyların günəş bağırından çıxdı...
Sevgini sarmağa könlün açıqdır.
Baxışın tək göydə, ulduzda yoxdur.
Hansı üz var sənə gülmədən getsin?

Başın gözəllərin gövsü üstə
Şahlar başı sənin ayaq altında,
Tikanın olmaz da yazıq etsən də,
Bülbülün bağırını dəlmədən getsin.

Bir bax türk qızına, bunca öyünmə
Səndən başqa gözəl yox deyə sanma.
Altın barmaqlarla yolsa, usanma.
Olmaz ki, o səni yolmadan getsin.

İstədim çiçəkdən sözləsin sazlar,
Obadan qarşıma çıxdılar qızlar...
Yaradan qoymamış ördəklər, qazlar
Aydın sular görüb dalmadan getsin.

Tanrıdan dilərəm türkmənin qızı
Millətin günəşi, elin ulduzu,
Uca olsun başı, ağ olsun üzü,
Könlünə qayğılar dolmadan getsin.

Ulu tanrım, qocalan baba,
Batu, Arslan deyib öc alan baba.
Aktuya güveni ucaldan baba
Elinə bir qulluq etmədən getsin.

İran türklərinin yetişdirdiyi saysız türk şairləri mövzusu-
na bir daha nəzər yetirək: Onlar türkcə oxumamışlar. Onlar
məcburən İran hökumətinin açdığı rəsmi məktəblərdə və
yaxud əski üsullu mədrəsələrdə yalnız və özəl olaraq farsca
oxutdurulmuşlar. Əsl ana dilləri olan türkcəni məktəblərdə

deyil, evlərində və türk xalqı arasında öyrənmişlər. Hətta məktəblərdə türk tələbələr öz aralarında türk dilində danışmaq haqqından məhrumdurlar. Bu təzyiqlərə və sıxıntılara rəğmən, farsca oxutdurulmuş türk soylu şairlər əsərlərini türkcə yazmışlar ki, bu da İranda milyonlarla türkün varlığını təsdiq edir. İranda fars dili və ədəbiyyatının dövlət tərəfindən himayə edilən rəsmi və ədəbiyyat dili olmasına baxmayaraq, Təbrizdə türkcə ədəbiyyat nümunələri yaradan dəyərli və cəsur türk şairləri öz dilimizdə əsərlər ərsəyə gətirməkdən çəkinməmişlər. Və bu şairlərin də dəyəri bununla bağlıdır.

İranda heç bir zaman türk dili dövlət dili olmadığından oradakı farslar məcburən türkcə oxutdurulmamışlar və buna görə də hər hansı bir sıxıntı çəkərək dillərini dəyişməyə məcbur edilməmişlər. Əksinə, oradakı türklər daima fars dilində məcbur oxumuş və türk xalqı farsların təsiri ilə milli varlıqlarından uzaqlaşdırılmağa çalışılmışdır. Buna görə də İranda farsların oradakı türklər və türk sultanları tərəfindən “türkləşdirilməsi” iddiası yalandır və bu əslə mümkün deyil. Həqiqət bunun tamamilə əksidir. İranda türkcə məktəb yoxdur ki, orada türkcə yazan şair də yetişə bilsin.

İndi sizə İranda fars məktəblərində farsca oxumuş olan əsl türklərin yaratdığı türkcə ədəbiyyat nümunələrini bir müqəddimə ilə birlikdə təqdim edəcəyik. Bu yazılar dənizdən bir damladır. Bunu sonra toplu şəkildə sizə təqdim etməyə çalışacağıq. Bundan əvvəl İran türklərinin xalq ədəbiyyatı nümunələrini təqdim edirik. Bu ədəbiyyat heç bir yerdə oxunmamış, xalqdan toplanmış və xalqın həqiqi varlığını əks etdirən gerçək bir sənəddir. Xəlqiyyat adlandırılan və avropalıların folklor dedikləri bu xalq ədəbiyyatı bütün yad mədəniyyətlərin təsirindən azad, xalqın öz içində yaranan və türk

xalqının ruhunu təcəssüm etdirən, müəllifi məlum olmayan ədəbiyyatdır ki, bu təmiz türk şeirləri də İrandakı milyonlarla türkün varlığını göstərən birer sənəddir. Bu xalq ədəbiyyatından başqa, bir də xalqın içində yetişən əsl xalq şairləri vardır. Məsələn, Aşıq Abbas, Aşıq Məsum, Aşıq Əmrah və s. haqqında da ayrıca məlumat veriləcək.

İndi ilk olaraq xalq türkülərini şivə xüsusiyyətini saxlayaraq təqdim edirik:

TƏBRİZ XALQ TÜRKÜLƏRİ

Gül ağacı degiləm
Hər gələnə əgiləm.
Əlini çək əlimdən,
Mən sevgilin degiləm.
Necə belə ərz eyliyim: Qızılgüləm mən,
Qollarını sal boynuma, sevgilinəm mən.

Əlimdə əli yarım,
Olmuşam dəli yarım.
Bu günüm belə keçdi,
Sabahı gəli yarım.
Necə belə ərz eyliyim: Qızılgüləm mən,
Qollarını sal boynuma, sevgilinəm mən.

Qaşların qara, neylim
Çəkilib dara, neylim.
İstərəm, görüm səni,
Uzaqdır ara, neylim.
Necə belə ərz eyliyim: Qızılgüləm mən,
Qollarını sal boynuma, sevgilinəm mən.

AH MARALIM, AH CANANIM!

Pəncərəmin işığı – ah maralım, ah cananım!
Oldum didar aşığı – ah maralım, ah cananım!
Gedibdir, gələcəkdir – ah maralım, ah cananım!
Evimin yaraşığı – ah maralım, ah cananım!
Yalvarım yarə mən qurban.

Göyərçin gölə bənzər,
Göz yaşım selə bənzər.
Mən yardan ayrılalı,
Küçələr çölə bənzər.
Ah maralım, ah cananım!
Yalvarım yarə mən qurban.

Saralmışam, solmuşam,
Bulud kimi dolmuşam.
Ağlamayıb neyniyim,
Yarımdan ayrılmışam.
Ah maralım, ah cananım!
Yalvarım yarə mən qurban.

NAY-NAY-NAYINA!

Otğın gəzərəm
Çevrəsini bəzərəm.
Aylar, illər gəlməsin
Bəs mən necə dözərəm?
Nay-nay-nayına
Qurban olum canına,
Hardan gəlim yanına?

Qaşların xorasanı
Kim saldı tora səni?
Yalvarıram Tanrıya
Tez salsın yola məni.
Nay-nay-nayına
Qurban olum canına
Hardan gəlim yanına?

Ücadır boyun sənin,
Uzaqdır yolun sənin.
Sən çox şirin deyilsən,
Şirindir suyun sənin.
Nay-nay-nayına
Qurban olum canına
Hardan gəlim yanına?

Almanı atdım gölə,
İlişdi qızılgülə.
Bir dənə yar sevmişəm,
O danışa, mən güləm.
Nay-nay-nayına
Qurban olum canına
Hardan gəlim yanına?

QIZILGÜLƏM MƏN!

Al gülü atdım çaya,
Camalın bənzər aya.
Cavan ömrüm çürüdü,
Ayları saya-saya.
Necə belə ərz eyliyim: Qızılgüləm mən
Qollarını sal boynuma, sevgilinəm mən.

Bu dağ o dağa baxar,
Aradan çaylar axar.
Kor olsun mənim gözüm,
Sənsiz dünyaya baxar.
Necə belə ərz eyliyim: Qızılgüləm mən
Qollarını sal boynuma, sevgilinəm mən.

Qaşların oxdur sənin,
Kirpigin çoxdur sənin,
Mən səni çox sevərəm,
Xəbərin yoxdur sənin.
Necə belə ərz eyliyim: Qızılgüləm mən
Qollarını sal boynuma, sevgilinəm mən.

Qızılgül oyum-oyum,
Dərib qoynuma qoyub,
Bülbül güldən doymur,
Mən səndən necə doyum?
Necə belə ərz eyliyim: Qızılgüləm mən
Qollarını sal boynuma, sevgilinəm mən.

SARI QIZ!

Burdan uzaq Gəncədir,
Saçın pəncə-pəncədir.
Ölüm Tanrı işidir,
Ayrılıq işgəncədir.
Bəh-bəh, sarı qız!
Bağçaların narı qız,
Qoyma məni yalnız,
Ay qız, ay qız!

İran türklərinin varlığını inkar edən şahnaməçilərə bu türklülər ən güclü cavabdır. Türk olmayan xalq bu qədər gözəl türklülər yarada bilməz. Əslində, bir xalqın varlığının ən əsas göstəricilərindən biri o millətin folklorudur. Folklor məktəb təbəbiyyəsi ilə deyil, təbii olaraq hər millətin özünü təşkil edən xalqın içindən təbii bir şəkildə doğar. Şovinst farsçılara ayıb olsun!

GƏL, GƏL, BOYUNA QURBAN!

Dağlar başı tütündür
Kimin könlü bütündür?
Əgil, öpüm üzündən,
Dünya ölüm-itimdir.
Gəl, gəl, boyuna qurban,
Danış, dilinə qurban,
Əldə gülünə qurban.

Su gəlir daşa dəgər,
Kirpiklər qaşa dəgər.
Yarın bir cüt öpüşü,
Qohum-qardaşa dəyər.
Gəl, gəl, boyuna qurban,
Danış, dilinə qurban,
Əldə gülünə qurban.

Yarımların boyu qala,
Qurbanam şirin dilə.
Dodaqları bənzəri,
Açılmış qızılıgölə.
Gəl, gəl, boyuna qurban,
Danış, dilinə qurban,
Əldə gülünə qurban.

Yar, yaylığın məndədir,
Bax, bax, bu sinəmdədir.
Dünyanı gözəl alsa,
Mənim gözüm səndədir.
Gəl, gəl, boyuna qurban,
Danış, dilinə qurban,
Əldə gülünə qurban.

Qolunda qızıl qoza,
Vermiş zərgərə boza.
Mənim gözüm düşübdür,
Qonşumuzda bir qıza.
Gəl, gəl, boyuna qurban,
Danış, dilinə qurban,
Əldə gülünə qurban.

HALA LALAY LAY!

Bağçalar barı, hala lalay lay!
Heyvası, narı, hala lalay lay!
Dur gəl yanıma, hala lalay lay!
Sən kimin yarı? Hala lalay lay!
Haray! Əllərindən.
Öpərəm tellərindən.

Bağça bar istər, hala lalay lay!
Heyva, nar istər, hala lalay lay!
Mənim bu könlüm, hala lalay lay!
Təzə yar istər, hala lalay lay.
Haray! Əllərindən.
Öpərəm tellərindən.

Başların əgmə, hala lalay lay!
Gözlərin əgmə, hala lalay lay!
Yarın qəribdir, hala lalay lay!
Könlünə dəgmə, hala lalay lay!
Haray! Əllərindən.
Öpərəm tellərindən.

Başda arağçın, hala lalay lay!
Beldə kəmərcin, hala lalay lay!
Yanımda oynar, hala lalay lay!
Bir gözəl laçın, hala lalay lay!
Haray! Öz gülümsən,
Sən mənim sevgilimsən.

Getmə gözümdən, hala lalay lay!
Gedərəm özümdən, hala lalay lay!
Dur gəl yanıma, hala lalay lay!
Çıxma sözümdən, hala lalay lay!
Haray! Öz gülümsən,
Sən mənim sevgilimsən.

HACI MEHDİ ŞÜKUHI

Şükuhi əslən Təbriz türklərindəndi. Şair olduğu qədər əsrinin alimlərindən sayılır. Bir qismi farsca olan dörd yüz səhifəlik daşbasma üsulu ilə çap olunan divanı vardır. Həzrəti Adəmin cənnətdən qovularkən mələk Cəbrayılın ona türkçə xitab etdiyini və Həzrəti Adəmin türkcədən başqa bir dil bilmədiyini yazan bu şairdir. Hicri təqvimə ilə 1314-cü ildə 70 yaşında vəfat etmişdir. Şeirləri ərüz və heca vəznindədir. Divanı

hicri təqvimini ilə 1321-ci ildə Məhəmməd Haşim Qacar adlı bir marağalı tərəfindən daş basma üsulu ilə çap olunmuşdur. Divanı qəsidə, qəzəl, lətifə, hekayə və həcvlərini əhatə edir. Şair Məkkə ziyarətinə gedərkən İstanbulu görmüş və “Der tarif aliye-i İstanbul” deyə bu şəhər haqqındakı mədhiyyəsi belə başlayır:

Mən bu şəhri məsəli rövzeyi-rizvan gördüm
Bəs ki, hər daş və qumun löllü-mərcan gördüm.
Hər çölə seyr eylədim sünbülü-süsən tapdım
Hər yerə gəşt eylədim, laleyi-reyhan gördüm.
Qəhvəxanalarda gecə-gündüz yığılıb türk və əcəm
Cövq-cövq işrət üçün məclisi-rindan gördüm.

İstanbulun səfahət aləmini təsvir etdikdən sonra şeirini belə tamamlayır:

Gələn İstanbula lazımdı, ki İslamı bula,
Mən də bu məsələdə kəndimi nadan gördüm.

“NƏSİHƏTİ-CƏLALİ”SİNDƏN

...Vəli, şuri-məhəbbət bir bələdir,
Bir özgə aləmi-heyrətfəzadır.
Verər qumri könül bir sərvə-nazə,
Edər canın fəda Mahmud Ayazə.
Züleyxadan alar can mahi-Kənan,
Satar tərsayə dinin Şeyx Sənan.
Salar eşq aşığı dəşti-bələyə
Qul eylər padişahi bir gədayə.

Heca vəznindəki “Saqınamə”sindən bir parça:

Mən, saqıcan, bu sevdadan doymaram,
Gül üzünə tamaşadan doymaram,
Mən nə meydən, nə minadan doymaram,
Nə tutacaq bir piyalə bir belə?
Baş qoymuşdum eşiginin daşına,
Acımadın gözlərimin yaşına.
Məni səndən ayıranın başına,
Görüm, Tanrı bir daş sala bir belə!

“ÇƏMƏN” ADLI MÜXƏMMƏSİNDƏN

Reyhan əyilibdi sünbül üstə,
Sünbül həm olub qərənfil üstə,
Bülbül özün öldürür gül üstə,
Gül sayə salıbdı bülbül üstə,
Evezayi-bahara qıl tamaşa!
Əlvən geyinibdi lalə üzlər – üzlülər
Şirin hərəkət, şəhd sözlər,
Çox ahu baxışlı qara gözlər.
Seyranə çıxıb dolubdu düzlər,
Bir xeyli şikarə qıl tamaşa!

BİR ÇOBAN HAQQINDAKI TƏSVİRİ:

Başında tüklü papaq var, əlində bir dəgənək,
Ayaqda qıllı çarıq, çiyinə salıb kəpənək.
Yeyib qavurtmacı əz bəs yoğunlayıb boynu,
Özü kəsib dərəni, yoxuşa verib qoyunu.
Gedər durar ağacın böyrünə dayaq verir,
Kehi Koroğlu deyər, gah fısqıraq verir...

Həzrəti Adəm cənnətdən qovularkən onun türkcədən başqa bir dil bilmədiyi üçün mələk tərəfindən ona türkcə

müraciət edildiyini belə təsvir edir: Adəm atanı cənnətdən qovmaq üçün Tanrı qatından göndərilən mələk əvvəlcə erəbcə: “Ya Adəm uhruc minəl cənnət” demiş, Adəm ata anlamamış; sonra mələk farsca: “Paşev burev ezin behişt” demiş, Adəm yenə anlamamış. Mələk Tanrı qatına dönmüş və Adəm atadan şikayət etmiş. Ullu Tanrı mələyə demiş ki: “Mənim qulum türkcədən başqa bir dil bilməz. Get ona türkcə söylə”. Mələk Adəmin yanına gəlmiş və türkcə: “Haydı, səkdir burdan” deyincə Adəm ata Həvva xatunun qolundan tutaraq özünü cənnətin pəncərəsindən dünyaya atmışdır”. Şükuhi bu hekayəsi ilə ilk adamın türk olduğunu, yəni bəşəriyyətin ilk atasının türk olduğu haqqında xalq arasında mövcud olan bir qənaəti ifadə etmiş, xüsusilə bu hekayəsi nağıl da olsa, çox diqqətəlayiqdir.

Şair kitabının bir hissəsində İstanbul türk şivəsi ilə müdhiş alay etməkdədir. Divan Təbriz türkləri arasında yayılmışdır.

ŞAİR A.

Təbriz şəhəri türk irfanının başlıca mərkəzlərindən biri olduğu kimi, tarixdə türk sultanlarının siyasət və sənət ocağı rolunu da oynamışdır. Bu baxımdan bugünkü Təbriz şəhəri əski türk abidələri ilə zəngindir. Bura əsrlərlə irfan və mədəniyyət ocağı olduğundan bu məşhur türk şəhərində bir çox alim və ozan (şair) yetişmişdir. Bunlardan yalnız adları tarixə həkk olunmuş və ölməz əsərlər yaratmış görkəmli şəxslər deyil, bu gün kifayət qədər dəyərli şeirlər yazan müasir şairlər də vardır ki, hazırkı çətin vəziyyət səbəbindən bir küncə çəkilərək səssiz yaşamağı seçmişlər. Yenə təəssüflə qeyd etməliyəm ki, Anadolu türkləri öz qardaşlarını haqqıyla və

lazımınca tanımadıqlarından bu gün yaşayan Təbrizdəki türk şairlərindən də xəbərsizdirlər.

Adını yuxarıda A. kimi göstərdiyimiz bu şair türkcü, məfkurəçi və bu uğurda çox xidmətləri və faydası toxunmuş möhtərəm bir türk ədibidir. Bugünkü vəziyyətdən dolayı adını və tərcümeyi-halını yazmağı məhzurlu gördüyümüz bu dəyərli şairin bir parça şeirini oxucularımıza təqdim edirik:

OLSA DA, GÖRSƏM

Gözdən o füsunkar nihan olsa da, görsəm,
Rahət üzünü vaxt-zaman olsa da, görsəm.
Bilməm niyə bir afətin etvarına qandım?
Pərvanə kimi atəşinə yandım, inandım...
İndi sevərəm hicrini, vəslindən usandım,
Səbrim o sitəmkarə ziyan olsa da, görsəm.
Halımla o geysuləri bərbad edə bilsəm,
Pa bəstə könül mürgünü azad edə bilsəm,
Gizli yaralar rəğminə fəryad edə bilsəm...
Bu gizli qalan qəmlər ayan olsa da, görsəm.

Şair, bugünkü İran türklərinin hürriyyətsizliklərindən səbri tükənmiş, ona görə də yanıqlı-yanıqlı bir inqilabçı ruhu ilə hayqıraraq:

Mən sevmirəm gülşəni, gülzarı, baharı,
Nə aşiqi, nə eşqi, nə didarı, nə yarı.
Nə lalə, nə jalə, nə piyalə, nə xumarı..
Bir sərsəri sam əssə, xəzan olsa da, görsəm...

İran türkləri üzərindən istibdad kabusu qalxarsa, bu dəyərli türk şairi haqqında daha geniş məlumat verəcəyimizə söz veririk. İndi altmış yaşındadır. Kültürlü bir türk ozanıdır.

ƏBDÜLQASIM NƏBATİ – QARACADAĞI

Təbriz vilayətinin Üştibin qəsəbəsindəndir. Bəzən “Məcnunşah”, “Xançobani” ləqəb və təxəllüsləriylə də yazılar yazmışdır. Doğulduğu il məlum olmasa da, 60 ilə yaxın ömür sürdüyü rəvayət edilir. Hicri təqvimini ilə 1262-ci ildə doğulduğu qəsəbədə vəfat etmişdir. Dərvişlik edən sufi ruhlu bir şair olmuşdur. Türkçə divanı bir neçə dəfə Təbrizdə daşbasma üsul ilə çap edilmişdir. Şeirləri – “Kərəm” və “Qara kəhər” gəraylı formasında yazılmışdır. Aşağıdakı şeir parçası onundur:

BÜLBÜL

Şeyda bülbül, fəğan etmə, qəm yemə,
Bu gün, sabah gül açılır, yaz olur.
Yaxşı saxla, qənimət bil vücudun,
Vəfası yox, gülün ömrü az olur.

Söyləyin Fərhada, ey cəfapişə,
Şirindən incinmə, çal daşa tişə.
Aşiq-məşuq arasında həmişə
İşvə olur, qəməzə olur, naz olur.

Gedər, candan çıxar daği-həsrətin,
Artar gündən-günə şanın, şövkətin,
Sübhi-vəslə yetər şami-firqətin,
Ümidin, mətləbin hamı saz olur.

Nəbati, sevmişdir bir dilsitanı,
Bir sözü gülşəkər, qönçədəhani,
Daha faş eyləmə sirri-nihani,
Aşiqin könlündə yüz min raz olur.

HƏSRƏT

Səba, məndən söylə o gülüzərə,
Bülbül gülüstanə gəlsin, gəlməsin?
Bu hicran düşkünü, illər xəstəsi
Qapına dərmanə gəlsin, gəlməsin?

Gözüm çox həsrətdir xumar gözüne,
Günəş cəmalına, şəkər sözüne...
Ütanıram, necə deyim üzünə:
Dərdin xəstə canə gəlsin, gəlməsin?

Nəbati istəməz sənsiz dünyanı,
İzzəti, hörməti, şövkəti, şanı...
Bir zada qalmayıb artıq gümanı,
Bu baş o meydanə gəlsin, gəlməsin?

“NƏBATİ”DƏN

Xanimanımdan məni saldı Nəbati dərbədə,
Ağla bax, Məcnun kimi divanələrdən küsmüşəm.

QƏZƏL

Gəldi bir şux yenə yanıma göyçək-göyçək,
Vurdu bir tiri-cəfa canıma göyçək-göyçək.
Lalə rüxsarın edib xuni-dilimdən gülgün,
Boyadı əllərini qanıma göyçək-göyçək.
Heyf kim, olmadı bu aşiqə bir canı yanan,
Deyə bir dərdimi cananıma göyçək-göyçək.
Pərə-pərə cigərim şişə çəkib etdi kəbab,
Dikdi göz dideyi-giryanıma göyçək-göyçək.

“İSTƏMƏM”

Gəlmə, gəlmə, get, yaxşı-yaxşı sən,
Mən sənini kimi yarı istəməm.
Öldü aşiqin, bircə gəlmədin,
İndi etdiyin zarı istəməm.

Huri-cənnəti neylərəm sabah,
Mən bugünkü ol yarı istərəm.
Verməsən əgər doğru söz mənə,
Böylə rəhmsiz Tanrı istəməm.

Saqiya, gətir cami-xoşgüvar,
Qış tükənmədi, gəlmədi bahar,
Mən gül istərəm, bülbül istərəm,
Bu soyuq qışı, qarı istəməm.

Mən Nəbatiyəm, zar binəva,
Eşq müflisi, rind mübtəla,
Əl götürmüşəm mal-mülkdən,
Ol himar tək barı istəməm.

“SAQİNAMƏ”DƏN

Ey edən eşq naməsin inşa,
Va! Düşüb başına əcəb sevda?!
Ey qələm, ey ənisi əhli-bəyan,
Cəhd qıl, etginən sözü ziba.
Çəkginən başə badeyi-eşqi,
Künbədi-çərxi eylə pür qovğa.

.....

Mən hara, söhbəti-namaz hara?
Məni azdırdı bu müsahibi-xam...
Qoy qədəm, rəhi-eşqə mərdanə,
Gir xərabətə məst-məstanə.

Saqiya! Dur ayağa məstanə,
Gəldi sultani-gül gülüstanə.
Qatırı, atı, malı-mülkü tamam,
Cümləsin eylə xərci-meyxanə.
Badə ver, qılqılən məni sərməst,
Ki, deyim bir qəribə əfsanə.

.....
Sən (Nəbati), duanı eylə tamam,
Nə işin var: Eşitdi Şah, ya nə?!

.....
Gəldi nagəh xuruşa naleyi-dəf,
Bu sözü söylədi səri-xanə.
Dedi: Ey məsti-cami-badəyi-nab,
Dur, daha bəsdı. Türk, türkanə.
Qoy qədəm, rahi-eşqə mərdanə,
Gir xərabətə məsti-məstanə.

Bu türk ozanının əruz vəznində çox güclü sufiyanə, eşq şeirləri və həcvləri də divanını bəzəməkdədir. Divan hicri təqvimə ilə 1325-ci ildə Təbrizdə daşbasma üsulu ilə çap edilmişdir.

MƏHƏMMƏD BAĞIR XALXALI

Təbriz vilayətinə tabe Xalxal qəsəbəsindəndir. Məhəmməd Bağır dövrünün müctəhidlərindən fəzil bir şəxsiyyət və eyni zamanda xalq dili ilə səlis şeirlər yazan qüdrətli bir şairdir. Dərin biliyi və dünya görüşü ilə xalqın və din alimlərinin qüsur

və eyblərini yumoristik tərzdə təsvir etmişdir. Hicri təqvimini ilə 1310-cu ilə qədər yaşamışdır. 75 yaşında öldüyü rəvayət edilir. Təbrizdə daşbasma üsulu ilə 300 səhifəlik məsnəvi tərzində yazılmış bir divanı vardır. Sonuncu dəfə 1940-cı ildə divanı yenə Təbrizdə daşbasma üsulu ilə çap edilmişdir. Xalq arasında çox oxunan əsərlərdən biridir. Kitabın adı “Sələbiyyə”, yəni “Tülkü hekayəsi”dir. Şair öz adı ilə haralı olduğunu və kitabın tarixini son səhifədə belə yazmaqdadır.

Xəbər alsə, əgər adımlı bilfərz,
Özüm öz adımlı qoy eyləyim ərz:
Fünuni-mərifətdən xaliyəm mən,
Məhəmməd Bağiri-Xalxaliyəm mən.
Bu fərdin, axirin nəzmi-səvabı,
Bəyan eylibdi tarixi-kitabı.

“Nəzmi-səvab” tərkibi kitabın yazılma tarixidir ki, əbcəd hesabı ilə 1300 hicri tarixinə təsadüf edir. Xüsusilə İran türkləri arasında kifayət qədər tanınan bu kitab, adətən, hər evin qış əyləncəsini təşkil edir. Kitabın 1929-cu ildə Təbrizdə “Elmiyyə” mətbəəsində çap və “İqdam” kitabxanası tərəfindən yenidən nəşr edilməsi onun sevildiyini təsdiq edən bir dəlildir. Məsnəvi tərzində yazılan “Sələbiyyə”nin bir tülkünün hekayəsi olduğunu yuxarıda qeyd etmişdik. Şair bu hekayəyə mövzuya uyğun bir çox nəsihət və beş dənə başqa kiçik hekayə əlavə etsə də, əsl məzmunundan kənara çıxmayaraq tülkünün hərəkətlərini təqib etmişdir. Hekayə belə başlayır:

Belə nəql eyləyib Mirzə Filani,
Kəlamı doğrudur, yoxdur yalanı.
Ki, bir Tülkü diyari-İsfəhanda
Ki, yəni qeyrəti-mülki cahanda.

Əlinə düşməyib quti-münasib,
Muradın verməyib çərxi-məlağib.
Tükəndi səbri, oldu taqəti taq,
Bu surətlə ona tənq oldu afaq.
Qaraldı gözləri, getdi qərarı,
Acından çıxdı əldən ixtiyarı.
Xədəngi-ibtilayə oldu amac,
Qalıb evdə özü ac, külfəti ac.
Müqəvvayə dönüb cismi-nəzari,
Gecə-gündüz edərdi ahü-zari.

Tülkü belə ümitsiz bir vəziyyətdə düşünərkən, birdən-birə qeybdən bu sözlər eşidilir:

Gərək aqıl olan qılsın təlaşi,
Gərəkdir anlasın rahi-məaşi.
O kəslər ki, cahanda işləməzlər,
Çörək hərgiz doyunca dişləməzlər.

İsfahanın ac tülküsi bu sözləri eşidib qəflətdən ayılır, güzəranını təmin etmək üçün qürbət ölkələrə getməyə hazırlaşır və göz yaşları içində ailəsindən ayrılaraq vətənini tərk edir. Tülkü ailəsi ilə sağollaşarkən, şair burada qadının ailədə mühüm bir yeri olduğundan bəhs edərək: bir kişi üçün bir qadının kafi olduğunu, iki qadınla evlənməməyi 60 il bundan əvvəl yazdığı kitabında şiddətlə tövsiyə edir və deyir ki:

Həvayi-nəfsə uyma, qılma israr,
Demə, hər arvadın bir ləzzəti var.
Neçün ki, görmədim mən, ey vəfadar,
İki arvadlı olsun mərdi-dindar.

Xülasə, tülkü qürbətə düşür...Ac və səfil dolaşarkən bir kənd yaxınlığında xoruz tutur. Burada tülkü özünü amansız

şəhər hakimi kimi aparır, xoruzun yalanını, günahlarını bir-bir sayaraq onun cəzaya layiq olduğunu isbat etməyə çalışır və nəhayət, özünün zalım olmadığını izah etmək üçün deyir ki:

Mənim zullam ilə yox ixtilatım,
Şəriət əhliyəm, var ehtiyatım.

Şair bu vəsilə ilə üləma təbəqəsinin hiyləyə əl atdıqlarını, hər şeyi kitabına uydurub qanuna və şəriətə zidd olan cinayət etdiklərini izah etmək üçün xoruzun dili ilə “şəriət əhli” olan tülküyə deyir ki:

Bu sözlər mütləqa səndən yalandır,
Yalandır, bir də üstündən yalandır.
Şəriət əhlisən? Allahı atma,
Gözəlcə dinini dünyaya satma.

Xoruz canını qurtarmaq üçün, nəhayət, bir hiyləyə əl atır. Yol üzərindəki məzarlıqdan keçərkən ölümlərin ruhuna bir Fatihə oxumasını tülküdən rica edir. Tülkü bu hiyləyə aldanır. Fatihə oxuyarkən ağzı açılır və xoruz qurtularaq bir ağacın budağına çıxır. Və oradan tülküyə bağırır:

Sana dəxli nədir, qazi deyilsən!
Bu günə işlərə mazi deyilsən!

.....

Bu sözlər mütləqa səndən yalandır,
Yalandır, bir də üstündən yalandır.

Tülkü məyus dolaşmağa başlayır və öz-özünə belə deyir:

Qazıldım, yalandan abid oldum,
Şəriət əhli oldum, zahid oldum.
Nə yaman ləfz idi, gəldi dilimə,
Belənçi Fatihə dəysin ölümə.

Və sonra xoruza xitabən deyir:

Mən ölü, sən diri, saxla yadında,
Sənə bir toy tutum öz bərbadında.

Bir toyuq tutur, xoruzun intiqamını ondan alır və dərhal yeyir. Doyduqdan sonra evdə ac qoyduğu uşaqlarını xatırlayır və ağlayıb döyünməyə başlayır. Bu zaman yenə qeybdən bir səs ona yol göstərir... Tülkü dolaşmağa başlayır. Bir dağ başında halsız yatmış bir qurda rast gəlir. Qurd ac və taqətsizdir, ancaq tülkü onu özünə rəhbər seçir və birlikdə dolaşarkən bir tələnin içində yağlı ət parçası tapırlar. Burada hiyləgər tülkü oruclu olduğunu bildirib bu tikəni qurda təklif edir. Qurd bu təvazökarlığa görə təşəkkür edərək irəli atılır və tələyə düşür. Tülkü kənara düşən tikəni qaparaq, iftar vaxtının gəldiyini deyib ailəsinin yanına qayıdır. Bu hadisəni şair belə təsvir edir:

O dəmdə quyruğu tülkü götürdü,
Özünü əhli-əyalına yetirdi...

Hekayə tərzində səlis, sadə bir üslubda yazılan bu əsər indi də hər kəsin zövqlə oxuya biləcəyi bir üslubda yazılmışdır. Kitabın sonunda:

Bihəmdillah, “Kitabi-Sələbiyyə”.
Tamam oldu, əcəb şirin qəziyyə.
Əvamünnasə yazdım bu kitabı,
Müvəccəh onlara qıldım xitabı.

Məhəmməd Bağırın bu əsəri hər bir İran türkünün dilində əzbərdir. Onun şeirləri, yumoristik cümlələri zərbi-məsəl kimi ağızdan-ağıza dolaşmaqdadır.

MƏHƏMMƏDƏLİ SAİB TƏBRİZİ

Əslən Təbriz türklərindəndir. Hicri təqvimini ilə 1011-ci ildə Təbrizdə dünyaya gəlmişdir. Zəmanəsinin təhsil və tərbiyəsini almış, ərəb və fars dilində də ana dili olan türkcə kimi danışmış və yazmışdır. Yetmiş il yaşamış, Ərəbistanı, Hindistanı, İrani, Türkiyəni gəzmiş, dövrünün elm adamları, şairləri və həkimləri, sultanları, vəzirləri və siyasət adamları ilə tanış olmuş və daima məktublaşmışdır. Hicri təqvimini ilə 1081-ci ildə vəfat etmişdir. Saib haqqında “Qamus əl-aləm”, “Riyaz üş-şüəra”, “Dünya güzgüsü” və digər bir çox məşhur təzkiyələrdə müfəssəl məlumat verilməkdədir. Şairin türkcə və farsca çox dəyərli şeirləri və risalələri vardır. Farsca əsəri İstanbulda bir neçə dəfə çap edilmişdir. Farsca şeirləri çox mükəmməl olduğundan şairin fars ədəbiyyatındakı mövqeyi böyükdür. Məşhur ingilis şərqşünas-alim, professor Edvard Braun bu şair haqqında yazır: Saib, Türkiyədə və Hindistanda çox təqdir qazanmış bir şairdir. Saib, İran türk şairlərinin ən dəyərlisi sayılmaqdadır. Bu qəzəl onundur:

QƏZƏL

Nə ehtiyac ki, saqi verə şərab sənə,
Ki, öz piyaləsini verdi afitab sənə.

Şərabı ləl üçün tökmə abiru zinhar,
Ki, dəmbədəm ləbi-ləlin verir şərab sənə.

Qurutma tərlə üzərin içində badeyi-nab,
Ki, gül kimi yaraşur çöhreyi-pürab sənə.

Bu atəşin yüz ilə kim dutar sənin ətəyin,
Hələl edər qanını, ta yetər kəbab sənə.

Sənin səhifeyi-hüsnün kəlamı Saibdir,
Ki, daği-eyb olur xali-intixab sənə.

ŞAH XƏTAİ – ŞAH İSMAYİL SƏFƏVİ

Türkiyədə “Hatay” sözü Hatay vilayətinin Türkiyəyə ilhaqından sonra, yəni üç il əvvələ qədər bilinmədiyi və istifadə edilmədiyi kimi, bu sözün mahiyyəti və mənası belə yanlış anlaşılır və “xəta” şəklində təfsir edilir. Bu kəlmənin böyük bir türk qəbiləsinin adı olduğunu kimsə bilməzdi. Bu gün də yenə Hatay sözünün yalnız Türkiyədə bir vilayət adı olduğu və hataylı deyən zaman orada yaşayan türklər nəzərdə tutulduğunu, başqa bir yerdə də bu adda bir türk tayfasının varlığından xəbərdar olanlar azdır.

Türkiyə-Fransa arasında dörd, beş il əvvəl Hatay məsələsi alovlandığında fransız qəzetinin bir müxbiri Antakyadakı türklərə belə bir sual vermişdi: “Siz hataylılar əski yurdunuz olan İrandakı Azərbaycan ölkəsinə –Təbriz bölgəsinə– dönmək istəməzsiz?” Bu sual hataylıların böyük bir qisminin Azərbaycanda məskunlaşdığını və avropalıların bunu bizdən daha yaxşı bildiyini göstərən dəlildir. Bunun bilinməməsi, bizcə, çox üzücüdür...

“Hata” deyil, Hatay, Hitay və yaxud Kitay şəklində istifadə edilməli olan bu söz böyük bir türk boyunun adıdır ki, bu türk boyunun önəmli bir hissəsi İran Azərbaycanında yaşamaqdadır. Təbriz şəhərinin təmiz türk olan 300 min əhalisinin 40 minə yaxın bir qismi hataylıdır. Onların məhəllələrinin adı Hataylı məhəlləsi, küçə, hamam, məscid və hətta bir əsrlik

çinar ağacının adı belə Hataylı çinardır. Hataylıların bir qolu da Ərdəbil şəhəri və ətraf kəndlərdə məskunlaşmışdır.

Bundan başqa, Azəri türk şairlərindən böyük Füzulinin də mənsub olduğu Bayat türk qəbiləsinin bir qismi Ərəbistanda – İraqda Kərkük ətrafında, bir qolu İranda Sultanabad şəhəri və ətrafında, bir hissəsi də Qafqaz Azərbaycanının Göyçay qəzasının Bərgüşad nahiyəsində məskunlaşmışdır. Bu məskunlaşmanın bəzi yanlış təfsirlərə yol açmasından dolayı professor Rza Şəfəq “Ədəbiyyat tarixi” adlı əsərində Füzulini İran şairi olaraq göstərməkdədir.

Adını yuxarıda qeyd etdiyimiz Şah Xətai, Şah İsmayıl Səfəvinin atası bəgünkü İranın Ərdəbil şəhəri ətrafında yerləşən hataylı bir türk bəyinin nəslindən olduğu üçün özünə əcdadlarından qalan bu türk adını şərəf və fəxrlə ləqəb olaraq almışdır. Bu şair Çaldıran müharibəsində Yavuz Sultan Səlim tərəfindən məğlub edilən məşhur Şah İsmayıl Səfəvidir ki, Şah Xətai ləqəbi ilə Azəri türk ədəbiyyatında mühüm bir mövqe tutmaqdadır. Müfəssəl İran ədəbiyyat tarixini yazan ingilis alim Eduard Braun, Şah İsmayıl dair qeyd olunmuş əsərində 50 səhifəlik bir yer ayırmasına baxmayaraq, Şah Xətəinin ədəbi yazıları haqqında məlumat verməməkdədir. Ona aid yazılarında sırf dini, siyasi, ictimai, fəlsəfi məlumat verilməkdədir. İki türk sultanı olan və döyüşən orduları belə yalnız türklərdən ibarət olan Yavuz Sultan Səlimlə Şah İsmayıl arasında baş verən Çaldıran döyüşündən öncə qarşılıqlı məktublaşma, nota və ultimatumlar təfsilatı ilə izah edildikdən sonra Braun belə deyir: “Yavuz Sultan Səlim məktublarında özünü əfsanəvi İran şahlarına bənzədir, Şah İsmayılı isə “Türk Əfrasiyab” deyə təhqir etmək istəyirdi... Şah Xətəinin ordusu mosullu, şamlı, rumlu və ilaxır kimi türk

qəbilələrindən ibarətdi. Döyüş meydanında onlar daim türkçə: “Qurban olduğum, sədəqə olduğum, mürşidim, pirim...” kimi cümlələr işlədirdilər. Hətta Şah İsmayılın paytaxtı İsfahana köçürdükdən və vəfatından yüz il keçdikdən sonra yenə türk dili Səfəvilər sarayında ən mühüm dil sayılırdı” (İran ədəbiyyatı tarixi, professor Eduard Braun, Tehran, 1316, şəmsi).

Şah Xətai miladi təqvimlə 1478-ci ildə Ərdəbildə doğulmuş, 16 yaşlarında Təbrizdə şah elan edilmiş, 1524-cü ildə vəfat etmişdir. Böyük Füzulidən sonra təkbaşına bir şeir məktəbi təsis edən güclü bir şairdir. Divanının əlyazması Ərdəbildəki məqbərəsindədir. Heca və əruz vəznində təsəvvüflə bağlı şeirləri çox möhtəşəmdir. Aşağıdakı şeir parçaları onundur:

Gəl könül, gəl xoş görəlim bu dəmi,
Bu da böylə qalmaya bir gün ola.
Kişi, çəkmək gərək qüsseyi-ğəmi,
Haqdan gəlir, hər nə gəlsə bir qula.
Biz də biliyoruz dostu, qardaşı,
Bulamadım bir qara gün yoldaşı.
Dost keçinib üzə gülən qəllaşı,
Bahasıdır, satmaq gərək bir pula.
Xətai, dünyanın ötəsi fani,
Bizdən əvvəl bunda gələnlər hanı?
Sanma daim şad yürüyə düşmanı.
Bir gün ola növbət ona da gələ.

QƏZƏL

...Görüb kuyində didarın rəqibi çəkmə ğəm hərgiz,
Məsəldir güldərənlər ağlamaz gülşəndə xarindən.
Geçüp hər masəvadən talibi-didar olan aşiq
Əlin çəkmək gərək, ey dil, cəhanın cümlə varindən.

Xəyali-yar ilə qane olub meyli-vüsal etmə,
Şikayət eyləməz sadıq olanlar ruzigarından.
Xətayi ölməyə can verməyib meydanı-eşq içrə,
Yezid olsun, dönərsə Murtəzanın Zülfüqarından.

QÖVSI

Əslən təbrizli olduğunu öz şeirində etiraf etməkdədir. Hicri təqvimə ilə 1180-ci il tarixində, yəni 161 il bundan öncə yaşamışdır. Şairlik qabiliyyəti yüksək, təbi səlis və üslubu şirindir. 6000 beytdən ibarət türkcə və farsca divanının olduğunu “Danışməndani Azərbaycan”ın müəllifi Məhəmməd Əli Tərbiyət qeyd etmişdir. Aşağıdakı parçalar ona aiddir:

Səbr ilə aqibət mey olur qan dedikləri,
Sübhi-vüsal olur şəbi-hicran dedikləri!

Ərşi-bərin qubarın onun tutiya qılır,
Hərçənd müştəqdir insan dedikləri!

Ləli-ləbində badə kimi cəmidir sənin,
Abi-həyat; ləzzəti rizvan dedikləri!

Qövsü gərəkdir səcdə edib iqtida qıla,
Təbriz qülləsinə “Səfahan” dedikləri!

Qövsinin mövləvi təriqətinə mənsub olduğu aşağıdakı qəzəлиндən anlaşılır:

Heç şəm ilə ram olmaz, pərvanələr bizlər,
Zəncirə baş endirməz, divanələr bizlər.

Dünya ilə surətdə var ülfətimiz, əmma
Mə'nidə bu aləmdən biganələr bizlər.

Seylabi-həvadisdən neylər bizə gərdun kim,
Tufani-kəşəkəşdən viranələriz bizlər.

Hərgiz səsimiz çıxmaz, heç kəs dilimiz bilməz,
Hərçənd ki, dillərdə əfsanələriz bizlər.

Yox taqətimiz, əmma fariğ degilik, Qövsü,
Ol mah büti-Çindir, bütxanələriz bizlər.

Aşağıdakı şeirində bu fani dünyada insanlar arasında mərd ilə namərdin ayırd edilməməsindən şikayət edir:

Nola, gər fərq ola namərdlərdən mərd dünyadə,
Əgərçi bəllidir hər mərd, hər namərd dünyadə.
Edərdim nikü bəd fərqi, bilirdim yaxşılar qədrin,
Fəğan ki, açmadım göz bir nəfəs namərd dünyadə.
Betərdir tiğdən biabrulər surətin görmək,
Ki, olsun tömeyi-şəmşir hər namərd dünyadə.
Cəhanda buyi-dərdü dağ hiç kimsədən gəlməz,
Onunçün gün görərlər mərdümi-bidərd dünyadə.
Olar ki, ol təbibin hikmətindən qafil olmuşlar,
Nə bilsinlər ki, eyni afiyətdir dərd dünyadə.
Necə mən bilməyim, Qövsü, bu viran olmuşun qədrin
Ki, öz könlümdən ayrı bulmadım həmdərd dünyadə.

Qövsinin tərkibənd, tərçibənd, saqinamə, bahariyyə və qəsidələri də vardır.

Tərçibəndindən altılıq (müsəddəs) bir parça:

Gəlin, ey əhli-vərə, aşqü xümmar olalım,
Hamı bir müqbəcə yanında giriftar olalım.
Ney kimi nalə çəkib, çəng kimi zar olalım,

Necə bir belə gözəl fəsildə huşyar olalım.
İçəlim bir neçə gün badəvü sərşar olalım,
Bizə yar olmasa saqi, biz ona yar olalım.

Yarə can eylədik isar, budur niyyətimiz,
Tutarıq damənini, yar ola gər dövlətimiz,
Biz onun bəndəsiyik, səcdəsidir təətimiz,
Ömr əgər möhlətimiz versə, fələk fürsətimiz:
İçəlim bir neçə gün badəvü sərşar olalım,
Bizə yar olmasa saqi, biz ona yar olalım.

Bu parça da onundur:

Üşşaqə vaizin nəfəsindən nə faidə?
Mənzildə karvan cərəsindən nə faidə?
İki cahanda vaizə çün mey hərəm imiş,
Cənnət havasının həvəsindən nə faidə?
Naseh müdam tövbəyə tərgib edər mənə,
Yarəb, ona bu mültəməsindən nə faidə?

SƏRRAF

Hacı Rza Sərraf əslən Təbriz türklərindəndir. Tərcümeyi-halı haqqında məlumat əldə edilməmişdir. 200 səhifəlik divanının yalnız 8 səhifəsi farscadır. Hicri təqvimə ilə 1325-ci ildə vəfat etdiyini Salik adlı bir şair divanının sonunda yazmaqdadır. Daşbasması ilə çap olunmuş divanı qəzəl, mərsiyələrdən və qəsidələrdən ibarətdir. Aşağıdakı şeirlər onundur:

QƏZƏL

Şərari şəmi ahımdan mənim, pərvanələr yandı,
Özüm yandım kül oldum səhldir, biganələr yandı.
Deyin Məcnuna: Bil bixaniman olmaqlığın qədrin,

Şüai-hüsni-Leyladan sərəsər xanələr yandı.
Yanarsan, ey könül, gəl türreyi-cananə əl vurma,
Nəçin?! Məşşatələr çəngində gördüm şanələr yandı.

TƏRCİBƏNDİNDƏN BİR PARÇA:

Məni çərxi-fələk avarə qıldı xanimanımdan,
Kənar etdi kənari-Hüsrəvi şirin dilindən.
Əlim çıxdı gülümdən, gülşənimdən, gülüstanımdan,
Tariqi-eşqdə mən çəkmişəm əl başü canımdan...
Olan Məcnun kimi zənciri-eşqə bəstə canım, vay!
Vətən avarəsi, qürbət əsiri xəstə canım, vay!

RACİ

Adı Mirzə Əbülhəsəndir. Təbrizlidir. Hicri təqvimini ilə 1293-cü ildə Məkkədən dönərkən dənizdə boğulmuşdur. Daşbasma üsulu ilə çap edilən 250 səhifəlik divanının dördü üçü türk dilindədir. Qəsidə, qəzəl, həcv və mərsiyələrdən ibarətdir. Aşağıdakı parçalar onundur:

QƏZƏL

Mənim bu aləm içrə bir qara gözlü nigarım var,
Gecə-gündüz fərağında nə səbrü, nə qərarım var.

Edərlər dərdi bilməzlər məni təklif güzarə,
Yüzün yadilə bilməzlər bir aləm növbaharım var.

Mənə sən cövr qıl daim, mən eylim səbr, ey zalım!
Sənin çoxdur əgər zurun, mənim də birçə Tanrım var.

.....

Dedi Raci: Bu möhnətdən çıx, ey can, qurtulum qəmədən,
Dedi ahəstə: Səbr eylə, mənim bir intizarım var.

QƏZƏL

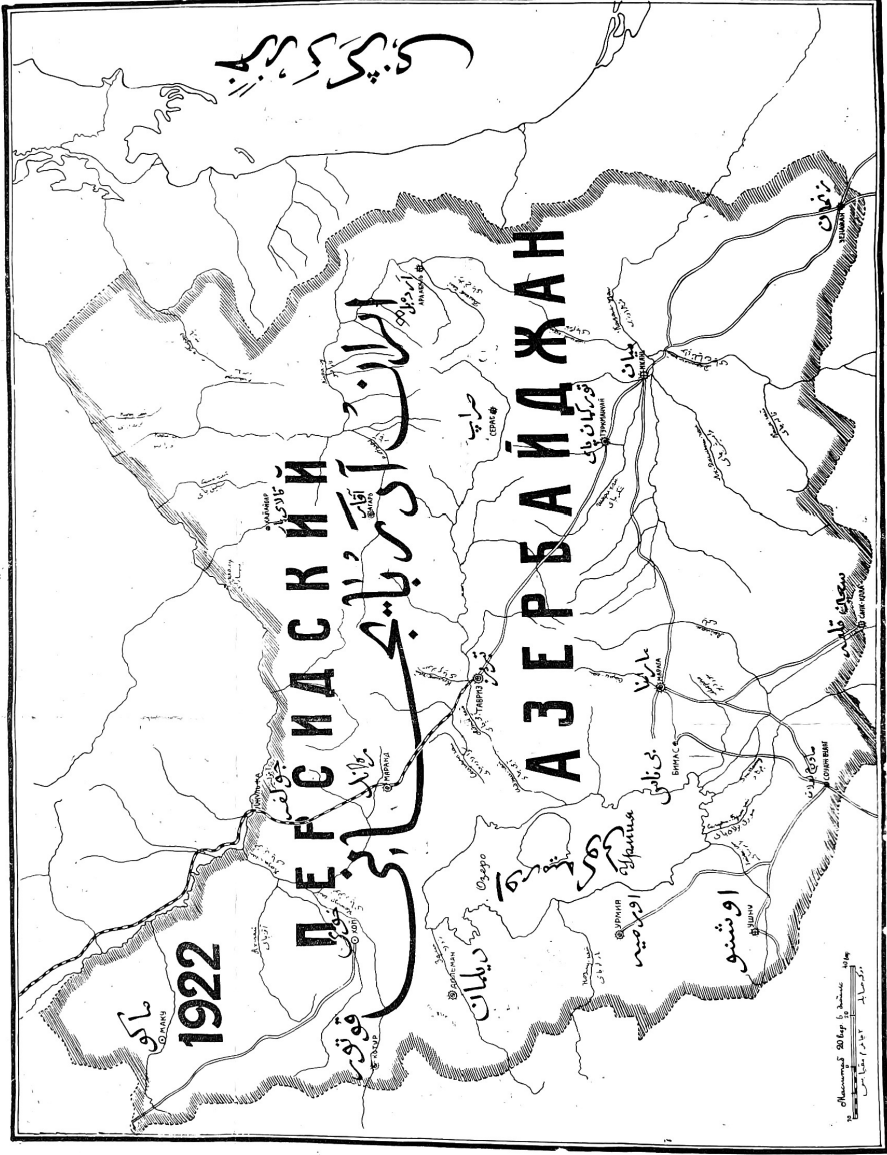
Nə eşq olaydı, nə aşiq, nə hüsni-dilbər olaydı,
Nə ayinə, nə səfa, ey könül, nə cövhər olaydı.
Nə zülf olaydı, nə ariz, nə xal olaydı, nə xə, t,
Nə müşk olaydı, nə xunabi-dideyi-tər olaydı.
Nə hicr olaydı, nə fəryad, nə fəğan, nə bu ah,
Rümüzi-eşq nə dillərdə əzbər olaydı.
Məzaqi-Raci nə şirin olaydı, nə belə təlx,
Nə hicr zəhri-hələhil, nə vəsli-şəkkər olaydı.

Adları və şeirləri yuxarıda verilən şairlərdən başqa, Təbriz şəhərində və ətraf bölgələrdə xalq arasında kifayət qədər dəyərli türk şairləri yetişmişdir. Onlardan bəzilərinin adlarını aşağıda qeyd edirik:

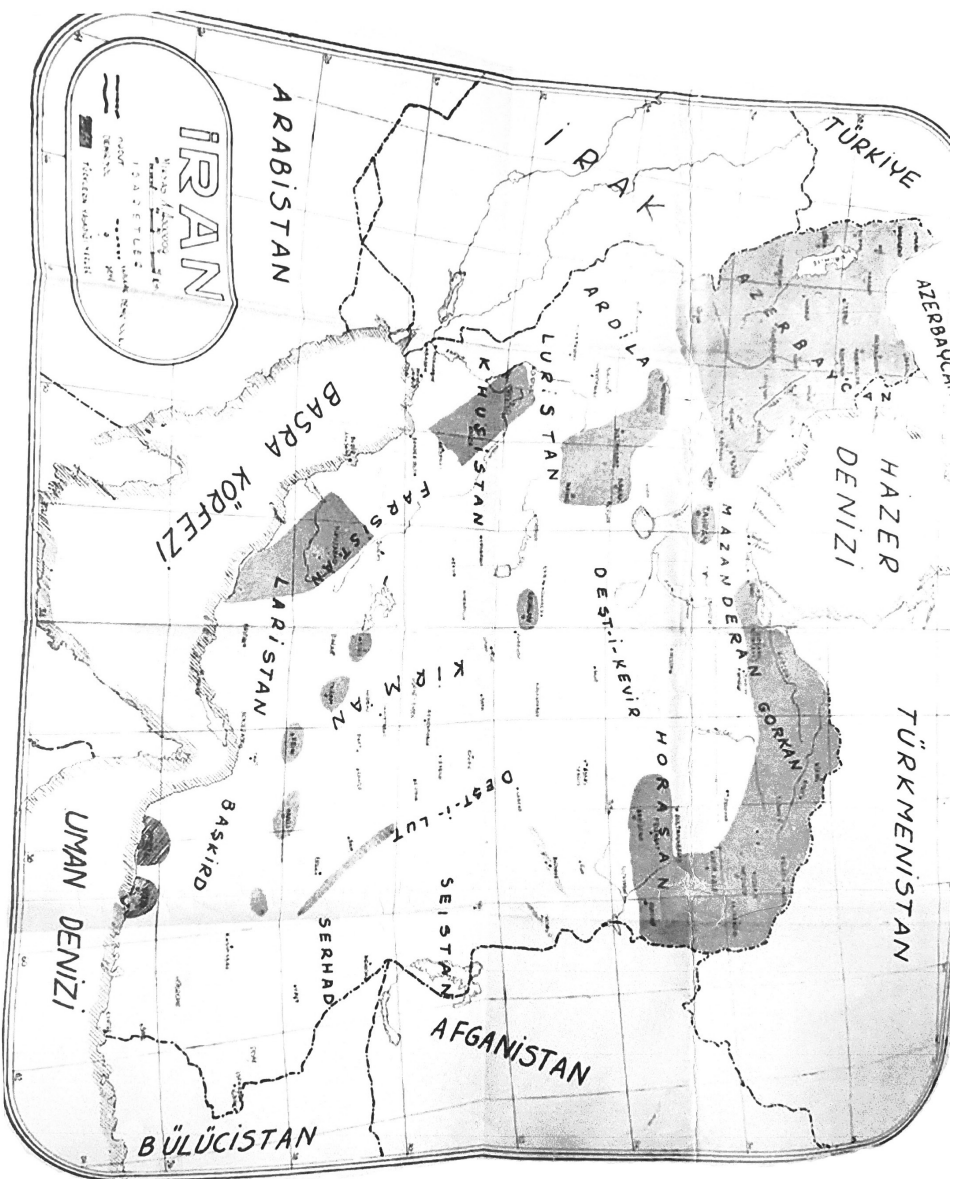
Rövnəq, Rəmzi baba, Zikri, Şakir, Bəzmi, Bahar, Bəkai, Ülfət, İştiaq, Əsrar, İrşad, Çələbi bəy, Naci, Razi, Zahid, Məz-lum, Şaiq, Şahid, Şəmsi, Sadıq, Safi, Müxlis, Məst Təbrizi, Müznib Təbrizi, Müztər, Məvvac, Məhcur, Müəbbəd və s.

Bu türk şairlərinin əsərləri şahənşah Pəhləvinin əmri ilə toplanılıb məhv edilmişdir ki, oradakı türklərin varlığını təkzib edə bilməsinə imkan olsun. Lakin türk günəşini söndürmək “şahnaməçilər”ə nəsib olmayacaqdır.

Sənən Azər

1922 de Sovyeter İttifakında İdarə edilən ərazilər, [Iran Azərbaycanın göstərir]

ÖZ-AR YAYINLARI

M. S. SAN'AN

ERGENEKON YOLLARI

Şiirler Risalesi

İkinci Baskı

A N K A R A

Yeni Cezaevi Basımevi

1 9 5 2

Müəllif:
M.S.Sənan

ƏRGƏNƏKON YOLLARI

ŞEİRLƏR RİSALƏSİ

2-ci nəşr

ANKARA
Yeni Cəzaevi Mətbəəsi
1952

Əziz oxucu!

Nəşr etdiyimiz bu əsər vasitəsilə türk mədəniyyətinə xidmət mövzusunda ilk təvazökar addımlarımızı atmış oluruq. Tək fikrimiz, yeganə amalımız, ulu Tanrının köməyi ilə, türkə faydalı ola bilməkdir.

Mənliyimizə və varlığımıza bir fikir hakimdir – hər şey türklük üçündür.

Son nəfəsimizdə də bu müqəddəs sözü təkrar edə bilsək, nə xoş bizə!

“Ərgənəkon yolları”na gəlincə:

Bir xeyli dəyişiklik edərək əsəri ikinci¹ dəfə nəşr edirik. Əsər belədir, şair belədir s. deməyəcəyik.

Əsəri oxuyan bilir!

Şairi tanıyan tanıyır!

“O”nu tanımaq, “Hər şey türklük üçün!” – deyib aləmə səs salana qismət olur, əziz oxucular!

HƏR ŞEY TÜRKLÜK ÜÇÜN!

ÖZ-AR kitab və nəşr evi

---

1. Əsərin ikinci nəşrini hazırladığımız zaman öz işi ilə hər türk ziyalisına örnək olan mücahid M.S.Sənən bəyin bütün şeirlərini toplaya bilmədiyimizi təəssüf hissi ilə qeyd edirik.

BİR MƏKTUB¹

*Çox dəyərli Sənan bəyə,
Fədakar amal yolçusu!*

Sizin iman dolu şeirlərinizi və siyasi-ədəbi yazılarınızı oxuyandan sonra biz türklüyümüzə daha çox bağlandıq və məfkurə yoluna sevgi ilə başladıq. Hələ sizi yaxından tanıdıqdan sonra düzgün əxlaqınız və milli mübarizədəki sönməz həyəcanınız bizi öz təsiri altına aldı. Türk gəncliyinin milli tərbiyəsinə verdiyiniz əhəmiyyət və bu uğurda yardıma möhtac olan mühacir gənclər üçün səyləriniz və yüksək fədakarlığınız ayrılıqda xüsusi dəyər daşımaqdadır. Konfranslarınız, nəşr etdiyiniz dərgilər, nümunələr və qəzetlərdəki məqalələrinizlə türk gəncliyinə doğru yolu göstərdiniz və onları xüsusilə kommunist fəlakətindən qoruduğunuz kimi, əməli fəaliyyətinizdə də hər cür iztiraba qatlanmış olduğunuzu öyrəndik. Müqəddəs amal uğrunda dənizləri qayıqla aşan siz, yalnız “söz və yazı qəhrəmanı” deyil, eyni zamanda milli mübarizədə fədakarlığın canlı bir timsalisiniz. Səssiz və təvazökar çalışmalarınızın təsiri böyükdür. Buna önəm verməyən insanlar sizi qısqanan və varlığını qəbullana bilməyən soysuzlardır.

İlham və inanc qaynağı olan şeirlərinizin toplu şəkildə nəşrinə razılıq verməyinizi xahiş edir, dərin hörmətlə əllərinizdən öpürük.

*Bir qrup millətsevər ziyalı gənc adından
Aydın Çeliker, Abbas Aykut, Cahid Uluxan,
Ayxan Dəmirbaş, Cəmilə Yaqut.*

1949

---

1. Millətsevər bir qrup gənc ziyalılar tərəfindən yazılan bu məktubun əhəmiyyətini nəzərə alıb oxuculara təqdim edirik. – ÖZ-AR nəşr evi

40 MİLYONLUQ TÜRK DİYARLARINA:

Bu kiçik risalə odlar yurdu Azərbaycan, ulu Türküstan, qəhrəmanlar yurdu Dağıstan, Krım, Kazan ellərinin azadlığı üçün çarpışan mücahid gənclərə hədiyyə edilir.

Bu yolun davamçıları! Yolların çoxu qət edilmiş, məsafə qısalmışdır. Bu yollarda yorulanlar davam edə bilməzlər. Bütün çətinliklərə baxmayaraq, məqsədimizdən uzaqlaşmayaq.

Gənc əqidə yoldaşlarım!

Sizə ifadə edə bildiklərimizi veririk... Sizdən daha yaxşısını gözləyirik!..

Məhəmməd Sadıq

İLK VƏ SON SÖZ

Parçalanmışsa gədim, qollarımda qüvvət var..
Əsla boğamaz bizi bu azğın fırtınalar..!

Qızıl qasırgılarla qopan qızıl fırtına
Dağları, dənizləri boyamış qızıl qana.

Bayquşlar acı-acı ötər bağlarımızda,
Bir ölüm səssizliyi varkən dağlarımızda...

Bir qızıl alov hər gün qovurarkən qanımızı..
Hansı əl durduracaq coşan vulkanımızı?

Yumruğumun gücüylə qıraraq dalğaları,
Qaçıb alacağam mən sahildəki dağları...

“ƏRGƏNƏKON” TÜRKÜSÜ

Hür yaşamaq üçün biz gəlmişik bu dünyaya
Vurğunuq əzəldən biz qızıl – ulduzla aya..
Türkük, bizim yurdumuz hər çağda hür olacaq,
Hər çağda sancağımız göydə dalğalanacaq...

Türkük.. Türkük..
Haqdır türkə hür yaşamaq!
Əldə ay-ulduzlu sancaq,
Ulu Tanrı yardımçımız
Haydı, qoş-qoş gün doğacaq!

Doğuldular Altaylarda ulu babalarımız,
Şənləndirdi dünyanı bizim obalarımız..
Tanrıtek “Tanrı dağlar” bizim ana yurdumuz..
Çıxdıq Ərgənəkondan, yol açdı boz qurdumuz...

Türkük.. Türkük!..
Haqdır türkə hür yaşamaq!..
Əldə ay-ulduzlu sancaq,
Ulu Tanrı yardımçınız
Haydı-haydı, gün doğacaq!

İstanbul, 28-5-1934

TUFAN OLACAQ

Tufan olacaq cuşa gələn al qanımızdan,
Dünya yanacaq saqlı duran vulkanımızdan.

İstərsə, cəhənnəm saçılıb ərşi qovursun,
Göy parçalanıb ildırımını ərzə savursun,
Hər səmti alovlarla qızıl zəncirə vursun..
Tufan olacaqdır yenə coşqun qanımızdan,
Dünya yanacaq saqlı duran vulkanımızdan.

Yurdun əzəli atəşi sönməz ocağında.
Minlərcə kəfənsiz yatıyor hər bucağında;
Dul qaldı gəlinlər, yetim ağlar qucağında..
Gördükcə bu vəhşətləri keçdik qanımızdan,
Dünya yanacaq saqlı duran vulkanımızdan.

Çıxsın yola dağlar və dənizlər hər addımda;
Yol keçməyə şimşək hızı titrər qanadımda,
Türkəm, babamın satveti var şanlı adımda,
Dağlar yıxılır fısqıracaq al qanımızdan,
Göy sarsılacaqdır coşacaq qanımızdan.

Tehran, 1937

*“Doğuş, Bozkurt, Kızıl Elma” dərgiləri
və “Şark yolu” qəzeti, İstanbul.*

SON DİLƏK

Azərbaycanıma

Bağrımda sağalmayan qızıl bir yara vardır.
Bu yaranı qanadan quduz bir canavardır..
Elimdən ayrılalı dünyalar mənə dardır,
Bu dərd məni öldürür bağrımda dura-dura.

Yanıq bağrım yanıyor,
Yaralarım qanıyor,
Dərdimi bilməyənlər
Məni dəli sanıyor.

Tarıdan son diləyim: Ölüm verməsin mənə;
Diləyimin uğrunda boyanıb qızıl qana,
Qoşayım yollarında həsrətlə yana-yana,
Qovuşayım yurduma düşməni vura-vura.

Əzrayıl dönməyincə,
Torpağa gömməyincə.
Diləyimdən ayrılmam,
Gözlərim sönməyincə.

Tutuşan həvəsimlə,
Tükənməz nəfəsimlə,
Qoşub hayqıracağam
Qısılmayan səsimplə.

Oktyabr, 1943

“Orhun” dərgisi, 12-ci nömrə

VƏHŞƏT XƏBƏRLƏRİ – I

60000 ziyalı türk gənci qorxunc ölümə məhkum!

Qədim türk diyarlarından: Azərbaycandan, Türküstandan, Kırım, Dağıstan və İdil-Uraldan 60000 türk gənci ruslar tərəfindən Şimal dənizinin buzlu sahillərinə –Solovkiyə– sürgün edilmişlər. Türk millətinin seçilmiş ziyalılarını və gənclərini məhv etmək üçün bolşevik Rusiyası bütün vəhşiliklərini tətbiq edir: “...Rus əsgərləri bu günahsız türk oğullarını Solovkiyədə arabalara bağlayır, meşələrdə süngü ilə öldürür, ağızlarındakı qızıl dişlərini çıxarırdılar!..”

Bu tükürpədicə qorxunc xəbərləri Solovkidən qaçmış 24 yaşlarında bir gənc (dağıstanlı Vəli bəy) gözyaşları içində danışarkən faciənin dəhşətindən titrədim. Vicdanları sızladan bu faciəni təsəvvür etdikcə, sanki bu müdafiəsiz məsumların fəryadları qulaqlarımda çınlayırdı. Var gücümlə hayqırıram:

– Ey, siz! Ey görmədiyim, görə bilmədiyim məfkurə yolçuları; əsil qanlı türk gəncləri!! Eşidirsinizmi? Türk oğullarının qızıl dişlərinə tamah salan rus cəlladları onları süngü və qundaqla öldürürlər... Onların acı fəryadları buzlu meşələrin soyuq rüzgarlarına qarışaraq orada qalır... Amma bizlər!.. Nə üçün susuruq?

Əqidə dostlarım! Siz mənim köksümün bu dar qəfəsi içində məhbus bir quş kimi çırpınan bu dərddli könلümü təsəlli edin! Mənə bir az təsəlliverici yalanlar söyləyin... Söyləyin ki:

– Eşitdiyim bu dəhşətli xəbərler yalandır...

Gözlərimi qan tutur... Rəbbim, mənə güc ver, uçum! Uçub göy qübbəsini parçalayıb qızıl sarayın qanlı mehrablarına atım... Onu – o qızıl Kreml sarayını – bu dünyanın taa dibindəki cəhənnəm ocağına göndərim... Çünki bütün bu məzəlim fərmanları o qızıl nəmrudların qanlı taxtını daşıyan bu şər yuvasından çıxır.

Gecənin zülmət qaranlığı uzanır... Saat beş. Çöldə soyuq bir cəhənnəm fırtınası azğın dərəbəylər kimi pəncərələri dağıtmağa, şüşələri qırmağa çalışır. Pəncərəmdən küləyin qamçıladdığı ağacların çılpaq budaqlarını seyr edir, fırtınanın qopardığı uğultunu dinləyirəm; bu uğultuya Şimal dənizinin qızıl dalğalarında boğulan türk gənclərinin acı iniltisi qarışmışdır... Otağım isti. Ancaq mən titrəyirəm; nəfsimdən utanır, özümdən nifrət edirəm. Nə üçün mən bu isti otaqda, rahat yataqdayam? Onlar isə buzlu cəhənnəmlərdə vətən üçün qanlı ölümlə pəncələşmişdilər! Nə üçün, nə üçün mən orada, o fəlakət diyarında onlarla birlikdə deyiləm? Utancımdan öləcəm... Çarəsizəm, nəfəsim daralır, dodaqlarımdan “intişam!” sözü çıxır:

İNTİŞAM

İntişam!.. Bu hissə mən yanıyorum;

Acizəm.. nəfsimdən utanıyorum.

Qısılıyor alov püskürən səsım...

Donuyor cahanı yaxan nəfəsım.

Yanan gözlərimin çiçəklərini
Soldurur bağrımnda birikən dərdim.
Sızladır ruhumun diləklərini
Dodaqlarımdakı qıvrılan “şərqi”m.

Gördükcə yurdumda axan qanları
İztirab çəkdikcə şanlı millətim..
Ey yarının məchul qəhrəmanları,
Budur sizlərə ən son vəsiyyətim:

Görmədən qarışsam əgər nisyana
Həsərlə ruhumda duyduqlarımı...
Məzarımdan söküb vurun düşməne
Ölərkən sıxılmış yumruqlarımı...

Səhər yaxınlaşır, qaranlıq yavaş-yavaş çəkilir; ruhuma çökən qara zülmət də bir az azalır sanki. Birdən-birə içimdən daşan bir hiss ruhumu qamçılıyır, daldığım ümitsizlik məni oyadır və bu türkünü hayqırır:

TURAN TÜRKÜSÜ

Haydı, qalx sarılalım böyük əməlimizə!
Gövsümüzü gərəlim qızıl əcəlimizə...

Boğaraq (Əzraili) atalım “Sırdərya”ya,
Boyansın qızıl qanla, çağlasın “Amudərya”...

Açıqdır yolumuz Qafqazlara,
Kırmıdan, Uraldan Altaylara.

Ağlama, ağlama, gözəl Turan,
Qurtulur: Türküstan, Azərbaycan.

* * *

Əsla barışmaıq türklüyün düşməniylə..
Yazdıq bu əhdimizi bağırımızın qanıyla.

Elə bir qüdrət var ki yenilməz qolumuzda..
Hansı quduz canavar duracaq yolumuzda?

Yol alıb bir nəfəsdə yaşlı Turana doğru
Qoşalım... Haydı! Haydı, haydı Turana doğru!

Açıqdır yolumuz Qafqazlara,
Kırmıdan, Üraldan Altaylara.
Ağlama, ağlama, gözəl Turan,
Qurtulur: Türküstan, Azərbaycan.

“Yeni Turan”, 1-ci nömrə, Tampere

YARALI ASLAN

–Əsir türk oğulları–

Vurulmuş köksündən xain ovçunun
Qızıl qurşunuyla açılan yara.
O qədər dərin ki.. iztirabının
Acısı yayılmış ıssız dağlara.

İsti yarasından süzülüb axan
Qıpqızıl qanları əmib yalayır..
Qanlı gözləriylə göylərdə yanan
Ulduzlara baxıb sayıqlayır...

Çalmışlar hinindən yavrularını.
Bu yaralı aslan bəklər yarını;
Qaranlıq silinib açınca səhər:
Yıxacaq (Kremlin) divarlarını.

Berlin, 4-4-1933

“Yaş Türkiyə”, 41-ci nömrə

ƏQİDƏ YOLÇUSU

Qıgılımlar sıçrıyor atının nallarından,
Dönməz –ıldırım kimi– qaçdığı yollarından.
Qəlbindəki həyəcan coşqun lavlar kimidir,
Başı göydə yüksələn uca dağlar kimidir..
Gözlərindəki alov üfüqləri tarayır,
Həsərinə yandıdığı ulduzunu arayır.

Uzaqlarda görünən sönük bir işıltı var,
Ona ulaşmaq üçün atlı durmadan qaçar.
Aşılmaz dağlar sarmış könlünün amacını,
Mahmızladı atını, şaklatdı qırbacını..
Qoşduruyor atını dağ, dərə, düz demədən,
Durmada, dinlənmədən, gecə-gündüz demədən,
Şimşəkdən qanad taxmış, tutuşmuş iradəsi,
Üzünün cizgiləri ruhunun ifadəsi...

Taa qarşiki dağların təpələri dumandı,
Şahə qalxmış atının gözləri qıgılımlandı,
Süzüldü yamaclardan bir qasırğa hızıyla,
Yarışmaq dilər kimi göylərin ulduzuyla..

Bu sonsuz hız yolçunun qabartıyor köksünü;
Coşaraq, yanıq-yanıq söylüyor türküsünü:
Mənim çiçəkləmiş bir əməlim var,
Bu dağlar ardında şirin elim var;
Yolumu bəkləyən bir sevgilim var..
Ona varan yollar keçilməz deyil.
Ölkəmizi sarmış sonsuz bir tasa,
Bağçamızda uçar qızıl yarasa,
İllərdir sevgilim bürünmüş yasa..
Tale uldumuz seçilməz deyil...

Durmadan qoşacağam,
Dağları aşacağam.
Sevgilim yol gözləyir,
Ona qovuşacağam.

Tutuşmuş dəli könlüm;
Qorxunc olsa da yolum.
Çevirəməz yolumdan
Nə fırtına, nə ölüm.

“Şark yolu” qəzeti, 7-ci nömrə, 12-1-1947

AĞLADI KEÇDİ

Mən qərib yurdumu andım ağladım,
Ayrılıq oduna yandım ağladım,
Könül istəyinə qandım ağladım..
Göz yaşım sel oldu, çağladı keçdi.

O mənim köksümdə solmaz bir gülüm;
Andıqca üzünü tutuşur könlüm.
Ayırır ruhumdan onu bir ölüm..
Bağrımı həsrətlə dağladı keçdi.

Sırma saçlarını könlümə taxdı,
Pəmbə şəfəq kimi qəlbimə axdı,
Çaldı imanımı, bağrımı yaxdı,
Boynuma bir zəncir bağladı keçdi.

Mən onun əsiri; o da yağının,
Solmuş qoynundakı gülü bağının,
Xarabası qalmış əski çağının,
Hiçqıra-hiçqıra ağladı keçdi.

Qaralar geyinmiş, bürünmüş yasa;
Dağları dumanlı, bağrında tasa,
O yurdun halını bir soran varsa:
O da mənim kimi ağladı keçdi.

İstanbul, 1947

“Kızıl Elma” dərgisi, 1-ci nömrə

SƏHƏR HİLALI

–Məfkurəçi gənclərə ithaf–

*Parçalanmışsa gəyim, qollarımda qüvvət var...
Əsla boğamaz bizi bu azğın fırtınalar..!*

Füsunkar may ayının iyirmi doqquzuncu gecəsi saat iki rədələridir. Bu mövsümdə şimal qütbünə yaxın ölkələrdə yarıaydınlıq gecələrin nə qədər füsunkar və nə qədər cazibədar olduğunu bu “bəyaz zambaqlar ölkəsi”nə səyahət edənlər bilir.

Kədər qarışıq bir sevincin coşqusu ilə “Qürbət türküsü”nü mırıldanaraq sürətli addımlarla “Ulduz təpəsi”nə qədər getdim. Bura Helsinki şəhərinin limanına baxan yaşıl və gözəl bir bağçadır. Baltik dənizinin şimal sahillərinin bir döngəsinə sığınan bu qəsəbəni cazibədar göstərən çoxlu bağçalardan biridir.

Mənşəyi bilinməyən bir şəfəq hər tərəfi işıqlandıraraq təbiətin ahəngdarlığına yeni bir rəng qatmışdı. Hər yer sakit... gündüz qulaqları deşən maşın səs-küyü yox; dərin bir sükut hökm sürür.. Şəhərdə işıqlar sönmüş.. Ancaq qarşıda dənizin sularına yayılmış yaşıl adaların şam meşəliklərində tikilən əyləncə salonlarından dəniz sularına düşən işıqlar parıldayaraq

xırda dalğalarda titrəşirdi. Adaların qranitli sahillərinə dəniz fənərləri yerləşdirilmiş.. Ara-sıra yanıb-sönən bu fənərlər adalardan qayıdan son gəmilərə sanki: “Diqqət, diqqət!” – deyə işarə verirdi.

“İmdad abidəsi”nin önündəki oturacağa söykəndim. Burada gözqamaşdıran müxtəlif və çox sayda mənzərə arasında bu abidəyə diqqət kəsildim: – Batan bir gəminin qırıq dirəyinə tutunmuş, qucağındakı körpəsini xilas etmək üçün çırpınan fəlakət qurbanı.. Parçalanmış köynəyini sağ əli ilə yuxarı qaldıraraq “imdad” diləyir. Dodaqlarını gərmiş, qaşlarını çatmış; bu fırtınadan, bu təhlükəli fəlakətdən öz körpəsini xilas etmək üçün son qüvvə və gücünü sərf etməkdən əl çəkmir.. Şəfəqlə aydınlanan tunc üzünün əzələləri gərilməmiş, gözləri hədəqəsindən çıxmış.. Bu vəziyyətlə o üzərində durduğu qranit özüldən daha mətin və sarsılmaz bir əzm və iradə nümayiş etdirir və sanki hayqırırdı:

Parçalanmışsa gəyim, qollarımda qüvvət var...

Əsla boğamaz bizi bu azgın fırtınalar..!

Yumruğumun gücüylə qıraraq dalğaları,

Qoşub alacağam mən sahilədeki dağları...

Nə qəribə təsadüfdür? Bu abidə içimdəki hissənin mükəmməl təcəssümü idi. Bir saat əvvəl Annankatuda 26 nömrəli salonda keçirdiyimiz ildönümü mərasimində İdil-Uraldan olan bir türk gənci mənə deyirdi ki: “Bəli, sizin dediyiniz kimi, vuruşmaq, fəlakətlə, ölümlə çarpışmaq məcburiyyətidəyik. Bu gün burada ildönümünü qeyd etdiyimiz Odlar Yurdu deyilən ölkənin – doğma Azərbaycanın – azadlığı üçün birlikdə mübarizə aparmalıyıq. Çünki bu diyar məfkurəmizin cənnət qapısıdır. Son nəfəsimizədək vuruşmalıyıq. Son damla qanımıza qədər hər şeyimizi fəda etməliyik. Yan-yana,

çiyin-çiyinə döyüşməliyik. Bu qanlı faciələr bizi ruhdan salmamalıdır. Qoy heç bir köməyimiz olmasın, heç bir vəsaitimiz olmasın.. Ana Vətən Ulu Turanın qurtuluşu üçün biz qanlı fırtınalara qalib gələcək, qızıl yağınları söndürəcək qüdrət və gücü ruhumuzda daşıyıraq...

Digər bir gəncin Kazan türkcəsi ilə yazdığı şeirdə: “Oylanıb durmam ötermin, korkunuç yar bulsa da”¹ və s. qüvvətli və imanlı ifadələr beynimin içində dayanmadan dolaşarkən bu intibah yazısı ilə qarşılaşmağım, axtarmaqla tapılması mümkün olmayan bir təsadüf idi.

Hava aydın və bir az da soyuq idi.. Fəzanın dərinliklərinə yayılan ulduzlar şəfəqın təsiri ilə sönmüş lampalara bənzəyirdi. Mən həzin bir türkünü astadan oxumağa başladım. Sağ tərəfimdəki yasəmən, akasiya ağaclarının daha çox kölgəli yerlərinə sığınan sevdalı gənclər ürkək hərəkətlərlə yerlərinə qalxıb tərənin ta qarşısına –dağın döşünə– getdilər və orada səhərin gəlişini gözləyən digər cütlüklərə qarışdılar. Gülümsəyən, işıqlı gələcəyi olan savadlı gənc nəslə pərəstis etdiyim üçün, burada gördüklərimə bir də “istiqlal məراسi”-minin əlavə olunması ilə həyəcanım birə beş artdı. Şən və həyat dolu gülüşlərlə ətrafa nəşə saçan gənc qızlar zərif kürklərinə bürünərək sevgililərinin çiyinə baş qoymuş, gözlərini qızaran üfüqlərə çevirmişdilər. Bu arada sakitliyi ildırım surəti ilə pozan dəniz təyyarələri polad qanadlarını açaraq başımızın üstündən süzülüb, susamış qağayılar kimi dənizə endilər.

Bəli, azad və məsud yurdun bəxtiyar gənc övladları heç bir yadellinin işğal edə bilmədiyi bu ölkənin üfüqlərindən doğacaq günəşi qarşılamağa gəmişdilər. Onlara qıbtə etdim. Göy Tanrının altında izzət və acı hiss etmədən yaşamaq,

---

1. Qorxunc olsa belə, bu barədə düşünməm.

qaçmaq, havada uçmaq üçün; torpağı, suyu, havası sərbəst və müstəqil bir yurda, bir yuvaya malik olmanın necə böyük bir səadət olduğunu bu gördüklərimiz daha canlı şəkildə insana təlqin edir.

Bu arada mənim də gözlərim aydın səmaya dikildi. Üfüqdə yüksələn ay solğun və kədərli çöhrəsi ilə yorğun-yorğun irəliləyir və sanki göylərin bu uzaq məsafəsini qət etməkdən usanmış kimi idi. Birdən-birə özümü əzgin hiss etdim. Qəlbimə dərin bir hüzn çökdü. Ayın kədəri mənə də sirayət etmişdi...

Kədərdən düşüncələrə dalmış, havanın açıldığıнын, dan yerinin söküldüyünün fərqudə olmamışdım. Oyandım. Məni boğacaq pis xəyalları özümdən uzaqlaşdırdım... Ruhumu oxşamaq üçün bir zamanlar Xəzərin yaşıl sularından doğan günəşi salamladığımı xatırladım. Və bu məşum gecələrdən məsud bir sabahın doğulacağı ümidi ilə sevindim. Çöhrəsi solğunlaşmış aya dönərək hayqırdım:

– Ey səhər hilalı! İztirabların sonu yaxınlaşır. Sil bu kədəri üzündən. Sən sabah günəşin izi ilə parlaq çöhrənlə doğacaqsan. Səni salamlamaq üçün milyonlarca pərəstişkarların gözləri üfüqlərə çevrilmişdir. Onlar inanırlar ki, sən:

Yarın deyilsə, bir gün şərəflə doğacaqsan,
Nurunla gecələrdə zülməti boğacaqsan.
İllərcə bu həsrəti sevgiyə daşıyıyıq.
Sənə qovuşmaq üçün xatirənlə yaşayıyıq.
İllərdir könlümüzə bəslərik bu əməli.
And içdik, qıracağıq sənə uzanan əli...

Günəş üfüqləri qızardaraq əzəmətli və ehtişamlı şəkildə doğdu. Zənbaqlar yuxudan oyanmış, ipəkdən bəyaz

paltolarına bürünərək və qucaq-qucağa bir-birinə söykənərək par-par parıldayırdılar. Ulduz kimi açılan ağızlarından bihuşedici ətirlərini ətrafdakı yasəmənlərə hədiyyə göndərirdilər. Onlar da daim qucaq-qucağa... Toy hazırlıqlarına başlamışdılar. Sabahkı dəbdəbəli otağa gəlin gedəcəklərini düşünür, günəşin işığını udaraq sərxoş olurlar...

Göylərin altın saçlı sultanı axşam tənhalığa çəkildikdən sonra onun arxasınca doğacaq olan vəliəhdini –yeni hilalı– salamlamaq, onun qədəmlərinin torpaqlarına yeni ətirlər (nəfəs) bəxş etmək üçün hazırlanırlar.

Ətrafıma baxdım, hər şey yenidir. Həyat canlanıb. Bu zaman iksirini mən də içdim, içdim. Ruhum yeniləndi.

Baxçadan ayrılarkən xəfif meh çiçək tarlasını dalğalandırdı... Zanbaqların üzərindəki şəh bir almas parçası kimi parıldayaraq torpağa yuvarlanırdı. Sünbüllər, nərgizlər, yasəmənlər, zanbaqlar və adlarını bilmədiyim qeyri-adi çiçəklər gülümseyən sarışın gözlərini qırparaq, başlarını və yaşıl yarpaqlarını sallayaraq məni yola saldılar. Dalğın və fikirli halda oradan uzaqlaşarkən “Yarınki türküm”ə başladım:

YARINKİ TÜRKÜM

Öpməyə qan sızan torpaqlarını,
Ey sevgili yurdum, mən sənə gəldim.
Dindir könlündəki ahu-zarını,
Ağlama, həsrətlə mən sənə gəldim..!

Bir sancaq yüksəlib, biri eniyor,
Bu gün gözlərdəki yaş siliniyor,
Düşmənlər ağlıyor, dost seviniyor...
Aç bağrını, anam, mən sənə gəldim..!

Haydutlar kuşatmış hər bucağını,
Qanla söndürüyor şən ocağını...
Aç sevgili yurdum, aç qucağını!
Nəzr edib qanımı mən sənə gəldim...

Uca dağlarının murassa¹ tacı
Qan qoxar çiçəkli yaşıl yamacı...
Yaxdı ürəyimi duyduğun acı;
Alnını öpərkən tüğyana gəldim...

Ey viran bağlarda sızlayan ana!
Kim sənin saçını boyamış qana?
Aç dərdli qoynunu, yanma hicrana...
Tərk edib qürbəti mən sənə gəldim!..

Bürünzpark - Helsinki
“Yeni Turan”, 6-cı nömrə.

---

1. Qiymətli daş-qaşla bəzədilmiş

QÜRBƏT GÖYƏRÇİNİ

Helsinki, sentyabrın sonları, payız fəslı. Bürünzparkda kü-
lək son yarpaqları ağaclardan qopararkən göyərçınə bənzər
bir quş yanımda dərdli-dərdli cəh-cəh vurdu. Mavi lent kimi
alnının ortasından təpəsinə uzanan cizgi boynunun arxasında
yoxa çıxırdı. Göz bəbəkləri qızıl bir çəvrə ilə haşiyələnmiş;
qanadlarının ucları yaşıl... Donmuş, dənizdən əsən külək tük-
lərini ürpətmiş; qanadları sallanmış, gücsüz bir halda titrəyən
pəncələrilə şam ağacının budaqlarına yapışmışdı...

Başımı çevirib ona səsləndim:

– Hansı rüzgar səni bu diyarlara atdı?!

O, yenə bir-iki dəfə dərdli-dərdli cəh-cəh vurdu və:

Tökdü dərdli içini

Bu “qürbət göyərçin”i.

Dedi: yaxıcıdır kədərim...

Durmam, uçar gedərim...

Qanadı qırılmış öksüz bir quşam;

Deyildir səbəbsiz dərdli ötüşüm.

Ayrılib cənnətin bağçalarından,

Durmam bu yerlərdə, uçar gedərim.

Dağıtdı yuvamı uğursuz bir əl.
Qanlıdır könlümü sızladan əməl...
Çıxmasa qarşıma vaxtsız əcəl,
Yüksəlib göylərə qaçar gedərim.

Qalmış uzaqlarda gəzdiyim bağlar.
Yolumu kəssə də dənizlər, dağlar...
Gözləri yollarda bəkləyənlər var,
Qanlı üfüqləri aşar gedərim.

O yerdə başqadır ötən qumrular,
Başqadır o yerdə çağlayan sular,
Başqadır ruhuma sinən qoxular,
Ruhumdan bir yelkən açar gedərim.

Uçaram, sarılıb uçan yellərə,
Uçaram, qarışıb daşqın sellərə,
Uçaram, uçaram şirin ellərə...
Yollara şimşəklər saçar gedərim.

Helsinki, 1933

İstanbul, "Yolların Sesi" dərgisi, 6-cı nömrə.

SEVGİ YOLÇUSU

Eşqə könül verən, eşqə inanan
Sevincindən ağlar, dərdindən ağlar.
Sevdiyi gözəlin oduna yanan
Heç kimə sirr verməz, qəlbindən ağlar.

Çırpınır qəfəsdə yavru quş kimi,
Qəlbinin içindən vurulmuş kimi.
Söndükcə “sevinci kül olmuş” kimi,
Sevdanın tükənməz qədrindən ağlar.

Sevgi iksirinin sərxoşluğunu,
İçməyənlər bilməz nə olduğunu.
Unudub cahanın var-yoxluğunu,
Cəfakar taleyin qəhrindən ağlar.

Eşqin cazibəsilə başlar fəğana,
Dəyişməz dərđini bütün cahana.
Nəşəni, kədəri eylər bəhanə,
Sevincindən ağlar, dərdindən ağlar.

Finlandiya, Rönşen adası, 22-7-1932
“Yeni Turan” qəzeti.

MAYIS QIZI

–Şərqi–

Gülümsərkən füsunlu yaz
Bahar keçdi, sataraq naz.
Qucağında “Mayıs qızı”,
Cənnət yurdun dan ulduzu.
Mavi çiçəklərdən çələng,
Hörmüş... Al lələdən köynək,
Yaşıl yarpaqlardan mintan¹.
Süslənmiş bir gözəl canan.

Nişanlandım bu gözələ,
Verdim onunla əl-ələ.
Gəzərkən dağ, dərə, orman,
Hər şey bizə oldu heyran.
Quşlar çaldı orkestra,
Rüzgar coşdu: Üra! Üra!
Baş əydi əlvan lələlər,
“Şa! Şa!” – dedi şələlələr.
Rüzgar öpdü yanağını,
Pınar öpdü dodağını.
Çox yaşa sən “Mayıs qızı”
Heyran etdin hamımızı.
Sən bu yerin şən ulduzu...
Mayıs qızı, Mayıs qızı!

Şimşək qırbacladı mor buludları,
İldırımlar atdı salam topları,
Yaşıl atlas geydi tənha yamaclar.
Gümüşdən tac geydi ulu ağaclar.
Sərvilər baş çəkib salama durdu.
Mənəksə əyilib boynunu burdu.

Yavru quşlar kimi biz ilk baharda
Əfsunlu dağlarda bir yuva qurduq.
Öksüz, kimsəsizdik biz bu diyarda,
Çırpındıq, yüksəldik səmada durduq.

Şırıl-şırıl axdı sular.
Ötüşdü şöylə qumrular:
– Saqın gözəl “Mayıs qızı!”
Pusu qurmuş qızıl korsan,
Köksündəki ay-ulduzu
Soldurmaq istəyir düşmən.

Kədərsiz, məsud yaşarkən,
Qumrular belə söylərkən:
Ansız bir qasırga dağları sarsdı,
Qanlara boğuldu eşqim, əməlim.
Qıpqızıl bir duman üfүqü basdı
Gözүmdən qeyb oldu nazlı gözəlim.
İndi:
Əsrarlı dumanlar içində dağlar
Səssiz, həzin-həzin buludlar ağlar,
Eşidilməz daşqın suların səsi
Dərələrdən qanlı köpүklər çağlar.

İndi:

Hər sabah doğarkən günəş

Kükreyir yerlərdən atəş.

Durğun dağları sarsıyor,

“Mayıs qızı”nı arıyor.

Rüzgar əsər sərin-sərin,

Quşlar ağlar həzin-həzin:

– Ah, sevgili Mayıs qızı!

Tərk eylədin nədən bizi?

Yaxdın dərdli qəlbimizi.

Çıx, ey gözəl “Mayıs qızı!”

İstanbul

“Azəri Türk”, 32-ci nömrə.

SÜRGÜNLƏR QAFİLƏSİ

Əsir türk ölkələrindən: Azərbaycan, Türkünstan, Dağıstan, Kırım və Kazan ellərindən Qızıl rusların sürgün etdikləri yüz minərlə türk gənci çekistlərin qamçılarında altında qolları zəncirli 3 ay yol getdikdən sonra Moskvadakı əsir düşərgəsinə gətirilir, orada dəhşətli işgəncələrə məruz qoyulur və bir çoxları öldürüldükdən sonra sağ qalanları Sibirin buzlu çöllərinə sürgün edirlər...

Yaxınlaşdı bağı yanıq sürgünlər qafiləsi,
Göründü Kremlin qanlı Qızıl qalası.
Burası: Nəmrudların¹ barındığı saraydır.

Çınlayır Moskvanın uğursuz çan səsləri,
Donuyor sürgünlərin soyuqdan nəfəsləri;
Bunlar uzaq yolları yürüyörlər üç aydır.

Şaqqıldayır zəncirlər bükülmüş qollarında,
Yıpranmış vücudları Moskva yollarında...
Lakin gur imanları gərilmiş çəlik yaydır.

---

1. Nəmrud İbrahim peyğəmbəri oda atdıran zalım kralın adıdır.

Şaqqıldatdıqca çekistlər əllərində qırbacı
Qanlı isliq çalıyor üzlərdə acı-acı.
Çekist bir insan deyil, bir canavara taydır.

Kimdir bunlar, haradan, kimin düşmənləridir?
Bunlar: Türklük - İstiqlal - Vətən qurbanlarıdır..
Türkmən, çeçen, azəri və kırımlı Gəraydır.

Bu sürgünlər gedəcək bitməz yolları yaya:
Ya qanlı Solovkiyə¹, ya buzlu Sibirə.
Yollarda öldürülən, ölən alay-alaydır.

Talanmış yuvaları, yaşıl yurdları yanmış,
Şəhidlərin qanı ilə ölkələri boyanmış...
Öz yurdları Qafqaz, Ural, Kırım, Altaydır.

Ey türklüyün şərəfli, şanlı, igid ərləri!
Öpər hər türk biliniz, basdığınız yerləri...
O yolu aydınladan altın ulduzla aydır.

Salam bizdən, ey qorxmaz igidlər, salam sizə!
Əlbət, bir gün gələcək quduz yağılar dizə...
Tanrıdan diləyimiz: Böylə mutlu olaydır.

15-1-1949

“Mefkure” dərgisi, 1-ci nömrə.

---

1. Solovki – Şimal Buzlu okeanında Arxangelsk bölgəsində yerləşən buzlu adadır.

YAQLAŞMA, YAĞI!

–İstanbul boğazını istəyən moskvalılara–

Saldırmaq istərsə uğursuz yağı,
Bilsin ki, bu yerlər aslan yatağı,
Bu ölkə olamaz düşmən uğrağı...
Qana susayanı boğacaq əl var.

Fırtınalar əsər dağlarımızda,
Bayquşlar ötəməz bağlarımızda,
Yaqlaşmayın qızgın çağlarımızda...
Şaşırıb gələne: Qızıl əcəl var.

Tarixə ilk yolu açan millətik,
Fitnədən, hiylədən qaçan millətik,
Cahana ilk işıq saçan millətik,
Qəlbimizdə saqlı mutlu əməl var.

İnsanlıq ülküsü amacımızdır,
Hürriyyət, istiqlal: Baş tacımızdır.
Bəşər iztirabı: Qəlb acımızdır,
Türkün, qanımızda böylə təməl var...

İstanbul, 21 dekabr, 1946

“Şark Yolu” qəzeti, 3-cü nömrə.

BƏKLƏYƏCƏYƏM

Ölməz bir xatirə könlümdə yaşar,
O qərib yurdumun həsrəti daşar.
Ona varılacaq yolu ararım,
Hər keçən yolçuya onu sorarım...
Ondan ürəyimdə bir sevgi vardır,
Bu sevgi könlümdə tək yadigardır...

Cənnətə bənzəyən ölkələr çoxdur,
Lakin ona bənzər bir tək yoxdur...
Sonsuz səadətlə dolu bir diyar,
Qəlbə fərah verən dadlı halı var.
Gözlərim yollarda, həp yol gözlərim;
Ağlayıb-ağlayıb onu özlərim...

Günümü günümə əkləyəcəyəm,
Həsrətlə yolunu bəkləyəcəyəm.

İstanbul, 4-1-1947

“Şark Yolu” qəzeti, 7-ci nömrə

“ZAQ ÇEKA”¹

–Sovet Rusiyasının inkvizisiya idarəsində bir məzalim lövhəsi–

*“Çeka – bir cəhənnəm, vəhşət ocağı,
Çeka – məzalimin qanlı bucağı...”*

Tiflisdə “Cənubi Qafqaz fəvqəladə siyasi idarəsi – Zaq-Çeka”nın yeraltı təcrid zirzəmisində 1923-cü il aprel ayının əvvəllərində məhbus olduğum dövrdə başıma gələn real hadisələrdən bir dəhşətli səhnəni oxuculara təqdim edirəm. Bu “Zaqçeka” sözü Zaqafqaziya Fəvqəladə Siyasi Komissiyası birləşməsinin rusca qısaldılmış şəklidir. Bu zülm və vəhşət yuvası qızıl Moskva tərəfindən Qafqazdakı müstəqil cümhuriyyətlər: Azərbaycan, Dağıstan, Gürcüstan və Ermənistan 1920-ci ildə bir-bir istila və işğal edildikdən sonra ilk illərdə göz boyamaq üçün sözdə “müstəqil Sovet Cümhuriyyətləri” adı verilən həmin ölkələrdə Sovet Rusiyasının haqq tanımaz bir məzalim təşkilatı və Qafqazdakı “Çeka”ların mərkəzidir. Bundan başqa, sovetləşdirilmiş bu bədbəxt “müstəqil

---

1. Sənən bəyin daim mübarizə ilə keçən həyatından bir səhnənin təsviri olan bu yazı çox uzundur. Onu bir risalə şəklində ayrıca təqdim edəcəyik. Hələlik bir hissəsini bu kitaba daxil edirik. ÖZ-AR nəşr evi

cümhuriyyət”lərdə də ayrı-ayrı Çeka mövcuddur. Məsələn: Azçeka – Azərbaycan Çekası, Gruzçeka – Gürcüstan Çekası, Arçeka – Ermənistan Çekası və s. kimi. Bunlar, sözdə “müstəqil federativ cümhuriyyətlər”ə bağlı idi. Əslində isə onların hər biri Qızıl Rusiyanın oyuncağı və hamısı da ayrı-ayrı ölüm tələsidir.

O dövrdə dünyanın gözünü boyamaq məqsədilə Moskvadan verilən təlimatla “Cənubi Qafqaz Birləşmiş Hökuməti” də qurulmuşdu. Yuxarıda adı çəkilən cümhuriyyətlər də bu federasiyaya qatılmışdı. Bax Zağçeka Moskvanın kuklası olan “Cənubi Qafqaz Hökuməti”ni felən və istədiyi kimi idarə edən Qızıl Rusiyanın geniş səlahiyyətli bir vəhşət və dəhşət ocağı idi.

Qeyd edək ki, o tarixlərdə göz boyamalar – zahiri oyunlar və oyuncaq hökumətlər ləğv edilmişdir. Bu xüsusda moskvalılar artıq maskalanmağa belə ehtiyac görmürlər... Dünyanın gözü önündə açıq-aşkar öz məzalim və vəhşi əməllərini icra və tətbiq edirlər. Buna misal olaraq: Kırım türklərindən, Qafqazdakı inqış və çeçenlərdən bir milyondan çox insanı –gənc, qoca, qadın, uşaq demədən– məhv etmələri və bu kimi alçaq hərəkətlərini elan etmələrini göstərmək kifayətdir.

Mən də bu Zağçekada məhbus idim. Buradakı yeraltı ikinci zirzəmi qatındakı təcrid otağında dar və məzar kimi bir hücrədə yuxusuz gecələr keçirirdim. Hər gecə səhərə qədər süngü və tapança təhdidləri altında ciddi bir sorğuya çəkilirdim. Hər iki saatdan bir növbə dəyişdirən sərxoş sorğu “hakimi” çəkistlər bir-birindən daha kobud və daha zalım rəftar edirdilər. Məni döyür, söyür, yumruqlayır, içiboş tapançalarla atəş açır, yerdə sürüyürdülər. Qısa, ən vəhşi hərəkətləri edir və arxamda duran silahlı rus əsgərinə qundaqla məni vurmasını əmr edirdi.

Və bu qorxunc səhnələrdən sonra mənə al qan içində ayağa qaldırır və üzümə həyasızcasına gülümsəyib sorğusuna davam edirdi. “Çekist” əqidə yoldaşlarımla adını öyrənmək istəyirdi. Üç il idi ki (1920–1923) qızıl rusların istila və qarət etdikləri Azərbaycandakı gizli müqavimət və istiqlal komitəsinin izini və özünü tapmağa çalışırdı. Mən bu komitənin qurucularından və fəal üzvlərindən idim. Xarici ölkələrə səyahət etmişdim. Lakin həbs edilərkən heç bir sənəd (vəsiqə) ələ keçməmişdi. Buna görə də mənə elə oradaca öldürmür, gizli təşkilat haqqında məlumat ala bilmək üçün ölüm cəzasını sonraya saxlayırdılar. Ancaq aylardır bütün təhdid və işgəncələrə baxmayaraq, məndən bir kəlmə söz ala bilmədikləri üçün çekist çox qəzəbli idi. Bir çox azgın hərəkatlər etdikdən sonra birdən-birə sakit bir tövr alaraq mənə “qurtuluş”, “pul və mükafat” vədləri verdi, şirin dillə razılığa gətirməyə çalışdı. Bunu ard-arda iki gecə izləyən Zaqçeka rəhbəri Magilovski və qorxunc bir cəllad olan Pankratov mənimlə xüsusi bir otaqda ayrı-ayrılıqda çox nəzakətlə uzun-uzadı söhbətlər etdilər. Hətta bir gecə otaqda yalnız qaldığım zaman otağa girən bir erməni gəncinin mənə istehza və təhdid etməsini Pankratova şikayət edincə, həmin ermənini mənim yanımda şillələyərək otaqdan qovub yarımağa çalışdı.

Bütün bu manevr və işgəncələr mənə təsir etmir, yumşaltmırdı. Bir gecə yenə uzun bir sorğudan sonra çekist heç bir nəticə əldə edə bilməyəcəyini görəncə, vəhşi bir kaftar kimi qəzəblə yerindən duraraq əlindəki tapançası ilə üstümə gəldi və hayqırdı:

– Sənin haqq etdiyən artıq ölümdür!

Dedim: – Ölürsəm də, ölkü yolumdur...

Çəkdi tapançanı alnıma sıxdı.
Qurşun sıvaları başıma yıxdı.
Qəhqəhə savurub dedi: “Bax belə!..
Qorxdunmu? Şimdi sən doğrunu söylə...
Bil ki: Var burada çeşidli ölüm,
Ölüm tuzağıdır bu çeka, ölüm..!”

Çekist bu qorxunc təhdiddən sonra da bir nəticə almayınca, çəkməsini döşəməyə çıxaraq kobud rus şivəsi ilə irqinə yaraşan söyüşlər söydükdən sonra məni moğol simalı silahlı əsgərlərə təslim edərək: “İkinci zirzəmi qatındakı cəhennəmə atın ki, ağılı başına gəlsin...” – deyərək əmr verdi.

Məhbəsim qaranlıq məzar kimi dar,
Ölümü bəklədim sabaha qədər,
Çarpdırılacaqdim qorxunc ölümə...
Girmədi bir zərrə qorxu könlümə.
Buna Tanrım şahid, vicdanım tanıq,
Tanıq; ölkü əri hər bağı yanıq.
Ölsəm, qurtulurdum bu işgəncədən,
Tasarlamış idim bunu öncədən:
Bir imkan bulsaydım qıyardım cana...
Varsın ruhsuz gövdəm qalsın düşməne.
Məcalsız yığıldım mən bir bucağa,
Ölümlə, vəhşətlə qucaq-qucağa...

Canlandı könlümdə ailəm, yuvam,
Bəxtiyar günlərim, elim və obam...
Şirin evimizi həsrətlə andım,
Bağrım kədər doldu, tutuşub yandım.
Munis çevrəməzdə sevilən üzlər,
Süfrə başlarında gecə-gündüzlər.

Şaqraq gülüşmələr, şirin baxışlar,
Bir ömrə bədəldi nazlı baxışlar...
Gülümsərdi hər kəs gəlsə göz-gözə,
Şəfqət qarışırdı hər şirin sözə.

Şimdi o yuvadan çox uzaqdayam,
Cəhənnəm içində mən tutsaqdayam...
Artıq kimsə mənim könlümü almaz,
Ölsəm də, bir kimsə dərdimə qalmaz.
Dərdli könlüm gəzdi çamlı dağlarda,
Gözlərimdə tütən yaşıl bağlarda.
O dağlar ki, başı dumanlar tütər,
Bağlar ki, hər səhər bülbüllər ötər...
Ah! Bir daha minsəm yağız atıma,
Acımazdım sönən bu həyatıma.
Yetiş, ey ədalət, nərdəsin, nərdə?
Bu qədər zülmələr qalsınmı yerdə?
Boğazlananların günahı nədir?
Tanrıdamı duymaz bu ahı, nədir!?

Belə düşünürkən mən için-için,
Qapıda anahtar çınladı çın-çın...
Heybətli bir çəkist daldı içəri,
Salladı əlində kəskin xəncəri.
Üzündən bəlliydi: Susamış qana,
Qıyacaq bu gecə kaç suçsuz cana?
Kim bilir, nə qədər qanlı əməli?
Kaç gənci boğacaq o qanlı əli?..
Qorxunc baxışıyla qarşıma çıxdı,
Vəhşi sırtlan kimi ağız açıqdı.

Gözləri fırlamış, suratı murdar,
Şəkli insanoğlu, özü canavar.
O insan azmanı bir izbanduttu,¹
Azılı bir cani, azğın haydutdu...
Dedi ki: “Qurtulmaq buradan muhal!”
Mən dedim: “Ya ölüm, ya ki istiqlal!”
Zillətlə yaşamam, mən ulu türkəm!
İstiqlaldır mənim diləyim, ülküm...
Gərəkir sə əgər bu əziz canım,
Verərim, qurtulsun Azərbaycanım.
Sönməz ruhumdakı coşan vulkanlar²
Saçar fırtınalar, atəşlər, qanlar,
Qanımda boğulur azğın düşmanlar...
İstiqlal uğrunda qanlı bir kəfən,
Geymişəm; ölsəm də, yaşasın Vətən...

QANLI BOĞUŞMA

Şaqqılatdı əlində ilan qırbacı,
Duydum omuzumda dərin bir acı...
Saldırdı. Mən ona köksümü gərdim,
Yumruğumla vurdum, yerlərə sərdim.
Düşdü, yuvarlandı, yerə yayıldı,
Sərxoşdu, şaşırdı, sanki bayıldı.
Onu həm bir heyrət, həm qorxu sardı.
Ümmadığı bir daş başını yardı...
Silindi gözümdən ölüm-iztirab.
İldırım hızıyla eylədim şitab,

---

1. Görünüşü və davranışı ilə qorxu yaradan yarı insan

2. Bu parça “Yeni Qafqaz” jurnalında nəşr edilən bir şeirimdən götürülmüşdür.

Fürsət əldə ikən vermədim aman,
Düşünmədim artıq nə zəmin, zaman.
Təkməylə, yumruqla, toqatla vurdum,
Ağzı parçalandı, dişini qırdım.
Sarıldım əlimlə mən qırtlağına...
Gözləri çevrildi qan çanağına...
Güclə hayqırdı: – Bu adam dəli!
Boğuyor... Yetişin, dəmirdir əli..!
Qıyasıya vurdum, qanla döyüldüm.
Sonunda vuruldum, yerlərə düşdüm.

Çeka: Bir cəhənnəm, vəhşət ocağı,
Çeka: Məzalimin qanlı bucağı,
Çeka: Moskovların ölüm tuzağı,
Çeka: Dəhşət saçan haydut yatağı...
Çekada qıpqızıl qanlı çekistlər,
Çekistlər: Qan içən o kommunistlər.
Çekist: Məsumların can düşmənidir,
Çekistin qidası insan qanıdır.
Çekist: İnsan yutan bir canavardır,
Onda nə mərhəmət, nə vicdan vardır.

Bu hadisədən sonra məni çox yordular, qollarıma zəncir vuraraq dar və çox iyrenc bir hücrəyə atdılar. Hava işıqlaşana qədər orada qaldım. Bu sırada yanımdakı təkadamlıq hücrələrdən bir çox məhbusları çıxararaq həyəətə apardılar. Onlar gürcücə danışdılar. Aralarında səsindən tanıdığım gürcü generalı Muşelov da vardı. Bu zavallı da bir çox milliyətçi gürcülər kimi Gürcüstanın istiqlal davasına qatılmış mərd bir əsgər idi. Dəhlizdə hıçqırıq səsləri eşidildi... Həyətdə gecənin

sükutunu pozan güllə səsləri eşidildi. Bu, dəhşətdən xəbər verirdi. Hər kəs donub qaldı:

Susdu bir anda hər şey; ölüm səssizliyi var...

“Ah!” inilti duyuldu; daşlarda qan izi var.

Yırtıyor səssizliyi yalnız çəkistin səsi,

Vicdanları titrədən vəhşətlərin nəfəsi...

Bu qorxunc edam əməliyyatı yerinə yetirilərkən içəridəki dustaqlar dəhşət içində ölüm növbələrini gözləyir və ağlaşırdılar. Bir az sonra zəncirlərlə bağlanmış bir çox dustaqla birlikdə məni hücrəmdən itələyə-itələyə çölə çıxardılar. Həyətə açılan böyük çöl qapının arxasında qələbəlik bir qrupda sıraya düzüldük. Hamımız bir az əvvəlki bədbəxtlər kimi güllələnməyimizi və avtomat tüfənglərin atəşini gözləyərkən birdən böyük qapı açıldı, iri yük maşınları içəri girdi. Bu dustaqları yük maşınlarına doldurdular. Həmin anda düşündüyüm o idi ki, bizi şəhərdən kənara götürüb – adətən olduğu kimi – qəbirlərimizi özümüzə qazdırdıqdan sonra güllələyəcəklər. Lakin maşınlar istiqamət dəyişdirərək keçmişdə istirahət yeri olan Ortaçala yoluna döndülər.

Burası əskidən seyrangah imiş,

Aşiq-məşuqlara bəzmgah imiş...

Burada baharın qoxusu vardır;

Fəqət hər an ölüm qorxusu vardır.

Şimdi bağçasının gülləri solmuş,

Bəxtsiz dustaqların məskəni olmuş.

Aşılmaz divarlar, dəmir qapılar,

İçində heybətli əski yapılar.

Doğuda Kür nəhri, Batıda dağlar,

Güney baxarında yamyaşıl bağlar...

Qafiləmiz vardı Ortaçalaya;
Qollarımda zəncir, girdim alaya...
Keçdik qapısından həbsxananın,
Qarşıladi məni iki “nazənin”.
Keçdi biri sağa, biri soluma.
Girdilər təklifsiz mənim qoluma.
Əlim toxununca könlüm ürpərdi,
Qızlar da həm qorxar, həm də ürpərdi.
Şimdi biz havadar bir otaqdayıq,
Sanki tənha, ıssız bir adadayıq...
Şaşqınlığım keçdi. Əczi buraxdım,
Göz ucuyla yan-yan bunlara baxdım.
Biri erməniydi, öteki rusdu,
İkisi də dustaq; həm də casusdu.
Qaraşın: Siranuş, qumral – Marusya
Doğulduqları yerlər: Hayastan, Rusiya.

Əslində, təəccübüm uzun sürmədi. Yuxudan ayılan kimi oldum, vəziyyəti anladım: Bu yazıqlar da Çekanın mərhəmətsizliyinə düçar olmuş bədbəxtlərdir. Lakin Çekaya xidmət müqabilində qaranlıq hücrələrdən çıxarılaq “xəstə baxıcısı” vəzifəsinə məcbur edilmişdilər. Onlar mənə “baxacaq” dılar. Mən iyirmi səkkiz yaşında idim. Yaşıma görə sağlam, güclü və qüvvətli idim. Çox gözəl və aydın səsım vardı. Axşamlar günəş batarkən yanıq-yanıq türkülər söylədiyim zaman bu zavallı bəxtsiz qızlar da göz yaşlarına boğulur, səssiz-səssiz ağlayardılar. Burada qollarımın zənciri açılmış, hərəkətlərimə məhdudiyət qoyulmamışdı. Otaqda hərəkət edirəm, yataqda uzanıram, türkü söyləyirəm (halbuki Çekadakı hücrəm məzar kimi dar, yataq yox, hər zaman ölüm səssizliyi vardı). Burada sorğu-sual da yox idi. Lakin mənə baxan bu “xəstə

baxıcı” qızların çox ciddi nəzarəti altında olduğumu hiss edirdim. Hər gün “həkim”lər raport verirdilər.

Günorta iki saat birlikdə bağçaya çıxırıq. Divar dibindəki akasiya ağacının kölgəsində uzanır, əzablı düşüncələrə dalırdım. Bir-iki gün sonra keçəl başlı, çirkin simalı bir erməni gənci də məni təqib etməyə başladı. Sözdə “dustaq” imiş. Baxçada yanımıza gəlir, yersiz suallar verir, bizi çox narahat edirdi. Yanımdakı erməni qızı çox əsəbiləşir və onu qovurdu. Lakin o üzsüz və arsızlığını hər gün bir az da artırır. Mən bütün təhlükəni gözə alaraq onu əzişdirməyə qərar verdim. Bir gün yenə yanımıza gəldi. Əli ilə tapança təqlidi edərək təhdid etməyə başladı.

Sataşdı, artırdı iztirabımı,
Fırlatdım başına ayaqqabımı.
Yarıldı kəl başı boyandı qana,
Bağıra-bağıra sivişdi yana.
Beləcə bitmişdi alayın sonu,
Bir daha görmədim çevrəmdə onu...

(Bitmədi)

MAYIS

Mayıs; ey ruhumun solmayan gülü!
Sənsən tariximin şanlı tuğrası.
Mənliyim, əməlim səndə gömülü,
Silinir səninlə qəlbimin yası...

Əsdikcə üstündə qızıl fırtına
Solduruyor hər il zümrüd başını...
Söylə, bağçandakı qanlı Nisana:
Çalmasın uğursuz zəfər marşını.

Nəqş et sinəndəki qanlı dəftərə
Günahkar Nisanın qan suçlarını...
Odur çəkən hər gün qanlı məhşərə
Sənə yol soruşan yollarını.

Sarsılma qaranlıq yollarda, yolçu!
Qaranlığın hökmü sübhə qədərdir...
Qoş, qoş!.. Görünür yolunun ucu;
Hər yolun, mühəqqəq, bir sonu vardır.

Qoş, anlat bu sağır kainata sən
Tutuşan könlünün diləklərini...
Qoxlat hissiz duran insanlara sən
Duyğunun atəşdən çiçəklərini...

Yazdıqca bəşərin qanlı qələmi:
“Həqiqət bu!” – deyə masqaralıqlar;
Mərhəmət etmə, yax bütün aləmi:
Yansın haqq tanımaz canavarlıqlar...

“Yeni Turan”, 5-ci nömrə.

MƏNİM TÜRKÜM

–Azərbaycanıma–

Uca dağlar qucar yatar qarını,
Bülbül eylər gülün ahu-zarını,
Dəli könül çox arzular yarını...
Könül ağlar, gözlər ağlar, dil ağlar...

Qaralmış şəən üfüqlərin,
Duman enmiş dağlarına,
Qan axar gümüş suların,
Xəzan əsmiş bağlarına...

Ey sevimli Azərbaycan!
Sənə vurğun minlərlə can.
Sönməz, dünya sönmədikcə,
Qəlbimizdə bu həyəcan.
Azərbaycan... Azərbaycan..!

İstanbul, 1942

“Gök-Börü” dərgisi, 5-ci nömrə

“QANLI NISAN”A¹

Bir cahan istəyirəm dərdimi hayqırmaq üçün,
Çırpınıb qollarımın zəncirini qırmaq üçün,
Kükreyib düşmənə çılğın kimi saldırmaq üçün...
Yakıyor varlığını, iştə, könüldür bu yanan,
Uyumaz bir daha; öz duyğularımdır oyanan.

Qanlı Nisanı baharın bitərək, gəlsə Mayıs;²
Silinib getsə üfüqlərdən uğursuz qara sis,
Tutuşub, mənliyimi yaxsa da, vulkan kimi his...
Gecələr göydəki ulduzlara baxdıqca yanan
Ümidim sönməyəcək; məndə var olduqca, inan.

Kayseri, 7-4-1944

“Dauran” dərgisi, 8-ci nömrə

---

1. Azərbaycan qırmızı ruslar tərəfindən aprel ayında (1920) istila edilmişdir.

2. Azərbaycan Cümhuriyyəti may ayında (1918) qurulmuşdur.

QOŞDUĞUMUZ YOL

Bu dövrən döndükcə bir yolu izlər,
Sehrlı bir varlıq bağrında gizlər.
Qəlbindən ölküyə vurulan bizlər
Sevgi çiçəyini dərənlərdəniz.

Sönməz ruhumuzda həyəcanımız,
Coşar bağrımızda qızıl qanımız...
Vətəndir, millətdir tək cananımız:
Uğruna canını verənlərdəniz.

Zamanın içində saqlı bir sırr var.
–Olsa da qüvvələr dünyalar qədər–
Zaman hər qüvvəni yıpradar-yıxar...
Biz haqqın sırrınə ərənlərdəniz.

Həyat acıları sonsuz deyildir,
Həqiqət var; dünya onsuz deyildir,
Qoşduğumuz yollar yönsüz deyildir...
Biz doğru yolları görənlərdəniz.

İstanbul, 1947

“Kızıl Elma”, 5-ci nömrə.

ƏSİR TÜRKLƏRƏ

Balkanlarda qana boyanan türklər!
Qafqazlarda bağı çox yanan türklər!
Altaylarda əsir qəhrəman türklər!
Bu yeni iliniz uğurlu olsun!..

Ey odlar diyarı; ey Azərbaycan!
Ey ulular yurdu – ulu Türküstan!
Ey igidlər eli – Kırım, Dağıstan!
Qaranlıq gecəniz ay – nurlu olsun!..

Taleyiniz yanıq, bəxtiniz qara,
Qollarınız bağlı, qəlbiniz yara...
Ey Tanrı! Sən acı əsir diyara...
Onların da könlü qürurlu olsun!...

Yeni il, 4-1-1947

“Şark Yolu” qəzeti, 5-ci nömrə.

“TANRI DAĞLAR”I

Qızıl alovlarla qəlbi çağlayan
Məğrur təpələri dumanlı dağlar!
Səcdəyə diz çöküb səssiz ağlayan
Pəmbə buludlara nişanlı dağlar!

Sığınmış sizlərə ovçu laçınlar
Ceylan yatağıdır sizin yalçınlar.
Çoban türküsündən bağrınız çınlar...
Çağlayanlarınız fəğanlı dağlar!

Şimşəklər alovla sizi qamçılar.
Ürpərir sislərdən keçən yolçular...
Yad ellərdən gələn xain ovçular
Olmuşlar sizlərə ziyanlı dağlar!

Qaranlıq qoynunuz in olur parsa.
Qan edər başınız bora qoparsa...
Yaxınlaşsın düşmən cürəti varsa,
Olmayın onlara amanlı dağlar!

Günəş; “Göy Tanrı”nın o altın qızı
Doğar başınızdan, uğurlar bizi...
Başınızdan doğar Çoban ulduzu.
Ey “Xan – Tanrı”lara inanlı dağlar!...

Dağlar, biz sizə vurğunuz,
Sanmayın biz də durğunuz...
Uzaq yolun yolçusuyuz,
Nə usandıq, nə yorğunuz...

Qurban dedik varımızı,
Ağlar qoyduq yarımızı...
Köksünüzə yaslanınca
Bulacağız Tanrımızı...

Qars

“Doğuş” dərgisi, 51-ci nömrə.

VƏHŞƏT XƏBƏRLƏRİ – II

---

*Türkləri rus cəlladları “Amerika xamutu”
(bolşeviklərin insan boğmaq üçün
icad etdikləri çənbərli ip) ilə boğurlar.*

Solovki fərariləri: qırğızlar, yakutlar və azərilər danışır... Türkləri “Amerika xamutu” ilə boğurlar. Çeka cəlladları öldürmək istədikləri məhbusun boynuna birdən-birə o uğursuz ipi keçirir və qurbanlarının necə çırpınaraq can verdiyini gülərək izləyirlər... Boğazına “xamut” keçirilən bədbəxt gəncin fəryad etməsinə imkan verilmir, ipdəki dəmir bir tərəfdən məhkumun qırtlağını sıxarkən, digər tərəfdən də ağzını bağlayır... Gözlər hədəqəsindən çıxır, çırpınaraq yerə yığılan bədbəxt saatlarca can verir və nəhayət...

“Yeni Solovki” deyilən Murmansk və Kandalakşa “əsir düşərgəsi”ndə kommunist cəlladları belə vəhşilikləri açıq şəkildə edir və bununla da vahimə yaradırdılar... Belə boğularaq öldürülən üç şəhidin adı: Teymur Vəli, Məhəmməd Kazım, Qaraxan İsfəndiyar əfəndilər. Bunlar azəri türklərindəndirlər. Sonuncu ölmədiyindən dəyənəklə başını əzmişdilər. Bu vəhşilik “əsir qərarگاهی”nin qarşısındakı meydanda cərəyan edir...

İnsanlığın üzünü qara edən, insan qılığına girmiş bu kaftarların icra etdikləri bu vəhşi işgəncələri ən ibtidai

insanların belə etməyəcəyi bəllidir. Bu qorxunc səhnələri görənlərə:

“Bolşevizm nədir?” – soruşdum. Dedilər:

– Vəhşi bir qövmün yadigarıdır...

Qanla qızıllaşan dağlar, dərələr?

– Məsum qurbanların bir məzarıdır...

Üfüqlərdə tütən qızıl alovlar?

– Əsir millətlərin ahu-zarıdır...

Sağ qalanları hər gün heyvan kimi xizəklərə bağlayıb meşədən odun-ağac daşıtdırırdılar.

Ey türk gənci, eşit! Qardaşlarını qızıl ruslar “xamut”la boğur və can vermələrini bir vəhşi nəşəylə izləyirlər. Eşit və unutma!

Bu barbar işgəncələrə baxmayaraq, hələlik öldürülməmiş türk – mücahid türk oğulları əsla təslim olmurlar... O cəhənnəmdə son nəfəslərinə qədər vuruşur, əsla taleyə boyun əymirlər... Budur onların şərqisi:

SOLOVKİ SÜRGÜNLƏRİ

*–Rusiyanın buzlu düşərgələrində qorxunc
ölümlə pəncələşən mücahid türk gənclərinin şərqisi–*

“Qədər”ə baş əyməriz, qədər bizə baş əysin!

Dağlar salama dursun, qarşımızda əyilsin...

Yaradılışımızda ilahi bir qüdrət var.

Aslan yavrularınız; qorxar bizdən canavar...

Göylərdə yanan günəş doğarkən üfüqlərdən

Nur alır ruhumuzda tütən qığılcımlardan...

Zəncirə baş verməyib düşmüşüz diyar-diyar,

Göz dikib yolumuzu bəkləyən nənələr var.

Yolumuz Qafqazlardan uzuyor Altaylara,
Ovçu qartallar kimi uçuyoruz dağlara...
Dağlar!.. Qucaqlayınız yüksələn ahımızı!
Sizlərdə arıyoruz böyük “İlahimizi”!..

Cahanda “haqq” arayan türkün oğullarıyız,
İstiqlal yolçusuyuz... Turan yolçularıyız.
Zillətlə yaşamayan “Tanrı”nın qullarıyız...
Cəhənnəmlər söndürən türkün oğullarıyız...
Türkün oğullarıyız, türkün oğullarıyız..!

Tampere, 27.XII.1931

“Yeni Turan”, 2-ci nömrə.

DALĞALAR VƏ QAYALAR

Dalğalar axışaraq çarpışdıqca sahilə,
Dimdik duran qayalar ayılıb gəldi dilə:
– Ey əngin dənizlərdə coşub-daşan dalğalar!
Hər nəfəsi boğmağa yol alan qasırğalar..!
Ey dəniz kralının azğın axıncıları!..
Boğmayın uğultuya səssiz yatan suları...
Qranit gövdəmizi yutmaqsa hədəfiniz?
Yaqlaşmayın! Əzilir çalışmlı şərəfiniz...
Baxınız! Yuvarlandı şahlanan atlarınız,
Qırılır köksümüzdə gərgin qanadlarımız...
Çarparsa alınımıza soluyan nəfəsiniz,
Parçalanıb can verir dəhşət saçan səsiziniz...
Bir daha yoxlamayın sınınmış gücünüzü,
Saxlayın köksünüzdə tutuşan öcünüzü...

Dalğalar aldırmaıyb qoşdu qranitlərə,
Devrilib parça-parça yayıldı ənginlərə...

Güclərinə nə qədər güvənsə də dalğalar,
Onlardan daha güclü sarsılmayan qayalar..!

*Brendo adası, Finlandiya
“Yeni Turan” qəzeti.*

NECƏ QAÇIRAM?

–Yolçuya gülənlərə–

Köynəyimin gövsündə sırtan yamalara
Baxıb yağılar kimi sevinən alçaqlara
Sordum: “Qaçan yolçuya, anlat, nədir yaraşan?”

Mən dağlar yolçusuyam, üstümdə yox “frak”ım,
Qayalardır “dans” edən yolumda taqım-taqım:
Dilərəm mən olayım ilk bu dağları aşan.

Toxunma, qanadarsan, dəli könlüm qırıqdır.
Duyduğum gülüş deyil, acı bir hıçqırıqdır;
Qarışmış uğultusu əsən hicran yellərə...

Yaxıcıdır kədərim; dünya dardır gözümə,
Qaçıram, əkləyib gecəmi gündüzümə
Qovuşacağam, əlbət, özlədiyim ellərə...

Qopardım kəfənimin son qalan parçasını,
Qanatdım dırnağımla bağrımın yarasını,
“Kağız”ım kəfənimdən; “mürəkkəb”im qanımdır.

Sonu yox yollarımın; yol qara, gecə qara,
Qanıyor ayaqlarım çarpdıqca qayalara,
Mənə təsəlli verən sevgimdir, vicdanımdır...

Helsinki, 1933

“Yeni Turan”, 7-ci nömrə.

“CİDAL” DAN BİR SƏHNƏ

–“Çeka”da işgəncə görən qəhrəmana–

... Uğursuz bir gecə,
... Qorxunc işgəncə.

Yaxdıqca qamçıyla bir zəhər kimi;
Ruhunun kükrəyən fırtınasıyla,
–Yatağından daşan bir nəhir kimi–
Hayqırdı səsinin son pərdəsiylə:

– Ey bu cənnət yurdda gəzinən Moskov,
Bu yoldan zəfərlə biz dönəcəyiz...
Bir zaman ökçəmlə əzilən Moskov,
Öc alıb biz səni qəhr edəcəyiz...

Sor, mənim tarixim şərəflə dolu,
Mən onun bildiyi “Tanhu Mete”yəm.
Qəlbim bir qudurmuş alovla dolu,
Zəncirə bağlanmış “Prometey”əm...

... Biz
... Şanslıyıq...

Alnımıza istiqlal çələngi taxdıq...
Verdik eşqimizi şanlı millətə.
Daşqın ruhumuzdan məşəllər yaxdıq,
Yazdıq namımızı əbədiyyətə.

.....

“Azəri Türk”, 25-ci nömrə, İstanbul.

AXAN ÜLDÜZLAR

Göz qırpıb göylərdən baxan ulduzlar!
Könlümdə alovlar yaxan ulduzlar!
Qütbdən-qütbə axan ulduzlar!
Hankı diyardadır sizin yeriniz?

İştə, sıranızdan bir şahab axdı...
Hankı zavallının sönüyor baxtı?
Yoxsa, tutuşdumu Tanrının taxtı?
Susmayın, nə olar, xəbər veriniz!

Nə idi əzəldən sizin andınız?
Siz hankı füsunlu eşqə qandınız?
Kaç ildir tutuşub böylə yandınız?
Sönməsin əzəli sevgiləriniz...

Sönmədikcə sizlər, sönməz umudum...
İçərəm umudu mən yudum-yudum.
Sizin eşinizdir sevgili yurdum,
Onun qoynundadır alovlarınız.

Doğmuşdu günəşdən o mini-mini,
Ay doğub söylərdi gecələr ninni...
Gördüm baş ucumda sevindiyini,
Alqışladı onu mələkləriniz...

Şimdi qoparılmış o hilalından,
Bir parça qan qalmış əski halından.
Tanrı əsirgəsin son zavalından...
Siz də baş ucuna qanad gəriniz!

Helsinki, 1933

“Yeni Turan”, 9-cu nömrə.

KİN

Toxunub daşırma kədərlərini
Qəlbimin. Bu, yanar içli vulkandır.
Ruhumun quduran alovlarını
Söndürəcək olan bir qədəh qandır.

Qəhr ilə çeynənmiş bağı vətənin,
Boğmuşlar qanlara övladlarını;
Mən də boğacağam qanlı düşməni,
O qızıl xəncərli cəlladlarını.

İstanbul
“Azəri Türk”, 30-cu nömrə.

YÜKSƏL, BAYRAĞIM!

Min qızıl qiyamət qopsa da, yüksəl
Düşdüyün yerlərdən ərşə bayrağım!
Çeynəyir alınını yabançı bir əl.
Yüksəl! Çiçəklənsin şanlı torpağım.

Yüksəl! Xəyalımdan dağılsın mələl.
Hicranla əzilən ruhumu oxşa!
Sehrinlə canlansın şanlı istiqlal...
Yaşa, ey ruhumun əməli, yaşa.

İstiqlal yolçuları şöylə hayqırıyorlar:
Sərxoşuz, içmişiz qanlı piyalə.
Al qanlarımızdan açacaq lalə.
Dönməyiz, istiqlal yolçularınız.
Nəşəylə qoşarız qanlı savaşa...

Dırmandıq dağların yamaclarına,
Sarıldıq onların qır saçlarına...
Əyilin, yol verin, keçəlim, dağlar!
Düşmənlər qanlarını içəlim, dağlar!

Yanıyır qəlbimiz, tutuşuyoruz.
Bir tutam alovuz, uçuşuyoruz.
Ya, əsir ölkəni qurtaracağız...
Yaxud: Kainatı həp yaxacağız...

“Azəri Türk”, 31-ci nömrə.

QƏZƏL

Öylə məcnunam ki, “Məcnun” taxtı fərmanımdadır.
Bir bəlayi-eşqə qurbanam ki, izanımdadır.

Aşiqi şuridəyəm; heyran mənə divanələr,
Eşq vadisi mənim hali pərişanımdadır.

Bağlamaz zəncirə əsla zülfü “Leyla”lar məni,
Bir əsiri-millətəm; sevda da hicranımdadır.

Cənnətə yox iştiaqım, yurdumun məftunuyam,
Can nisar etmək ona, əhdimdə peymanımdadır.

Cilvəgah olmuş vətən gülşənləri bayquşlara,
Bir qızıl xəncər harimi qəlbi cananımdadır.

Qəsd edib cananıma bir qanıçən cəllad kimi,
Qanlı şəmşiri onun bu qəlbi suzanımdadır.

Ey mənim dərdimlə könlü müztərib dildadələr!
Möhnəti canana yanmaq əzmü imanındadır.

Yandırır cismü tənimdə şuləvərdir nari eşq.
Mən Füzuli zadəyəm, eşq atəşi qanımdadır.

Helsinki, 10-3-1932

“Yeni Turan”, 4-cü nömrə.

QƏZƏL

Dərdə düşmüş yenə dil haabdəki anından;
Halımı sor, gözəlim, zülfi-pərişanından.
Şuləvər atəşi-eşqinlə dili-qəmdidəm,
Çıxar əflaka fəğanım qəmi-hicranından.

Ey pəri çöhrə! Xəyalınla könül şad oluyor;
Qılma məhrum bizi atəşi-suzanından.

Turi-Sinaya təcəlla eylə, saç nuri-xuda,
“Lən tərani” oxuma ayəti-Quranından...

Müjdə, ey dil, yetişir mövsümi ayşu-tarabin
Kami-dil hasil olur tez o sahə qanından...

Olma məhzun, rıza ver qəmə dərdi-eşqə;
Xoş olur, gəlsə cəfa, aşıqə cananından.

Ey səba, etmə diriğ, əşrəfi-saatə yetiş!
Bir salam eylə onun kuyuna Sənanından.

Dondarlı, 1918.

ANA

–Turqutun sualları–

Nədən solğun üzlü, bayğınsan, ana?
Sonsuz düşüncəyə dalğınsan, ana?

Oxşa saçlarımı əlinlə, ana...
Qucaqlaşalım gəl səninlə, ana...

Dindir yaşlarını, ağlama, ana!
Anlat keçmişləri, saxlama, ana!

Ana, düşünərkən sən için-için;
Ruhumu sızladan bir acı şey var:
–O şirin ellərdən ayrıldıq neçin?–
İllərdir bu kədər qəlbimi yaxar...

Ana, o qır saçlı dağlar nərədə?
Yaşıl, mor sünbüllü bağlar nərədə?

Anaram toy qumral, ağ quzuların
Yamacda oynaşan şən sürüsünü...
Dağlardan çağlayıb axan suların
Ruhuma yayılan uğultusunu...
Nərədə, şırıl-şırıl daşan dərələr?
Çılgın bir nəşəylə coşan dərələr?

Uçardı önündən şirin evlərin,
Cici göyərçinin sevimli eşi...
Qızıl saç laləli şən təpələrin
Ardında ərirdi axşam günəşi...
Mən o yaşıl yurdu anaram, ana!
Andıqca həsrətlə yanaram, ana!

Oxşadı Turqutun qumral başını...
Qaynadı bağrında bir dərin sızı...
Sildi gözlərinin həsrət yaşını...
Açdı qəlbindəki qanlı bir izi...
Dedi: Biz dərddliyiz, dərman nərədə?
Ah, təbib nərədə... Dərman nərədə?

Yandırdı qəlbimizi qürbət acısı...
Bizim qədər bunu bir duyan varmı?
Talemi bu qara həsrət yazısı?!
Könlü sızlamayan bir insan varmı?
Zülmü boğmaq üçün tufan harada?..
Oğuzlar xaqanı aslan harada?

“Yeşil Yaprak”, 2-ci nömrə.

VƏHŞƏT XƏBƏRLƏRİ - III

Türk ölkələri Moskva qızıl səlibçilərinin hücumuna və işğalına məruz qalmışdır.

*– Rusiya bu gün bir qanlı səhnədir;
Bəşəriyyət onun seyirciləri...*

Türküstanda hökumətə vergi verməyən kəndliləri tutub kəndin yaxınlığında gündüz vaxtı güllələyirlər... Çün Türküstanına son zamanlarda yenidən 3000 nəfər sığınmışdır.

Azərbaycan kəndlərinə xalqı öldürmək üçün terror qrupları cəlb edilmiş; küçədə gəncləri quş ovlar kimi ovlayırlar...

Son zamanlarda Türküstandan İrana (Xorasana) sığınanların göndərdikləri bu xəbər, Türküstan kəndlilərindən vergi verə bilməyənlərin çekistlər tərəfindən qətlə yetirildikləri və cənazələrinin də – dəhşətə gətirmək üçün – ortalıqda saxlandığını təsvir edir. Alimbəy adında mültəci tərəfindən Xorasan müxbirimiz vasitəsilə göndərilən bu məzalim səhnəsi Moskva qızıl səlibçilərinin etdikləri qətləmin təsadüfən üzə çıxarılmış kiçik bir mənzərəsidir. Gözlərimizin görmədiyi daha neçə böyük qətləmlər var ki; hansı torpaqda, hansı meşədə, şimalın hansı buzlu dənizlərində və çöllərində baş

verdiyini; məzarsız, kəfənsiz yatan neçə min naməlum şəhid türk oğullarının qurban getdiyini bilmirik.

Azərbaycan kəndlərində (Qarabağda) rus terrorçuları küçədə 15-16 yaşlarındakı uşaqlara belə rəhm etmir, öldürürlər. Türk qanına susamış bu qəddar istilaçılar silahsız, müdafiəsiz, günahsız əhaliyə qarşı aslan kəsilmişlər. Davamlı, ardı-arası kəsilməyən bu savaşın hədəfi 40 milyonluq türk xalqının sonuna çıxmaqdırmı? Bəli, ruslar belə düşünür; göründüyü kimi, 15 ildən bəri qəbul edə bilmədikləri türk demokratiyasına son qoymağa çalışırlar. Lakin türk fəhləsi və kəndlisi də ilk istila günündən bəri bu təcavüzkar və işğalçı millətə qarşı çıxmaqdan çəkinməmişlər... Moskvanın yaymağa çalışdığı təhlükəli ictimai xəstəliyə – kommunizmə – qarşı türklük, ruhunda gizli bacarıqlar və qüdrətlə bu günə qədər qarşılıq verir; özünü sipər edərək düşmən topunun lüləsini tıxamağa çalışır. Bax bu, böyük türkün anlatmaq istədiyi kimi, bütün məhrumiyət və çatışmazlıqlar içərisində öz “mənliy”ini qorumaqdır... Məhz buna görə də ruslar mənfur əməllərinə – millətimizi yox etməyə – nail ola bilməyəcəklər, türk milləti əzilməyəcək və məhv edilməyəcək, ancaq çox izzət və bir az daha çəkəcəkdir...

Mən millətimin çəkdiyi bu ağır izzətin məsuliyyətini yalnız Rusiyada axtarmıram... Ruslar artıq zülm, vəhşilik, talan, savaşı və s. bu kimi şeylərdə professional olmuşlar... Onlarda utanan üz yoxdur... Əsas sualım insan hüquqlarını diktə edən və bu gün də onun hamisi kimi dolaşan mədəni Qərb dünyasıdır; bunlar, rusların məzlum millətlərdən talan etdiyi, oğurladığı, öldürüb soyduğu qanlı köynəklərin sifarişçiləri, həm də hərraca çıxarılmış oğurluq malların bir-biriləri ilə rəqabət aparən alıcıları... Bu vəziyyəti gördükçə:

Üsyan edirəm!

İnsan haqları uğrunda mübarizə göz boyamaq üçündür mü? Qəsb və talan olunmuş malları heç neçəyə günahkarın əlindən bilərək almaq günah və cinayətə şərik olmaq deyil mi? Ey qərblilər, hansı bəşəri və insani qanun sizi bu günahınızdan arındıra bilər?..

Həqiqət budur ki:

Rusiya bu gün bir qanlı səhnədir;
Bəşəriyyət onun seyirciləri...
Qəsb olunub satılan qanlı kəfəndir,
“Mədəni insanlar” müştəriləri...

Satıyor çalınmış qızıl qanları
Çamura bulaşmış mədəniyyətə...
Gördükcə duyğusuz bu insanları,
Üsyan ediyorum bəşəriyyətə..!

Bəli, vəhşi kommunist kaftarların pəncəsi ilə parçalanmış və onların dişlərindən artıq qalan qanlı parçaları böyük bir acgözlük və iştah ilə yemək üçün yarışa çıxan qərblilər, mədələrini məzlumların qanı ilə yoğrulmuş basdırmalarla doldurmağa çalışır, rusların satış masasında bir əxlaqsız fransız qancığı isə naz və işvəsindən heyvani zövq alır və onlar gözlərini şəhvet pərdəsi bürümüş qafillərə bənzeyirlər...

Bu vəziyyəti illərdir gördüyüm üçün artıq heç kimdən kömək gözləmirəm... Baxmayaraq ki, yardıma ehtiyac var, amma mədəsi ilə məşğul olan və onu doldurmaq üçün halal-harama göz yuman avropalılardan nə gözləmək olar... Artıq təkbaşınayam... Lakin bu yalın ayaqlarımda bütün cahanı əzəcək bir qüdrət və qüvvət hiss edirəm. Gedirəm... Müvəffəq olacağam... Elimin, millətimin iztirablarını yanıq qəlbimə

basdıraraq gedirəm... Yolumun üstündə dağıdılan xanıman-
ların xarabalıqlarını, öldürülmüş qardaşlarımın kəfənsiz cəna-
zələrini gördükcə, beynimdə səslənən ifadə:

– Ey yolçu, davam et!

Və vəzifəni:

DÜŞÜN!

– Dur yolçu! Keçmə, dur, bir ləhzə düşün!

Burası şühəda bəzmgahıdır...

Sevdiyin ölkənin hər səmti bu gün

Qan qusan türklüyün qətlgahıdır...

Yolçu, öylə hızlı qoşma bu yerdən

Saqın; yarıdır burda yatanlar...

Öyrən sirri-eşqi bu “ərənlərdən”,

Bu bəzmə girənlər içəcək qanlar...

İzlə sən onların qanlı izini,

Basdır ürəyinə dərin sızını,

Qaç qurtar ağlayan Turan qızını,

Qaç ki, hər gün ona yaxınlaşırsan!

Bir quduz saldırmış obalarına,

Qıymış o ağsaqqal babalarına,

Qaç ki, əl sürməsin analarına...

Bil: Bu vəzifəni sən daşıyırsan!

Tampere, 1932

“Yeni Turan”, 3-cü nömrə.

YURD HƏSRƏTİ

Girdikcə røyama gülünün rəngi
Ruhumu məst edər incə bir qoxu...
Daşqın sularının şirin ahəngi
Könlümə sunuyor bir həzin duyğu...

Pərişan günümüz illərdən uzun;
Düşdük izzətin əngin yasına...
Sonu aydınlıqdır haqq yolumuzun,
Varacağız ona qan bahasına...

Mənliyimdə çılgın bir əməl var ki...
Sevgilimdən qalmış bir yadigar ki,
Könlümü sürüklər başqa diyara...
Bu dünya başıma o qədər dar ki..!

Çözülməz ruhumun prənqaları,
Bürüyor gözümü qan dalğaları...
Bağrımı deşiyor həp damla-damla,
Vətən həsrətinin son parçaları.

İstanbul, 1931
“Yeni Türkistan”

ŞƏFƏQ SÖKƏRKƏN

–*Türk qurtuluş qəhrəmanlarına*–

Al şəfəq sökərkən zəfər qartalı
Açdı o bükülməz, yılmaz qolunu...
Zəfər düyününün ilk səhərində,
Çizdi üfüqlərə İzmir yolunu...

Can verən gecənin fəcrinə yaxın
Borazanlar çaldı; “İləri, arş-arş!”
Qaynaşdı sipərlər, coşqun bir axın
Qasırgalar kimi – titrədi dağ, daş...

Yan-yana yaslanan təpəciklərin
Sırtlarını sardı kuytu bir duman...
Şəfəqi bəkləyən Məhmətciklərin
Səvlətindən sindi yerlərə düşman...

Obuslar gurlayıb dağları sarsdı...
Bombalar partladı ölüm saçaraq;
Qaranlıq bir duman üfzü basdı...
Makinalı ötdü: “tak-tak, tak, tak-tak...”

Kükrədi ön səfin axıncıları...
Süngülər parladi, coşdu alaylar...
Batarya yağdırdı ildırımları...
Əridi çəmbərli təpələr, dağlar.

Qan, atəş, dumanla cəhənnəmləşən
Xətlərdə ovçular yaparkən basqın,
Allah, Allah! – deyib qoşarkən düşən
Qazinin önündə haydutlar şaşqın...

Səfləri pozulan düşman qaçıyor,
İzini qaplıyor tozlu bir duman...
Arxadan “ıldırım” ölüm saçıyor:
– Haydı, torpaqlara gir, alçaq düşman!

Qanlara boyadıq çağlayanları...
Al qandan yağurduq şanlı möcüzə...
Öpdük sevinclərdən ağlayanları,
Qovuşduq həsrətli İzmirimizə...

Yazdıq süngümüzlə altın dastanı,
Əzdik yeddi “div”in qorxunc başını,
Boğduq qızıl qanla quduz düşmanı,
Qovduq səltənətin son bayquşunu...

Avqust, 1928

“Yeşil Yaprak”, 3-cü nömrə.

SEVGİ SIZISI

Duymayan sevginin nə olduğunu
Ərməmiş, yəqin ki o mənliyinə...
Duymamış könlünün burxulduğunu,
Sezməmiş yaxıcı qan dolduğunu
Sızlayan bağırının dərinliyinə...

Axşamlar səssizlik dağları bürür,
Şəfəq silindikcə kölgələr yürür,
Qaranlıq yayılır, sular köpürür,
Yüksəlir quşlardan hüznü bir səs,
Fısıldar göylərdən sehrlı nəfəs,
Coşar könüllərdə gizli bir həvəs...
Ruhda cana qıyan sızı var kimi:
Ovuna susamış canavar kimi...

Varlığını saran ürpərişlərlə,
Pəmbə şəfəq kimi mənəvişlərlə,
Sonu tükənməyən özləyişlərlə,
Axar könüllərə altın işıqlar
Könül bucağına dalar, bərinar,
Tellərində səssiz-səssiz salınar.

Soxulur, könüllə o qucaqlaşır,
Sarılr füsunlu pərilər kimi;
Yaxar can evini və uzaqlaşır,
Yaxdığı könüldən qan dilər kimi...
Sorar vurğununu zəncirlərinə,
Bənzədir savaşı əsirlərinə...

Əsiri olunca siz yana-yana,
İçirir zəhrini o, qana-qana,
Qaynağı alovdan “sevgi sızısı”
Boğar qəlbinizi bir ovuc qana...
Sürüklər titrəşən dalğalarına,
Süzülüb qıvrılan halqalarına...

İstanbul, 1940

“Bozkurt” dərgisi, 8-ci nömrə.

ƏBƏDİ DEYİL

Əməl çiçəyini tikan sarsa da,
Bəslədiyın çiçək həp saralsa da,
Ümidini kəsmə, gün qaralsa da...
Buludların ömrü əbədi deyil.

Çiçəklər dərdlinin könlünü açar.
Günəş köüllərə işıqlar saçar.
Bunlar da ovudar və sonra qaçar...
Sevincin ömrü də əbədi deyil.

Ankara, 1946

“Özleyiş” dərgisi, 3-cü nömrə.

KÖNÜL, KÖNÜL

Könül iztirabdan bir piyalə, ki
Zəhərlərdən acı sərxoşluğu var...
Sindikcə acılar bağrıma, sanki
Varlığımdan qayar, ruhumu yaxar.

Bəzən yaşllaşmış saray kimidir,
İlkdir qoynunda öksüzlərini...
Bəzən on dörd günlük bir ay kimidir,
Ayırmaz gecədən gündüzlərini.

Bəzən vulkan kimi kükrər və coşar,
İçindəki hər şey qızıl qan rəngi...
Ansızın bir sevinc duyar və yaşar.
Titrər qanadında sönməyən sevgi...

Bəzən fəzalara qanadlar açar
Ovutmaz onu nə bülbül, nə gül...
Afacanlar kimi hər şeydən qaçar,
Anlamadım səni, ah, könül-könül.

İstanbul

“Gök-Börü”, 13-cü nömrə.

ŞOPENİN RUHU

Şopeni dinləyir və seyr edirdim...

Düşünməyin ki, onu səhnədə gördüm. Özünü – ruhunu gördüm.

İlk konsertini Parisdə verəcəyi ərəfədə Lehistanda rus zülmünə qarşı həmvətənləri və ixtilalçı dostları tərəfindən –yurdun azadlığı üçün– başladılan inqilab xəbərini eşidir. Olduğu yeri – əsrarəngiz salonu, cazibəli mühiti və özünü unudur.

Nə üçün!? O bu mübarizədə əziz yoldaşları ilə çiyin-çiyinə deyil deyə çırpınır. Səhnəyə çıxınca, daima vətəndəki ixtilalı düşünərək o duyğunun hissi ilə alətləri idarə edir. Və bu düşüncənin həyəcanı ilə, sanki alovdan qidalanmış bir simfoniya yaradır. Gözünün önündə Varşava küçələri... Alov, qan, dumanla cəhənnəmə çevrilən bir səhnə... Qəhrəmancasına vuruşan, ölən, öldürən polyak gənclər... Bir az sonra vəhşi rus əsgərlərinin qana boğduqları Lehistan azadlıq mübarizəsinin yatırıldığını xəbər verən rus zəfər marşı... Yandırılmış, dağıdılmış şəhərlər... Yandırılan evlər, küçələrdə yan-yana gülümsəyərək yatan ixtilal şəhidləri.

Dinləyin və seyr edin! Bu, faciənin sonu deyil... Gülləyə düzülmüş haqq istəyənləri də seyr edin! Zəncirlə qol-qola

bağlanmış olan ölüm məhkumları qızıl güllələri istehza və lağlağı ilə qarşılayırlar. Bu, faciənin ən acınacaqlı, eyni zamanda ən dəhşətli hissəsidir... Bu, tamaşa deyil, bir həqiqətdir. Ancaq qısa bir müddət üçün bu tarixi dəyişə bildilər. Onlar müvəqqəti öz haqlarına qovuşdular. Lakin indi yenidən qızıl Rusiyanın əsarətinə düşdülər.

Bu gün rus hakimiyyəti altında qızıl qan uddurulan 40 milyon türkün yurdu da belə qanlı faciələrin əsl səhnəsidir.

Odlar yurdu Azərbaycan, 30 milyonluq ulu Türkünstan, Kazan eli, Krım, Dağıstan türkləri daima bağı yarılan, lakin öldürülməyən ilahi qəhrəmanlar kimidirlər.

Seyr edin, canavar rusların vəhşəti vardır!

Bu vəhşətin də seyrə dəyər bir əzəməti vardır!

Şopeni dinləyirəm. Şopeni seyr edirəm. Onun ruhu məni valeh elədi. Onda sehrlı bir cazibə vardı.

Təsirləndim. Ön və arxa sıradakı seyircilər mənim hıçqırıqlarıma –könlümdəkiləri bilmədən– ürək ağrısı ilə baxdılar.

Yaxıcı bir duyğu könlümü sardı,

Gözlərim acı bir kinlə qaraldı.

İçimdə alovdan fırtına vardı,

Könlümün sazını əlimlə qırdım,

Hıçqırdım, inlədim, sonra hayqırdım:

Ey könlümü əsir alan, yurdun sinəsində onun şərəfi üçün vuruşan adlı-sanlı bahadırlar! Məni bağışlayın. Mən sizdən ayrılıb uzaqlarda – ölkə sərhədləri xaricində qalmaqla çox böyük günah işlədim. İndi sizlərə qovuşmaq üçün Tanrıdan qanad istəyirəm. Sevgi üçün sevrək canını verən sizləri xatırladıqca, çağlayıb daşan göz yaşımı tuta bilmirəm...

Başım ovuclarımın içində, gecənin zil qaranlığını pəncərəmdən seyr edərkən küçədə sərsəri it uladı, dan açılana qədər hürdü.

Mən yenə sevgimin bəkçisi oldum;
Mən yenə hiçqırdım, saçımı yoldum.

Yenə başımın içində beynimi dələn bir burğu var:

Nə üçün mən sizlərlə bərabər deyiləm. Ey “Tanrı dağları”nda türk şərəfi, türklük üçün qan axıdan ağ saqqallı babalar, ey əziz oğullarını qurban verən türk nənələri... Siz necə də xoşbəxtsiniz! Siz, ey Türkiyənin “Qaranlıq dağları”nda Qafqazın sıрма saçlı təpələrində haqq üçün savaşıyan dönməz türk igidləri; siz necə də xoşbəxtsiz!

Bu gün qanla qızıllaşan “Qaranlıq dağlar”ın arasından, bu qaranlıq gecələrin ardından sabah qızıl şəfəqli bir günəş doğunca, sizi bütün dünya salamlayacaq. Mən bu sevincə öyünürəm, bu sevincə təsəlli tapıram:

Bu sevinc ömrümün gür qaynağıdır,
Gecələr könlümün dərd ortağıdır.

İstanbul, 8-7-1935

TƏBİƏTİN ŞEİRLƏRİ

Üfüqdə solarkən günəşin rəngi
Qızarır çamların zümrüd çələngi,
Quşlar bəstəliyor şirin ahəngi;
Quşlar ormanların pəriləridir,
Nazlı təbiətin şeirləridir...

Bülbüllər başlayır fəğanlarına,
Şikayət edərlər cananlarına...
Könlümü qapdırb elhanlarına
Sehrli axşamın zövqünə qandım,
Batan günəş kimi tutuşdum yandım...

Uyukluyor kimi çamlı təpələr,
Nəsimlərdən alır şən ürpərmələr.
Göllərdə titrəşən yaşıl kölgələr,
Yanıyor gündüzün xatirəsinə...
Buludlar başlayır manevrasına...

Günəş uzaqlarda süzülüb soldu...
Kölgələr silindi bir xəyal oldu...
Aləmə hüznü nəşələr doldu...
Qranitlər girdi div qılığına,
Daldılar axşamın qaranlığına...

*Helsinki, Munksnes adası
“Yeni Turan”, 6-cı nömrə.*

AXŞAM TÜRKÜSÜ

Axşamlar süzülüb batan günəşin,
Könlümə ayrılıq qatan günəşin,
Gecənin qoynunda yatan günəşin,
Dağlarda izini arar gözlərim...

Baxdıqca izlərinə
Şirin hüzn duyuram.
Dalıyor xülyalarım
Günəşin izlərinə...

Altın işığının dalğalarına
O qayar dağların arxalarına,
Der ki: Buluşmamız qaldı yarına!
Son alovlarıyla yanar gözlərim.

Gözlərim yana-yana,
Boyanır qızıl qana,
Altın işıqlarını
Əmiyor qana-qana.

Heybəliada, may 1935

USANMA, KÖNÜL

–Əqidə yolçularına ithaf–

Taleyin yanıqdır sevgidən yana,
Diləyin uğrunda düşdün hicrana.
Yürü bu yollarda sən yana-yana...
Ona qovuşmadan usanma, könül!

Canana varılmaz acı duymadan.
Gözlərin sönməsin eşqə uyumadan,
Muradını ara heç uyumadan...
İstərsə canını, qısqanma, könül!

Sevgisiz acıdır cahanın dadı,
Qırıqdır həyatın qolu-qanadı.
“Sevgi”dir “Tanrı”nın başqa bir adı...
Onsuz bir yaşayış (həyat) var, sanma, könül!

Sevgisiz könülün işi “ah!” olur,
Sevgi, yolçusuna qibləgah olur,
Sevgisiz bir nəfəs çox günah olur.
Yılma bu vadidə, usanma, könül!

Sevgi: Əməllərin xəzinəsidir,
Sevgi: Yaşayışın vəcizəsidir,
Tanrının ən qutlu möcüzəsidir...
Ruhunu ona ver, usanma, könül!

Sevgi var olduqca hər acı dinər;
Altın işıq kimi könülə sinər.
Sevgi hər əngəli, hər gücü yenər...
Ondan başqasına, inanma, könül!

İstanbul, 1946

“Toprak” dərgisi, 25-ci nömrə.

GÜL VƏ BÜLBÜL

–Mövzusu Hafizdən alınmışdır–

Yeni açan gülə dedi ki, bülbül:
Çox öyünmə, sənin kimi çoxdur gül!
Gül gülərək nazlı-nazlı dedi ki:
Doğru sözə darılmayız, a bülbül!
Yalnız hankı aşiq məşuqəsinə
Acı sözlə sitəm edər, a bülbül!

*İstanbul, 1942
“Gök-Börü”, 3-cü nömrə.*

BOĞAZDA MEHTAB

*“İstanbul bütün gözəlliyi ilə,
bütün əzəməti ilə türkə yaraşır”.*
Tofil Qotye

Mehtabdan yanarkən Boğazda sular
Coşar könüllərdə gizli duyğular...
Burada çözülməz saqlı bir sirr var:
Xilqətin sirrinə ərənlər kimi.

Boğazda sehrli röya doludur,
Füsunlu kıyıları xülya doludur,
Təpələri sərxoş, sevdə doludur...
Sevdaya könlünü sərənlər kimi.

Sularda çalxanır sıra yalılar,
Uyuklar sırtlarda yaşıl çalılar,
Kıyıda dolaşır çift sevdalılar
Sevginin sehrinə ərənlər kimi.

Göydə parça-parça qara buludlar.
Süzülür işıqlar suları qutlar...
Yenidən canlanır sönən umudlar;
Sevinir diləyə ərənlər kimi.

Ay – mavi göylərdə altın bir fənər
Ütana-utana baxıb gülümsər,
Buluda gömülər işığı sönər,
Fısıldar taleyi yoranlar kimi.

Buludlar üşüşüb sarıyor ayı,
Qaranlıq basıyor qarşı yaxayı,
Kölgəyə bürünür “Üldüz sarayı”,
Büyüyə kəndini verənlər kimi.

Doğru qızıllaşıp, sanki yanıyır;
Günəş doğmaq üzrə, üfük qanıyır,
Təpələr uykudan zor oyanıyor,
Həyat varlığını soranlar kimi.

Səhər-səhər ötər dərddi qumrular,
Köpürə-köpürə qabarır sular,
Yayılr çamlardan bayğın qoxular,
Çəkər könülləri saranlar kimi.

Həyat fısqırıyor hər bucağında,
Pərilər uyuyur şən qucağında,
Günəşlə bərabər səhər çağında
Oyanıb saçını hörənlər kimi.

Türkündür bu yaşıl “bahar ölkəsi”,
Titrər sularında türkün kölgəsi,
Türkündür bu eşsiz cənnət bölgəsi...
Qısqanır, yarını saranlar kimi...

15-10-1946
“Şark Yolu” qəzeti.

“BOĞAZKƏSƏN” QALASI

Sonbahar axşamı; könlüm həyəcanlarla dolu,
Yürüdüm... qarşıma çıxdı Boğazın qala yolu.
Təpənin sırtını sarmış və dolanmış başına;
Bir zəfər türküsü sinmiş Hisarın hər daşına.
Qarşıda İldırımın qalası yatmış pusuya,
Fatehin qalasının vəhmi yayılmış bu suya.

Beş yüz il öncə qurulmuş bu çözülməz tilsim,
Beş yüz ildir Batı bəkçisi olmuş qisim.
O böyük Fatehi gördüm, şahə qalxmışdı atı,
Kişnəyib sarsıdıyordu qoca bir səltənəti...
Atlının gözləri şimşəklə qığılcımlanıyor,
Ta uzaqlarda üfüqlər bu baxışdan yanıyor.
O nə sətvətli, nə heybətli, nə qorxunc baxışı?
Onun əzmiylə dəyişmişdi bu tarix axışı...
Bir vuruşla yıxaraq əski cahən varlığını,
Gömdü torpaqlara dövrün kötü barbarlığını.
Devrilib çökdü çürük əski Bizansın yapısı,
Buradan Qərbə açıldı Renessansın qapısı...

Dolaşır ruhu onun qalanı; bir ləhzə susun.
Ona keçmişləri anladı divarlarda yosun:
Beş əsrdən bəri ıssız və baxımsız qalalar,
Şanlı varlıqları yer-yer qanayan abidələr.
Gecələr ay işığında suda həp çalxanıyor,
Gündüzün qovrularaq köksü günəşdən yanıyor.

Çınlıyor qalada həp Fatehin heybətli səsi,
Ona səs verdi böyük türk – Atatürkün nəfəsi:
– Bu şərəflə dolu yerlər sizə qalmış atadan,
Siz var olduqca sizindir bu, var olduqca cahən...
Ulu Fateh! Bizi qısqanmasa millətlər əgər,
Mədəniyyət səni təbcilə şitap etsə, dəyər...
Bir şərəf varlığıdır qalası Boğazkəsənin,
Unudulmaz anıtındır qoca tarixə sənin.

İstanbul, 6-10-1946

“Şark Yolu” qəzeti, 1-ci nömrə.

DƏRDLİ YOLÇULAR

–İstiqlal savaşı qəhrəmanlarına–

Çıxdıq bağır yanıq uzaq yollara
Yolumuzda atəş, qızıl qan vardı,
Uca biz diləyə ulaşmaq üçün
Köksümüzdə sönməz bir inam vardı.

Bir anda kükrədik, sel kimi daşdıq,
Qasırgalarla biz sanki yoldaşdıq,
Keçilməz sanılan dağları aşdıq...
Önümüzdə qandan bir tufan vardı.

Qaçdıq bu yollarda bağrımız yanıq,
Boğduq haqsızlığı –Tanrımız tanıq–
Obamız, köyümüz, şəhrimiz yanıq...
Hər şeyi məhv olmuş bir vətən vardı.

Şimdi: Gəlişdikcə hər il yaşımız,
Göylərə ucalır şanlı başımız;
Dinmiş gözümüzdə artıq yaşımız...
Bizi alqışlayan bir cahan vardır...

DİN VƏ AYIN

Buxurdanlar tütüyor məbədin bucağında,
Kauçukdan bir “İsa” keşişin qucağında,
Bu oyuncaq bəbəklə ağır-ağır iləri...
Yürürkən “ilahilər” sarsıyor qübbələri...
Divarlarda çınlıyor dillərdən qopan “amin!”
İsanın şərəfinə yapılıyor bu ayin...
Hər kəs buraya qaçmış murada ərmək üçün,
Günahı çıxararkən: Günaha girmək üçün...
İxtiyarlar əyilmiş rahibin dizlərinə,
Gənc başlar çevrilmiş “Məryəmin qızları”na...
Görməli gənc qızların kıs-kıs gülüşlərini
Çapqın göz qırpışıyla, dodaq büküşlərini...
Cənnətin anahtarı keşişlərin əlində,
Qızıl alov uçuyor baş vaizin dilində.
Qızlar! Aldanmayın siz keşişlərin ahına,
Yoxsa girəcəksiniz “Məryəmin günahı”na!!!
Siz,
Yaxın biliniz:
Bir daha bu cahana dirilib gəlsə İsa,
Ardı sıra Məhəmməd gəlməyə rüxsət alsın:
Parçalarlar İsanı mütədəyyəin keşişlər,
Məhəmmədin qanından şərbət yapar dərvişlər...
İstanbul, “İctihad” dərgisi.

“DÖRD GÜL”LƏR

–Rübailər–

Baş əymə cahanda kimsənin minnətinə,
Qatlanma həyatın bu ağır zillətinə.
Yüksəl, düşüb alçalma... saqın olma zəbun.
Dünyaları versələr də, qıyma hürriyyətinə...

10-3-1950

* * *

Bilgiylə tutuş, yay bir işıq dünyaya.
İnsanlıq üçün budur ən üstün qayə.
Yan –göydə günəş kimi– ki, axsın feyzin
Bəxtsiz bəşərin yatdığı hər məvayə.

22-1-1951

* * *

Vicdan deyilən: Könüldə haqqın səsidir;
Hər işdə o bir həqiqətin makəsidir.
Susdurma və söndürmə –saqın– bir heç üçün...
Aydınlat onu; ki Tanrının kəbəsidir.

İstanbul, 23-1-1951

“SOLMAZ” ÇİÇƏK

*–Səkkiz ay solmadan və tərəvətini
itirmədən yaşayan ortanca çiçəyim–*

Olurmu, görəsən, bir çiçək “solmaz”?
Şübhəsiz, dünyada heç “olmaz” olmaz.
İştə, bir çiçək ki, ortanca adı
Səkkiz ay solmadan canlı yaşadı.
Saxsının içində atəş rəngiylə,
Boyandı üç dəfə günəş rəngiylə...
Qıvırcıq saçıyla baxıb gülümsər,
Mən onu oxşaram erkən hər səhər.
Poyraz salladıqca nazlı başını,
Çevirir günəşə şən baxışını.
Dalları fısqırmış torpaqlarından,
Həyat saçılıyor yarpaqlarından.

Ah! Mən də olsaydım “solmaz” bir çiçək,
Və ya tatasız bir süslü kələbək...
Qanad cırpa-cırpa uçub gələrdim,
Qoxlayıb çiçəyi və yüksələrdim...

Sevilmək, sevinmək həyatda bir az...
Bahası biçilməz ən uca bir həzz.

Sevin və sevindir, solma, çiçəyim!
Yaşa, yaşat məni, ölmə, çiçəyim!

15-12-1946

VİCDANIN SƏSİ

–Gənclərlə söhbət–

Ey gənc! Danışalım bir az səninlə:
“Bencil” olma, baxma hər kəsə kinlə.
Hər işdə vicdanın səsini dinlə...
Vicdan hakim olsun; sən ona ram ol!

Həyatda suç dolu yolları seçmə,
Suç bir uçurumdur, oradan keçmə,
Suç iksir də olsa, bir yudum içmə...
Ehtirasa uyma, gerçək adam ol!

Kurnazlıq işıqlı yolu qaraldır;
Azdırır insanı, yoldan ayardır,
Vicdanı susdurur, hirsini qabardır...
İnsana yaraşmaz böylə əyri yol...

Türklüyə yaraşsın eşqin, əməlin...
Qanma fitnəsinə hər mübtəzəlin!
Halal ye; harama dəyməsin əlin...
Nəfsini düşünmə, sən digərqəm ol!...

Kayseri, 1-2-1948

“Davran” dərgisi, 11-ci nömrə.

SATİRİK VƏ YUMORİSTİK ŞEİRLƏR

İSTƏRƏM

–Çağdaş modabaz gəncin “ideal”ı–

“Moda” da beşqatlı gözəl bir yalı,
İçində çiçəklər, qiymətli xalı,
Sabah kahvaltısı qaymaqla balı...
Mən arı tanımam, “bal”ı istərəm,
Modalarda gözəl yalı istərəm.

Yanımda sarışın, qıvırcıq saçlı
Düşes, ya şahzadə mücəvhər taclı,
Cehizi, villası yaşıl yamaclı...
Böylə bir şans verən “fal”ı istərəm,
Qonmağa tikansız dalı istərəm....

Hey ukala! Mənə “el” sözü açma;
Yurd, ulus... dediyin həpisi saçma...
Qolay yaşamaqdan ötəyə qaçma:
Anafordan gələn “mal”ı istərəm,
Adalarda yaşıl yalı istərəm...

Ülkü, fədakarlıq – həpsi palavra,
Əlimə keçməli tükənməz para,
Parasız “bar”larda həp üzüm qara...
Bilməm, nərdən olsa, “bal”ı istərəm,
Arsası yoxsa da, yalı istərəm...

Dünya beş günlükdür, dördü qaradır,
Şərəf də, namus da – hər şey paradır.
Paradır dünyada, yalnız paradır...
Bilgisiz olsam da, “mal”ı istərəm,
Yaşamaq, zövq almaq, hali istərəm.

Başqaları qədər mən də insanım,
Çalışsam, yıpranar bu gözəl canım.
Yayılmalı həm də şöhrətim-şanım...
Hasili: Mən şirin balı istərəm,
Əziyyət çəkmədən yalı istərəm,
Çalınmış da olsa, malı istərəm.

İstanbul, 1943
“Gök-Börü”, 5-ci nömrə.

ORKESTRA

–İdeyaları təqlid edən saxtakarlara ithaf–

Yabanı heyvanlar toplandı qırda,
Qurmaq istədilər bir orkestra.
Eşşək saksafonu keçirmiş ələ,
“Ton” öyrədiyordu sarı bülbülə.
Ayı homurdanıb aldı “qanun”u
Basdı tellərinə uzun burnunu.
Meymun qucaqladı qoca təmburu,
Abandı üstünə çıxdı qanburu,
Keçi üfləyirdi yanıq qavalı,
Sallanırdı sarı uzun saqqalı.
Bir də gəlib çıxdı yaban donuzu,
Boynuna asmışdı qutsal qopuzu.
“Vik, viyak, vak...” deyə səyirtmədi tülkü
Uyğundu səsi də ahəngə, bəlkə...
Çaldılar, çaldılar... çalamadılar;
Musiqidən bir pay alamadılar.

Nəhayət, hayqırdı onlardan biri:
–Bacara bilmədik, çünki yerimiz əyri. –
Zırlayıb ağladı, anırdı eşşək:
Yanlış dizilmişiz, çalgımız gövşək.
Qızıb homurdandı bu sözə ayı,
Burnunu qabardıb qopardı yayı...
Şamatalarından orman inlədi,
Filosof papağan bunu dinlədi,
Səsləndi: – Yetişir, bir az susunuz!
Aləmi rahatsız ediyorsunuz...
İstərsəniz, başqa bir yer seçiniz;
İnsan deyilsiniz siz, vaz keçiniz!
Dəyişdirsəniz də başı, ayağı;
Çaldığınız hava zırva, bayağı...
Dəf olun, çəkilin, gedin buradan
Zurna – zırlıtınız qalxsın aradan.

1946

“Şark Yolu”, 2-ci nömrə.

“LAT VƏ ÜZZA”YA

–Məzmunu K.-dan alınmışdır–

Bir parça daşdın; səni yontaraq “Allah” yaptım,
Xaliqin kəndim ikən, “məbud”um deyə tapdım...
Büylənən ruhumla gözlərim pək qamaşdı.

Səcdəyə diz çökərək məğdur boynumu bükdüm,
Ədalət diləyərək acı göz yaşı tökdüm...
Hüznüm o qədər dərin, dərdim başımdan aşdı.

Qarşında əyilərək tökdüm dərdli içimi,
Nəsirləşən ruhuna endirdim çəkicimi...
Hissiz bir dəmir kimi vurduqca qatılaşdı.

Səni “göy Allahı”nın “yer”dəki eşi sandım,
Nəhayət, anlayaraq mənliyimdən utandım...
Cansız-dilsiz heykəlin önümdə sağırlaşdı.

Qəlbimdə yaratdığım məbədi yıxıb yaxdım,
Alovların içində devrilən bütə baxdım...
Boğuş bir iniltiyə ruhumdan uzaqlaşdı...

İstanbul, 1-12-1928

“Azəri Türk” dərgisi, 26-cı nömrə.

NƏRƏDƏ?

–Ədəbaz bir “böyük”ə ithaf–

Pərişanmı dedin millətin işi?
Toplanmış bir yerə iki-üç kişi;
Seyr elə uzaqdan sən bu gedişi...
Pək ucuz satılan iman nərədə?

Buludlar üstündə qurulmuş taxtın;
Orada şimşəktək parladın, çaxdın...
Yerə en, mərkəb min; açılısın bəxtin,
At qoşduracağıın meydan nərədə?

Ətrafını sarmış “ağ general”lar,
Səni şaşırtmışdır gözəlim dullar,
Uçurumdur sənin getdiyın yollar,
Sənə yol göstərən izan nərədə?

Mutantın görünür qiyafətlərin:
Qurtaramaz səni ziyafətlərin,
Xoş deyil millətçə bu adətlərin...
Bunu çaxmayacaq nadan nərədə?

Olsan da sən əgər dünyanın piçi,
Buraxmam mən səni, canımın içi (!)
Sən pratik adam, əski firqəçi...
Bizi ayıracaq insan nərədə?

İstanbul, 1929
“Azəri Türk” dərgisi

“ADƏM”İN YALVARIŞI

Adəm ata cənnətdən qovulduqdan və yer üzünə endikdən sonra çox acı çəkdi və günahını bağışlaması üçün Tanrıya yalvardı:

Bağışla suçumu, ey Yaradanım!
Mən sənin kimsəsiz qullarıdanım...

Mən bir suç işlədim getdi gücünə,
Fırlatdın “uçmaq” dan başqa acuna,
Düşdüm bu ölkənin ıssız ucuna...
Bağışla suçumu, ey Yaradanım!
Mən sənin kimsəsiz qullarıdanım...

Əsirgə, ey Tanrım, öksüz qulunu,
Salıq verir mənə “uçmaq” yolunu,
Aç uzat göylərdən mənə qolunu...
Bağışla suçumu, ey Yaradanım!
Mən sənin kimsəsiz qullarıdanam...

Ey Tanrım, “Tavqaç”ın məni aldatdı,
Deyəcəklər; adam çox hamaratdı,
Gözəl uçmağı bir almaya satdı...
Tanrım, sən qulaq ver bu yaxarışa,
Acunda çarpdırma məni qarğışa..!

“Cumhuriyet” qəzeti, 1935.

HƏVVANIN QARGIŞI

Tamuk səni yaxsın, Adəm.
Qızıl qanın axsın, Adəm,
Məni buraxıb getdin,
Sən nə sarsaqsan, Adəm...

Yandım, ey Adəm, yandım,
Yalnızlıqdan usandım.
Əzəldən səni sevdim,
Səni qoç igid sandım.

Batırlar yılmaz, Adəm!
Sevən ayrılmaz, Adəm!
İlqarından dönənlər
Bil, ər sayılmaz, Adəm!

Gəl, Adəm, olma uysal.
Səninəm, yanımda qal.
Bu yer uyğun deyildir;
Get uçmağı geri al.

Nə axar-baxarı var,
Nə qırmızı narı var,
Nə bir qızıl alması
Nə də ağ pınarı var...
Sevmədim bu yaylağı,
Özlüyorum uçmağı...

“Cumhuriyet” qəzeti, 1935.

REZALUSYON

–Diplomatlarımızın xoru–

Çox çarpışdı “fraksiyon”,
Yapdı sonra “koalisiyon”
Aldı böylə “rezalusyon”:
“Mərkəz”də kimin sayı var,
Onun alacaq payı var...

İş başqanın, “fərman” bizim...
Dərd millətin, “dərman” bizim...
Dava bizim, meydan bizim,
Haydı, bira gətir qarson!
Tanır bizi “liqa nasyon”.

Olmasaydı “millət dərdi”
Meteliyi kim verirdi?
Allah verdi, Allah verdi..!
Haydı, məzə gətir, qarson!
Biz yaparız uydurmasyon.

Hatif: – Hanı işinizin rəngi?
Sözünüzün yox ahəngi...
Təpə taslaq¹, “hosdurəngi”²
Mövzunuz: Doldurmasyon,
Məntiqləriniz: Atmasyon.

Bulunsaydı ipin ucu,
Toplansaydı millət gücü!..
Bir erməni, ya bir gürcü
Gəlib yapsa konsultasyon,
Söylər: – Haydı, dağılmasyon!

Söyləmək acı da olsa,
Etməyin bu sözü tasa!
Bir az insafınız varsa?
Məndən sizə informasiyon:
Bunlar topdan aldatmasyon!

“Cumhuriyet” qəzeti, 1935

---

1. Kəlləmayallaq

2. Bu söz ölmüş bir yoldaşın uydurduğu və “mənasız hərəkət” edənlər üçün istifadə etdiyi bir kəlmədir.

M.S.SƏNANIN ƏSƏRLƏRİ

Çap olunacaq

1. Qara köynək (milli savaşdan səhnə, nəsr)
2. Gənclərə nəsihət (siyasi tərbiyəyə dair, nəsr)
3. Qaçaq Nəbi (milli dastan, üç pərdəlik pyes)
4. Dızıqnamə (satirik və yumoristik şeirlər)
5. Millətlərin haqqı və məhkum türklərin davası (nəsr)
6. Klassik türk ədəbiyyatında demokratizm əqidəsi (nəsr)
7. Top səsləri (Anadolu milli mücadiləsindən bir parça, pyes)

Nəşr olunanlar

1. İran türkləri
2. Türkün qızıl kitabı
3. Ergenəkon yolları (ikinci nəşr)
4. **Jurnallar:**
  - *Yaşıl yarpaq*
  - *Azəri türk (İstanbul)*
  - *Yeni Turan qəzeti (Finlandiya)*
  - *Türk yolu (İstanbul)*
  - *Ergenəkon yolu (İstanbul)*
  - *Şərq yolu (İstanbul) və s.*

MƏQALƏLƏR

**“AZƏRBAYCAN”
qəzetindəki məqalələri
(1919-1920)**

ZƏNGƏZURDAN BİZƏ YAZIRLAR:

Şu cahangir müharibədən istifadə edərək tarixi-ələm səhifələrini ləkədar edən xunxar [qanıçən] ermənilərin “Daşnaksutyun” firqəsi ürəklərində yüzillərlə bəslədikləri küdurəti ibrazla [meydana qoymaqla] ağla ərişməz, insaniyyətə yaramaz zülüm və sitəmi fəqət türk milləti haqqında icraya şüru edirlər [girişirlər].

Şu cari olan nisan (aprel) ayının 8-də Tarolu və Çardaxlı köylərinin Ağaçayı suyundan bir qənat [arx], insan və heyvanları, cəmi əmlak və güzərişatları [dolanışıqları] həman suya vabəstə [bağlı] olduqda, qonşuluqda vəqə Zeyvə kəndinin erməniləri yüz illərlə məzkur köylərin əhalisi təsahüb etdikləri [sahib çıxdıqları, qoruduqları] qənatı dağıdıb, suyunu qət etmiş [kəsmiş] və ziraətlərinə [əkinlərinə] də qəsd etmişlər. Biçarə əhali məzkur Zeyvə kəndinə təkrarən gedib su verilməsini və ziraətlərə təcavüz olmamasını əcz ilə [acizənə] iltica edirlər [yalvarırlar]. Buna qarşı “Saldatların öhdəsindən gələ bilməyiriz” – deyə rəddi-cavab etmişlər. Biçarə və məzlum camaat Zəngəzur qaimməqamına [qəza rəisinə] müraciətən su barəsində rəsmi binagüzarlıq [sərəncam] olunmasını rica etmişlər. Qaimməqam isə rəsmən Gorusda sakin İngiltərə nümayəndəsi Tausentə təliqə [rəsmi məktub] yazaraq su barəsində təşəbbüsatda bulunmasını xahiş etmiş. Hamili-təliqə [təliqəni aparən] bir nəfər çapar Gorusdan təhdid ilə xaric olunub, məktubu geri gətirdi!

Bunu müşahidə edən məzkur köylərin əhalisi ziraətləri üçün qoruqçu təyin edirlər. Aprel ayının 10-da ermənilər sui-qəsd ilə ziraətlərə təcavüz etdikdə, qoruqçular mümaniət

[maneçilik] göstərmişsə də, faydabəxş olmayıb, bir nəfər Fərəc namı qətl edirlər. Buna qisasən məqtulun [qətl edilənin] yoldaşları bir nəfər erməni çobanının qətl edərək, qoyunları da bu təcavüzü isbat üçün hökuməti-məhəlliyə [yerli hökumət] hüzuruna gətirirlər. Bundan naşi [ötrü] həman gün Zeyvə kəndinə düyü satmağa gedən bir nəfər Hacılı bəylə-rindən Səməd bəy naa] qətl edirlər və mütəfərriq [ayrı-ayrı] məkanlarda atışmağa şüru edib [başlayıb], nəticədə Hacıqur-banlar binasını yandırıb, iki nəfər fəqir adamları qətl edərək civar köylərdən Xəştəb, Ağbulaq və qeyri kiçik köylərin başsız əhalisini fərara məcbur etmişlər. Bainhəmə [bununla belə], hal-hazırda qatqat ziyadə qüvvəli və müqtədir olan müsəl-man camaatına qəza qaimməqamı müti olduğu [itaət etdiy] Azərbaycan Hökuməti-cəliləsinin [cəlallı, uca Azərbaycan hökumətinin] əmrinə müvafiqətən [uyğun olaraq] fəqət [ancaq, sadəcə] müdafiədə bulunmağı əmr verdi. Həman gün ermənilər təcavüz etdikləri sipərlərdən atışma zərbi ilə geri çəkilməyə məcbur oldular. Məğlub olan vicdansız hərifər həman gün öz ziri-dəstlərində [əllərinin altında] yaşayan Oxçu, Pir Davudan, Şabadın və Atqız köylərinin məzlum müsəlmanlarından – hansılar ki, xunxar [qaniçən] Andranikin təhdidi ilə neçə müddət bundan əqdəm [əvvəl] təslim halında yaşayırlar – 40 nəfər adamlarını əsir edirlər. Əmn-asayiş [əmin-amanlıq və asayiş] bərpa olmaq üçün qəza qaimməqamı Qəbulov cə-nabları atışmanı dayandırıb ermənilərə sülh təklif etdi. Sülh müzakirəsində mən də iştirak etdim. Yalnız qaimməqam ilə bərabər Zeyvə kəndinin nəzdində Qapan erməni milli komitə üzvləri ilə bərabər iştirak edən qeyri ermənilər ilə də dur-di-raz müsahibədən bə'd [uzun-uzadı söhbətdən sonra] müsəl-manlar gətirdikləri 212 rəs [baş] qoyunları və qətl olunan

çobanın meyitini verməyi qaimməqam cənabları vədə etdi və ermənilərdən fəqət su verilməsini vəəsir olan 40 nəfərin azad olunmasını tələb etdi. Bir gün sonra üçüncü nahiyyə müdiri vasitəsilə əxz olunan [alınan] qoyunlar və çobanın meyiti təslim olunduqda, qoyunlardan bir hissə Şabadin və qeyri hərəzədə [müharibədən ziyan çəkmiş] müsəlmanlardan qarət olması məlum olduqda, ermənilər bila-bəhanə [bəhanəsiz] həman qoyunları sahiblərinə rədd edirlər və qətl olunan Səməd bəyin cənazəsini təslim ilə qırx nəfər Pir Davudan əsirlərinin qətlə edilmələrini təhəssürlə [təəssüflə, üzülərək] elam edirlər [bildirirlər].

Əvət! Bunlar həpsi doğru və cümləsi şübhədən xalidir [uzaqdır].

Bu daha qərib [qəribə, təəccüblü]! İngiltərə nümayəndələri həməvəqt [həmişə] ermənilərlə mühit olduqlarından [əhatə edildiklərindən], birtərəfli məlumat alaraq həqiqətmətləbdən bixəbər olub, haqsızlığın bu dərəcəsinə qarşı nə qədər şikayət və söz söylənmiş olsa da, yenə tərəfi-müqabilin saxta sözlərinə ziyadə bəvər edir [inanır], onların vəhşiyənə hərəkətlərindən bilkülliyyə iğmaz edirlər [tamamilə göz yumurlar]. Lihəzə [bu səbəbdən], haqsızlığı aramaq, məzlumların haqqını riayət üçün Zəngəzurda müsəlmanlar arasında İngiltərə nümayəndəsi göndərilməsini hökuməti-cəliləmizdən rica edirik.

22 nisan 1919 Sisyan qaçqınlarından:

Sadiq Axundzadə

Çərşənbə axşamı, 6 may 1919-cu il, 173-cü nömrə

QARABAĞ MƏSƏLƏSİ

Qarabağ məsələsinin sülh və asayişlə həll edilməsi xüsusunda nə qədər qəzetələrdə məqalələr, nəsihətlər yazıldısa da, siyasi məhfillərdə [dairələrdə], məclislərdə və Parlaman-da nə qədər mübahisələr, sübut və dəlillər gətirilib Qarabağın Azərbaycanın ayrılmaz bir hissəsi olması danışıldısa da, ağıl və məntiqlə işi həll etməkdən həmişə uzaq qaçan daşnaklar axirülemr [axırda] genə də yüzlərcə fəqir və bigünahların qanlarına bais olub, yüzlərcə uşaqları atasız qoyub, xanımanları viran qalmağa bais və səbəb oldular. Qarabağa general-qubernator təyin edilmiş [Xosrov bəy] Sultanov cənabları budur tamam dörd aydır ki, gah Şuşadakı ingilis nümayəndələri ilə və gah bizzat [şəxsən] ermənilərin sərkərdə və nümayəndələri ilə mülaqatda bulunub [danışıqlar aparıb], məsələnin qan tökülməksizin həll edilib qurtarmasına çalışmaqda idi. Dəfəatla [dəfələrlə] yığıncaqlar, iclaslar olub, laəqəl [heç olmasa] ingilislərin özləri dedikləri kimi, Sülh Konfransının axırına kimi Qarabağın hökuməti erməni və müsəlmanlardan mütəşəkkil bir idarənin əlinə tapşırılmasına da inadla ermənilər genə də razı olmayırdılar. Bu razı olmaqları bir tərəfə dursun, hətta Şuşada oturub bütün Qarabağın Ermənistanın [Qarabağın ermənilərini, ermənilər yaşayan yerlərini] çulğalayıb, hər iki-üç həftədən bir milli qurultaylar qurub əhalini dinc və sakit öz işinə getməyə buraxmayırdılar. Bütün bu günahlar həman beş-altı nəfər İşxan-yanlar ilə Şahnazaryanların inad və hisslərinin nəticəyi-mənhusələri [pis, nəhs nəticələri] idi ki, axirülemr iyunun 5-dən başlayıb genə Qarabağ səhralarını, dağlarını və meşələrini günahsız insan qanına və ahü-naləyə boyadı. Şuşada olan Milli Komitənin “siyasəti” nəticəsi olaraq bu axırlarda heç bir

gün yox idi ki, Şuşanın ətraf kəndlərinin yavuqluğundan keçən Şuşa yollarında ermənilər müsəlmanlara hücum edib qətlqarət etməmiş olsunlar. Böylə ayrı-ayrı ittifaqlar [hadi-sələr] çoxalıb axırda ümumi bir partizan davasına mübəddəl olmuşdu [çevrilmişdi]. Ermənilərin hücumları, gündüz günorta çağında beş-altı nəfər yol ilə keçən müsəlmanların mal və atları ilə bir yerdə oğurlanması və hətta meyitlərinin də verilməməsi hətta ingilisləri də heyrətə salmışdı. Bu axırlarda çöldə, yollarda olan hadisələr yavaş-yavaş şəhərə də sirayət etmişdi. İyunun 2-də üç nəfər müsəlmanlardan şəhərin erməni hissəsində tutulub tərki-silah edilməsi camaatı bir az həyəcana salmışdı. Bu tərəfdən də şose ilə gedən köçərilərə erməni hissəsi tərəfindən daimi güllələr atılıb və hərdənbir hücumlar edilib at, qoyun oğurlanması da əfkari-ümumiyyəyə [ictimaiyyəyə] pək fəna təsir etməkdə idi. Şuşanın erməni hissəsində müsəlmanlara olan hücumlar, hədələr o qədər artmışdı ki, poçta, dövləti xəzinə [dövlət xəzinəsi] və sair dövləti idarələrə müsəlmanların gediş-gəlişi kəsilmiş kimi idi. Hətta erməni hissəsində Azərbaycan hökumətinin tərəfindən nəşr edilmiş təzə pulları da qəbul etməyib, alış-veriş etməyirdilər. Qarabağın və baxusus [xüsusilə] Şuşa şəhərinin əhvalını və həyati-ictimaiyyəsinə bilənlər özləri biləcəklər və təsəvvür edəcəklər ki, iş bu məqama yetişəndə həyati-ümumi hanki bir halətdə olar. Ermənilər qəsdən və əmdən [bilə-bilə] getgedə əfkarı [fikirləri] və ruqları həyəcana salıb, dəstə-dəstə bazarlarında və şəhərin kənarlarında gəzməklə özlərinin bir hücumu və ya davaya hazırlanmaqlarını sübut edirdilər. Ayın 5-ci günündə müsəlman hissəsində olan bir neçə nəfər erməni sənətkarları, dərzilər, xərratlar, xəncər, tufəng ustaları saat 10 tamam olan kimi qapılarını

bağlayıb əcələ ilə öz məhəllələrinə getdilər. Bu əhvaldan yarımca saat keçməmişdi ki, erməni hissəsindən əvvəlcə meydançadan, sonra kazarma və Üçmıx tərəfindən tufənglər açılıb, köçərilərə və müsəlman hissələrinə güllələr yağdırılmağa başlandı. Dərhal ermənilər dəstələrlə öz səngərlərinə çəkilməyə başladılar. Bununla bərabər, yüz nəfərə kimi müsəlləh [silahlı] ermənilər Zastav tərəfdə köçərilərin səlamətliyi üçün və onları yola salmaq üçün qoyulmuş mühafizə dəstəsinə hücum edib onları tərki-silah etməyə qəsd etmişlər. Bunların arasında bir az atışma olub, üç-dörd nəfər əsgər və bir nəfər də zabit yaralanıb, axırda bir nəfər əsgər tərəfindən açılmış əl bombası ilə hücum edənlərdən bir neçəsi yaralanıb, yerdə qalanı da qaçmağa üz qoyublar. İşin əvvəlində qarına-qarışıq düşən kimi ermənilər hücum edib köçərilərdən bir neçə nəfər kişi və övrət və bir qədər də mal-qaralarını tutub öz aralarına aparmışlar. Bu əhvalat əhaliyə yetişən kimi dükən-bazar bağlanıb, hərə tufəngini götürüb bir türfətüleyndə [bir göz qırpımında] səngərləri tutub davaya amadə [hazır] oldular. Şuşadakı batalyonun cavan əsgərləri ildırım kimi hücum edib əhali ilə bir yerdə erməni hissəsinin qabağında olan, ermənilərin ən mühüm olan Üçmıx adlı səngərlərini işğal etdilər. O gün sübhdən başlanmış atışma axşamədək davam etdi. Bu arada ingilislərin nümayəndələri gəlib general-qubernatora vədə verdilər ki, işi sülhlə qurtarmaq üçün qubernator hanki tələbləri edərsə, onlar erməniləri məcbur edəcəklər ki, tələbat qəbul edilsin. Bu əhvalatdan sonra əhali ni sakit edib cuş-xüruşa gəlmiş milli qələyanı [aşıb-daşan milli həyəcanı] saxlamaq istəyən general-qubernator həzrətləri olmazın zəhmət və məşəqqətlərlə ancaq ikinci gündə atışmanı kəsib sakitlik sala bildi. Ermənilərin həyasızlıq

dərəcəsinə çatmış qaba hərəkətləri, orada-burada namərdanə hücumları əhalini o qədər tənqə gətirmişdi ki, uşaqdan böyüyə kimi hamı istəyirdi ki, birdəfəlik bu işə bir xitam çəksinlər. General-qubernatorun ingilislər vasitəsilə erməni hissəsinə verdiyi ultimatumu hələlik bu iki mətləbdən ibarət idi: Birisi, ermənilərin Mərkəzi Milli Komitəsi əzalarının [üzvlərinin] Azərbaycan dairəsindən nəfə [sürgün] edilmələri və ikincisi, Azərbaycan qoşunu ilə erməni hissəsindəki kazarmanın işğal edilməsi. Ultimatumun əvvəlinci maddəsi həman gün əmələ gətirilib, ingilislər erməni Mərkəzi Komitəsinin 4 nəfər üzvlərini həbs edib general-qubernatorun idarə nümayəndəsi ilə Azərbaycan sərhədinə kimi nəfə edilməyə göndərildi. İkinci maddə üçün iki gün vaxt istənilirdi ki, orada olan erməni qaçqınları oradan çıxarılıb kazarma təmir edilsin. Ancaq bu maddələr qəbul ediləndən sonra qubernatorun tərəfindən təyin edilmiş nümayəndə Səməd bəy Cəmillinski və bir neçə nəfər də ingilis zabitləri müsəlmanların səngərlərini gəzib qubernatorun hökmünü və atışmanın kəsilməsini onlara elan etdilər. Ayın 7-də səbh saat 6-da ultimatumun ikinci hissəsi də qövdən feilə gəldi [həyata keçdi]. Şuşada olan batalyon və general-qubernatorun xüsusi konvoyu (kürdlər) nizamla batalyon komandirinin təhti-komandasında [komandası altında] olaraq erməni hissəsinə keçib kazarmanı işğal etdilər. Bu iş tamam şəhərin həyatiümumisinin genə də öz qaydasına keçməsinə bəis oldu. Məlum oldu ki, şəhərdə olub daimi əhalini qarışdıran və Azərbaycanın ziddinə gedən ermənilərdən bir çoxu həmin gecə şəhərdən çıxıb qaçiblar. Bu intriqaçı və müfəsidlərin [fitnəkarların] şeytənətkaranə halları nəticəsiz qalmaq. Həman o adamların təşviqləri ilə yol ilə keçən köçərilərə Qayıbalı kəndində hücum olubmuş. Əvvəlinci

gündə Qaybalı kəndlilər hücum edib köçərilərdən bir neçəsini öldürübmüşlər. Üçüncü gündə köçərilərin dalısı da gəlib güclənəndən sonra onlar özləri bir yerə yığılıb həman Qaybalı kəndə hücum ediblər. Axırda ermənilər qaçıb, arvad-uşaqlarını qoyub meşələrdə gizlənilər. Köçərilərdən kəndə girib həman kəndi yandırmağa başlayıblar. Bu əhvalat qubernatora çatan kimi filfövr [dərhal] öz adamlarını göndərib kəndi yanmaqdan saxlamaq istəmişsə də, amma iş işdən keçibmiş. Odur ki fövri [dərhal] həman kənddən qaçan arvad-uşaqları yüz nəfərə kimi qubernatorun adamları yığıb öz mənzilinə gətiriblər. Qubernator bunlara artıq mehribanlıq edib, dərhal çörəklərini verdirib istirahətlərinə çalışmışdır. Həmin tövr hücum edib köçərilərlə dava başlayan Bəhlul, Kərkicahan və Daşaltı kəndləri də köçərilər tərəfindən əhatə edilib yandırılmaq istənilirdi zaman qubernator xəbər tutub bu kəndləri yanmaqdan xilas etmişdir. İndi bu saat Şuşada sakitlikdir. Həyat öz ümumi qaydasına girmişdir. Lakin şayiə və rəvayətlər var ki, ermənilər dəstə bağlayıb Əsgərana hücum etmək istəyirlər. Təzədən vüqu bulacaq əhvalatı yazaram.

Məhəmməd Sadiq Axundzadə
Bazar ertəsi, 16 iyun 1919-cu il, 205-ci nömrə

QARABAĞDA

(Rəsmi)

Qarabağ general-qubernatoru [Xosrov bəy] Sultanov böylə teleqraf göndərmişdir: “Hal-hazırda mənim təhti-idarəmdə [tabeliyimdə] olan general-qubernatorluq dairəsində Zəngəzurdan başqa hər yerdə sakitlikdir. Şuşa-Yevlax yolu açılıb, qorxusuzdur. Yevlax-Şuşa yolunun qorxulu olduğu barəsində buraxılan müfəttinanə [fitnəkar] və yalan şayiələrə xahiş edirəm inanmayasınız. Məmurlara əmr olunmuşdur ki, sərnişinlərə hər cür müavinətdə bulunsunlar.

General-qubernator: Sultanov”

Şuşadan

Bir neçə nəfər məsuliyyətsiz və laqeyd daşnakların məf-sədələri [fitnələri] nəticəsi olaraq Şuşa və ətrafında başlanmış qıtal [qırğın] və qarətlərə Qarabağ qubernatoru Sultanov cənabları tərəfindən ittixaz edilmiş [görülmüş] ciddi və qəti tədbirlər sayəsində bir xitam çəkilmişdir. Daşnakların “idraklı” və “durbin” [uzaqqörən] politikalarının nəticəsi bu oldu ki, bir neçə min aclar və çılpaqlar artıb, onsuz da möhtac və pərakəndə düşmüş erməni füqərayi-kasibəsinin əziyyətini artırdılar. Bu axırkı hadisələr nəticəsi olaraq Yevlax-Şuşa yolu bağlanmış kimi idi. Yol kənarındakı erməni kəndlərindən gəlib-gedənləri gülləbaran edirdilər və buna görə də Ağdamda, Xankənddə üçdörd yüzə kimi yol ilə gedib-gələnlər saxlanılmışdı. Amma indi tamam yol ilə qaraqollar düzəlib, polis nəfəratının [nəfərlərinin] miqdarı artırılıb, yol genə qabaqkı kimi asudəliklə açılmışdır. Üç gün bundan qabaq Daşaltı və bir də bir neçə başqa erməni kəndlərindən ağsaqqallar və vəkillər gəlib general-qubernator cənablarından artıq rızaməndliklər [razılıqlar] etdilər. Məlum oldu ki, Şuşada dava

başlanan kimi Daşaltı kəndinin erməniləri qaçıb gedibmişlər. Kənd bütün müxəlləfat [ev əşyası] və mal-qarası ilə qarovulsuz, sahibsiz qalıbmış. Bu xəbər general-qubernatora çatan kimi polis nəfəratından qarovul təyin edilib, Daşaltı kəndi salamatlıqla saxlanılıb, dübarə öz sahiblərinə qaytarılıbdır. Ağsaqqallar kənd əhalisinin imzası ilə qubernatora priqavor [qərar] təqdim edib özlərinin Azərbaycan hökumətinə tabe olmaqlarını məlum etmişlərdir. Sonradan xahiş ediblər ki, qubernator tərəfindən xüsusi məmur gəlib onların kəndlərində lazım olan starşına və sair məmurları intixab etsinlər [seçsinlər]. Ağsaqqallar bunu da deyirdilər ki, bu günə kimi ancaq bir neçə nəfər məlum adamlar onların məlum bir “komitə”nin qorxusu altında saxlayıb cəbrən mane olurdular ki, qubernatorun yanına gəlməsinlər. Komitənin gözə görünməyən qüvvəsi və nüfuzu bəzəndə bunlara həmişə vədələr verib, hərdənbir Şuşada iclaslar çağırıb, özlərinin qətnamələrini zorla bizə qəbul etdirib, sonra ümumə bizim adımızdan elan edirdilər. Və hər kəs də ki bunların dediklərinə əməl etməyirdi, fəvri [dərhal] küçədə güllələtdirirdilər. Nümunə üçün ağsaqqallar Xankəndi yüzbaşısı Movsesin bazar içində güllələnməsini göstərdilər. Məlum olur ki, Movses bir sülhpərəst, insafılı yüzbaşı imiş. Bunların tutduğu məslək və yolun ermənilər üçün xətəli bir yol olduğunu bilib qoymayırmış ki, bunların nüfuzu Xankəndi ermənilərinə sirayət etsin və bunun üçün də qətl edilibdir. Bu qarışıqdan da bir neçə gün qabaq erməni hissəsində çörəyin girvənkəsi üç manata çıxmışdı. Yollar bağlı olduğuna görə, erməni hissəsində çörək bilmərrə yox olmuşdu. Dava qurtaran kimi ermənilər və baxşus ruslar dəstələrlə müsəlman hissəsinə gəlib özlərinə azuqə alırdılar. Hamıdan artıq erməni hissəsindəki

qaçqınların halı möhlik [ölümcül] idi. Onların aclıqlarını bilən kimi, general-qubernatorun təklifi ilə Ərzaq Nəzarətinin Qarabağ vəkili Axundov 100 pud buğda unu alıb qaçqınlara verdi. Və həmçinin sair erməni cəmiyyətlərinə də özləri üçün un almağa izin verildi. Şuşa yolu ilə köçərilərin yolu genə təzədən açılmışdır. Lakin Cavanşir və Cəbrayıl uyezdlərində [qəzalarında] köçərilərin yolu hələ bağlıdır. Erməni kəndləri köçəriləri buraxmayırlar. Burası hamıya məlumdur ki, köçərilər gərək öz yolları ilə dağlara və yaylaqlara getsinlər. Onları yaylaqlardan saxlamaq diri-diri qəbirə basdırmaq kimidir. Buna görə də, hərgah erməni kəndləri genə inad edib köçərilərə mümaniyət [maneyilik] göstərmək istəsələr, şübhəsiz ki, oralarda da bir toqquşma olasıdır. Buna görə də, general-qubernator cənabları lazımı olan sərəncamda bulunub ki, bəlkə toqquşmasız köçəriləri öz yaylaqlarına keçirtsinlər. Şuşa uyezdində bəzi vicdansız və məxluqun [xalqın] rahatlığını, insancasına yaşamaqlarını istəməyənlər rədd edilib buralar asudəliyə çıxıbsa da, lakin Zəngəzur, Cəbrayıl və Cavanşir uyezdlərində hələ onlar çalışmaqdadırlar. Lakin burasını onlar bilməlidirlər ki, “çaqqal ulaya-ulaya öz başına qal gətirər” məsəli məfadınca [mənasına uyğun olaraq], onlar ancaq öz başlarına qal gətirəcəklər. Amma əsil vəqəədə isə, Qarabağda ermənilərlə müsəlmanlar yaşayıblar və yaşayırlar və bundan sonra da yaşamağa məcburdurlar. Onların müfəttinlikləri [fitnəkarlıqları], hoqqabazlıqları ancaq özlərinə və öz ətrafına ziyan yetirəcəkdir.

Məhəmməd Sadiq

Cümə, 20 iyun 1919-cu il, 208-ci nömrə

QARABAĞDAN

Azərbaycan Cümhuriyyətinin və türk millətinin azadlığını və istiqlaliyyətini boğmaqdan ötrü üstümüzə hücum edən qara qüvvələrin çarəsinə və tədbirinə nə qədər əhəmiyyət verilmək lazım isə, bir o qədər də Qarabağa, Qarabağ məsələsinə etina və əhəmiyyət verməyi vacib bilirəm. Çünki 5-6 ay tamam Qarabağda olub və Qarabağın həyati-ictimaiyyəsinə, əhalinin amal və əfkarını [arzu və fikirlərini] öyrənib və Qarabağ məsələsi ətrafında işlənən siyasətləri təcrübə ilə anlayıb həddi-yəqin ilə [əminliklə, qətiyyətlə] təkrar edirəm ki, Qarabağ məsələsinə gerek pək artıq əhəmiyyət verilsin. İndi bu saat Qarabağda ermənilər müsəlmanlarla genə də dava başlayıblar. Genə də kəndlər yandırılıb, evlər talan edilib, insanlar heyvan sifəti gətirib, əllərində silah yolları kəsdirib yüz illərcə qapıbir qonşuluqda yaşadıkları əmi oğlu, xala oğlanlarını qırırlar. Dava zamanında hər iki tərəf biri-birinin yoxluğuna, puç olmasına tədbirlər qurub çalışırlarsa da, amma hər iki tərəf bunu həmişə zikr edirlər ki: “Genə də Allah şeytana lənət eylesin. Bizi dinc, fərağat yaşamağa qoymayırlar.” Hər kəs Qarabağın halını, övzasını [vəziyyətini], qarabağlıların istədiklərini bilmək istərsə, gerek Qarabağ xalqı ilə danışsın, bilafərqi-məzhəb [məzhəb fərqi olmadan] həm erməninin və həm də müsəlmanın kəndçisi, zəhmətkeşi ilə danışsın və sonra da bilsin ki, həm Ararat hökuməti öz [Mixail] Arzumanyan, Tiqranyan, Şaxnazaryanları ilə və həm də bunları təşviq və təhrik edənlər Qarabağın insancasına zindəganlığını [yaşayışını, dolanışığını], qarabağlıların səadət və asayişini istəməyirlər. Bu davadan qabaq hər yekşənbə [bazar] günü Ağdam bazarına iki-üç min nəfər erməni gəlib bazarın alış-verişinin 90 prosenti [faizi]

ermənilərin əlində idi. Bazarda satanların da, alanların da əksəri dağ tərəflərdən gəlmiş ermənilər idi. Ermənilər bazara kömür, göyerti, xalça, palaz və şallar, taxta və odun və sair bu kimi şeylər gətirib satıb, əvəzində müsəlmanlardan arpa, buğda, darı və sair yeyinti şeylər alıb aparırdılar. Çox zaman olurdu ki, hökumət nümayəndələri qaçqınlar üçün, əsgərlər üçün və ya sair idarələr üçün qalləcat [taxıl məhsulları] almaq istəyəndə ermənilərin əlindən bazardan heç bir şey tapa bilməyirdilər. Bir dəfə müsəlman dükançı ilə bir nəfər erməni müştərinin böylə bir müsahibəsinə rast gəldim. Dükançı: “A balam, ay qonşu, bu gün bazardan azına bir milyon manatlıq buğda, arpa alıb aparmısınız. Amma özünüz də Azərbaycan hökumətinə tabe olmaq istəməyirsiniz. Hərgah, bu hökumət sizin olaydı və çörək də sizdə olaydı sizin hökuməti tanımaq istəməyənlərlə siz də böylə rəftar edərdinizmi?” Erməni: “A canım! Doğru sözü gizlətmək heç insaf deyil. Hərgah, siz müsəlmanların çörəyi olmasa, heç bir nəfər erməni öz çörəyi ilə dolana bilməz. Genə, Allah sizdən razı olsun ki, siz bu qədər insaflısınız. Allah mərdimazara lənət eylesin. Bizə nə qalıb ki, oturub Azərbaycanla dava edək? Çörəyimiz ondan, dolanışıqımız ondan. Hər kəs ki, istəmir, qoy, getsin İrəvana. Amma bir neçə nəfər mərdimazarlar yığışib gündə bizə bir hökm yazıb min cürə fokuslar çıxarırlar. Hər kəs gəlir deyir pul ver, amma heç bir nəfər gəlib çörək vermir. Hələ, buyruq buyurur. Deyir ki, komitet belə buyurur.” Həqiqətdə də belədir. Qarabağda hökumət məsələsini həll etmək üçün nə top-tüfəng, nə də diplomatlıq lazım deyildir. Qarabağlılar ancaq buna qərar versələr ki, hər kəs öz çörəyi və öz pulu, ticarəti ilə dolansın o vaxt məsələ bir az vaxtda özü özbaşına həll edilər. Budur, neçə zamandır ki,

erməni mahallarına müsəlmanların yolu bağlıdır. Qaryagin, Xaçın, Gorus və sair erməni kəndlərinin içindən keçən yollar hamısı müsəlmanlar üçün bağlıdır. Amma Yevlaxdan Şuşaya kimi şose yolu ermənilər üçün nəinki açıqdır və hətta onların əmniyyəti, səlaməti üçün Qarabağ hökuməti tərəfindən xüsusi tədbir, xüsusi sərəncamlar da görülmüşdür. Hərgah, vaxtilə bu tədbirlər, bu insancasına sərəncamlar ermənilər tərəfindən dəxi görülsəydi və gəmidə oturub gəmiçi ilə dava edilməyə yol verilməsəydi, nə bugünkü qovğalar qopmazdı, nə də həmişə sülhpərvər müsəlman kəndçilərini məcbur etməzdilər ki, axırda özləri üçün əllərində silahla yol açmağa qədəm qoysunlar. Bunu hər kəs bilir ki, insana çörək, su lazım olan kimi Qarabağın aşağı tərəflərində, aranlarında yaşayan müsəlmanlar üçün də yay fəslində yaylaqlara köçmək lazım və vacib bir məsələdir. Hərgah müsəlmanları yayda otlaqlara, dağlara buraxmazlarsa, onların canlarına, mallarına qəsd etmək deməkdir. Bu əhvalatı ermənilər özləri də bilib təsdiq edirlər və hətta ermənilərin Şuşada olan beşinci syezdləri də bunu bilib qərar vermişlər ki, gərək müsəlmanlara köç yolu verilsin. Bununla belə, Cavanşir, Qaryagin və Zəngəzur yolları genə də köç üçün açılmayıbdır. Bir tərəfdən müsəlmanlara deyirlər ki, köçərilərin əmniyyəti, səlamətliyi təmin edilmişdir, o biri tərəfdən yolları açmayırlar. Odur ki, axırda camaat tənğə gəlib, indi hərə özü öz başına çarə qılmaq fikrinə düşüblər. İndi bu saat camaat içində çox böyük danışıq vardır. Hər yerdən, hər mahaldan adamlar gəlib Qarabağ hökumətindən xahiş edirlər ki, onlara öz təbii yolları ilə getməyə izin verilsin. Onlar heç bir siyasi və hökuməti işlərə qarışmaq istəməyirlər. Ancaq bunu istəyirlər ki, öz yolları ilə yaylaqlarına keçsinlər. Bu iş zahiri nəzərlə çox da

mühüm görülməyirsə də, amma Qarabağın əhvalına xəbərdar olanlar biləcəklər ki, bu məsələ Qarabağ üçün həyat-məmat [ölümqalım] məsələsidir. Ona görə də, məsləhət olardı ki, hökumətimiz bu barədə ciddi bir sərəncam görüb məsələyə artıq əhəmiyyət versin. Çox şükürlər olsun ki, Şuşada və yavuş kəndlərdə yandırılmış bir balaca alovu Qarabağ qubernatoru artıq səy və kuşışlərlə [çalışmaqla] söndürə bildi. Amma bu alov böyüyüb ətraflara dağılarsa, yəqinimdir ki, nə qubernator və nə də başqaları bu bəlaya heç bir çarə tapa bilməyib, içindən çox böyük fənəliqlər nəşət etməsin [əmələ gəlməsin]. Hər halda ciddi tədbirlər lazımdır.

Məhəmməd Sadiq

BƏDƏT-TƏHRİR:

Vüquat [hadisələr] qəbilindən bunu xəbər verə bilərəm ki, Daşkənd edilən bir erməni kəndindən müsəlləh [silahlı] ermənilər Ağa körpüsü tərəfdən Şuşa yolunun qabağına çıxıb yol ilə gəlib-gedənləri gülləbaran edirlər. Bir neçə gün bundan əqdəm [qabaq] şəhərə un və buğda gətirən bir malibəylili furqonçunun qabağını kəsib gülləbaran edəndən sonra furqonun atlarını açıb aparmışlar. Furqonda gələn un və buğda qubernator tərəfindən erməni qaçqınları üçün gətirilmiş. Yolu kəsənlərin başçısı bir neçə gün bundan qabaqlara kimi Ağa körpüsü edilən qaraqol postunda uryadnik [polis məmuru] vəzifəsini ifa etməkdə idi. Şəhərdə şuluqluq düşən kimi həmin uryadnik Muxan da öz atını və tufəngini götürüb, həman Daşkəndə qaçıb orada quldurlar dəstəsinə sərkerdə olubdur. Amma əsil həqiqətə baxsaq görərik yalnız Qarabağda deyil, bəlkə ümum Azərbaycanda hökumət xidmətlərində minlərcə Muxan kimi qulluqçular vardır ki, bu gün hökumətdən məvacib alıb, qulluq edib, sabah hökumətin düşməni olub yolkəsən olurlar. Buna da gərəkdir bir çarə edilsin.

M.S.

Çərşənbə axşamı, 24 iyun 1919-cu il, 210-cu nömrə

QARABAĞDA

Qarabağda yaşayanlar və ya ki Qarabağı görenlər bilirlər ki, Zəngəzur ilə Qarabağın arasında olan hündür və böyük dağların üstündən bir təkçə yol vardır ki, Şuşa şəhərinə gəlir. Bu yolun adı yol isə də, lakin özü ancaq bir cığırdan ibarətdir. Bu yol ilə nə araba, nə fayton ilə getmək mümkün deyildir. Ya atlı və ya piyada olaraq bu yol ilə getmək olar. Zəngəzur kimi böyük bir uyezdin [qəzanın] mədənləri, təbii dövlətləri, xəzinələri, milyonlarca mənəfətləri bu vaxta kimi istifadə edilməmiş qalır. Zəngəzurlular özləri ac-yalavac qalıb ayaqlarının altında hesabsız, milyonlara dəyər mədənləri tapdaladıqları halda, onlardan nəfbərdar ola bilməyirlər [xeyir götürə bilmirlər]. Neyçün, nə səbəbə? Ona görə ki, Zəngəzura yol yoxdur. O milyonları oradan çıxartmağa, satıb pul qazanmağa rahrov [münasib yol] yoxdur. Araba, fayton deyil, hətta yüklü at, qatır gəlmək də çətinliklə mümkün olur. Zəngəzurun dövlətləri, mədənləri, meşələri, xəzinələri və hətta neftləri barəsində gələcəkdə yazacağam. Lakin bu dəfə bir böyük ehsan barəsində yazmaq istəyirəm. Zəngəzur yollarının zəhmətləri, ağırlığı nə qədər varsa, hamıdan artıq “Mıxtökənlər” deyilən iki dağ yollarının zəhmətli və ağır olmaları məşhurdur – “Bala Mıxtökən” və “Böyük Mıxtökən”. Bu yol nə üçün böylə adlanmışdır? Çünki yolu ancaq at ilə keçmək olur və yol o qədər ağırdır ki, at həman yolu başa çıxanadək nalının mıxları tökülür. Qopulmaz qaya daşlardan ibarət olan bu iki dağ yolları Zəngəzurun ticarəti və bəlkə də ümumi həyatı üçün böyük bir maneə təşkil edir. Bu maneəni rəf etmək [aradan qaldırmaq] Zəngəzurdan böyük bir bəlanı rəf etmək idi. Bu iki bəlanın birisi ilə mübarizə etməyi Zəngəzur uyezdində “Zarıslı” deyilən bir kəndin sərvətdarlarından

Mürsəl nam [adlı] bir şəxs öz öhdəsinə çəkibdir. Zarıslı Mürsəl 30 min manat ianə edib, öz zəhməti ilə Böyük Mıxtökən deyilən dağın ətrafından meşəni qırdırıb gözəlcə bir yol açmağa iqdam etmişdir [girişmişdir]. Mürsəlin fəhlələri bir ay tamamdır ki, işə şüru edib [başlayıb], bu gün sabah yolu tamam etməkdədirlər. Mürsəlin bu ehsanı öylə bir xudapəsəndənə [Allahın xoşuna gedəsi] böyük ehsandır ki, onun misli-bərabəri genə də ikinci Bala Mıxtökəni qayırtdırmaq ola bilər. Zarıslı Mürsəlin 30 min xərc çəkməsi və baxüsus [xüsüsən] Zəngəzur kimi gözdən-qulaqdan kənar olan bir yerdə böylə bir ehsan etməsi həqiqətdə də layiqi-etina [diqqətəlayiq] bir əməldir. Mürsəlin bu hərəkəti nə afərinlər eşidib şöhrət qazanmaqdan və nə də bu əməlindən bir mənəfəti-şəxsi hüsul etmək [şəxsi mənəfət əldə etmək] fikrindən nəşət etmişdir [irəli gəlmişdir]. Buna görə, bu hərəkəti onun milli qeyrəti və hümməti olmağı sübut edir. Əsl həqiqi ehsan böylə olar ki, Mürsəl etmişdir. Allah etsin ki, böylə ehsan sahibləri çox olsun ki, Zəngəzur kimi zülmətlə örtülmüş yerlərdə işıq salmağa başlasınlar. Danışırılar ki, ikinci Mıxtökəni də pristav müavini Teymur Axundov öz xərcinə təmir etmək fikrinə düşübdür. Allah eyləsin, yalansa da, doğru olsun. Allah Mürsəlin də ehsanını qəbul eyləsin.

Məhəmməd Sadıq

Çərşənbə axşamı, 8 iyul 1919-cu il, 219-cu nömrə

QARABAĞDA

Qarabağ, Qafqaz müsəlmanları arasında ən qədimül-əy-yamdan [ən qədim zamanlardan] mərkəzi-ürfan hesab olunmaqdadır. Məşhur alimlərin, ariflərin, şairlərin, qəhrəmanların, şücaətli kişilərin əksəri bu Qarabağdan vücuda gəliblər. Qarabağın dağları, meşələri, suları, ələlümum [ümumiyyətlə] təbiəti Qafqazda birinci olduğu kimi, təbii olaraq yetişdirdiyi adamları da birincidir. Odur ki, millətin keçirməkdə olduğu tarixi günlərdə, şübhəsiz, gərək Qarabağ mühüm rollar oynaya. Bu axırkı illərdə, ələlümum Qafqaz müsəlmanlarının və baxüsus Qarabağ müsəlmanlarının başına gələn bəlalər, keşməkeşlər bu milləti o qədər çulğalayıb cünbüşə, təlatümə gətirib ki, millətin içində olan qeyrət və namusluları hərəkətə gətirib dəyərli vücudlar meydana gətirmişdir. Zəmanəmizin özü yetişdirdiyi dəyərli zatlardan [şəxslərdən] birisi də Qarabağda zühur etmiş Soltan bəy Muradovdur. Rusiya hərc-mərci başlanandan sonra Qarabağda erməni dəstələri tüğyan və Andranik dəstəsi Qarabağa hücum edərək yüzlərcə müsəlman kəndlərini viran, Şuşa şəhərinə yürüş edərək Qarabağ müsəlmanlarının “ya həyat, ya məmat” [ölüm-qalım] məsələləri həll olunan bir zaman bu Soltan bəy Zəngəzur dağlarının arxasından, meşələrdən, çaylardan çıxıb üç-dörd yüz nəfər kürd ilə meydana atılaraq “Müsəlmanlara məmat [ölüm] bu qədər!” deyərək millət yolunda mücahidəyə [mübarizəyə] başlamışdır. Keçən il Andranik bir neçə min əsgərlərdən mütəşəkkil dəstə ilə Şuşaya gəlmək istəyib Qaladərəsinə çatdığı zaman, genə də Soltan bəy az bir qüvvəsi ilə Andranikin qabağını kəsib Qaladərəsində çox böyük tələfatla Andraniki qayıtmağa vadar, Qaladərəsini də həmişəlik müsəlmanlar üçün əziyyətsiz, qorxusuz etmişdir. Soltan

bəy kürdlərin arasında öylə bir geniş və həqiqi hörmət və etibar qazanmış ki, hamısının məhbubül-qəlbu [ürək dostu] olmuşdur. Soltan bəyin şücaəti, səxavəti, hünəri və bütün övsafi-həsənəsi [gözəl xüsusiyyətləri] Qarabağ müsəlmanları arasında böyük bir şöhrət tapıb, cümlənin tərif və afərinlərinə məzhər [nail] olmuşdur. Hökumət tərəfindən Qarabağa general-qubernator təyin olunandan sonra Zəngəzurda milli milisiya təşkil edilmək lazım görülmüşdü. Bu ağır və məsuliyyətli vəzifəni də, genə Soltan bəy öhdəsinə almışdır. Soltan bəy Zəngəzurda milis naçalniki təyin olunan üç-dörd ay tamam deyil, bu bir az zamanda istirahəti, adi həyatını unudub, gecə-gündüz bu yolda işləyərək, bu anda 2000 nəfərə yavuş təlim görmüş nizami milis dəstəsi hazırlamağa müvəffəq olmuşdur. Zahirə nəzəri ilə iş asan və zəhmətsiz bir şey görünür. Lakin Zəngəzurda yaşayan kürd camaatını tanıyanlar onların həyati-ictimaiyyətlərindən, əhvali-ruhiyyətlərindən xəbərdar olanlar indi gəlib “kürd dəstəsi” görsələr, yəqinimdir ki, Soltan bəyin bu yolda çəkdiyi zəhmətləri təqdir edəcəklər. Ən şücaətli, ən dilavər [ürəkli] və layiqli cavanlardan mütəşəkkil bu “kürd dəstəsi” demək olar ki, Qarabağ üçün böyük bir nemətdir. “Kürd dəstəsi” olmasaydı, yəqinimdir ki, bu günə kimi Qarabağ müsəlmanları yenə bir çox əziyyətlərə, bəlalara giriftar olacaqdılar. Dəstə nəfəratının [əsgərlərinin] göstərdiyi şücaətlər, Azərbaycan Hökumətinə indiki xidmətlər və bununla belə xülusi-qəlb ilə [təmiz qəlblə, sədaqətlə] daşdıqları ağır vəzifələr heç vaxt onların hökumətdən aldıkları aylıq məvaciblərinin bahası deyildir. Milisiyadakı kürd ancaq vətən və milliyət pərəstarlığı [qulluğu] qəsdilə, öz millət qardaşlarına kömək etmək fikri ilə, çiyinlərinə “Azərbaycan-kürd” kəlmələrini yazıb, hökumətə

xülusi-qəlb ilə xidmət edirlər. Bunların hamısı Soltan bəyin zəhmət və məşəqqətlərinin gözəl nəticəsidir. Soltan bəy milli qəhrəmandır. Ona görə də, millət onu sevir, onun namı [adı] ilə özünü hər bir bəlaya uğrayır. Və cümlə düşmənlərin qarşısına durmağa öz hazırlığını izhar edir. Soltan bəy təkdir. Bir neçə Soltan bəylərə malik olsaydıq, deyə bilərdim ki, bundan sonra dəxi millətimizin, vətənimizin qorxusu yoxdur.

M. S.

Cümə, 11 iyul 1919-cu il, 222-ci nömrə

QARABAĞIN MƏHSULATI

Bu il Qarabağda məhsulat çox yaxşıdır. Hərçənd əkin yerləri keçən illərə, yəni davadan qabaqkı illərə nisbətən çox azalmışdır. Lakin genə də ruzigardan xəsarət və zərər görməməsi çox şadlıq gətirən bir vəq'ədir. Hamıdan çox əkin Cavanşir uyezdi ilə Cəbrayıl uyezdindədir. Bunlardan sonra Şuşa uyezdi gəlir. Bu uyezlərin aran yerlərində biçin başlanıbdır. Yaylaqlarla Zəngəzurda hələ biçin yoxdur. Həmçinin yay əkini darının da çox gözəl məhsulatu vardır. Biçilən yerlərdən xəbər verirlər bu il arpa, buğda bir az artıqdırlar. Arpa suluqları boşdur. Bu da ondandır ki, ruzigar [havalər] xoş keçdiyi üçün taxılın göyertisi çox hündür qalxıb, sonra da dəyməmiş yıxılıb biri-birini basıb dənəsini doldura bilməyibdir. Bu bəlaya ancaq suvarılan yerlər mübtəladırlar. Susuz yerlər, dağ əkinləri, əksəriyyəni Zəngəzurun taxılı çox yaxşıdır. Lakin əkilən yerləri azdır. Hərgah bu il əkin və hasilə gələn qəlləcat [taxıl, dənli bitkilər] tamamən yığılıb hüsula gəlsə idi, demək olar ki, Qarabağ özündən başqa bir çoxlarına da çörək verərdi. Amma əfsus ki, əkinlərin hamısını yığıb döyə bilməyirlər. Erməni mahallarında əkilən müsəlman əkinləri və həmçinin müsəlman hissələrindəki erməni əkinləri tamamilə biçilib yığılmayırlar. Bu bəladan başqa, bir də biçinçi yoxluğu bəlası vardır. Qarabağ əkinçiləri əkdiklərini biçdirə bilməyirlər. Cavanşir və Şuşa uyezlərinin bir çox əkinləri biçilməmiş qalıb yerə tökülübdür. Əhali bu cəhətdən artıq həyəcəlidir. Qubernator burada olanda böylə bir fikir vardı ki, dağ ermənilərindən dəstələrlə gəlib hissə ilə əkinləri biçəcəkdilər. Lakin indi gələnlər çox azdır. Qaçqınlardan lazımcınca istifadə etmək mümkün olmayır. İntəhası görülməyən əkinlərin gözəl taxıllarının biçilməyib yerə yığılıb çürüməsini

görəndə insan ən dərin ah çəkib əfsus edir. Bu işdə genə ermənilərlə müsəlmanların arasında olan düşmənçilik ən böyük səbəbdir.

Məhəmməd Sadiq
Cümə axşamı, 31 iyul 1919-cu il, 239-cu nömrə

AZƏRBAYCANDA

Qarabağdan

Allahın bəxtəvər bəndələri¹

Allahın bir neçə cür bəxtəvər bəndələri var ki, onların birisi də Qarabağın bəyləridir. Qışda Aranda öz mülk və samanlarında [sərvətlərində, mal-dövlətlərində] və yayda ara sakitlik olarsa, Şuşada (Qalada), olmasa Bakı və ya qeyri salamat yerlərdə gün keçirirlər.

Yay düşəndə Qalada bir az şuluqluq var idi. Ermənilər tərəfindən qorxu var idi. Buna görə də, bəylər yığılıb Ağdamda cəm olmuşdular. Bu işlərin axırını gözləyirdilər. Qalada dava olan zaman, erməni dəstələri əsgərlərin üstünə gəlməyə hazırlanan günlərdə bəylər araba və faytonlarını hazırlayıb və Bakı, Gəncəyə tərəf üzlərini çevirib və o biri tərəfdən də “bərayi-xali nəbudən mürasilə” hərdən bir yerə cəm olub “kart” stolunun üstündə Əsgəran mühasirəsinin nəqşəsini [xəritəsini; planını] çəkirdilər.

İşlərin axırı olub ara sakitlik tapan kimi bəylər yavaş-yavaş faytonlarını Şuşaya tərəf çevirdilər. İndi ağalar gəlib xatircəmliklə istirahətə məşğuldurlar. Gündüzlər hərə öz aşnasının, dostunun dükanının qabağında və axşamlar da bazar başında yığılıb öz “həyati-ictimaiyyə və əhvali-siyasiyyələrindən” müzakirətdə bulunurlar.

- Ay Sarı bəy, sən öl, dünən gecə Məmiş bəylə quzu plovu vurandan elə sonra gedib klubda 18 min manatı elə bir saatda uduzum!

- Bu sən öləsən, Cəmşid bəy, hələ mən də srağagün gejë (gecə) 25 min geri oldum!

---

1. “Allahın bəxtəvər bəndələri”: qəzetdə imzasız gedən bu yazını Məhəmməd Sadiq Axundov (Aran) yazmışdır.

Bu minval ilə gün batana kimi bazar başında izdiham edib laqçırtı vurandan sonra hərə öz “iqtisadi” həyatının fikrinə düşür.

Bu bəxtəvərlərin adəti-yövmiyyələri [gündəlik adətləri] ancaq o vaxt təğyir tapır [dəyişir] ki, ya quzu plov vaxtında hazır olmaya və ya ki, təğyiri-hava olub kluba getmək bir gün təxirə düşmüş ola. İstər Zəngəzur başdan-başa cəhənnəm odu ilə yana, istər Qarabağ deyil, hətta ümum Azərbaycan zir-zəbər [alt-üst] olsun, bu Allahın bəxtəvərləri zərrəcə dilgir [dilxor] olmayacaqlar.

Bu ağaların vətənləri olan Qarabağın bugünkü halını, düş-mənlərin bunların məhv-nabud [yox] olmaqları yolunda gördükləri tədbirləri, çalışmaqlarını görəndə və o biri tərəfdən də bunlarda olan qan soyuqluğu və heç bir məsələ ilə rücularını [qarısaçaqları] olmayıb, ətraflarındakı vüquata [hadisələrə] və onlar üçün qurulan badalaqlara bu tövr laqeydanə baxmalarına baxanda, insan doğrudan da məbhut [mat] qalıb bunları ancaq “Allahın bəxtəvər bəndələri” deyə adlandırmağa məcbur olur.

Zəngəzurda Ararat Hökuməti qoşunları tərəfindən dağıdılmış kəndlərin qaçqınları gəlib Şuşaya da çıxıblar. Hökumət onlara mənzil tədarük edib, az-çox azuqələrinə də kəfil olmaqdadır. Lakin qaçqın, möhtac o qədərdir ki, hökumət nə qədər çalışsa da camaat, millət köməyi olmasa onların öhdəsindən gələ bilməyəcəkdir. Burada millətin öz köməyi lazımdır.

Şuşada olan Cəmiyyəti-Xeyriyyə məhəllələrdə olan fəqir-füqəranın siyahısını tutub əlinə keçən qüvvə ilə ancaq onlara aylıq maaş verib onları saxlayır. Bu iş bir nöqtəyi-nəzərdən çox gözəlsə də, lakin başqa nəzərdən əlverişli deyildir. Buna

görə ki, Cəmiyyəti-Xeyriyyənin siyahısında öylələri var ki, cəmiyyətin köməyi olmasa onlar gedib başqa bir mənbədən özlərinə güzəran tapa bilərlər. Böylə olanda Cəmiyyəti-Xeyriyyə öz ianəti ilə bir dəstə tənbellər vücuda gətirmiş kimi görünür. Yaxşı olardı ki, Cəmiyyəti-Xeyriyyə idarəsi onları bir işə, sənətə qoyub öz əllərinin zəhmətləri ilə maaş qazanmalarına çalışsa idi.

Cəmiyyəti-Xeyriyyənin ixtiyarında bir şal toxuyan fabrika vardı, onu da nədənsə general-qubernator ixtiyarına buraxıb fabrikadan əl çəkibdir. Bu iş ya Cəmiyyəti-Xeyriyyə adamlarının iş görməyə çalışmağa həvəsdən düşmələrini göstərir, ya da bacarmamaqlarını. Yaxşı olardı ki, Cəmiyyəti-Xeyriyyə təzə seçki edib öz aralarına cavanlardan, iş həvəslilərdən və yorulmamış adamlardan çağıra idilər. O vaxt iş başqa cürə gedərdi.

(İdarədən: Müxbir əfəndi bir şeyi görünür nəzərə almamışdır. Şuşanın dəxi, sair şəhərlərdə olduğu kimi cəmiyyət və həyati-ictimaiyyə və siyasiyyəsi bir neçə “möhtərəm” zətin inhisarı altındadır.)

* * *

Xudavəndi-təbarəkü-taala dünyaya üzündə nə qədər insaf, mürüvvət yaradıbsa da deyə bilərəm ki, yüzə doxsan prosentli [faizi] ancaq Qalada müsəlman dükançılarının, alış-verişçilərinin vücudi-bahirün-nurlarına nazil olmuşdur [nurlu, nurani, parlaq vücudlarına enmişdir, göydən düşmüşdür]. Bunların öz işlərinə mahirliyi, durbinliyi [uzaqqörenliyi] bir dərəcəyə çatıb ki, bunlar[a] “pervı sort” [birinci növ] spekulyant demək də azdır. Bunlara ancaq rusca “jivadyor”, türkçə “qarın yırtan” demək caizdir. Bir də görürsən ki, axşamüstü göyərtinin

dəstəsi 1 manat olduğu halda sabah sübhdən həman zən-
bildə olan göyertinin başqa dəstələri manat yarımından aşağı
satılmayı.

- Səbəb?

- A başına dönüm, ermənilər Daşkənddən yolu güllələyib-
lər. Bəlkə bu gün bazara təzə göyerti gəlmədi.

Dükənçilər “jivadyorluq”da o qədər məharət qazanıblar
ki, Qarabağ deyil, hətta Parisdə Sülh Konfransında da siyasi
cəhətcə bir qədər dəyişiklik olan kimi dərhal qatığın, südün,
göyertinin, yumurtanın qiyməti də həman dəyişikliyə mü-
nasibətən təğyir-təbdil edir [dəyişir, başqalaşır]. Burası ha-
mı kəsi təəccübə gətirir ki, müsəlman bazarından alınıb er-
məni hissəsinə gedən malların erməni bazarında qiymətləri
müsəlman bazarından aşağı olur. Bu müəmmarı qanmaq
istəyən ancaq “jivadyorluq” dərşini oxumalıdır.

Qıyığ¹

3 avqust 1919-cu il, 241-ci nömrə

---

1. “Qıyığ”: bu imza Məhəmməd Sadiq Axundova (Aran) məxsusdur.

AZƏRBAYCANDA

Qarabağdan¹

Axır ki, dilləndilər! Qarabağ dairəsində olan bir çox qaçqın nümayəndələrinin imzaları ilə srağagün general-qubernator cənablarına zeyldəki [aşağıdakı] məzmununda bir ərizə verilmişdir:

(Ərizə keçən nömrələrimizdən birisində dərc edilmişdi.)

Ərzi-halın axırında bir çox imzalar mövcuddur. Qaçqınların xahişlərinə ləbbeyk deyərək mən də bu ərzi-halı eynən burada dərc edib də, Qarabağda qaçqın məsələsi ilə bir qədər əlaqədar olduğum üçün bəzi izahat verməyi də xali-əz-mənfəət [mənfəətdən uzaq] görməyirəm.

Ümuri-Xeyriyyə və Nafiə Nəzarətinin [Sosial Təminat Nazirliyinin] Qarabağ dairəsindəki nümayəndəsinin idarəsindən alınmış rəsmi məlumatdan anlaşılır ki, bu halda Qarabağda 52 min qaçqın müsəlman mövcuddur. Lakin burasını mən şəhadət edərdəm ki, Zəngəzurda öylə yerlər var ki, oralarda on minlərcə qaçqınlar yaşayırlar və onların adları nəinki dəftərlərə düşməyib, hətta onlar heç bir tərəfdən və heç kəsdən bir qəpik belə ianət görməyiblər. Demək istəyirəm ki, Qarabağda qaçqın müsəlmanlar 75-dən 90 minə kimi vardılar. Bunların müqabilində erməni qaçqınlarının miqdarı bunların nisfi [yarısı] miqdarında olmamasını da mən şəhadət edirəm.

O zamandan ki, Amerika nümayəndələri Şuşa şəhərinə gəlib burada komitə təşkil etmişlər, heç bir nəfər müsəlman qaçqını bunlardan bir zərrə belə müavinət görməmişlər. Hətta iş bir zaman bu məqama çatmış idi ki, Şuşa erməniləri

---

1. "Qarabağdan": qəzetdə imzasız gedən bu yazını Məhəmməd Sadiq Axundov (Aran) yazmışdır.

şəhərə şayiə buraxmışdılar ki, buraya gələn amerikalılar ancaq Amerikada yaşayan sərvətdar ermənilərin tərəflərindən öz ermənilərinə kömək etmək üçün gəlmiş Amerika erməniləridirlər. Və buna görə də ancaq erməni möhtacları bunlara rücu [müraciət] edə bilirlər. Ermənilərin bu cür müfəttinə [fitnəkar] şayiələrini doğrulandıran bir də bu oldu ki, amerikalılar Şuşaya gələn kimi bir neçə nəfər daşnakların nüfuzu altına düşüb, hər bir işləri onların ixtiyarına keçibdir.

Nümunə üçün deyirəm, amerikalıların idarələrində olan qulluqçular bircə nəfər gürcü xanımından başqa tamamilə ermənilərdən ibarətdirlər. Amerikalılar tərəfindən açılmış bütün xeyriyyələr, sənətxanalar, azarxana [xəstəxana] və lazaretlər, darüləcəzələr [möhtaclər evi] – hamısı erməni hissəsindədir.

Erməni hissəsində amerikalılardan irəli şəhər puluna açılmış gözəl və müzəyyən [bəzəkli] bir azarxana olmaqla bərabər, amerikalılar gələndən sonra genə də ikinci bir azarxana genə də erməni hissəsinə açıldı. Vəhalonki [halbuki] müsəlman hissəsində olan, həm əsgərlərə, həm biçiz [yoxsul] camaata xidmət etməkdə olan ufacıq bir azarxana dəvacatsızlıqdan bağlanmağa məcbur oldu.

Bu keçənlərdə Qarabağda vəqə olan erməni-müsəlman toqquşmasının nəticəsində mütəzərrir olan [zərəər çəkən] Qaybalı kənd əhalisi üçün amerikalılar hər həftə müsəmirələr [konsertlər] tərtib verib ianə cəm edirlər. Qaçqınlarını öz darüləcəzələrində saxlayıb kömək edirlər. Qalmaqaldan sonra amerikalılar general-qubernator vasitəsilə müsəlmanlardan un, buğda alıb erməni qaçqınlarına müavinət göstərdilər. Lakin Qaybalıdan sonra 10-15 Qaybalı kimi müsəlman kəndləri də ermənilər tərəfindən viran edilib, müsəlmanlar da ac-çılpaq qalıb bərrü-biyabanlara düşüblər. Və hətta bir çoxları

da Şuşaya gəlib burada küçələrə düşüblər. Amma nədənsə amerikalılar nə bunların ah-zarlarını eşidir və nə də bunların kəndlərindən qalxan yağın alovlarını gözləri görürlər.

Bunların səbəbi nədir? Bilməyirəm! Ancaq bunu yəqin edirəm ki, Amerika milləti insaniyyət nöqteyi-nəzərindən Əqsayi-Şərqi millətlərinə insaniyyət əllərini uzatdıqları halda erməni, müsəlman, xarici, qeyri-xarici sözlərini heç vaxt öz məramnamələrinə yazmayıblar və yazmazlar. Bu iş mənə və hamısına məlum və aşkardır. Lakin “Şeytan bir gün öz şəklini çirkin bir surətdə bu kağızda gördükdə dedi ki, qələm dər-kəfi-düşmənəst!”¹

10 avqust 1919-cu il, 247-ci nömrə

---

1. “qələm dər kəfi-düşmənəst”: “qələm düşmən əlindədir” (farsca)

AZƏRBAYCANDA

Qarabağdan¹

Bu ayın 12-də Şuşada Qarabağ ermənilərinin ümumi syezdi açılacaqdır. Məlum olduğu üzrə bu yaxında məhəlli-müzakirəyə qoyulacaq məsələlərin ən mühümü Qarabağ, Zəngəzur ermənilərinin Azərbaycan Hökumətini qəbul etmək məsələləri olacaqdır.

Bu məsələ bundan qabaq neçə dəfələrlə başa gəlmiş syezdlərdə də müzakirə olunubdur. Lakin hər dəfə böylə qərar qoyub ki, Qarabağ erməniləri Azərbaycanı tanımaq istəmirlər. Bəhanələri də bu olub ki, guya Qarabağ erməniləri nə Azərbaycanı və nə də Ararat hökumətini tanımayırlar və özləri də köhnə zamanlar kimi, yəni Nikolay əsrində Rusiyada yaşadıkları kimi yaşamaq istəyirlər.

Ermənilərə deyəndə ki: “A balam, o zamanlar keçdi, indi nə Nikolay var, nə də Rusiya. İndi Azərbaycan Hökuməti var. Bəs siz Azərbaycanı qəbul etmədikdə sizin üsuli-idarənz hankıdır?” Ermənilər buna cavab verirlər ki, bəs ki, biz hələ özümüz yaşamaq istəyirik.

Ermənilərin bu tövr politikalarını görəndə ingilis nümayəndəsi Mak-Mosen, general Şattlvort nə qədər ermənilərə və onların yığınlarına nəsihətlər etdilərse də və hətta bir dəfə onlara acıqları tutub Gorus üstünə qoşun göndərmək istədilərse də, “inadlı” ermənilər bunlardan qorxmayıb öz dediklərində davam etdilər.

Bu politikaların hamısını biz bilir və qanırdıq. Erməni syezdlərinin “inadlarını” və bu inadların nə qədər qiyməti olduğunu qarabağlı müsəlmanlar çox gözəlcəsinə anlayırdılar.

---

1. “Qarabağdan”: qəzetdə imzasız gedən bu yazını Məhəmməd Sadiq Axundov (Aran) yazmışdır.

Hamı bunu bilirdi ki, bu syezddə qətnamələr çıxardanlar hamısı daşnaklardır. Bu daşnaklar istəyirlər ki, adət etdikləri politikabazlıqlarını oynasınlar. Onlar Ararat hökumətindən milyonlarca pullar, polkovniklər – nizamnamələr, düsturüləməllər [təlimatlar] alıb burada da syezdlər vasitəsilə müəmmalı qətnamələr çıxartmaqla öz fikirlərini yürütmək istəyirdilər.

Azərbaycan Hökuməti isə hər işdə olduğu kimi Qarabağ məsələsinin də qan tökülməksizin sülh ilə həll edilməsinin tərəfdarı idi. Onun nümayəndəsi olan general-qubernator həmişə çalışırdı ki, ermənilərlə müsəlmanlar arasında qədimdən qalma yavıqlıq [yaxınlıq] və kirvəlikləri yenə də bərdavam olsun [davam etsin]. O bilirdi ki, ermənilərin syezdlərindən çıxarılan qətnamələr ümum ermənilərin rəyləri deyildir.

Azərbaycan Hökuməti bilirdi ki, ermənilərin yüzdə doxsan proşenti [faizi] bunu yəqinən bilib və etiraf edir ki, Zəngəzur və Qarabağın erməni mahalları heç bir vaxt müsəlmansız dolana bilməyəcəklər. Ermənilər Ağdamdan, Yevlaxdan aldıqları və gözlədikləri nəfləri [faydanı] heç vaxt Ararat hökumətindən, İrəvandan gözləyə bilməyəcəklər.

Ermənilər yəqin bilirlər ki, Zəngəzur və Qarabağ erməniləri öz başlarına qalarlarsa, ilin dördədən bir vaxtını öz çörəkləri ilə dolana bilməzlər və İrəvan hökuməti də onlara beş girvənkə belə çörək verməyə qadir deyildir.

Həmçinin ermənilər bunu da etiraf edirlər ki, ermənistan müsəlmanıstandan ayrılıb,¹ özləri öz başlarına dolanmaq

---

1. "ermənistan müsəlmanıstandan ayrılıb": "ermənistan" sözüylə Qarabağda ermənilərin, "müsəlmanıstan" sözüylə isə Azərbaycanlıların çoxluqda olduqları yerlər nəzərdə tutulur.

istəsələr, maddi və iqtisadi cəhətlərdən həyat keçirməyə müqtədir olmayacaqlar. Çünki Qarabağ erməniləri ilə müsəlmanların həyati-iqtisadi və maddiləri biri-birləri ilə belə qarışıb, biri-birindən belə asılıdır ki, bu iki ünsür heç vaxt biri-birindən ayrı uzun bir müddət keçinə bilməyəcəklər.

Həmin bu fikirlə Qarabağ hökuməti var qüvvəsi ilə ermənilərin zülüm və azarlarından tənqə, bizara gəlmiş müsəlmanları ümumi çıxışdan saxlayırdı. Amma bu tərəfdən ermənilərin xəyanətkarənə hərəkətləri, ötedə-bəridə müsəlmanlara hücumları, qətl-qarətləri bir dərəcəyə çatmışdı ki, axırda Şuşa şəhərinin içində əsgərlərin üstünə gəlib onları tərsiləh etmək kimi cəsərət peyda etmiş idilər.

Bu sayaq ağıl və idraksız hərəkətlərin axırı buraya müncər oldu [bununla nəticələndi] ki, yüzlərcə evlər yanıb talan olundu və minlərcə uşaqlar, övrətlər yetim qalıb göz yaşları axıtdı. Zülüm, əziyyət hər iki tərəfin xalqına toxundu. Əsl həqiqi millət və camaat zərəridə oldu.

İndi həman syezdlərin “qəhrəmanlarından” soruşulur ki, bu bədbəxtliklər, bu faciələr kimə və nəyə lazım idi? Bu göz yaşlarına, ah-nalələrə kimlərin ehtiyacı var idi? Əvvəlinci faciənin nəticəsində təkçə Qayıbalı kənd camaatı fələkzədə oldusa, dərhal onlara general-qubernator kömək əlini uzadıb onlara pərəstarlıq [himayədarlıq] etdi.

Amma onun dalısınca Zəngəzurda onlarca müsəlman kəndləri yəğmə edilib evlər dağıldı. Minlərcə müsəlmanlar xanimanı qarət edilib özləri darmadağın oldular. Amma o qaçqınların heç bir nəfərinə də bu günə kimi bir qəpiklik belə ianət edən yoxdur.

Politika işlədən, fitnəçilik edən birisi olur, amma zərər çəkən, evsiz, əmlaksız qalan yazıq, fəqir əhali olur. Bəla çəkən,

xəsarət görənlər o adamlar olur ki, onlar nə Araratı və nə də başqa bir kənardan gəlmə adamları tanımayırlar və tanımaq da istəməyirlər. Onlar ancaq onu bilirlər ki, çörəkləri qurtaranda Ağdam bazarına gəlirlər, başqa mayehtacları [ehtiyac şeyləri, ehtiyac malları] da qurtaranda Yevlax stansiyası vasitəsilə öz mayehtaclarını gətirdirlər.

Bu ayın 12-də genə də syezdlər olacaqdır. Lakin bu dəfə gərək erməni camaatı özü öz fikrinə qalsın. Dəxi xəlvətdə şir, meydanda tülkü olan “qəhrəmanların” yağlı dillərinə aldanıb onları öz aralarına buraxmasınlar. Bu dəfə gərək əsl həqiqi erməni camaatı bunu bilsinlər ki, bu “qəhrəmanlar” ancaq dil pəhləvanıdırlar. Onlar söz danışmaqdan, qətnamələr yazmaqdan başqa heç bir işə qadir deyillər. Onların ləqəblər [ən azı] bir həftə erməni mahallarına çörək verməyə də təvanası [gücü] yoxdur.

17 avqust 1919-cu il, 253-cü nömrə

AZƏRBAYCANDA

Qarabağ məsələsinin həlli

Yenə də bir qələbə; yenə də Azərbaycan Cümhuriyyəti üsuli-idarəsinin ən həqiqi, səmimi, demokratik üsulu üzrə tərtib tapmasına yeni bir nümunə və sübut.

Lənkəranda qan tökməksizin Azərbaycan Hökuməti tərəfindən Lənkəran avantürasının xətm edilməsindən sonra, Qarabağın da erməni məsələsinin sülhlə nəticəpəzir olması bizim üçün və bizim diplomasi şan və yüksəkliyimiz üçün böyük bir qələbədir.

Keçən məqaləmdə və həmçinin xüsusi teleqrafımda gös-tərdiyim kimi, Şuşakənddə¹ təşkil edilmiş yeddinci erməni ictiması [yığıncağı] bu dəfə məsələyə bir az geniş nəzərlə baxıb, daha doğrusu ermənilərə verilən firib [aldadıcı] və xainanə vədələrin puç və biməna olduqlarını anlayıb, səkkiz gün sərəsər Qarabağ general-qubernatoru [Xosrov bəy] Sultano-vun təkliflərini müzakirə edəndən sonra qərar qoyulmuşdu ki, Qarabağda olan ermənilərin Azərbaycan Hökumətini qəbul etmək məsələsi əsasən qəbul edilsin.

Məsələ əsasən qəbul edildikdən sonra yığın tərəfindən qubernatorun hüzuruna xüsusi bir heyəti-mürəxxəsə [nümayəndə heyəti] gəlib Qarabağ camaatı üçün ən mühüm və lazım olan məsələnin həlli barəsində müzakirətdə bulundu. Danışq ayın 16-dan başlanıb iki gün tamam davam etdi. Heyəti-mürəxxəsədən əlavə, Şuşa şəhərinin heyəti-ruhaniyyəsi də, o cümlədən yepiskop Vağan və baş keşiş Ter-Xambapet İsgəndərov² və sairləri də müzakirətdə iştirak edirdilər.

---

1. Şuşakənd (yaxud Şuşikənd): Xocalı rayonunun kəndi.

2. İsgəndərov, Ter-Xambapet: Şuşada baş keşiş olmuşdur.

Ayın 18-də general-qubernatorun səvabdidi [razılığı] ilə böylə bir layihə tərtib verildi:

1. Şu zeyldəki [aşağıdakı] etilaf [razılıq] hər iki tərəfcə müvəqqəti olaraq qəbul edilir. Məsələ Sülh Konfransı tərəfindən həll edilərkən, Konfransın qətnaməsi tərəfeyn [hər iki tərəf] üçün məcburidir.

2. Qarabağın Şuşa, Cavanşir və Cəbrayıl uyezdlərinin dağ mahallarında, yeni erməni əhalisi olan (Dizaq, Vərəndə, Xaçın və Carabert)¹ mahalları özlərini Azərbaycan Cümhuriyyətində müvəqqəti olaraq hesab edirlər.

3. Şuşa, Cəbrayıl və Cavanşir uyezdləri xüsusi general-qubernator təhti-idarəsində [idarəsi altında] qalib da erməni mahallarında ermənilərdən hakimlər təyin olurlar. Əqəliyyətin [azlığın] hüququnu mühafizə etmək şərti ilə.

4. Qarabağ general-qubernatoru indində bir xüsusi şura təşkil ediləcəkdir ki, bu şura 6 kişidən – 3 erməni, 3 müsəlmandan ibarət olacaqdır.

5. Şuranın erməni əzaları [üzvləri]² erməni ictiması tərəfindən intixab edilib [seçilib] sonra təyin olunacaqlar.

6. Beynəlmiləl əhəmiyyəti olan məsələlər hamısı qabaqca Şurada müzakirə ediləcəkdir.

7. Şuranın üçdən bir hissəsinin general-qubernatorluq dairəsində yeni işlərin, məsələlərin müzakirəsi barəsində təşəbbüsatda bulunmaq ixtiyarı vardır.

8. Şuranın ixtiyarı var ki, general-qubernatorluq dairəsində olan hökumət idarələrində məhəlli [yerli] hökumətin işlərinə qarışmamaq şərti ilə təftiş etsin.

---

1. Carabert: bax. Çiləbört.

Çiləbört: Qarabağın mahalı.

2. “Şuranın erməni əzaları”: qəzetdə “əzaları” yerinə “ünsürləri” getmişdir.

9. General-qubernatora mülkiyyə işlərinə baxmaq üçün bir də mülkiyyə müavini təyin olunur. Bu müavin erməni olmalıdır.

10. General-qubernator müavini vəzifəsini tanımaq üçün Azərbaycan Hökumətinə iki namizəd təklif olunur. Bunların biri təyin olunur.

11. Qarabağ erməniləri mədəni muxtariyyət hüququ alırlar.

12. Qarabağ ermənilərinin mədəni muxtariyyət hüququ Erməni Milli Komitəsi tərəfindən məhfuz olunur [qorunur]. Milli Komitə Qarabağ Erməni Syezdi¹ tərəfindən intixab olunur.

13. Azərbaycan Cümhuriyyəti Hökuməti Erməni Milli Komitəsinin işlərini özünün erməni vəkilləri vasitəsilə təftiş edir.

14. Qüvveyi-hərbiyyə, sülh zamanı miqdarında Xankəndində və Şuşada iqamət edəcəkdir [yerləşəcək].

15. Qüvveyi-əsgəriyyə Cəbrayıl, Şuşa və Cavanşir uyezdlərinin dağ hissələrindən, yəni erməni mahallarından keçdikləri zaman gərək Şuranın üçdən iki hissəsinin rızası ilə olsun.

16. Siyasi əqidəsindən heç kəs, həm məhkəmə və həm də hökumət tərəfindən məsuliyyətə alınmayacaqdır.

17. Siyasi əqidəsi münasibətilə buradan qaçmağa məcbur olan ermənilər öz yerlərinə övdət edirlər [qayıdırlar].

18. Qarabağda ermənilərin və müsəlmanların tərksilah edilmək məsələləri Qarabağ işi Sülh Konfransında müzakirə edilənə kimi təxirə düşür.

Qeyd: Çün tərksilah edilmək məsələsi ümumi Azərbaycan da elan edilmişdir, buna görə də, ancaq tərksilah edilmənin sakit edilməsi barəsində sərəncamda bulunmalıdır.

---

1. Qarabağ Erməni Qurultayı

19. Azərbaycan Hökuməti maddi və mənəvi cəhətinə dağıdılmış erməni və müsəlman kəndlərinin təmirinə müavinət etməlidir.

20. Beynəlmiləl əlaqələri düzəltməkdən ötrü Şura tərəfindən mütəmadiyən qarışıq erməni-müsəlman iclasları dəvət olunur.

21. Hürriyyəti-kəlam, ittifaq və mətbuat [söz, ittifaq və mətbuat azadlığı] elan edilir. İctimalar [yığıncaqlar] isə Azərbaycanın idareyi-örfiyyəyi-əsgəriyyə [fövqəladə hərbi rejim] altında elan edildiyi üçün ancaq hökumət tərəfindən olmalıdır.

22. Hökumət qulluqçularının və kənarların təqsirləri ancaq məhkəmə vasitəsilə təftiş və tənbeh edilir. Fəqət, 11 iyunda 1919-cu ildə Məmləkət Mühafizəsi Komitəsi göstərdiyi ittifaqlar [hallar] istisnadır.

23. Bu vaxtadək ittifaq düşən beynəlmiləl toqquşmalarda iştirak etmək üçün heç kəs məsuliyyətə alınmayıb.

24. 7-ci erməni ictiması Parlamana üzvlər intixab edir.

25. Bu sülhnamə 7-ci erməni ictiması təsdiq etdiyi zəmandan qəbul edilir.

26. Bu etilafnamə hər bir halda idareyi-örfiyyə [fövqəladə rejim] vaxtında da öz qüvvəsində qalacaqdır.

Bu layihə yazıldıqdan sonra ayın 19-da heyəti-mürəxxəsə dübarə Şuşakəndə gedib layihəni ictimaya bəyan etdilər. Hərman axşam ictimadan məktub alındı ki, layihə ictima tərəfindən yekdil, yekcəhət qəbul edilir.

Bu zaman şəhərin həm erməni, həm müsəlman hissələrində böyük şadlıq və bayram gününün yavuqlaşması müşahidə edilməyə başladı. Küçələr təmizlənilib, balkonlar, evlər zinətlənilib, camaat dəstə-dəstə gəzinib, biri-birilərini təbrik

edib öpüşürdülər. Orada-burada zurnalar çalılıb oynayırdılar. General-qubernatorun evinin qabağı xalq ilə dolub, camaat qubernatoru təbrik edirdi. Biri-birilərinə rast gələn erməni və müsəlmanlar “Allaha şükür ki, iki qardaş genə birləşdi” deyə öpüşüb qucaqlaşırıdılar.

(yenə var)

*Məhəmməd Sadiq
28 avqust 1919-cu il, 262-ci nömrə*

AZƏRBAYCANDA

Qarabağda¹

(müxbirimizdən)

(məbəd {davamı})

General-qubernator tərəfindən ayın 20-si bayram edildi. Küçələr xalı, gəbələrle bəzənib, qarabağlıların ümumi bayramları yavuqlaşması hər yerdə hiss edilirdi.

Sabahı günü səhər tezdən erməni zurnaçı dəstələri böyük izdihamlı müsəlman bazarına və meydana çıxıb ermənilər oynaya-oynaya şadlıq edirdilər. Bir neçə meydançalarda musiqi dəstələri də durub çalınırdılar. Şəhərdə izdiham, kəsət [çoxluq, qələbəlik], gediş-gəliş öylə bir tərzdə idi ki, Qarabağ heç bir bayramı böylə şənliklə keçirməmişdi.

Saat 9-da qubernatorun evinin qabağı camaatla dolmuşdu. Qubernator idarəsinə gəldiyi zaman camaat "Afərin, afərin, çox yaşa" sədası ilə onu istiqbal etdilər [qarşıladılar]. Bu arada şəhərin əyan-əşrafı idarəxanaya cəm olub heyəti-mürəxxəsəni [nümayəndə heyətini] gözləyirdilər. Saat 11 rədlərində camaatın böyük "Sağ olsun qonşularımız, yaşasın qubernatorumuz!" sədaları ilə 20 kişidən ibarət olan erməni heyəti idarəyə gəldilər.

Məclisi genə qubernator cənabları öz nitqi ilə açdı. Sonra camaat namından bir deklarasiya tərtib verdiyini elan edib, heyəti-mürəxxəsənin sədrinə verdi.

Heyəti-mürəxxəsənin və həmçinin Yeddinci erməni ictimasının [yığıncağının] sədri İonesyan deklarasiyanı oxuyub, sonra heyəti-mürəxxəsənin ictima tərəfindən aldığı

---

1. "Qarabağda": qəzetdə imzasız gedən bu yazı, 28 avqust 1919-cu il tarixli 262-ci nömrədəki "Qarabağ məsələsinin həlli" adlı yazının davamıdır və Məhəmməd Sadiq Axundzadə (Aran) tərəfindən qələmə alınmışdır.

mandatı qubernatora təqdim etdikdən sonra sülhnamənin rəsmi surətdə imza edilməsini axşamkı iclasa qoyub, indilik küçələrdə on minlərlə cəm olub nigaran qalan camaatı təbrik üçün rəsmi nümayişə qərar qoydular. Bunun üçün general-qubernator öz məyyəti və heyəti-mürəxxəsə və sair əyan-əşraf idarədən çıxıb Hürriyyət meydanına gəldilər.

Hürriyyət meydanında qoşun dəstəsi kamali-nizam və qayda ilə durub nümayişçiləri musiqi dəstəsi Azərbaycan marşı ilə istiqbal etdi [qarşıladı]. Qubernator həzrətləri salam deyib cavabını alandan sonra ümum əsgərlərə bir müxtəsər xitabda bulunub, bundan sonra hamı vətəndaşlar bir qardaş olub, hamının hüququ hökumət qarşısında müsavi olub və heç bir cəhətlə heç kəsə zülüm, sitəm olmayacağını bildirdi. Axırda “Yaşasın Azərbaycan Hökuməti, yaşasın Heyəti-vükəla” sözləri ilə nitq tamam oldu.

Böyük küçələr izdihamla o qədər məmlu [dolu] idi ki, hətta yol ilə getmək mümkün olmadığından erməni hissəsinə gədənlər aşağı küçə ilə getməyə məcbur oldular. Qabaqca qoşun hissəsi və sonra heyət erməni hissəsində Realnı məktəbinin qabağındakı meydançaya gəldilər. Burada kürsü qoyulub meydanın bir tərəfi qoşun və sair yerləri də əhali ilə tutulub, böyük bir cəlal ilə qabaqda heyəti-ruhani, qubernator, heyəti-mürəxxəsə və sair əyan-əşraf olduqları halda nitqlər başlandı.

Qabaqca Yeddinci erməni ictimasının sədri İonesyan rusca bir nitq irad etdi [nitq söylədi]. Məzkur [adı çəkilən şəxs], böyük Avropa müharibəsindən sonra yer üzündə nə tövr inqilablar olduğunu və bu inqilabların nəticəsi olaraq nə qədər bədbəxtliklər, xarabalıqlar, zülmələr olduğunu təzkarla [yada salmaqla], Qarabağın bu günə kimi binnisbə [nisbətən] salamat qaldığını göstərdi və Qarabağ məsələsinin

Sülh Konfransında həll ediləcəyi cəhətlə, erməni və müsəlman arasında olan ixtilafın bilüzum [lazımsız] olduğunu və bu cəhətlə də Yeddinci syezdin rəyinə görə, Qarabağ ermənilərinin Sülh Konfransına kimi Azərbaycan təbəiyyətini [vətəndaşlığını] qəbul etməsini izhar etdi.

İoanesyanın nitqi böyük şad alqışı ilə qurtardı.

Sonra qubernator divanxanası kargüzarı Mirzə Məhəmməd həsən Mirzəcamalov türkcə bir nitq irad edərək əyyamı-qədimdən bu Qarabağda müsəlmanlarla ermənilərin qonşuluqlarını və hətta nücəba [əsilzadələr] arasında ermənilərlə müsəlmanların biri-birilərinə qohum və qardaş olmalarını göstərüb, hər iki milləti dostluğa və birliyə çağırırdı.

Bədəhu [ondan sonra], ermənilərin baş rəisi-ruhaniləri Vağan ermənicə bir nitq irad etdi. Hər iki milləti sülh və müsəlimətlə yaşamağa dəvət edib dedi k:

“Bizim bu Qarabağa Rusiya da gəlmişdi. O getdi, yerinə türklər gəldi. Onlardan sonra ingilislər gəldi. Onlar getdi, deyirlər ki, italyanlar gələcək. Bəlkə onlar da gəlsinlər, lakin bunu hamımız görüb, bilib anlamışıq, bu gəlmələrin heç birisi bizə bir yaxşılıq, istirahət, insancasına yaşayış vermədilər və verə də bilməzlər. Bizim Qarabağda həmişə ermənilərə müsəlmanlar və müsəlmanlara da ermənilər lazımdırlar. Biz gərək hər ikimiz biri-birimizə bel bağlayıb yaşayaq. Bizə öz hökumətimiz lazımdır. Özümüzdən tikilmə hökumət Azərbaycandır. Ona görə də, yaşasın Azərbaycan!”

Sonra Ticarət və Sənaye və Ərzaq Nəzarətinin Qarabağ vəkili Məhəmməd Sadiq Axundov kürsiyi-xitabətə çıxıb böylə bir nitq irad etdi. İnqilabadək ermənilərlə türklər arasında olan ixtilaf və müsadimələr [toqquşmalar] həmişə “Allah şeytana lənət eylesin!” deyə şeytana isnad verildiyini, indi isə köhnə

şeytan arada yox ikən, yenə də şeytənət [şeytanlıq] davam etdiyini qeydlə, erməni və müsəlmanlara kitabən deyir ki:

“Bu şeytanları aramızdan çıxardınız! Onların fitnələrinə uymayınız! Onlara lənət və nifrət ediniz! Yaşasın erməni-müsəlman qardaşlığı! Yaşasın Azərbaycan Hökuməti! yaşasın Qarabağda müsavat fikri və əqidəsi və yaşasın Qarabağ hakimi general-qubernator!..”

Axundovun bu nitqindən sonra qubernator cənabları rusca bir nitq irad edərək, Azərbaycanın və hökumət kişilərinin həmişə sülh-səlah ilə cümlə Azərbaycan dairəsindəki millətlərin müsaviyyül-hüquq olmaq üzrə yaşamalarını arzu etməsini göstərərək, ermənilərlə müsəlmanların Qarabağda həm maddi-mənəvi və həm də siyasi nöqteyi-nəzərlərdən bərabərlikdə yaşamağa məcbur olmalarını göstərərək, axırda “Yaşasın Azərbaycan!” kəlməsi ilə nitqini tamam etdi.

Bədəhu elan edildi ki, Yay Klubuna nahara dəvət edilmiş həzərat nahara buyuracaqlar. Heyəti-mürəxxəsə və sairləri kluba buyurdular. Naharda 200-dən ziyadə əhali nümayəndələri var idi. Yenə də, həmçinin qərarla nitqlər irad edilib, Azərbaycan Cümhuriyyəti sağlığına, erməni-müsəlman qardaşlığı və qubernator cənabları sağlığına badələr içilib, ümumi bir şadlıq edildi.

Axşam saat 6-ya kimi nahar davam edib ümumi təbriklərlə məclis tamam oldu.

29 avqust 1919-cu il, 263-cü nömrə

AZƏRBAYCAN MƏCLİSİ-MƏBUSANINDA

Sədr: Hökumətə bir sual varid olduğunu bildiriyor və sual oxuyor:

“Son günlərdə Azərbaycan Ermənistan arasında hüsulə gəlmiş etilaf və mütarikəyə baxmayaraq, Zəngəzurda erməni nizamiləri müsəlman köylərini dağıdıb əhalisini qətlə etməkdədirlər. Bugünkü teleqrafa binaən axıncı dəfə olaraq ermənilər hücum edib Zəngəzuru bir kərəlik təxliyə etmək istiyorlar. Bu xüsusda hökumətin məlumatı varmıdır. Var isə nə kimi tədbirlər ittixaz etdigini bilmək istiyoruz.

İmzalar: Əhməd Həmdi Qaraağzadə, Sadiq Axundzadə, Əsədulla Əhmədov, Ağa Aşurov, Mehdi bəy Hacıbababəyov.

Mirzə Sadiq Axundzadə Zəngəzur hadisatından məlumat veriyor. Son zamanlar Ermənistanla Azərbaycan ricali-dövləti arasında Zəngəzurda qan tökülməmək üçün Zəngəzur məsələsinin sülh təriqilə həll edilməsinə qərar verildiyinə işarə ediyor. Əlavə ediyor ki, hamı bilirdi ki, bu mütarikəyə tərəfi-müqabil əməl etməyəcəkdir. Bir neçə vəqtin mütarikəsindən istifadə edərək bir neçə həftə içərisində ermənilər 39 para kəndlərimizi dağıtdılar, imdi Naxçıvandan gələnlər diyorlar ki, Zəngəzurdakı atışmaların top tufənglərin səsi Naxçıvanda eşidilir. Bu minval ilə ermənilər neçə minlər ilə müsəlman qardaşlarımızı qırırlar. Bu əhvalat hamıya məlumdur.

Natiq Qarabağda Qaybalı nam erməni kəndinin dağılmasından dolayı Parlamanda olan müzakirələrə tövcihi-kəlam edərək diyor: İmdi bən insaniyyət naminə bu kürsüdən çıxıb dünyanı tir-tir titrədən və 14 evdən ibarət olan Qaybalı kəndinin dağılması üçün bar-bar bağırarlardan bən soruşuram. Şimdi 39 kənd dağıdıldığı halda nə üçün onlar danışmıyorlar.

Natiq əlavə ediyor ki, kağızlar ilə protesto etmək vaxtı keçmişdir. Bu saat qan tökülür, xanımanlar dağılır. Bu məsələ Qarabağ məsələsidir. Bir çox yerlər mühasirəyə altındadır. Buyurunuz Zəngəzurdan gələn teleqrafı sizə oxuyum (Teleqrafı oxuyur və teleqrafda Zəngəzurdakı dəhşətlər təsvir edilir. Xəlf imdad istiyor.).

Natiq aldığı kağız və məktubdan bəhs ediyor. Orada olan ermənilərin əksəri qarabağlı və İran erməniləri olduğunu söylüyor. Əlavə ediyor ki, Qarabağ erməniləri bizə təslim olduqları halda bizim kəndlərimizi dağıdıyorlar. Biz onlara muxtariyyət verdik, hökumət onlara ixtiyar verdi. Onların məktəblərinə milyonlar ilə paralar sərf edildi. Fəqət bunların müqabilində onlar bizim kəndlərimizi dağıdıyorlar.

Natiq planın qarşısını almaq üçün ciddi tədbirlər görülməsini tələb ediyor. Sözü nü bu cümlələrlə tamam ediyor: Bən cəməət nümayəndəsi olduğum üçün buna sovuq qan ilə baxa bilmərəm. Bən bilmək istərim ki, bu əhvalat hökumətə məlummudur və məlum isə nə kibi tədbirlər görmüşdür.

15 fevral 1920-ci il, 32-ci nömrə

**Mühacirət dövründə
nəşr etdiyi məqalələr**

İSTİQLAL MÜBARİZƏSİNƏ AİD BİR HADİSƏ (XATİRƏ DƏFTƏRİNDƏN BİR YARPAQ)

Qızıl istilaçıların ölüm tələsi Çekadan ay yarım əvvəl güclənilas ola bilmişdik. Aylarla davam edən işgəncələr hamımızı yarımcan etmişdi. 7 oktyabr 1923-cü il cümə günü idi. O gün bir az gəzmək məqsədilə sahildəki bağa getdim. İlk rastlaşdığım adam fəlakət yoldaşlarımdan Əbdülvahab idi. Aylarca bir-birimizdən məcburən ayrı düşdüyümüz üçün məni görənkimi boynuma sarıldı. Bir neçə dəqiqə bu halda saxlayaraq dərin nəfəs aldıqdan sonra hıçqıraraq məni buraxdı və iki addım geri çəkilərək gözlərinin yaşını göstərməmək üçün başını çevirdi. O anda hiss etdiklərimi bir neçə sözlə ifadə etməkdə qələmim acizdir. .. Mütəəssir olduğumu görərək göz yaşını sildi. Gülər üzlə qoluma girdi: “Gəl, bu gün bizə gedək” – dedi. Və məndən cavab gözləmədən evlərinə doğru getməyə başladıq.

Şərq üsulu ilə hazırlanmış bir otaq... Küncə qoyulmuş kiçik bir masanın kənarında qarşı-qarşıya oturdum və bir neçə dəqiqə bir-birimizi diqqətlə süzdükdən sonra yoldaşım gülməyə başladı: “Keçmiş olsun, çox işgəncələr çəkdin, elə deyilmi?” – dedi. Mən: “Sizlər də eyni işgəncələrə düşər olmadınız mı?” – dedim.

İkimiz də başımıza gələnləri nəql etmək üçün tələsirdik. “Bu da bir imtahandır” – dedim. O uzun bir qəh-qəhədən sonra – “Hələ Çekadakı Müsavat klubundan danışmırsan?” – dedi. Və davam edərək – “Çekada son günlərdə bütün işgəncə və inkvizisiya qanunlarını tətbiq etdikdən sonra cəlladlar bizdən heç bir sirr ala bilməyəcəkləri qənaətinə gəldiklərdən bizi ayrı-ayrı zirzəmilərdən çıxararaq geniş, ancaq qaranlıq bir zirzəmiyə doldurdular. Burada yalnız sən yox idin...

Hamımız səni axtarırdıq... Sənə görə narahat idik. Görəsən, sənə nə etdilər deyə düşünürdük. Yoldaşlar qovuşduqdan sonra bütün iztirablar unuduldu... Bu ölüm anında da yenə özümüzü deyil, yalnız məfkurəmizi düşünürdük. Gecə polis məntəqələrinin təhdidinə rəğmən, bu qaranlıq, rütubətli zindanda səs-küylü bir əyləncə təşkil etdik. Hey güldük, əyləndik, sabaha qədər yatmadıq. Səhər tezdən bir kağız parçası üzərinə karandaşla aydın xətlə “Müsavət klubu” yazdıq, qapının üstünə asdıq.

Erkən yoxlamaya gələn məmur bağıra-bağıra bu sözləri deyirdi: “Belə təkəbbürlülük içinizdəki məhkum olmayanları da məhv edəcəkdir!” Onun bu sözlərini yoldaşlar qəhqəhə ilə qarşıladılar. O, təəccübləndi. Lövhəni belə çıxarmadan çıxıb getdi...

Söhbət çox şirin və maraqlı idi... Saat 4 olduğunu heç hiss etməmişdik. Yoldaşım söhbətini yarımcıq saxlayaraq yemək otağına dəvət etdi. İkimiz idik. Həm yeyir, həm də danışırdıq. Yoldaşım – “Danış görək, sənın başına nələr gəldi?” – dedi. Mən məhbus olduğum müddətdə yoldaşlarımdan təcrid edilərək qollarımda zəncir Tiflisdən Bakıya və Bakıdan Tiflisə göndərildiyimi və əlaqələrimin kəsildiyini; cərəyan edən hadisələrdən tamamilə xəbərsiz olduğumu qısaca anladırıdım ki, birdən qapı açıldı; yoldaşımın kiçik qardaşı həyəcanla, kəkələyərək – “Komissar, komissar!” – deyə bildi. Yazıq uşaq əvvəllər qardaşı ilə bərabər həbs olunduğu üçün bu dəfə də evlərində qəflətən komissarı gördükdə çox qorxmışdu... Yoldaşım dərhal çölə çıxdı. Bir az sonra Üçüncü Məclis Dairəsi müdiri Mamıdovla (Məhəmmədovla) bərabər gəldi. Ardınca, vəziyyət almış altı nəfər süvari papaqlı rus soldatları əllərində süngü daxil oldular. Dağdan gəlmiş bir quldur kimi üst-başımızı

axtararaq ciblərimizdə olan pul və digər nə varsa, hamısını aldıqdan sonra komissar masanın üstündəki plov boşqabına hücum edərək tez-tələsik yeməyə başladı. Ayaq üstdə həm yeyir, həm də axtarış aparılmasını əmr edirdi. Bir-iki həmlədə acmış qurd kimi boşqabı silib-süpürdükdən sonra bizə baxaraq – “Nə üçün bu millətin evini yıxırsız? Biz də sizin kimi firqəçiyik; baxın, necə çalışırıq? Fikrinizdən daşının, ay bala!” – dedi. Yarıtdəhdid, yarıdanlama ilə söylədiyi bu sözlərdən bu axmaq hərifin yalnız arxasındakı süngülü soldatlara istinadən “biz də firqəçiyik” demək cəsarəti münasibət və hərəkətlərindən anlaşılırdı. Qarşısındakı həmsöhbətlərinin nə dərəcədə ülvə və müqəddəs bir məfkurə sahibi olduqları; bu fikir və qüvvətin nə qədər dərin kök saldığını az-çox təqdir etmiş olacaq ki, arxasındakı “sədaqətli” rus süngüləri ilə bərabər özünü bizimlə müqayisə edirdi... Biz heyrətlə bir-birimizə baxırdıq. Günün günorta çağı basqın etmələrinə heç bir məna verə bilmirdik. Ev basmaq onlarda, adətən, bir qanun halını almışsa da, ancaq bunu gecələr icra edirdilər. İndi bu hal bizim üçün anlaşılmaz bir müəmma idi... Axtarış iki-üç saat davam etdi. Süngü ilə divarları deşdilər, çarpayıları, döşəmələri qırdılar. Nəhayət, bir şey tapmayaraq bizi arabalarda Spaçki küçəsində üçüncü milis bölməsinə apardılar. Burada xalq kütləsi sıx toplanmışdı. Xalqın arasından bizi bölmənin “gizli otağ”ına apardılar. Arxamızdan biri qışqırdı: “Saxta pul düzəldənlər, nəhayət, tutuldular!” Bu sözdən sonra biz yenə heyrətlə bir-birimizə baxdıq. Zira, bizim saxta pul məşinimizin olmadığını bilir və bu, əslən və əsasən böhtan bizim üçün heyrət ediləcək bir şey idi...

Yoldaşımı dərhal zirzəmiyə saldılar. Mənim “xəstəliy”im köməyimə çatdı... Məni həyətdə stolda oturdaraq qarşıma

süngülü bir soldat dikdilər. Bir az sonra çöldə avtomobil və maşın səsi eşidildi. İçəriyə mülki və rəsmi geyimli, əllərinə tapança Çeka məmurları daxil oldular. Zirzəminin qapıları açıldı. Düşərgələrə sürgün edilənlərdən – Qurban Musazadə, Ağa Səlim Rəhimli və Əbdülvahab yoldaşları süngülü soldatlar təqib edərək bir-bir küçəyə çıxardılar. Bunların arxasınca məni də sürüklədilər. Təhqir və istehza ilə bizi yük maşınlarına mindirdilər. İyirmi soldat və bir neçə çekist süngüləri çiyinlərində bizi yönləndirərək yola salırdılar. Bakının məşhur küçələrini gəzdirərək bizi “ibrət” üçün çox böyük səs-küylə Çekaya aparırdılar. Qarşımıza çıxanlara “yerində dur!”, “tərpənmə” deyərək qışqırırdılar. Zavallı xalq da təəccüblənmiş, dərin bir heyrət və kədərlə bizə baxır, yalnız nəzərləri ilə bizi izləyirdilər. Çekada üstümüzü, ciblərimizi bir dəfə də diqqətlə yoxladıqdan sonra bizləri ayıraraq qaranlıq zirzəmilərə atdılar. Süngülü soldatlar bizi zirzəmilərə apararkən arxadan komandan cəhənnəm mələyi Malik kimi qalın və sərt səsle bağırırdı: “Zirzəmilərə su buraxın! Bu həriflərin paltarlarını soyundurun; sabaha qədər qalsınlar ki, ağılları başlarına gəlsin!”

* * *

Avropa vaxtı ilə gecə saat on iki idi. Cəld zirzəminin qapısı açıldı, əlindəki elektrik fənərini mənə tərəf uzatdı, başdan ayağa məni süzdükdən sonra hər zamankı kimi “Tələs, ölüm tələsinə!” dedi. Mən öz-özümə “bəli, yenə işgəncəyə” dedim...

Üç süngülü soldat məni təqib edir, dolambaqlı pilləklərlə yuxarı mərtəbələrə aparırdılar. Dördüncü mərtəbədə koridorda bir az gözlədikdən sonra qapı açıldı. Komandir qaşqabağını tökərək ciddi bir vəziyyət alıb qarşımda durdu və bağıraraq – “Gir!” – dedi. Mən – “Oldu!” deyərək açıq qapıdan çəliklə içəriyə daxil oldum.

Qızıl “Füqərə hökuməti”nin bu cəlladxana rəisinin otağı həqiqətən də qızıl qan rəngində bəzənmişdi: masaların örtükləri qırmızı, yaylı oturmaqlar qırmızı çuxalarla örtülmüş, divarlara qırmızı divar kağızları vurulmuş, vəzir kürsüsünün arxasında da zülm və zülmət əsəri qanlı parçalardan hazırlanmış böyük bir qırmızı bayraq asılmışdı. Küncdəki masa üzərində bir yığın qəzetlər... Üç-dörd adam onları vərəqləyirdi. Beş-on dəqiqə ayaq üstə gözlədikdən sonra onlardan biri – uca boylu, gözündə eynək, belində böyük kaması ilə cəld mənə doğru gələrək – “De görüm. Həbsdən azad olduqdan sonra bu qısa müddət ərzində qəzetin neçə nömrəsini nəşr etmisiz!?” – deyərək bağırırdı. Bu, məşhur cəllad Bağirov idi. Mən təmkinlə – “Altı aydır xəstəyəm, qəzet filan oxumuram” – dedim. Bu cavabımdan hərif çox əsəbiləşərək əlini salladı və “Sizlərə mərhəmət günahdır. Dünən həbsdən çıxdınız, bu gün yenə gizli nəşrlərinizə davam edirsiniz. Siz məgər Çekanın qızıl güllələrindən qorxmursunuz? Artıq sizlərə qurtuluş yoxdur!..” – dedi. Mən israr etdim: “Həbsdən yeni çıxmışam, qəzet oxumuram. Xəstəyəm. Nədən bəhs etdiyinizi də anlamıram” – dedim. Bundan sonra digər yoldaşı masa üzərindəki qəzetlərdən bir dəstə götürərək gözləri hədəqəşindən çıxmış halda üstümə gəldi və “Budur, *İstiqlal* qəzetini deyirik, anladınmı?” – deyərəkən yoldaşı – “Yavaş de, çöldən eşidilməsin” – dedi.

Doğrusu, o dəqiqə vücudum sarsıldı. Gözlərim qaraldı. Az qala, yıxılacaqdım. “Nə üçün” soruşsanız... Dörd ildən bəri əfkarımızın yeganə nəşr vasitəsi olan “İstiqlal” qəzetinin gizli mətbəəsinin üzə çıxdığını o dəqiqə anlamışdım. Bu dörd il ərzində bolşevikləri yerlə bir edən bu qəzetin harada nəşr olunduğunu tapa bilməmişdilər. Çəkdikləri zəhmət hədəf getmişdi. Hətta ilk həbsləri həyata keçirdikləri zaman Bakını bu mətbəə üçün alt-üst etdilərse də, əllərinə bir şey keçmədi. Qısacası, indi

tapmışdılar. Gündüz vaxtı etdikləri basqınlar da bunun nəticəsi imiş. “Saxta pul” da, sən demə, bu “İstiqlal” qəzeti imiş...

Ertəsi gün “İstiqlal” qəzeti Çeka divarlarını yararaq şəhərdə bir bomba kimi partladı. Xalq bu “saxta pul”u bir daha doya-doya oxudu. İşin mahiyyətini anlayaraq iftiraçıları lənətlədi. Hətta bir çox Azərbaycan türk kommunistləri belə qəzetdə dərc edilmiş məqalə və milli şeirləri oxuyarkən heyrətlərini gizlətməyərək – “Həqiqətən də böyük cəsərət!.. Canım, haqlıdırlar da. Biz, doğrudan da, əsir və rusların əlində alət olmuşuq və ilaxır” – deməkdən özlərini saxlaya bilməmişdilər...

Xalqın coşqusunu və həyəcanını görərək həbs olunanların bəzilərini bir müddət sonra azad edən və qalanlarını da yaxın bir zamanda azad edəcəklərinə vəd versələr də, vədlərini tutmayaraq zavallı məhbusları illərlə Çeka zindanlarında süründürdükdən, bir çox işgəncələr verərək hamısını əlil etdikdən sonra Rusiyanın buzlu çöllərinə sürgün etdilər. Qızıl ruslar – bəşəriyyətin bu qanlı düşmənləri Azərbaycanın istiqlal mücahidlərinin daha bir dəstəsini şimal buzluqlarına sürgün etməklə müqəddəs mübarizənin qarşısını ala biləcəklərini düşünlər. Lakin unudurlar ki, bu müqəddəs eşq yolunu tutanların arxasında bütün millət, bütün gənclik durur. Nəhayət, məhbus gənc bir tələbənin ixtiyar atasının oğlunun Çekada çəkdiyi işgəncələrdən sonra kar olduğunu; digər birinin də əlil edildiyini xəbər verdikdə – “Əlbət, mənim oğlum ölməzsə, o biri canını fəda etməzsə, bu Vətəni zalım müstəvilərdən kimlər xilas edəcəkdir?” – demişdir.

Trabzon, 15 mart

Sənan

“Yeni Kafkasya”, 16 aprel 1925, 14-cü say

**İSTİQLAL ŞƏHİDLƏRİ:
“QAFQAZ QURBANLARI”NDAN
(QAZİANTEPDƏN AZƏRBAYCANA)**

Mayın son günləri idi. İki gün əvvəlki istiqlal bayramının sevinci hələ keçməmişdi... Dondarlı (Zəngəzur qəzası) kəndində bir neçə yoldaşla bərabər gəzmək üçün bir bağçaya girdik... Uca bir çinarın sıx kölgəsinə sığınaq şən-şaqraq keçən bayramın əyləncələrindən bəhs edirdik. Birdən həzin bir səs:

“Məni... Allah eşqinə... məni xilas edin...” – deyə inlədi. Hamımız birdən bağça divarının arxasından gələn bu iniltiyə doğru qaçdıq. Zəif vücudunu günəşin hərarətindən qorumaq üçün bağça divarının kölgəsinə sığınaq solğun və saralmış üzünü əlləri ilə bağlamış, halsız vəziyyətdə yatan birisi ayaq səslərini eşidərkən gözlərini ağır-ağır açaraq: “Mən türk əsgəriyəm... yaralandım...əsirdim” – sözlərini güclə ifadə edə bildi. Bir az sonra daha bitkin bir inilti dərinə-dərinə bitab bir halda uzanaraq dodaqlarına tökülmədən boğazında düynələnərək bir hıçqırıq kimi boğuldu... Gözləri dumanlanmış kimi idi. Onun bitab düşünən nəzərləri sanki heç nə görmürdü. Hələ də əks-sədası qulaqlarımda titrəyən xəstə bir səsin – “Sinəmdə süngü yarası var... Bu yaradan ölməsəm, necə xoşbəxtlik!... Ah!.. Mənə həkim, həkim!” – dediyini eşidər kimiyyə.

Nəvazişli qollar arasında bu qəhrəmanı kənddə İzzət bənin evinə apardıq... Bir andaca bütün kənd əhli toplandı. Qəza qubernatoru Qabulzadə Mustafa bəy, qazı Behçət Əfəndi və digər şəxslər qəhrəman mücahidi ziyarətə gəlmişdilər... Xüsusilə qadınlar pərvanə kimi onun yatağı ətrafında

fırlanır, qumral saçlarını oxşayır, saralmış və solmuş üzündən öpərək hıçqırıqla ağlaşdırlar...

Cəlb olunan həkim yaralının son saatlarını yaşadığını xəbər verərkən ortalığa dərin bir hüzn çökdü. Baş ucunda ağlayan qadınların hönkürtüsündən yaralı gözlərini açdı. Təhalüklə yatağında doğrularaq ağrıların şiddətindən – “Of, of! Yox ol, səni zalım!.. Ah, anacan!” – deyərək yatağına sərildi. Şəfqətli bir əl onun gözlərini oxşayaraq – “Oğlum, iki gözüm, nə istəyirsən, söylə! Budur, anan burada...” – dedi. Bu mehriban və nəvazişli səsdən qəhrəman gözlərini açdı... Donuq nəzərlərlə ətrafına baxaraq baş ucunda ağlayan qadına:

“Mən Ayntablıyam, adım Mustafadır... Mən türkəm... Gavur gülləsi məni öldürməz... Lakin sinəmdəki yara çox dərindir... Dərin... Anacan! Gözyaşlarını dindir. Hər türk ölkəsi mənə vətən və hər hansı bir türk qadını mənim anamdır!.. Amma məni qucağında böyüdən əziz anamı çox görmək istəyirəm. Ah, bir də qismət olsaydı... Bəlkə də... inşallah!..” – deyə acı ürpərmələr içində dərin bir ah çəkərək son bir nəfəslə hıçqırdı, susdu.

Axşam düşürdü... Günəşin son şüaları bənövşəyi dağların yüksək zirvələri ilə vidalaşarkən Mustafa Çavuş da son bir baxışla ətrafını süzərək bir nöqtədə durdu. Qardaş köməyinə qaçmağın verdiyi bir zövqlə ülvyyəyə doğru süzülən ruhunu Rəhmana təslim etdi. Cənazə başında ağlaşan qadınlardan biri yüksək avaz ilə:

Dağlarda qar səsi var,

Yağlıdır, girvəsi var.

Burda bir qərib ölüb,

Ellər ilə yası var.

– deyə yanıqlı bayatısını söyləyərək hər kəsi ağlatdı.

* * *

Ertəsi gün çox möhtəşəm bir cənazə alayı tərtib edilmişdi. Mərasimdə yaxın kəndlərdən axışib gələn xalqdan başqa, qəza qubernatoru, qəza jandarma taqımı, qazı Behçət Əfəndi, Dündarlı məktəb şagirdləri iştirak edirdi. Məktəblilər və sairə tərəfindən qoyulan çələnglər tabutu o qədər bəzəmişdi ki, hər kəs qeyri-ixtiyari “nə xoşbəxt ölüm” deyə qıbtə edirdi... Bu müqəddəs tabut əhalinin çiyinlərində beş kilometr məsafədə olan mütəsəvvif əhlindən məşhur Seyid Həmzə türbəsinə, Mirlər kəndinə aparıldı.

Namaz qıldıqdan sonra əvvəla qazı Behçət Əfəndi, sonra da məktəb müdiri M.S[ad] bəy birər çıxış edərək bu şəhidi xalqa tanıtdılar. Mustafa “Qafqaz qurbanları” adı ilə tanınan Azərbaycan və qafqazlı türk qardaşlarının köməyinə qaçan Qafqaz İslam Ordusu əsgərlərindən idi. Tanınmış erməni partizanı Andronik quldurlarının gülləsi ilə yaralanmış, əvvəldə qeyd edilən vəziyyətdə can verərkən əhali tərəfindən tapılmışdır. Çıxış edənlər şəhid Mustafanı əbədiyyən unutmayacaqlarına inandırır, onu buraya qədər gətirən milli imanın səbəblərinə sadıq qalacaqlarına, qara torpaqlara deyil, azərilərin qəlbinə gömüldüyünü ayntablı qəhrəmana söz verirdilər.

* * *

Qara torpaq bu fədakar vücudu örtdü. Məzara qoyulan müxtəlif çələnglər dərin sükunət içində həzin bir şəfqət mənzərəsi yaradırdı. Mənzərənin ülviyyət və səmimiyyətini gördüyüm bu dəqiqədə bir gün gəlib də bu müqəddəs məzarın qızıl rusların kirli çəkmələri altında tapdanacağını necə təhəttür edərim.

Sənan

“Yeni Kafkasya”, 31 oktyabr 1925, 3-cü say

TƏBRİK TELEQRAFLARI

İstanbul, Rəsulzadə Məhəmməd Əmin bəyə

Sevgili Vətənimizin bu böyük günü, istiqlal ildönümünü dərk etmək necə də xoşdur. Məmləkətimizin uğradığı fəlakət, keçirdiyi böhranlara rəğmən, tariximizin bu mühüm gününə vəsilə olmaqla onu qeyd etməkdən üzgün qəlblərimiz rahatlıq tapır. Həqiqi istiqlalımıza qovuşacağımızdan əmin olaraq istiqlalımızın müjdəçisi sifəti ilə zati-alinizi, dolayısı ilə Azərbaycan gəncliyini, istiqlal mübarizlərini salamlayırıq.

Trabzon azərbaycanlıları adından

Sənan

Bu teleqrafa Əmin bəy tərəfindən cavab göndərilmişdir:

Trabzon, Sənan bəyə:

Böyük istiqlal günündə duyduğunuz yüksək həyəcana tərcüman olan teleqrafınıza eyni müqəddəs hisslərlə bütün yoldaşlar və vətəndaşlar adından təşəkkürlərimi ərz edir və təbrik edirəm.

Rəsulzadə Məhəmməd Əmin

“Yeni Kafkasya”, 15 iyun 1925, 18-ci say

AZƏRİ XALQ ƏDƏBİYYATINDAN NÜMUNƏLƏR

Azərbaycan ədəbiyyatı yeni ruh və qayə, yeni iman və sürətlə inkişaf etdiyindən; siyasi dəyişmələrin şairlərin incə ruhlarında hansı təsirlər buraxdığı və onların tərənnüm etdiyi şeirlərdə millətin ruhundan doğan hüzn və sevinc, iman və ümid yazdıqları bir neçə nümunədə göstərilmişdir. Doğrusu, fikri hərəkatın başında gedən şairlərin necə şah əsərlər ərsəyə gətirdiklərini və mövcud şərtlər altında, təəssüf ki, əsərlərindən bir çoxunun çapa verilməməsi və nəşr olunmaması Azəri ədəbiyyatı haqqında daha geniş məlumat əldə etməyə imkan vermir... Yazılı ədəbiyyatdan başqa, Azərbaycan türkləri kifayət qədər zəngin bir xalq ədəbiyyatına da malikdirlər. Bunlardan bir neçə nümunə göstərmək istərdik:

Azərbaycanda yaşayan əsl Türk ellərinə mənsub olan və indiyə kimi öz tarixi adlarını mühafizə edən türk xalqları vardır. Bu xalqlar hələ də qədim türk adət və ənənələrinə sadıq qaldıqları kimi, atalarından miras qalan şərqi, bayatı və şikəstələrini, qıyası, öz milli ədəbiyyatlarını unutmamışdır. Bu ədəbiyyat milli vəzn üzrə söylənmiş və elə gözəl bir surətdə bəstələnmişdir ki, xalqın yaratdığı incə sazla bərabər tərənnüm edilərkən hər hansı bir əcnəbini heyrətə salır. Belə ki 1903-cü ildə bir avstriyalı professor Tiflisdə Azərbaycan türkülərini dinlədikdən sonra – “Bu incəlik hansı bir millətin ruhunda olarsa, o millətin qəlbində zülm izi yoxdur” – demişdir. Bu şeirlər mövzu etibarilə eşq və sevgi, mədh və tərif, vəfa və cəfadan bəhs etdiyi kimi, forma etibarilə də sənətin hər növünü təmsil edirlər. Məsələn, aşağıdakı bayatı həyatın fani bir nəşədən ibarət olduğunu və bir an içində sönüb getməsi ilə yaratdığı acını çox gözəl bir surətdə təsvir edir:

Mən aşığam gülə naz,
Bülbül eylər gülə naz.
Əzizim, dünyaya bax,
Ağlayan çox, gülən az.

Ulu babalardan miras qalan sədaqət və vəfa daima uşaqlara təlqin edilir, dostunu unutma ifadəsi şərqilərdə təkrar-təkrar səsləndirilir. Balaca körpələrə belə ilk təlim edilən şey bu vəfa şərqiləridir:

Gecə uzun, ay batmaz,
Dərdlilər gecə yatmaz.
Dostun vəfalı olsa,
Məni yaddan çıxarmaz.

Göyərçinəm, uçdum, gəl,
Dost bağına düşdüm, gəl.
Yaxşı günün aşnası,
Yaman günə düşdüm, gəl.

Mən aşıq, neynim sənə,
Düşübdür meylim sənə.
Mən dönsəm, üzüm dönsün,
Sən dönsən, neylim sənə.
Mən aşıqəm, al məndən,
Yaşıl məndən, al məndən.
Ya ilqarə vəfa qıl,
Ya bu canı al məndən.

Azəri türkü bəzən təbiətin əzəmət və gözəlliyini seyr edər-kən və bəzən də yüksək dağların zirvəsini bürüyən müzlim buludlar arxasından həsrət və marağına səbəb olacaq bir şeylər araşdırırcasına qarşısında duran möhtəşəm dağlara xitabən deyir ki:

Bu dağlar, ulu dağlar,
Çeşməli, sulu dağlar.
Dağların gülü solmuş,
Göy kişnər, bulud ağlar.

Başı buludlu dağlar,
Dibi kölgəli dağlar.
Oturub yol gözlərəm,
Haçan el gəlir, dağlar.

Başı dumanlı dağlar,
Sinəsi qanlı dağlar.
Sevgilimi gördünmü?
Xəbər ver, şanlı dağlar.

Məlum olduğu kimi, yuxarıdakı nümunələrdən də görün-
düyü üzrə, bayatıların ilk iki misrası qafiyə üçün söyləndiyi
halda, əsl mənanı sonuncu iki misra ifadə edir. Lakin Azəri
bayatılarından bütün misraların ardıcıl bir mənanı ifadə edən
formaları da vardır. Məsələn:

Bu gələn haralıdır,
Dağların maralıdır.
Marala söz deməyin,
Ürəyi yaralıdır.

Mən aşiq, neylim sənə,
Düşübdür meylim sənə,
Mən dönsəm, üzüm dönsün,
Sən dönsən, neylim sənə.

Bayatıların yeddi və on bəndli müxtəlif növlərini tədqiq edərkən, burada xalqın eşq və həyəcanını və sevdiyi üçün mənliliyindən keçəcəyini ifadə edən

“Keçdiyi yerlərdə bir toz olaydım,
Sürəydim üzümü yar ayağına,
Çeşmələr başında bir göz olaydım,
Baxaydım doyunca yar yanağına”

beytlərində gözəlliyə nə dərəcədə məftun olduğunu göstərir...

Azəri təkcə, eşq mənasında, məşuqə məftunu deyildir. Onun eşqə ithaf etdiyi ədəbiyyat gözəl qızdan başqa, həm də vətən eşqi və sevdasını da tərənnüm edir. Məsələn, vətənin-dən ayrı düşən bir igid qarşısındakı qarlı dağlarla bax, necə söhbət edir:

Qarşımdakı qarlı dağlar,
Halal ilə, himmət ilə.
Bənövşəli güllü dağlar,
Halal ilə, himmət eylə,
Məndən sonra kimlər ağlar
Hələl ilə, himmət ilə.
Get yanıma söhbət eylə.
Mən aşiq illər ayrısı,
Bülbüləm, güllər ayrısı.
Vətəndən ayrı düşmüşəm,
Olmuşam ellərin ayrısı...

Və sonra vətəndən xəbər gətirən qasidə xitabən deyilir ki:

Ey vətəndən gələn el aşınası,
Sağlıqmıdır gətirdiyin pəyamın
Ayə nədir, əynindəki qəm libası?

Yoxsa, o yerləri düşmənlər almış?
Vətən mülkü yanmış, xaraba qalmış?..

Çar dövründə sürgün edilən şair Zakirin (adı Qasım bəydir) xalq ədəbiyyatına əsaslanaraq yazdığı “Durnalar”ı burada zikr etmədən keçə bilmərik:

Bir saat havada qanad saxlayın,
Rəhm edin gözümdə yaşa, durnalar.
Qatarlanıb hansı yerdən gəlırsiz?
Qaqqıldaşa-qaqqıldaşa, durnalar.

Diyari-qərbətdə bir müddət varam,
Gecə-gündüz vətən deyib ağlaram.
Mən də sizin kimi qəribəm, zaram
Eyləməyin məndən haşa, durnalar.

Mən sevmişəm onun çəmən, düzünü,
Fürsət olsa, bir də görrəm üzünü.
Yoxsa danışırsız vətən sözünü,
Veribsiniz nə baş-başa, durnalar?
Zakirəm, od tutub alışdı ciyər,
Var isə vətəndən sizdə bir xəbər
Təğafül etməyin, Allahı sevr...
Dönməsin qəlbınız daşa, durnalar...

Xalq ədəbiyyatı növlərindən ən çox rəğbət qazananı milli qəhrəmanların igidliklərini təsvir edən şərqişlərdir. Məsələn, Gəncədə Dəli Alı, Qaçaq Qəmbər, Qazax qəzasında Qaçaq Kərəm, Qarabağda Qaçaq Süleyman, Qaçaq Murtuza kimi bir çox qəhrəmanlar yetişmişlər ki, iyirmi beş-otuz il ruslara

təslim olmayaraq davamlı şəkildə onlarla vuruşmuş və ən nəhayət, hiylənin qurbanı olmuşdular. Onların adları bütün vilayət və qəsəbələrdə söylənir, qəhrəmanlıqları haqqında bəstələnən şərqiylər toy və bayramların əyləncəsini təşkil edir... Bunlardan ən orijinalı Qarabağda, Zəngəzur qəzasında tam otuz beş il ruslarla durmadan vuruşan, rus bölmələrini məğlub edən, yerli hökuməti barmağına dolayan məşhur Qaçaq Nəbidir. Qaçaq Nəbiyə bəstələnən şərqiylər xalqın dilindən düşmədiyi kimi, qrammofon vallarına da köçürülmüşdür. Budur, bu şərqiylərdən bir nümunə:

Nəbinin birçəyi oyma-oymadır,
Həcər xanım heç Nəbidən doymadı.
Nəbi o rusları burda qoymadı,
Qoy sənə desinlər, ay qaçaq Nəbi!
Sənin kimi varmı bir qaçaq, Nəbi?!

Nəbinin boz atı pələngdir, pələng!
Qızılquş baxışlı, gözləri fişəng,
Nəbinin çiyində aynalı tüfəng.
Deyirlər atlamış İrana Nəbi.
(...)

Həcər xanım Qaçaq Nəbinin həyat yoldaşdır. Nəbini yaxalaya bilməyən rus ordusu intiqamını Həcər xanımdan almaq istəmiş, onu həbs etmişdilər. Həcər xanım həbsxanadan Nəbiyə yazdığı məktubunda:

“Gəl, ay Nəbi, qurtar məni bu soldatın əlindən” – deyər başlayan məktubun məzmununu xalq belə səsləndirir:

Qazamat istidir, yata bilmirəm,
Ayaqda qandalaq, qaça bilmirəm,

Açar urusdadır, açə bilmirəm,
Mənim bu günümdə gələsən, Nəbi,
Qazamat dalını dələsən, Nəbi...

Qazamat istidir, ağrıyır başım,
Axar gecə-gündüz qanlı gözyaşım,
Yanımda yoxdur heç qohum-qardaşım,
Mənim bu günümdə gələsən, Nəbi,
Qazamat dalını dələsən, Nəbi...

Nəbi boz atına minər, Həcər xanımı xilas etmək üçün ge-
dərəkən atına belə müraciət edər:

Boz at, səni sər tövlədə bağlaram,
Əgər bizi bu vartadan qurtarsan,
Ayağına qızıl-gümüş nallaram...
(...)

Nəbi, Həcər xanımın dustaq olduğu qala divarının dibində
atından enər. Bir küncdə gizlənər. Qubernator gələrkən atəş
açması belə təsvir edilir:

Qalanın dibində yıxıldım yatdım,
Qubernat gələndə sıçradım qalxdım.
Aynalı tüfəngi doldurdum atdım,
Qoy mənə desinlər, ay qaçaq Nəbi!
Arvadı üzündən/özündən ay qaçaq, Nəbi!..

Azərilərdən çar dövründə qalabəndliyə məhkum olanlar
daima o qəhrəmanı xatırlayar, qoşmalarında həmişə onun
adını anar və ondan kömək diləyərlər... Məsələn, Bakı həbs-
xanasında qalabəndliyə məhkum edilmiş bir gəncəli atasına
yazdığı məktubda deyir ki:

Çəmbərəkəndindən görünür Bayıl,
Gəncəni görməyə olmuşam mayıl.
Gəncəli oğluyam, adım İsmayıl,
Mənim bu günümdə gələsən, Nəbi!
Qalanın dalını dələsən, Nəbi...

Çox qısa olan bu məlumatdan anlaşılır ki, Azərbaycanda xalq ədəbiyyatı unudulması bir kənara, get-gedə canlanaraq xalqın hər təbəqəsinə xitab və xidmət edir.

Qaçaq Nəbilərə dastanlar yazan xalqın Azərbaycanın ikinci dəfə istilaya məruz qaldığı bir zamanda istiqlal və azadlığının müdafiə üçün meydana çıxan “qaçaq qəhrəmanlar”a bəstələdiyi necə dastanlar, bayatılar vardır. Ancaq qulaq istər ki, Çekadan çəkinməyərək bunları dinləsin və əl istər ki, gizlicə dinlədiklərini dəftərinə qeyd edərək azad dünyaya bəyan etmək üçün qanlı istibdad çəmbərini yarıb notlarını sərhəd xaricinə çıxara bilsin. Ancaq indi hansı ədəbiyyat həvəskarı xalqla təmasda olmağa cəsarət edə bilər? Kim bilir, nə qədər yanıqlı bayatılar, milli şikəstələr vardır ki, onları qəlblərinin ən dərin bir küncündə qoruyur və azadlığın ilk günündə tərənnüm edəcəkdirlər.

Burada kimə aid olduğu bəlli olmayan bir xalq şeirində söylənilən beytləri nümunə olaraq göstərə bilərik:

Qızıl rus Bakıya girdiyi günlər,
Matəmə büründü Gəncə diyarı.
Soldu qərəfillər, güllər, sünbüllər,
Xəzana döndürdü yaşıl baharı.
Ağla, bülbül, ağla! Gülşənin soldu,
Gəzdiyin bağlara bayquşlar doldu.
Qarabağdan əsdi bir tufan yeli,
İldırımlar çaxdı dağlar başında.

Zaqataldan axan qızıl qan seli,
Boğdu urusları Ərəndaşında.
Ağlama, ey bülbül, keçər, ağlama!
Fələk intiqamı çəkər, ağlama!..

Qəlbi yaralı xalqın kədərlərini, kədərləri ilə bərabər ümidlərini tərənnüm edən bu cür şeirləri bugünkü zülm altında inləyən, yadların istilasına məruz qalan Azərbaycanda toplayıb da qeydə alan qələmləri qırmaq üçün qanlı Çeka məmurları hər tərəfi hiyləgərcəsinə axtarsalar da, azəri xalqının yaralı qəlbində bir intiqam atəşi ilə alovlanan bu hiss yuxarıdakı xalq şeirinin “fələk intiqamı çəkər, ağlama!” ümidini güclü şəkildə təsdiq edir.

Sənan

“Yeni Kafkasya”, 15 sentyabr 1925, 24-cü say

İLK TOPLANTI, İLK QƏRAR **Xatirə dəftərimdən bir yarpaq**

Qızıl rusların “kiçik Türkiyə”ni necə işğal etdikləri oxuculara məlumdur. Bu, işğal tarixində tayı-bərabəri olmayan bir təcavüz nəticəsində baş vermiş, bu faciəvi hadisədə “böyük Türkiyə” adına hərəkət edən bəzi insanlar az rol oynamamışdılar.

Xatirə dəftərimi vərəqləyərkən 27 aprel faciəsinin Azərbaycan gəncliyini sövq etdiyi şanlı savaş dövrlərinə aid bir yazıya rast gəldim. “İlk toplantı, ilk qərar” başlığı ilə qeyd etdiyim bu qeydlər əsasında aşağıdakı xatirəni zehnimdə canlandırdım:

Qızıl təbliğatın doğurduğu təəccüb keçmiş, “siyasi xumar”-dan ayrılan xalq “Anadoluya getmək üzrə” qarşıladığı Qızıl Ordunun işğalçı rus ordusu olduğunu qanlı hadisələrlə görmüş, bu istilanın faciələrini yaşadıkları zülmərlə öyrənmişdi.

Əhalidəki ümitsizlik düşdüyü iğfalın dərəcəsi ilə mütənəsisib idi. Lakin bütün bu məyusluqlar və fəlakətlərə rəğmən, istiqbal və istiqlal ümidini itirməyən əməlpərvər bir zümrə vardı: milli gənclik!

İstilanın üçüncü həftəsi idi. Aldığı dəvətnamədə – “Axşam saat 10-da (...) küçəsində (...) nömrəli evə gəlin, mütləq gəlin!” – deyilirdi. Söz verilmiş vaxtda qeyd edilən evin arxa qapısından geniş bir salona girdiyim vaxt sıx izdihamın içində daxil oldum. Bir az sükutdan sonra orda olanlardan birisi ayağa qalxdı: “Əziz vətəndaşlar, bu toplantıda məqsədimiz milli müqəddəratımıza aid qərarlar verməkdir. Məsələ hər kəsə məlumdur. Onun üçün vaxt itirmədən toplantıya bir rəhbər seçilməsini təklif edirəm” – dedi. Seçilən rəhbər qısa nitqində: “Əziz qardaşlar! Düşər olduğumuz müsibətin nə qədər

acınacaqlı olduğunu hamınız qəbul edərsiniz. Vətən görünməmiş bir istilaya məruz qalmışdır. Düşmən güclüdür. Bir işə pərişan bir haldayıq. Lakin bu bizi məyus etməsin... Ölüm bizi qorxuda bilməz... Öhdəmizə düşən vəzifə tərəddüd etmədən cihad və mübarizəyə başlamaqdır. Yaşasın istiqlal! Məhv olsun ruslar! Qəhr olsun istila!” – deməklə sözünü bitirdi. İkinci natiq bolşeviklərin rəngini dəyişmiş rus müstəvililəri olduğunu isbat edirdi. “Bunlar qızıl imperialistlərdir” – deyirdi. Bunlara əhəmiyyət verməyib işimizi görək. “İntiqam, intiqam əlaq!” – deyə sözünü tamamlayırdı. Hər tərəfdən “yox olsunlar” sədaları eşidilirdi. Bir-birinin ardınca səsləndirilən çıxışlar qısa, lakin hərəratlı idi. Hər kəs ruhunda qaynayıb coşanları açıb-tökmək istəyirdi. Lakin vaxt və vəziyyət təhlükəli olduğu üçün rəisin təklifi ilə sözdən əmələ keçildi, dərhal bir komitə təşkil edilərək aşağıdakı qərar qəbul olundu: “Qanlı bolşevik müstəvililəri vəhşilikləri ilə günahsız vətəndaşlarımızı ölüm quyusuna atdılar və hələ də zülm etməyə davam etməkdədirlər. Müqəddəs istiqlal uğrunda tökülən bu qanlar hürriyyət eşqi ilə tutuşan qəbləri daha da alovlandırır. Vəhşət nə qədər dözülməz olsa da, sinəsi vətənpərvərlik eşqi ilə yanan bir milləti qorxuda bilməz. Bunun üçün:

1. Millətlər öz müqəddəratlarını özləri təyin etdikləri bu əsrdə vətən və millətimizin məruz qaldığı fəlakət və məzalimi dəf etmək üçün bu gündən etibarən Azərbaycan İstiqlal Komitəsi təşkil edilir;

2. Azərbaycan İstiqlal Komitəsi rus bolşeviklərinin bu cani hərəkət və istilasını bütün cahan qarşısında protesto edir;

3. Azərbaycan İstiqlal Komitəsi qızıl rusları vətəndən uzaqlaşdırmağı, həqiqi milli demokratik bir hökumətin təsisini qarşıya məqsəd qoyur;

4. Azərbaycan İstiqlal Komitəsi bu müqəddəs milli mücahidədə bütün vətəndaşların maddi və mənəvi yardımına istinad edir.

Bu qısa cümlələrlə Azərbaycan istiqlal mücadiləsinin istiladan sonrakı dövrü başladı. Bu qərar bir ümid şöləsi ilə parlayan gözlərdən axan kədər yaşları ilə qarşılandı. Bu, həm hüzn, həm sevinc əlaməti idi. Sanki bir saat sonra istiqlal əldə ediləcək kimi sevinənlər çox idi. Rəis – “Ölmək var, dönmək yoxdur!” – dedi. Hər kəs əl qaldırdı. İman dolu bir qəlblə and içdi.

O tarixdən indi altı il keçir... Azərbaycan xalqı, azəri gəncliyi əhd və peymanına sadıq qalaraq yorulmaz və sarsılmaz bir əzmlə mübarizə və mücahidəsinə davam edir. Çekalara doldurulur. Dəlilmi istəyirsiniz, budur, sizə sürgündəki solğun çöhrəli gənclər dəstəsi! Budur, Xəzərin dərinliklərində yatan minlərlə şəhid! Həbsxanalarda taqətdən düşmüş vücutları ilə inləyən məhbuslar!..

Bəli, altı ildir ki, Azərbaycan türkləri daima istiqlal hicranını tərənnüm edirlər. Lakin bu hicranın bir gün gəlib də vüsəla bədəl olacağına imanları vardır və şübhə yoxdur ki, gənc qəlblərdə tüğyan edən savaşı fırtınaları o gözəl vətəni qurtaracaq, düşmənləri dəf edəcək və uzaqlaşdıracaqdır.

İlk toplantının ilk qərarından aldığı təəssüratla altı ildən bəri davam edən mücadilənin bildiyim çox şanlı hadisələri bu imanımı gücləndirir, inanıram ki, azəri gəncliyi:

Şanlı tarixini qanıyla yazacaq,
Düşməne yurdunda məzar qazacaq!

Sənan

“Yeni Kafkasya”, 27 aprel 1926, 12-ci say

TÜKƏNMƏZ MƏZALİM (ZÜLM)

Əziz vətənimizin yaralı köksündə məzar qazan həyasız canilər altı ildən bəri bağıranıq vətənin səadət və şərəfi üçün min cür cəfalar içində mübarizə aparan mücahidlərin bol-bol içdikləri günahsız qanlarından hələ doymamış, etdikləri pisliliklər, vəhşət və məzalimdən hələ usanmamışdırlar.

Vəhşət hələ də davam edir!

Axırıncı poçt bizə Azərbaycanda son aylarda icra edilən “həbslər və edamlar” xəbərini gətirdi. Həbs olunanlardan Çeka işgəncəsi səbəbindən aqlını itirənlər də vardır... Deməli, altı ildən bəri Azərbaycanda qızıl quldurlar tərəfindən törədilən məzalim və pisliliklərin ardı-arası kəsilmir. Əzab və qəddarlıq bütün şiddəti ilə davam edir.

Qızıl istilanın birinci, ikinci və üçüncü illərində Azərbaycan qanlı dövrlər keçirmiş, vəhşətlərə səhnə olmuşdur. Dördüncü ilin başlanğıcından etibarən bu qızıl qan hərisləri bəzən bir “fəcri-kazib” parlıtı yaradaraq susmuş kimi görünür, sonra qəflətən bütün vəhşət və dəhşətləri ilə kükrəyərək hər yeri qana boyayırlar. Hər iki-üç aydan bir yeni həbslər, edamlar bir-birinin ardınca davam edir. Beləliklə, vətənpərvərlik coşqusu ilə dalğalanan cəmiyyətpərvər gəncliyin coşqun ruhunu əzmək, qəblərdə yanan məfkurə alovunu söndürmək, məmnun olmayanları həbs, edam və sürgün ilə susdurmaq istəyirlər. Lakin bihudə! Budur, həqiqət ortadadır. Vətən eşqi ilə şəhid olanlardan başqa, eyni sevda ilə məcnun olanlar da vardır ki, onlar istiqlal aşıqlərinin eynisidirlər. Qayələrinə həddindən artıq bağlı olduqlarından özlərini belə unudurlar.

* * *

Orta əsr dindarları din əleyhinə olan “günahkarlar”ı alovla “paklayırdılar”. “İxtilal mədəniyyəti”nin qızıl “mübəşşir”ləri

də “müqəddəs” kommunizm adına işlərinə yaramayanları bir ucdan “irtica diyarına” sürgün edirlər. Haqsızlığa qarşı bütün mənliyi ilə etiraz edənlər qızıl quldurların qəzəblərinə düçar olur, dünyadan işgəncələrlə qovulur, var-yoxu əllərindən alınır, ailə üzvləri həbs və təhqir olunur.

“Dağlar dilə gəlsə də, anlatsa hamısını”. Bu gün sümükləri belə qalmamış istiqlal şəhidlərinin xatirələrinə hörmət edilmir. Bu gün o şəhidlərin tərk etdikləri yetimlər, ailələr, analar, yetim biçarələrin zülm xəncəri və haqsızlıqdan yaralı olan qəlblərindən qopan məğdur inilti ən daş qəlbləri belə parçalayacaq dərəcədə təsirli və canyaxıcıdır. Gözlərindən axan kədərli sel ürəklərində tüğyan edən iztirabları göstərir...

Qəribədir ki, bu qızıl cəlladlar günahlarını – qızıl işgəncəni “məfkurə” deyər iddia etmək həyasızlığına da əl atırlar.

* * *

Fransa inqilabının dəhşətli dövründə Robespierin edam etdirdiyi qəhrəmanlar meydanında məşhur Dantonun cəlladına tərəf çevrilərək – “Cəllad, başımı kəsdikdən sonra xalqa göstər, çünki görülməyə dəyəri vardır!” – deməsini tarixçilər necə böyük heyrət və təəccüblə qeyd edirlər... Bugünkü qızıl Rusiya Robespierlərinin inkvizisiyalarından əsla qorxub çəkinməyən neçə azəri Dantonları vardır ki, “mən ölümdən qorxmuram... Məni mühakimə edin” – deyər tələb edir. Bununla o, özünü milləti üçün ulvi bir məqsədə qurban verdiyini göstərmək istəyir. Lakin təəssüf! “Köhnə üsul” olan mühakiməyə lüzum görülmədən tükürpədicə işgəncələrdən sonra, o məsumların qan ilə boyanmış kəfənsiz vücudları səssizcə, qaranlıq tənha gecələrdə Xəzər dənizinin ənginliklərində qəzəbli dalğalarla qucaqlaşırlar.

Ey bəşəriyyət qanının hərisləri, Allah sizə lənət eləsin! Bilin ki, axıtdığınız hər məzlumun qanı qiymətli bir şəhə çevrilir. Çeka işgəncələri, həbs və ölüm kök atmış istiqlal məfkurəsini söndürə bilməz. İstiqlal və azadlıq yolunda qızıl rusların yandırdıqları qızğın alova üzərində ölümə yuxarıdan aşağı baxan, vətənin fəlakətli mənzərəsinə soyuqanlıqla tamaşa etməyən mətin məfkurəçiləri əzmindən döndərə bilməz. Haqq və həqiqəti nə qan, nə də işgəncə məhv edə bilməz və etmir də. Bu təzyiq, şiddət və əziyyətin onların əleyhinə olmasına və bir fayda təmin etməyəcəyinə hələ də qane olmadırlarmı? Nə gözəl batil bir təsəvvür!

Altı ildən bəri gerçəkləşə bilməyən xəyal səbir və təhəmmüllə, vətəni, dini, imanı, əxlaqı, insanıyyəti, tərbiyəni, mədəniyyəti unutduran vəhşi və alçaqcasına əməllərin sahibləri ilə yorulmadan, səylə mücadilə edən istiqlal mücahidləri – “Sən ey cani düşmən, bil ki, “zülümün topu, gülləsi və qələsi varsa, haqqın da bükülməyən qolu, dönməyən üzü vardır!”” – deyərək qarşısında duran vəhşət və məzalimi kökündən qoparmağa çalışır, çalışır. Və nəhayət, zəfər qazanacağına inanaraq – “Ey zülmətin təmsilçisi, səni bağışlamayacağam. Bil ki:

– “Türkəm və bir nəfər də qalsam, sənə düşmənəm” – deyir.

S.Sənan

“Yeni Kafkasya”, 1 iyul 1926, 16-cı say.

GƏNCLƏRİMİZİN SƏDASI

Azəri Gənclər Birliyi adından Məhəmməd Sadıq bəyin nitq söyləyəcəyini eşidən gənclər onu hərarətli alqışlarla qarşıladı. Sadıq bəy aşağıdakı nitqi səsləndirdi:

Möhtərəm əfəndilər!

Bu gün Türk dünyasının, türk tarixinin ən böyük, ən şanlı günlərindən biri olduğunu hər bir türk təqdir edir. Səkkiz il əvvəl mayın gözəl isti və parlaq günəşi ilə bərabər Qafqazın əfsunlu möhtəşəm dağlarının ətəklərində Turan elinin qızıl körpüsü sevimli Azərbaycan Cümhuriyyəti yarandı. Bu gün Azəri türkləri bir əsr əvvəl düçar olduqları Rusiya əsarət zəncirindən xilas olaraq azad və müstəqil bir cümhuriyyət şəklində istiqlaliyyətini elan edir, müasir bayrağını türklüyün müqəddəs rəmzi ay və ulduzla bəzəyərək ta buludlara qədər yüksəlir, bütün cahana qarşı – “Yaşasın istiqlal, məhv olsun əsarət!” – deyər hayqırırdı. Bu istiqlaliyyət azərilərə, o zaman sel kimi qanlar axıtıldıqdan və minlərlə şəhid övladını müqəddəs vətən torpağına tapşırıdıqdan sonra müyəssər olmuşdur.

İki illik səadət dövründən sonra uğursuz tale bizi yenə türklüyün əbədi düşməni olan rusların qanlı zalım pəncəsinə düçar etdi. Bu dəfə də azərilər uğursuz taleyin cilvəsinə boyun əyərək susmadılar. Hərçənd, bundan bir əsr əvvəl də vətəni Moskva sürüləri Azərbaycanı istila etmək istədikləri zaman şanlı əcdadımız istiqlaliyyət uğrunda çoxlu qanlar axıtmışdı. Lakin o zaman milli qəhrəmanların ölümü ilə hər şey dayanmış, mübarizə dövrü də bitmişdi. İndi isə qəhrəman babaların yatdığı torpaqların moskvalıların kirli çəkmələri altında tapdanmasına əsla dözməyən azərilər, altı ildir ki, ardı-arası kəsilməyən qanlı mücadilə və mübarizələrinə sarsılmaz

bir əzm və inamla davam edir və edəcəkdir də... Bu mübarizənin öndəri olan azəri gəncliyi deyir:

“Aslan dolu daşım, dağım,
Atəş saçar solum, sağım.
Yurdumu qurtarmaq üçün,
Kainatı yıxacağım.”

Və yenə deyir ki:

“Qəlbimizdə iman dolu,
Azərbaycan – Turan yolu,
Moskovları qov yurdundan
Ey qəhrəman türkün oğlu.”

Altı ildən bəridir ki, azərilər öz doğma yurdunda, öz torpağında, daşında bu böyük bayram gününü gizli və üzücü bir şəkildə qeyd edərkən məyus olmur və bir ağızdan deyirlər ki:

“Bir gün tufan kimi coşacağız,
Türklüyə şan salacağız
Azərbaycan bayrağını
Qafqazda açacağız.”

Keçmişimizdən daha böyük və daha parlaq bir istiqbalımız vardır. Biz qərarımızı verərək müstəqil həyata doğru yol aldığımız. Gözlərimizdə müqəddəs məfkurənin rəyası, qəlblərimizdə sevgili bir qayənin atəşi vardır. Bu məqsədə çatmaq üçün damarlarımızda iradə gücünün sürəti ilə irəliyə atıldığımız. Sarsılmaz bir əzm və inamla yolumuza davam edirik. Nəticədə istəyimizə çatacağıq. Qətiyyətin şübhələri yoxdur. Buna bu gün burada fikirlərinin tərcümanı olduğum azəri gəncliyi bütün qəlbini gücü ilə inanır.

Hörmətli əfəndilər!

Bu böyük bayramı üzülərək qeyd edirik. Lakin istiqlal eşqi ilə döyünən bir çox qəlblər vardır ki, bu həzin bayramı qeyd etməkdən məhrumdurlar.

Bütün istiqlal mücahidlərini bu şərəfli gün münasibəti ilə salamlarkən, onlarla bərabər Sibirin buzlu cəhənnəmlərinə sürgün edilən şanlı mücahidləri də unutmayın. Sizə – ey şanlı istiqlalın qəhrəman mücahidləri, minlərlə salam!

Yaşasın istiqlal! Məhv olsun əsarət! Qəhr olsun işğalçı Rusiya! (Şiddətli alqışlar)

“Yeni Kafkasya”, 15 iyun 1926, 15-ci say

İSTANBULDA AZƏRİ TÜRK TƏLƏBƏSİ

Ali və ikinci dərəcəli məktəblərdə oxumaq üzrə İstanbulda 35 qərib Azəri türk tələbəsi vardır. Bunlardan bu il üçü Kişi Müəllim Məktəbi, biri Ali Mühəndis və bir nəfər də Yüksək Müəllim Məktəbini bitirmişdir.

Bu münasibətlə keçən həftə İstanbulda yaşayan azəri tələbələr məzun yoldaşlarının şərəfinə bir çay ziyafəti vermişlər. Ziyafət havanın dəyişkənliyinə və güclü yağış yağmasına rəğmən, müvəffəqiyyətlə keçmişdi.

Darülfünun tələbəsindən Məhəmməd Sadiq bəy toplantını açaraq məzunları təqdim etmiş, bu mərasimi tarda çalınan Azərbaycan marşının canlı ifası tamamlamışdır. Məhəmməd Sadiq bəy məzun yoldaşların təhsil almaq amalı ilə hansı şəraitdə İstanbula gəldiklərini təsvir edərək, elmlə, xüsusilə türk kultürü ilə silahlanaraq işə başlayan yoldaşlarına vətən qarşısındakı vəzifələrini xatırlatmış, onları təbrik etmişdir.

Kişi Müəllim Məktəbi məzunlarından Məhəmməd Tağı bəy Sadiq bəyə cavab vermişdir. Tağı bəy hərarətli çıxışında vətən qarşısındakı vəzifələrini yerinə yetirərkən tənbellik etməyəcəklərinə dair yoldaşlarına təminat verərək Çekalarda, Solovkilərdə azadlıq və istiqlal əldə etmək uğrunda can fəda edən çalışqan mücahidlər kimi Azərbaycan istiqlalının qazanılması yolunda səy göstərəcəklərinə həm öz, həm də yoldaşları adına söz vermişdir.

Natiqlər şiddətlə alqışlanmış, qonaqlara çay, tort verilmiş, saat 16-dan 20-yə qədər davam edən toplantı Azərbaycan marşının təkrar səslənməsi ilə bitmişdir.

“Yeni Kafkasya”, 15 iyul 1926, 17-ci say

MƏŞUM BİR XATİRƏ

“Hara gedirik?!...”

“Qafqazda qan olacaq,

Tarixlərə şan olacaq!

Bu yerlərə Moskov deyil!

Azərbaycan xan olacaq!

Azərbaycan xan olacaq... olacaq!..”

şerqisini tərənnüm edən musiqi qrupunu “rrap, rrap, rrap...” deyə təqib edən müntəzəm addımlarla bir taqım keçirdi.

Bu mənzərəni Qarabağın şirin qəsəbəsi olan Ağdamın geniş küçəsinə baxan bir otel pəncərəsindən seyr edirdim. Cavanşir alayına mənsub bu taqımın önündə tanıdığım zabitləri gördüm. Bunlar Birinci Dünya müharibəsi əsnasında ruslar tərəfindən məşhur Nargin adasına sürgün edilmiş ikən azərilər tərəfindən qaçırılan, sonra Azərbaycan milli hökumətində xidmət etmiş türkiyəli Əli Heydər, Mustafa Fəhmi, Səlih, Cəmil və Qədri bəylər idi.

Mənimlə bərabər küçədəki izdihamın çıxardığı gurultunu seyr edən yoldaşım:

– Nə baş verir, yahu!.. deyə soruşduğum zaman o, dərin bir köks ötürərək:

– Fəlakət gəlir!.. – dedi.

Biz də həmin an küçəyə çıxdıq. İzdihama qarışdıq. Saat on bir idi. Hava aydın və təmiz idi. Baharın səhər günəşi üfüqlərə doğru yaşıl zümrüd rəngində uzanıb gedən Qarabağ düzünü parıldadırdı. Bu yaşıllığı ağ bir zolaq kimi iki yerə ayıran böyük Qarabağın Şuşası üzərində bir həftə sonra aldanıldığını anlayan Şimal sürülərinin bütün Qarabağdan bir gündə qovan cəsur əsgərlər səssizcə irəliləyir, sual dolu

nəzərlərlə baxışırdılar. Yoldaşım irəlilədi. Arxadakı sıralara “arş, arş!” deyərək əmr verən əsmər üzlü cüssəli çavuşa:

– Aslanım, hara gedirik?.. – deyərək soruşduğu zaman bu qeyri-müəyyən vəziyyətdən heç də məmnun olmadığı sərt baxışlarından hiss olunan çavuş çiyinlərini çəkərək əli ilə qabaqdakı ceyran baxışlı Qarabağ atları üzərində gedən Türk zabitanı işarətlə:

– Vallah, bilmirəm ki?!.. Anadoluya yardıma gedirlərmiş. Zabit belə dedi. Bizə də əmr etdilər. Əmrə itaət edirik. Bizim Azərbaycan zabitanı iştirak etmədilər. Bilmirəm ki... Hamısı da üzgündülər. Anlaya bilmirəm ki, biz əsgərik. Çox şey bilmirik ki... – dedi.

Qəsəbədən kənardakı möhtəşəm məktəb binası önündə qatı bir toz dumanı qaldıran dəstə ilə qarşılaşdıq. Musiqi:

“Azəri oğluyam, Qafqaz vətənim,
Alovdan yağrulmuş xəmirim mənim!..”

marşını çalırdı.

Səfil sürünün bu marşa qarşılıq verməsi bir yana qalsın, umurlarında belə deyildi. Onlar məktəb bağçasındakı ərik ağaclarına hücum edərək, budaqlarını ac bir camış kimi qırıb yarpaqqarışığı udurdular. Sürüdəki səfillərin üzərində paltar deyilən bir şey yoxdu. Cır-cındırla örtülmüş baldırları çılpaq, silahları qırıq, təsadüfi düşünlənmiş sicimləri belə səliqəsiz şəkildə çiyinlərindən asılmış, rəngləri qaçmış, donuq gözləri uzun illərin aclığından çuxura düşmüşdü. Şimalın soyuq və vəhşi çöllərində sırf ac qarınlarını doyurmaq həvəsi ilə axıb gələn bu səfəltə sürüsü üst-başları və qorxunc simaları ilə kabusu xatırladan əcaib varlıqları təmsil edirdilər.

Bu “Xəlil paşa ordusu”nu seyrə gələn qadınlardan biri içindən gələn bir söyüşlə:

Yolu yumrulmuşlar, pis, murdar ruslar yenə hardan gəldilər?! Bunların pis üzlərindən güclə qurtulmuşduq. İlahi, görüm bunlar qara geyinsinlər! – deyə yerdən bir ovuc torpaq götürərək göyə sovurdu.

– Allahımdan istəmişəm, bunlar məhv olsunlar – dedi.

Səfil dəstənin komandiri skeletə bənzəyən qoca bir Sibir atı üzərində doğrularaq yəhudi şivəsi ilə rusca:

– Tovarış! Biz sizə azadlıq gətirdik. Əsarətdən xilas etdik. Yaşasın Qızıl Ordu! – dedi.

“Parlaq” çıxışının alqışlanacağına ümid etməsinə rəğmən, bir səs belə çıxmadı. Hər kəs susmuş; heyrətlə bir-birilərinin üzünə sual dolu nəzərlərlə baxaraq:

– Bunlarmı? Anadoluya yardımımı? Əcəba? Nə baş verir? Hara gedirsiniz?

Budur, hər kəsin ağızından çıxan heyrətli sözlər.

* * *

Bir həftə, bəli həftə belə tamam olmadan aldadıldıqlarını başa düşən Qarabağ sakinləri qızıl geyimə bürünərək Anadoluya yardıma deyil, cənnət kimi yaşıl düzləri istilaya gələn bu mənfur ruslara qarşı kükrəyərək ayaqlanmış və onların minlərlə murdar leşlərini qara torpağa sərdikdən sonra yerdə qalanlarını da bir çaqqal sürüsü kimi Yevlax stansiyasına qədər sıxışdırmış və tərkiləşdirilmişdi.

Təəssüf ki, bu mənfus tale burada da tərs üzünü göstərdi. Gəncə üsyanından sonra Qarabağ üsyanı da zahirən yatırıldı. Lakin için-için alovlanan atəş sönməmiş, üsyan hələ də bu və ya başqa formada davam etməkdədir.

Azərbaycanda istiqlal fikri, məfkurə eşqi Çeka zalımlarının deyil, ən güclü topların belə yıxa bilməyəcəyi sağlam qalalardan daha möhkəmdir. 27 aprel fəlakəti Azərbaycan-

da aslanlar yaratmışdır. Azərilərin əməl və istəkləri uğrunda indiyə qədər seçdikləri və bundan sonra da bu müqəddəs amal uğruna hazır olduqları fədakarlıqlar heyretləndirəcək qədər böyükdür. Müdafiəmiz üçün üsyanları, tökülən qanları bir tərəfə qoyub, Sibirin buzlu çöllərində “Ah, Vətən!” deyə vərəmləyən gəncləri deyil, Çeka zirzəmilərində iş-gəncələrə məruz qalan gənc qızları göstərmək yetərlidir, zənnimcə! Bəli, möhtərəm oxucu, bu müqəddəs cihadda şəxsən iştirak etmiş aciz bir fərd kimi gəldiyim qənaəti söyləyirəm: Bu çalışqan mücahidlərin açıq-aydın istiqlal davalarının reallaşmasına doğru sövqi-təbii getdikləri yollar güclü imanları ilə işıqlanmış və bu nur ilə məqsədə doğru mətə-nətlə irəliləyirlər.

– Yaşasın mücadilə!

Sənan

“Yeni Kafkasya”, 27 aprel 1927, 15-ci say

SÖZ OYUNU

Diplomatik üsulların mətbuatdakı inikası əksərən “söz oyunu”ndan ibarətdir. Diplomatlar istər yazılı şəkildə, istərsə də şifahi olsun, mülahizələrini söyləyərkən rəqibi susdurmaq və məğlub etmək üçün məntiqə əsaslanır, daima özlərinə, heç olmasa, çıxış yolları saxlayırlar. Lakin bolşevik rəhbərləri “çox danışan çox yanılır” fikrinə əsaslanaraq özlərinəməxsus üsullarla bütün həqiqətləri demaqqoqluq edərək boğmaq istəyərkən əksəriyyəti tələyə düşür, “qaş düzəldərkən göz çıxartmaq” kimi oxucuları güldürəcək bir çox mənasız dəlillər irəli sürür, dəfələrlə özlərini biabır edirlər.

Bolşevik mətbuatının bir kəlməlik həqiqəti təhrif etmək üçün bu söz xəstəliyinə mübtəla olanların yanlış yazıları ilə dolu olduğunu həmin mətbuatla tanış olanlar yaxşı bilirlər. Bir səhifəlik bolşevik qəzetini mütaliə etmənin nə dərəcədə yorucu olduğunu deməyə ehtiyac yoxdur. Bizcə, ömürlük kürək cəzasına məhkum olan mücrimlər, bir səhifə bolşevik yazısını oxumaqla cəzalandırılsalar, yerinə düşər...

Qızıl Moskva bu yoluxucu xəstəliyi öz adamlarına da keçirmişdir. Bu adamlar “rəhbərlər”inə sədaqət göstərmə yolunda onlardan bir neçə addım daha irəli gedir, “ustad”larından sütunlarla yazı yazaraq “iman”larının “güclü” olduğunu sübut etməyə çalışırlar.

Son poçtla gələn Bakıda nəşr olunan “Kommunist” qəzetinin 13 iyul tarixli 161 sayılı nüsxəsində Azərbaycan “Töhfeyi-Şirvan”ı hərbi komissarı (!?) Əliheydər Qarayevin bir həzəyanaməsini oxuduq. Qızıl Moskvanın sədaqətli adamı “Ayıblı ayıbını bilsə, başına palaz örtər” Azərbaycan atalar sözünü bilməmiş olacaq ki, milliyətpərvərləri ittiham etməyə cəhd

göstərmişdir. Yazıq “mələk simalı” “hökmran” bir düzinə ad sayaraq, bunların bəy, xan, tacir və burjua sinfindən olduqlarını isbat etməyə çalışmışdır. Biz burada Əliheydər və Quliyevlərin təmsil etdikləri “Azərbaycan füqərə hökuməti”nin bir Moskva qarsonluğundan başqa bir şey olmadığını isbat etməyə ehtiyac görmürük. Yalnız burada Əliheydər in bir neçə yoldaşını qısaca xarakterizə etməklə yetinəcəyik: Sovet Azərbaycanının “rəisi-cümhuru” Səmədağa Ağamalıoğlu; sabiq daxili işlər komissarı Həmid Sultanov, sabiq hərbi, dəniz, poçt və teleqraf komissarı, təyyarə və avtomobil nəqliyyatı rəisi Çingiz xan İldırım həzrətlərindən bəhs edək.

Qatı cinayətkar əshabından olan bu həriflərin həqiqi simalarını göstərmək üçün onların keçmişdəki “yaxşı əməllər”indən birer nümunə vermək kafidir. Ağamalıoğlu Səmədağa keçmiş çar hökumətinin torpaq mühəndisi qırıntılarından olub, uzun müddət Azərbaycanın Qazax və s. qəzalarında kəndlilər arasındakı mübahisəli torpaq məsələlərini həll etmək üçün göndərilədiyi zaman kəndlilərin torpaqlarını mü-təqəlliblərə satmaqla aldığı “mükafat”ların hesabını özü də bilmir. Bu səbəbdən çıxan ixtilaflar nəticəsində tökülən qanlara Qazax qəzasında ən azı beş yüz adam şahidlik edə bilər. “Mələk simalı” əfəndinin bu yaşlı yoldaşı Azərbaycanın qızıl ruslar tərəfindən istilasından bir gün sonra əynindəki kür-künü dəyişərək qəzetdə sadə bir elanla – “Mən bu gündən etibarən bolşevikəm” –deməklə irtikab etdiyi cinayətlərdən “Kəndli və ilan” hekayəsinin mətləsindəki:

“Girdi bir kəndlinin evinə ilan

Dedi: Bundan sonra gəl mənə sən inan.

Çıxmışam təzəcə qabıqdan mən və i.”

şərqisinə əsaslanaraq ərazisini qəsb etdirdiyi kəndlilərdən yaxasını xilas etdi... Həmid Sultanov Tovuz bəylərindən olub, atası çar hökumətinin Gəncəni istila etdiyi zaman çar ordusuna bələdçilik etməklə mükafatını əldə etmiş və bəylik rütbəsi almışdır. Maraqlıdır ki, Həmid Sultanov da qızıl rusların Gəncəni istila etdiyi zaman, özü şəxsən qızıl moskvalılara bələdçilik etdiyi üçün fəxr edir. Nə gözəl rəzalet!

Çingiz xan İldırım Zəngəzur qəzasının Qubadlı kəndinin kürd bəylərindən İldırım bəyin oğludur. Atası İldırım bəy ətraf kəndlərə ildırım kimi hücum edərək kəndlilərin, məsələn, Qızıldaş və Ağayev və s. kimi böyük təsərrüfatları çar Nikolay jandarmasının yardımı ilə qəsb edərək kəndlilərin qanlarını içdiyinə Zəngəzur əhalisi şahidlik edə bilər. Üstəlik, Zəngəzur qəzasında Hal kəndində kəndlilərin düyü tarlasını qəsb, Gödəklər kəndini kiçik Çingizin atlarına arpalıq etdirdiyini Çingiz xan təkzib etməz, zənnimizcə. Çingiz xanın özünə gəlincə: Azərbaycan milli hökuməti zamanında Petroqraddan bolşevik təşkilatının pullarını oğurlayaraq Azərbaycana qaçmış və bir yol taparaq özünü Qarabağ valisi müavinliyinə təyin etdirmiş və “Dərə xəlvət, tülkü bəy” deyimində olduğu kimi, mərkəzi hökumətin xəbəri olmadan Qarabağda Cəbrayıl qəzasında Hüseynağa Cavanşirin kəndlilərdəki vergisini toplamaq üçün Cəbrayıl stol quraraq zavallı kasıb kəndlilərə güc tətbiq etdiyini Əliheydər cənabları kifayət qədər yaxşı bilməlidir. Yoxsa bir sıra adları sadalayaraq filan adam filan məşhur ailəyə mənsub; filankəsin filan sülalədən və yaxud zəngin ailədən olduğunu isbat etməyə çalışmaq cinayət təsdiqlənə bilməz. Əsl məsələ “Öz gözündə tiri görməyib özgə gözündə çöpü (tük) axtarmaq”dadır ki, boğazlarına qədər çirkaba batan yoldaşlarını unudaraq bəzi adları qeyd etməklə heç bir cinayət

etmədiyini, zavallı “hökmran”ın söylədiklərinin, sadəcə, söz olsun deyə axmaqladığına dəlalət edər. Bunu yazmaqla, bəlkə də, o öz “təmiz” yoldaşlarının sirrini faş edilməsindən qorxaraq “Cəld erməni müsəlmanın xaçına söyər” deyiminə uyğun hərəkət etmişdir. Özünü bu güzgüdə gec gören hərif bu söz oyununda qalib gəlməyəcəyini əvvəlcədən bilsəydi, susmağı seçərdi.

Digər yoldaşları haqqında kefim istəyəndə...

Sənan

“Yeni Kafkasya”, 18 avqust 1927, 22-ci say

QAFQAZ TÜRKLERİ İLƏ ERMƏNİLƏR

Yayılan şayiələrə görə, rus hökuməti xaricdəki ermənilərin Qafqazdakı türklərlə mübadiləsini təklif etmişdir. Bu ermənilər İrəvana göndəriləcək, onların yerinə də Qafqazdan və xüsusilə Azərbaycandan türklər gətiriləcəkdir.

Bu şayiəni sovet təmsilçiləri təkzib edir. Lakin bir həqiqət var ki, ruslar belə bir şeyi ürəkdən arzu etməkdədirlər. Azərbaycan türklərini hər cür hiylə ilə ortadan qaldırmaq istəyirlər... Bunu edə bilmirlər. Lakin dünyanın hər tərəfindən erməniləri Qafqaza cəlb edir, orada hiyləgərcəsinə yerləşdirirlər. Moskvanın sədaqətli bəndələri olan ermənilər Azərbaycandakı bütün “Çeka” təşkilatını əllərinə almışlar, rusların hesabına cəlladlıq edirlər. Bütün casus işlərini də ermənilərə tapşırmışlar.

Yunanıstanda yaşayan ermənilərdən 5500 nəfərlik bir dəstənin Sovet Ermənistanına köçürülüb yerləşdirilməsi üçün, Sovet Rusiyası ilə Millətlər Cəmiyyəti arasında iltifatnamə imzalanmışdır. Rus hökuməti Yunanıstan və Bolqarıstana gedən bütün antibolşevik ermənilərin də Rusiyaya dönmələrinə təşəbbüs göstərmişdir.

Xəbər: Sənan.

“Yeni Turan”, 1932, № 3, səh. 4, fevral.

AZƏRBAYCAN QAN İÇİNDƏ

Azərbaycan kəndlərinə hücum etmiş rus terror qruplarının zülmündən qurtulmaq üçün İran və Türkiyə sərhədlərinə yaxın kəndlərin əhalisi bu hüdüdlərə sığınmaqdadırlar. Kəndlərində türk gəncləri tutulan Azərbaycanın Qarabağ şəhərlərindən Şuşa şəhərinin bir mənzərəsi. Makudan (İran) verilən məlumata görə, Vedibasar nahiyəsindən 13 ailə Türkiyəyə sığınarkən, rus səyyar “Çeka” qrupları ilə qarşılaşaraq şiddətli şəkildə vuruşmuşlar. 60 nəfərdən yalnız 2 kişi və 2 uşaq qurtula bilmiş, digərlərini öldürmüşlər. Ölənlər bunlardır: Çəmən kəndi Abdullah əf. (5 nəfər ailəsi ilə), yenə eyni kənddən Mahmud (3 nəfər ailəsi ilə), Camışbasan kəndindən Bayram əfəndi (6 nəfər), Qaytan kəndi Şeyx Kazım əf. (3 nəfər, qızı və həyat yoldaşı). Məşhur qaçaqlardan Çamışbasan kəndindən Tanrıverdi əfəndi yaralı olaraq sərhədi keçmişdir. Ölənlər arasında 3, 4 və 6 yaşlarında uşaqlar da var.

İrəvan vilayətindən 25 kürd ailəsi yenə Türkiyəyə qaçmaq istəmişlərsə də, ruslar tərəfindən ələ keçirilərək hamısı öldürülmüşdür.

180 nəfərlik bir dəstə İğdır civarından sərhədi keçmək istəmiş, bunlardan yalnız bir qadın –sinəsindən– və bir kişi qolundan yaralanaraq sərhədi keçə bilmişdir. Qalanlarının aqibəti naməlum olaraq qalmışdır.

Xəbər Sənan

“Yeni Turan”, 1932, № 3, 1-ci səh., fevral.

CƏNUBİ QAFQAZDA

Qafqazda Azərbaycandan, Dağıstandan, Gürcüstandan hər gün kütləvi surətdə Sibirə sürgün edilənlər ailə və uşaqları ilə bərabər stansiyalarda günlərlə növbə gözləməkdədirlər... Kəndlərdə gündüz vaxtı güllələnənlər xeyli çoxdur...

İqdir: (xüsusi müxbirimizdən) Keçən oktyabr ayının 6-da Azərbaycanın Şərur qəzasının Saraç kəndindən 68 adam (17 ailə) Türkiyəyə sığınmışdır. Bunlar təsadüfən sərhəd boyu sovet polis məntəqələrinin əhəmiyyət vermədiyi nöqtələrdən keçərək bir təhlükəyə düşər olmadan Türkiyə polisinə təslim olmuşdurlar. Yanğından canlarını qurtarmış olan bu fəlakət qurbanlarının dəhşət içində anlatdıqlarına görə, Yaponiya ilə müharibə təhlükəsi səbəbindən Sovet hökuməti xalqdan qorxaraq vəhşiliklərini hər gün artırmaqdadır. Hökumət müəssisələrində, kooperativ təşkilatlarda, ümumiyyətlə, iqtisadi və siyasi işlərdə türk məmurlar qalmamışdır... Kəndlilərin məcburi qatıldığı kolxoz təşkilatı sıradan çıxmışdır... Buna görə də “günahkar” sayılan bütün kəndliləri ailələri ilə birlikdə kütləvi şəkildə Sibirə, Solovkiyə, Şimali Türkünstanə sürgün etməkdədirlər. Stansiyalar sürgün edilənlərlə ağzınacan doludur. Bu sürgün hadisəsi Gürcüstanda, Dağıstanda da xalqı pərişan etməkdədir... Xalqın ərzaqını və son qalan malını da “müharibə ianəsi” adı ilə əllərindən almaqdadırlar... Buna görə də kəndlilərlə sovet məmurları arasında hər gün qanlı çarpışmalar olmaqda, hər gün bir neçə kəndli həbs edilməkdədir...

İrəvan yaxınlığında Kolanlı kəndində həbs edilən altı adamdan Talib oğlu Mamo kənd ortasında gündüz vaxtı güllələnmiş və cənazəsi hər kəsə göstərilmişdir. Hər tərəfdə aclıq başlamış, fəhlə və kəndlilər çalışmaq iqtidarında deyildirlər.

*Xəbər: Sənan
“Yeni Turan”, 1932, № 8, 2-ci səhifə, yanvar*

RUSIYA VƏ QAFQAZ XƏBƏRLƏRİ

150 milyonluq əhaliyə malik Rusiyada milyonlarla məhbus vardır. O cümlədən Bakının iki nömrəli siyasi məhbus evində – Çekada 2715 nəfər, Bayıl həbsxanasında 2360 nəfər, Gəncədə 900-dən artıq, Salyanda 400, Ağdamda 500, Qazaxda 355 nəfər və il. vardır. Ümumiyyətlə, Azərbaycandakı siyasi məhbusların sayı on doqquz mindən çoxdur. Qalanları isə burjua, yəni tacir və mülkədar təsərrüfat sahibləri sinfindən ibarətdir. Ümumi Rusiyada Azərbaycana nisbətən, Ermənistan və Gürcüstanın vəziyyəti daha yaxşı idi.

Ermənistan və Gürcüstandan yeganə firqələr olan Daşnak və Sosial demokratlar (menşeviklər) firqəsi mənsubları yalnız on il cəzaya məhkum edildikləri halda, Azərbaycan türkləri edama məhkum edilməkdədirlər. Təqribən 4-5 il əvvəl Ermənistan daxilində guya sırf Azərbaycana aid “Müsavat” firqəsi adına üzə çıxarılan bir təşkilat, Ermənistan siyasi dövlət idarəsi tərəfindən müstəqil şəkildə tədqiq edildiyi halda, əksinə, Azərbaycan daxilində üzə çıxarılan Daşnak təşkilatının işlərinin tədqiqi və istintaqı Ermənistana həvalə edilmişdir. Günahkarlardan doqquzu hətta tamamilə sərbəst buraxılmışdır.

Rusiyadakı burjua sinfinə mənsub olanlar firqə məsələsindən dolayı, məhkum edilənlər isə bilavasitə cəza müqabilində Bakı neft mədənlərinə, Gəncə fabrik və emalatxanalarına, Qaraçalaya, Muğan düzünə “sürgün edilməkdədirlər”. Zaqafqaziya (Cənubi Qafqaz) və xüsusilə Azərbaycanın kasıb türk əhalisi buna müqabil olaraq Rusiyanın soyuq ərəzilərinə

(Solovki, Kemi, Murmansk, Akmolinsk, Arxangelsk) sürgün edildikləri kimi, üstəlik, bir də Qazaxıstan, Qırğızıstan, Almatı, Özbəkistan kimi ərazilərə sürgün edilərək məcburi ağır işlərə cəlb edilməkdəydilər.

*Məqalə: Məhəmməd Sadiq
"Yeni Turan", 1932, № 6, səh. 1, iyul*

CƏFƏR SEYİDƏHMƏD BƏY CƏNABINA

Çox Möhtərəm Cənab,

Hörmətlərimi ərz edirəm. Çoxdan bəri sizinlə məktublaşmaq arzusunda olsam da, məşğul olmağım bu arzunun heç cürə yerinə yetməsinə imkan vermirdi. Bu gün bu başlanğıc-la sizə narahatlıq versəm də, üzrlü hesab edəcəyinizə ümid edirəm. “Əməl” məcmuəsinin son nüsxəsində Yeni Turan mövzusunda cani dildən marağ göstərdiyiniz üçün təşəkkür edirəm. Bir türk eldaşına yaraşan çox səmimi bir davranış və təqdir ifadə edən yazılarınızın bizi təşviq etməkdən xali olmadığını bəyan etməyə ehtiyac varmıdır?

Bu günlərdə Finladiyaya səyahət etmiş ukraynalı professor Smal Stotski ilə burada iki uzun müsahibə apardım. Hər ikisində də sizinlə əlaqəli məsələyə toxunaraq fikrini bəzən kinayə ilə, bəzən də açıq olaraq söylədiyi üçün, bəlkə də, sizə faydalı olur deyər xəbər verməyi lazım bildim.

Ruslara qarşı ümumi mücadilə bayrağı qaldırarkən Rusiyadan ayrılan millətləri eyni bayraq altında toplamaq və mütəhəd cəbhə yaratmaq lazım gəldiyindən uzun-uzadı bəhs edərkən türk ellərinə qatılmağı söylədim. Azərbaycan, Türküstan, İdil-Üral və Dağıstanın müstəqil ola biləcəyini qeyd etdi.

Krımdan bəhs etmədi (konfransda belə danışmadı). Marağımı cəlb edən bu üstündən keçdiyi məsələnin səbəbini bir bəhanə gətirərək soruşdum. İlk sualıma birbaşa cavab verməyərək bir çox dolayı yollarla fikrini belə ifadə etdi: Krıma və krımlılara – təbii, türklərə – coğrafi istiqlalıyyət verilə bilməz. Milli istiqlalıyyət (milli muxtariyyət demək istəmədi); əlbəttə! Çünki:

1. Krım Ukraynanın Qara dənizə çıxışı, açarıdır. Ukrayna onsuz boğulmağa məhkumdur.

2. Kırıda türklər əksəriyyət təşkil etmirlər. Statistika Kırıda yalnız 26 faiz türk olduğunu təsdiqləyir və il. Bu məsələnin üzərində çox dayandıq. Nəhayət, dedim ki, Rusiya əsarətindən qurtulmaq istəyən millətlərin bir-birinin hüququna riayət prinsipinə əməl edə biləcəklərinə ümid edirəm. (Bir çox müzakirələrimiz oldu ki, burada onları saymağa ehtiyac görmürəm. Bunlar gürcü qonşularımızın Azərbaycana olan “səmimiyyət” hissəinə bənzər düşüncələrlə doludur.)

“Yeni Turan”ın mövcudluğundan bu günə qədər milli formalaşmanın baş verməsinə şərait yaradan müraciətlərimizə baxmayaraq, bizə nə maddi, nə mənəvi bir yardım göstərən yoxdur. Şəxsi təşəbbüsü isə daha çox xain bir təsadüf pozdu. Tamperedən Helsinkiyə köçdüm. Vəsaitə bir vəziyyətdə qaldım. Bununla belə, bir sıra çətinliklərdən sonra qəzeti burada yenidən təsis etməyə müvəffəq oldum. Adresinizi bilmədiyim üçün də nüsxədən sizə göndərmədim. İstanbulda taparsınız. Növbəti may nüsxəsini tez bir zamanda nəşr etmək fikrindəyəm. Bütün türk ellərinin xatirələrini, siyasi xülasə, bəzi milli geyim rəsmləri, şeir və sairəni özündə əks etdirəcək bu nüsxə üçün dəyərli yazılarınıza ehtiyacımız var. Xəritə və rəsm göndərməyi də əsirgəməyin. Mayın 15-i tarixinə qədər bizə çatarsa, çox yaxşı olar. Vəziyyətimizin pərişanlığı, yoldaşların da laqeyd qalması bu mühitdə görülə bilən işlərin yüzdə doxsanını təxirə salmağa məcbur edir. İşsizəm. Gəlirimin mənbəyi bu qədərdir. Həyatımı davam etdirirəkən əsla acı hiss etmirəm. Əsas narahatlığım bu kiçik işin nəticəsiz qalmasına yönəlib.

Sizə bu vəziyyəti təsvir etməkdə acizəm. Lakin nə edim. Dərdləşəcək çox az adam var. Bu fəvqəladə nüsxəmiz üçün imkan varsa, maddi yardımınızı da əsirgəməyin. Gələcəkdə

vəziyyəti düzəldə bilərsəm, əvvəlki kimi, kimsəyə yük olmadan müstəqil çalışmağa səy göstərəcəyəm. Anı fəlakət məni bu müraciətləri etməyə sövq edir. Narahat etdiyimə və həddimi aşdığıma görə bağışlamağınızı diləyir, cavabınızı gözləyirəm.

Səmimi salam və hörmətlərimi bildirirəm.

M.Sadıq

Helsinki, Finlandiya. 22.4.1932

MÜRACİƏTİM! SƏNAN

–Məfkurə yolçularına–

Hər ölkədə –az və ya çox sayda olsun– yaşayan türklər bu gün həyəcanlı və coşqun, həm də ən qorxulu bir yaşam dönəminə qədəm qoymuşlar. Amalı və yolu bəlli olan bu tükənməz və hər bucaqdan fışqıran güc qaynaqlarının axını tək bir çuxurdan deyil, ayrı-ayrı və dağınıq yollardan axdığı üçün gözlənilən və istənilən nəticəni vermir. Dinc dövrlərdə milli işləri mədəniyyət nizamı çərçivəsində həll etmək ən doğru və sağlam yoldur. Ancaq biz indi elə dövrdə deyilik... Çox, həm də çox, adətən, olduğundan fərqli günlər yaşamaqdayıq... Parça-parça olmuş yaralı millətimizin yaşadığı üzüntüyə son vermək, mübarizəsini başa çatdırmaq üçün çox sağlam düşüncələrə, kəsə yollara, birliyə doğru durmadan yürümək hər başa düşən türkün birinci vəzifəsidir. Bilmək lazımdır ki, bu işlərdə ən kiçik azgınlıq ən böyük fərsətləri əldən qaçıra bilir ki, bu, millətə bağışlanmaz ən böyük günahdır.

Türk ellərinin bir çox yerlərində bu gün qanlı mübarizələr vardır... Türk yurdlarında: Qafqaz dağlarının yamaclarında (Azərbaycanda, Dağıstanda), Ural dağlarında (Kazan elində), Altay dağlarının ətəklərində (Böyük Türküstanda, Krım bağçalarında) türk evlərini canavar ruslar yandırıb dağıdır. Bu 36 milyon türkün yanan evlərindən çıxan tüstülər ta Göy Tanrıya qədər yüksəlirdi... Bu ölkələrdə Fərqanənin igid basmaçıları, Azərbaycanın qəhrəman partizanları, Dağıstanın bahadır atlıları on beş ildən bəridir ki, qanlı boğuşmalardan əl çəkmir və yorulmurlar. Bu doğma ellərdə: Türküstanda Sırdərya, Amudərya, Azərbaycanda Araz və Kür çayları, Kazan elində İdil çayı, Dağıstanda Sulak çaylarından daima qan axır. Təkcə

budur?! Yox, hələ bitmədi: Bu doğma qardaş yurdlarının kültürlü gənclərindən 60000 adam bu gün rusların qanlı zəncirləri ilə bağlanaraq Sibir çöllərinə və Solovki cəhənnəmlərinə sürgün edilmiş, qorxunc ölümlə üz-üzə qoyulmuşlar. Buna baxmayaraq, millətin sinəsində alışıb-yanan qurtuluş alovlarını illərdir söndürə bilmirlər...

Balkanlarda, Dəliormanda türk babalarının yatdığı məzarları sökürlər. Kəməksiz türk nənələri bu vəhşət qarşısında yalnız göz yaşı axıdılar... Çin Türküstanında qırğız, türkmən atlıları qanlı meydanlarda cirit oynayırlar...

İranda milyonlarla türk xalqı milli haqlarından məhrum edilmiş və bir çox yabançı bəyliklər əlində qalmış, ancaq uyusuzluqlarından sıyrılmaq, qaranlıqdan qurtulmaq üçün mübarizə aparmışlar...

Haqqımızdır hürr yaşamaq öz bu ana vətəndə.

Bu üçün qanda boğamaz rusun altın Altayda!

(Türküstan istiqlal marşı)

Digər tərəfdən, Türkiyədə mədəniyyət mübarizəsinin ən qızgın günlərini yaşayıyıq: Milli savaşıımızın ən dəyərli və çətin qismi...

Bundan başqa, yad ölkələrə sığınan yurdsuz-yuvasız minlərlə türk qaçqınları var. Bunlar bütün əziyyətlərə, yoxsulluqlara sinə gərərək doğma ellərinə, millətlərinə ən kiçik bir xidmət etməkdən ötrü təbliğat aparırlar və ilx...

Hür yaşamaq üçün gəldik dünyaya,

Vurğunuz əzəldən ulduza, aya...

Ya əsir ölkəni qurtaracağız,

Yaxud kainatı həp yaxacağız..!

Müraciətin davamı – Bu savaşların hamısında hər türkün həm borcu, həm də nəsibi vardır. Düşdüyümüz və yaşadığımız yerdə bütün gücümüzlə öhdəmizə düşən işləri həll etməli, çətinliklərin öhdəsindən gəlməli və xüsusilə də uzaqlarda – bizdən uzaqdakı milli savaşlara dilimiz, qələmimiz, pulumuz, bilgimiz, canımız və qanımızla ortaq olmalıyıq... Bu işlərə daima sevgi yollarının könüllü yolçuları kimi qaçmalıyıq..! Ey türk gənci! Bu gün sən savaş meydanının hələ ilk pilləsindəsən... Dünyadakı insanların gözləri sənə çevrilmiş, daima səni güdürlər... Ulu millətinə veriləcək dəyər daima sənə bacarıq və fədakarlığından asılıdır..!

Bu yuxarıda sadalanan və yazılan qayğılardan sıyrılıb öz çərcivənə çəkilməyəcəksən... Yükün ağırlığını, yolların çətin və tikanlı olduğunu yaxşı bil və ona uyğun yararlı iş gör. Bil ki, müqəddəs arzulara çatmaq üçün hər şeydən öncə vuran ürəklərin duyğu tellərini birləşdirmək lazımdır... Duyğu və düşünmə birliyi elə kəskin bir silahdır ki, qarşıya çıxan hər əngəli ortadan qaldırır və arzulanan məfkurənin yollarına qapı açar.

Siz, ey türk millətinin öndərləri! Ey yad ellərdə, içəridə, doğma yurdda, ön sırada yürüyən, kürsüdə olan, oturan, qələm tutan, söz söyləyən, iş və öyüd igidləri! Yaşadığınız çağın heç bir azğınlığa dözümlü olmadığını yaxşı gözə alın! Bilin ki, hər əskikliyi sabahkı davamçılar sizdən soruşacaqdır. Şüurlu yanlışlıqlarınızı –ölsəniz belə– sizə bağışlamayacaqlar..!

*Müraciət: Sənan
“Yeni Turan”, 1933, №9, səh. 3-4, May*

SOVETLƏR VƏ ERMƏNİLƏR!

Bu gün Rusiyada ən çox üzünə xoş baxılan millət ermənilərdir. Ermənistan başdan-başa Azərbaycan pulu ilə inkişaf etdirildiyi kimi, bütün G.P.U. və digər mühüm təşkilatlarda da ermənilərə yer verilmişdir. Xarici ölkələrdən bütün ermənilər Ermənistana axın etdiyi kimi, erməni siyasi qaçqınları da daima sərbəst şəkildə Sovet ölkəsinə dönürlər. Azərbaycanda yenidən yerləşdirilirlər. Bütün Rusiyada heç bir din olmadığı halda ermənilər 1932-ci ildə Eçmiədzində (Ermənistan) müqəddəs katolikos seçmişdilər və bu seçimdə Avropa ermənilərinin altı yepiskopu iştirak etmişdir...

Sənan

“Yeni Turan”, 1933-cü il, № 8, 3-cü səhifə, yanvar

AZƏRBAYCAN FACİƏSİ

*“Türk millətinin gözləri qeyri-ixtiyari
Azərbaycanda İran ordusuna dikilib....
Ey Türk milləti, İranın Azərbaycan türklərinə
qarşı sivil qaydada rəftar edəcəyinə əminik.
Biz bu səsin İranda da eşidilməsini istəyirik”.*
(“Axşam” qəzeti)

Qızıl Rusiyanın fitnələri ilə İranın qara farslıq ehtirası arasındakı mənfiyyətə nəticəsində parçalanıb əzilən bu Türk ölkəsi hər istilaqların əlində düşməncəsinə davranışlara məruz qalıb və insafsızcasına əzilməkdədir.

Məlumdur ki, Güney Azərbaycan (başqa bir yazımızda da qeyd etdiyimiz kimi) 1941-ci ildə İngiltərə, Qızıl Rusiya və İran Şah hökuməti arasındakı üçtərəfli müqaviləyə əsasən, Sovet Rusiyasının işğal və istilasına nəticəsində boşaldılmış və Rus Qızıl Ordusu oranı zəbt edəndə təbrizlilər üsyan qaldıraraq özlərini müdafiə etməyə çalışmışlar. Silah və güc baxımından üstünlüyə malik ruslar Təbriz və onun ətrafında yeddi yüz millətçi, vətənpərvər Azəri türkünə öldürmüş və talançılıq etmişlər. Bu hadisənin acı həqiqəti ondan ibarətdir ki, rusları Azərbaycana salan və qapıları onların üzünə açan Tehran Şahənşah hökumətidir.

Görəsən, bu həqiqət aşkarlandıqdan sonra müdafiəsiz qalan və qorunmaq üçün qan tökən Azərbaycan türklərinin Tehran fars hökuməti qarşısında günahı nədir?

Bu suala tərəddüd etmədən belə cavab verilir: Azərbaycan xalqının türk olması və farslara qarşı milli kimliyini qorumaq uğrunda mübarizə etməsi günahdır. İbtidai feodal cəmiyyətinə despotik idarəetmə metodu seçən və müstəmləkəçilik

arzusunda olan Tehran hökumətinin türkləri məhv etmək üçün inzibati, siyasi, iqtisadi və mədəni hiylələrə necə əl atdığını aşağıda izah edəcəyik. Hələ ki qısa şəkildə bunu deyək ki, Azərbaycan türklərinin iki qonşu və amansız düşməni var: Rusiya və İran-fars dövlətləri.

Vəziyyət belə olan halda İstanbulda və Türkiyənin bəzi şəhərlərində yayımlanan bir çox böyük qəzetlər zavallı və bədbəxt Azərbaycanın pisniyyətli despotik İran hökuməti tərəfindən yenidən işğal edilməsini bayram etdilər. Burdan da aydın olur ki, həmin qəzet müxbirləri ətraflarındakı bu mühüm müharibəni araşdırmağı lazım bilməyiblər. Sadəcə, Avropa siyasi dairələrinin və agentliklərinin yaydıqları xəbər və yazıları köçürmüşlər. Bu incə səhvi gördükdə qeyri-ixtiyari bir misranı xatırladıq:

*Ehibba, şiveyi yağmada mebhut eyler âdayı
“Dostlar, talanda heyrətləndirər insanı...”*

Bu səhvi, hətta cahil yazı və rəyləri “siyasi görüş” kimi şərh etmək istəyənlərə bildirmək istəyirik ki, “siyasət öz-özünü, yeni milli bir türk savaşını baltalamaq demək deyil”. Məhkum türklərin hüquq və haqları uğrunda mübarizələrini müvəqqəti bir siyasi oyuna fəda etməyə və düşmənlərin çörəyinə yağ sürmüş kimi sevinməyə və bunu yayınlamağa heç bir türkün haqqı və səlahiyyəti yoxdur. Günahkarlar və bu haqsızlığı edənlər heç vaxt üzrlü sayıla bilməz. Yalnız “Axsam” qəzeti xüsusi bir həvəslə səsimizə səs vermiş, bizim dərdimizə şərik çıxmışdır. Həmin yazıdan bəzi parçaları yuxarıda verdik. Digər qəzetlər isə nəinki bir damla tər tökməyi, iki damla qara mürəkkəbi belə bu mübarizəyə həsr etməyə əsirgədilər...

İrandakı məhkum və bütün mədəni, milli, ictimai, siyasi

haqlardan məhrum olan 5 milyon türkün mübarizəsi nə uğrunda? Bunlar nə istəyirlər? İranın fars Şahənşah hökuməti illərdən bəri və bu gün də onlara qarşı qeyri-insani davranışlar göstərir. İmperialist Sovet Rusiyasının siyasi əməlləri nədən ibarətdir? Sovet ordusu Təbrizə girərkən türklər onları necə qarşıladılar? Oradakı muxtariyyət tələb edənlər hansı şərtlərlə muxtariyyət elan etdilər və nə istədilər? Son faciəvi günlərdə Azərbaycan Milli Muxtar Məclisi nə üçün ruslardan yardım istəmədi? Niyə ruslar onlara diqqət yetirmədi? və s., və s.

Bu sualların cavabını növbəti yazımızda sizə təqdim edəcəyik.

“Türk Eli” dərgisi, sayı 1, yanvar 1946

QIZIL SLAVLIQ TƏHLÜKƏSİ

Slavyan birliyi 1928-ci ildə Çexoslovakiya hökumətinin Xarici İşlər Nazirliyinin himayəsilə “elmi etüd” adı altında rus alimləri tərəfindən qurulmuşdu. Orada, həmçinin bütün slavyanları ətrafına toplayan “Slavyan Gənclər Birliyi” yaradılmışdır. 1941-ci ildə isə bu Slavyan birliyi Londonda qurulmuş, sonra isə Moskvaya köçürülmüşdür. İndi də “Qızıl Komintern” maskası altında Polşada meydana çıxmışdır.

M.Sadiq Aran

Rusiyada çarlıq zamanında slavlıq ehtirası, Rusiyanın Şərqdə “xristian mədəniyyəti təmsilçisi” iddiası ilə maskalanaraq – həmçinin (xristian-müsəlman mübarizəsi) çaları verildikdən sonra ilk mərhələdə keçmiş Osmanlı səltənətini devirməyə yönəlmiş bir siyasət idi. Qərb xristian dünyasında bu oyuna aldanan siyasətçilər uzun müddət rusların Balkanlarda, ermənilərin isə Türkiyə daxilində fitnə-fəsadına göz yumdular, hətta bu fitnələri dəstəklədilər.

Birinci Dünya müharibəsinin sonlarında devrilən (1917) çar Rusiyasının mirasına qonan Qızıl kommunistlər dünya xalqlarını aldatmaq məqsədilə keçmiş Rusiyanın yürütdüyü slavlıq siyasətindən ilk illərdə sözdə əl çəkdiklərini, keçmişdəki rus imperializm ehtiraslarından sıyrılıb insansevər, humanist (!) olduqlarını, artıq millətlərin haqlarına toxunmamaqcaqlarını və s. və s.-ni bağıra-bağıra bütün dünyaya elan etdilər. Lakin bir tərəfdən belə yalan vədlər verdikləri halda və bu təbliğatların əks-sədası hələ də qulaqlarda uğuldayarkən, digər tərəfdən, çar Rusiyasının əsarətindən yeni qurtulmuş və milli müstəqilliklərinə qovuşmuş olan millətlərin haqlarını çeynəmək və sərvətlərini talamaqla məşğul idilər. Bu Sovet

Rusiyası hiylələrinə qurban gedən Qafqazdakı Milli Azərbaycan Cümhuriyyəti, Dağıstan ölkəsi, Kazan, Kırım elləri, Türküstan, Gürcüstan və s. kimi Qızıl moskvalıların talan və istilasına məruz qalan ölkələr buna canlı nümunələrdir. 30 il bundan əvvəl “humanist” kommunist dəstələri bir pirat, bir quldur kimi hücum edərək buraları istila və yağma etdilər.

Sonuncu dünya müharibəsi zamanında da üç Baltik dövlətin: Estoniya, Latviya, Litvanın xəritədən silinmələri Sovet Rusiyasının niyyətini daha açıq bir şəkildə ortaya qoydu.

Moskvanın səbəb olduğu bu faciələrə – təəssüf ki – mədəni dünya millətləri o zamandan bu zaman qədər tamaşa etdilər və bu fəlakətlərdən də ibrət dərsi alan olmadı. Hətta bütün Qərb dövlətləri – bir-biri ilə yarışmış kimi – Sovet Rusiyası ilə iqtisadi, siyasi münasibətlər qurmaqda bir əngəl görmədilər. Və kommunist moskvalıların talan edib Avropa bazarlarında satışı çıxardıqları oğurlanmış malları böyük bir həvəslə satın aldılar. Beləcə, o mədəni Qərb dünyası 30 il öz pulu ilə bəslədiyi, canlandırdığı, silahlandığı, əzizləyib başına çıxardığı nəhəng Qızıl Moskva ilə indi üz-üzə qalıb. Artıq Avropanın bütün rəsmi siyasətçiləri bu qudurğan Qızıl nəhəngin dünyanı məhv etmək üçün hazırlandığını bildirir və həyəcan təbili çalırlar.

Rusiyanın bu sönməz və doymaq bilməyən ehtirası və kommunizm maskası altında yürütdüyü şeytani Qızıl çarlıq siyasəti haqqında biz – haqqı çeynənən Rusiya məhkumu türklər – 30 ildən bəri, yeni kommunizmin Rusiyada formalaşdığı gündən bəri, dünyanı xəbərdar etmək üçün çalışdıq, didindik durduq. Lakin acı fəryadlarımızı karlaşan dünyaya eşitdirə bilmədik. İndi isə, başları Qızıl Rusiyanın dəmir pərdəsinə çarpılan dünya siyasətçiləri “qorxunc” vəhşətlərdən

bəhs etməyə başlayıblar. Çox gecikmiş bu həqiqət bu günə qədər milyonlarca məğdur insanın fəlakət dövrünün uzun sürməsinə səbəb olmuşsa da, artıq gerçəklərin üzə çıxması bizi sevindirir.

Slavyan birliyi 1928-ci ildə keçmiş Çexoslovakiya hökumətinin Xarici İşlər Nazirliyinin himayəsilə “elmi etüd” adı altında mühacir rus alimləri tərəfindən qurulmuşdu, bundan başqa, orada bir də “Slavyan Gənclər Birliyi” yaradılaraq bütün slavyan gənclərini ətrafına toplamışdı. 1941-ci ildə isə bu Slavyan birliyi – fəlakət birliyi nəticəsində–Londonda qurulmuşdu. O tarixdə Tehrana da bir təmsilçi göndərərək orada təşkilatın şöbəsinə açmışdılar. Sonra bu təşkilat Moskvaya köçürülərək Qızıl slavyan lideri Stalinin himayəsinə keçdi. İndi də dünyanı ələ keçirmək üçün komintern maskası altında Polşada fəaliyyət göstərir.

Bu Qızıl slavyan blokunun ilk həmlədə Türkiyəyə hədəflənəcəyi də məlum məsələdir.

Mahiyyəti və hədəfi tam aydın olan bu Qızıl fitnəkarların bundan sonra da genişlənməsinə imkan veriləcəkmə? Ümid edirik ki, dünya siyasətçiləri bundan sonra, cənab Çörçillin də etiraf etdiyi kimi, yanlış siyasətləri ilə insanlara çəkirdikləri iztirabın günahına girməyəcəklər.

Lakin slavlıq ehtirasına sadə sədd çəkməklə də insanları sülhə qovuşdurmaq mümkün deyil. Rəhbərin göstərişi ilə dünyanı hər an dağıtmağa hazır bir şəbəkənin yayıldığı bölgə öz siyasəti ilə yenə özbaşına buraxılmamalıdır. Bəli, bu, çox çətin bir mübarizədir. Lakin hamılıqla bir yerdə mübarizə aparmaqla öhdəsindən gəlmək mümkündür.

M.Sadiq Aran

“Kızilelma” dərgisi, 31 oktyabr 1947, 1-ci say

İRANDA VƏHŞƏT DAVAM EDİR

Məhməd Sadiq Aran

*“İranda türk xalqına qarşı törədilən
vəhşiliyə biganə qalmamaq
insanlığa qarşı təcavüz edənlərə
düşmən kəsiləcəyinə dair
Allah qarşısında and içən
amerikalıların ilk vəzifəsidir...”*

Amerika Birləşmiş Ştatları Sovet Rusiyasının kommunizm pərdəsi altında Orta Şərqdə, xüsusilə Bəsrə körfəzində yayılmasının qarşısını almaq məqsədilə Cənubi Azərbaycandan (Təbriz bölgəsindən) rusların geri çəkilməsini təmin etmək üçün Tehran – Fars hökumətinə maddi və mənəvi kömək göstərmişdir. Amerika hökuməti ifrata varan və yalançı kommunizmə qarşı bu hərəketi ilə insaniyyətə, bəşəriyyətə və mədəniyyətə xidmət etdiyinə əmin idi. Demokratik Amerika hədsiz rus ehtirasının qeyri-insani hərəketlərinin əleyhinə çıxarkən, hələ orta əsr qaydaları və üsulu tətbiq edən, ən gəri, ən ibtidai bir feodalizm müəssisəsi olan, xalqını hələ ferma sahiblərinin nökrəi kimi yaşadan İranın despotizminə yardım etmək məqsədi daşır.

Görəsən, himayəsinə aldığı demokratik Yunanıstandakı demokratiyanı belə zəif hesab edən Amerika, öz əlilə silahlandırdığı farsların diktator qüvvələrinin gəlişi gözəl bəhanələr uyduraraq Azərbaycan türklərinin haqlarını tapdymasına və onları məhv etməsinə qarşı etirazını bildirəcəkmi?

Humanist Amerika Cənubi Azərbaycanı Qızıl rusalardan xilas edərkən oranın günahsız xalqını qətlə etməyi İranın (hörgü ustaları) generallarına tövsiyə etməmişdir.

İrannın məsul dairələri öldürülənlərin xalq tərəfindən parçalandığını iddia edərək bu qanlı faciələrin məsuliyyətini öz üzərlərindən atmaq istəyirlər. Lakin (xoruzun quyruğu meydandadır) İran qəzetlərindən “Mərđi-imruz” (nömrə 89) belə bir xəbər yayır: “10 mart tarixində Təbrizdə saat 7-dən 12-yə qədər beş saat içində 36 çavuş və mülki günahkarlar mühakimə edilərək məhkəmə bağçasında xalqın gözü qarşısında edam edildilər. Çavuşların bəzisi ölümü cəsarətlə qarşıladılar. Ölən zaman: “Yaşasın demokratiya” – deyə qışqırırdılar”.

Beş saatda 36 insan “mühakimə” (!) və edam edilir. Bu hadisə İranda “ədalətin” (!) təzahürünün sürət rekordudur.

Müttəfiqlərin hərbi məhkəməsi Almanıyanın Nürnberq şəhərində 10 alman müharibə cinayətkarını yalnız 8 ay ərzində mühakimə etmişdir. Sürət əsrindəyik. İngilis-amerikan hakimləri gəlib İranda “ədalət” sürətindən bir az dərs alsınlar.

Fars hökuməti bu sürətlə bir tərəfdən müharibə yolu ilə ən seçmə türk gənclərini məhv edir, digər tərəfdən, milli mədəniyyət işığını söndürür, kitabları yandırır, dilləri susdurur, bir tərəfdən də Tehrandan (bəstəkarlar) göndərərək Təbrizin türk xalqı üçün farsca “milli” (!) musiqilər düzüb-qoşmağa çalışırdılar. Gənclər dəstə-dəstə zindanlara doldurulur, özünü türk hesab edənlər və adlandıranların yeri isə ya torpağın altı, ya da ömürlük həbs cəzası olur.

Hitlerin düşərgəsini kölgədə qoyan İran həbsxanasının faciəvi və tükürpədicə vəziyyətini taxtdan salınmış və vəfat etmiş Rza Şah Pəhləvi qaçandan sonra İran qəzetləri təsvir etmişdilər. İndi də ruslardan təcrübə toplayaraq ibtidai və asiyalı fars düşüncəsi ilə törədilən zülmələri təsəvvür etməliyik?!

Amerika cumhurbaşqanı cənab Truman son çıxışlarının birində keçmiş demokrat liderinin tarixi sözlərini demokratiya

təmsilçilərinin qarşısında təkrarlamışdır: “İnsanlara və insan azadlığına zülm və təcavüz edənlərə qarşı daim düşmən kəsiləcəyimə Allahın qarşısında and içirəm...”. Böyük insanlıq həsrətinin ən yüksək ifadəsi olan bu andla demokratik Amerikanın dövlət adamlarının qırmızı ilanın ağzından qurtardıqları İranda da zəif, silahsız, müdafiəsiz türk xalqına inkvizisiya məhkəməsi qurmasına göz yumma bilməz.

İranda 5 milyon türkün mübarizəsini Qızıl Rusiya imperialistləri öz saxta manevrləri ilə sivil dünyanın nəzərində ləkələməyə nail oldular. Sonra da İranda neft bazarlığı edərək onları üz üstü buraxdılar. Bu türklərin arzusu İran coğrafiyası daxilində milli vətəndaş hüquqları idi. İranda ayrılmaq işə heç ağıllarına belə gəlməmişdi. Bu bəsit və təbii istəyin cəzası ölüm olmamalıdır.

Görəsən, dünyaya hegemonluq edən ingilis-amerikan dairələri və məsul dövlət adamları bu məsələnin əsl mahiyyətini açma bilməyiblərmi? Bəlkə, buna görə səsləri çıxmır?

Məsum türk gənclərini Qızıl Rusiyanın qılıncının qalığı olan İranda ikibaşlı qılıncının öhdəsinə buraxmamaq və buna biganə qalmamaq, bəşəriyyətin hüquqlarını qoruyan və insanlara zülm edənlərə qarşı daim düşmən kəsiləcəyinə dair (Allah) qarşısında and içən amerikalıların insani borcudur.

“Türk Eli” dərgisi, aprel 1947-ci il, sayı 4

İKİ TÜRK DÜNYASI

(M.Sadiq Aran)

Yaşadığımız bu iyirminci əsrdə böyük, qüdrətli dövlətlərin əsarəti və nüfuzu altında əzilən xalq və millətlərin bu tarixi əlaqə və bağlardan xilas olmaq üçün vətəndaş hüquq və azadlıqlarına qovuşmaq uğrunda çırpındıqlarının şahidiyik. Bütün sivil ölkələr bu cür qurtuluş hərəkatlarını öz davranışları və ya sözləri ilə dəstəkləyir, haqqın öz yerini tapmasını alqışlayır. Əsas mətləbə keçməzdən öncə bir neçə nümunə göstərək. Hindistanda baş verən qurtuluş hərəkatının təcrübəli ingilis dövlət adamlarının özlərinin razılığı və yardımı sayəsində orada qurulan Pakistan və Hindistan dövlətlərinin yaradılması ilə nəticələndiyi üçün bu hadisə hər bir mədəni insanı sevindirmişdir.

Ərəb dünyasının böyük və əhəmiyyətli bir qismi – hissə-hissə olsa da – xaricilərin təsirindən sıyrılaraq böyük ərəb birliyinin əsasını qoymuş, digər kiçik bir parçasının da qurtulmasına maddi və mənəvi dəstək göstərmişdir. Bu hadisə ədalətli Qərb və Şərq millətlərini sevindirmişdir. Lakin bundan zərər çəkmiş bəzi müstəmləkə düşkünləri köhnə əlaqələrin qırılmamasına cəhd etsələr də, bu yaxınlarda həmin maneələrin də aradan qaldırılması gözlənilir.

Uzaq Şərqdə – İndoneziyadakı yerli xalqların qurtuluş hərəkatları da eyni dərəcədə bütün dünya millətləri tərəfindən sevgi ilə qarşılır. Onların da müstəqilliyə qovuşmalarını hər kəs sanki öz davası kimi səbirsizliklə gözləyir.

Yuxarıda sadaladığımız hadisələrin hamısına Türkiyə Cümhuriyyəti hökuməti rəsmən sevincini bildirmiş, hətta millətlərarası münasibətlərdə də bu haqlı mübarizələri dəstəkləməklə haqsevərliyi ifadə etməkdən çəkinməmişdir.

Lakin türk millətinin vəziyyətini digər bütün dünya millətlərinin hüquqi və faktiki vəziyyəti ilə müqayisə etdikdə mən-zərənin çox pis və hüznü olduğunu etiraf etmək, bir az da vəziyyəti açıqca gözdən keçirmək və araşdırmağı vacib hesab edirik. Bu gün iki Türk dünyası var: Birincisi, haqq və azadlığa malik müstəqil Türkiyə Cümhuriyyətidir ki, 6.5 əsrdən bəri hüquqi varlığını qorumuş, bu gün də digər dünya dövlətləri ilə eyni hüquqlara malik, beynəlxalq münasibətlərdə hər sahədə hörmət göstərilən, hesablaşılması zəruri və lüzumlu bir varlıq və qüvvət olduğu qəbul edilən bir dövlətdir.

İkincisi, əzab çəkən və xaricilərin əsiri olan türk dünyasıdır ki, onlar türk millətinin dördü üçün təşkil edir. Bu bədbəxt, parçalanmış türk aləminin bir qismi güclü militarist dövlətlərin, digər bir qismi isə istər say, istərsə də mədəniyyətə özündən aşağı “dövlətlərin” əlində əzilməkdə və məhv olmaqdadır. Bu bəxtsiz türk qruplarının mübarizələri gündəmə gəlsə, o zaman bütün dünya, – Türkiyə də təsirə düşərək – əks istiqamətə dönər, qəsbkarlar “mühüm siyasəti” dəstəkləyər.

Türkiyənin şərq sərhəddinə bitişik bölgələrindəki bu türk ölkələrinin belə faciəvi vəziyyətə düşmələrində keçmiş Osmanlı səltənəti də cavabdehlik daşıyır. Osmanlı orduları Fətəh Sultan Məhməd zamanından başlayaraq Şərq səfərləri zamanı qılınclarını daima qonşuluqlarında daha öncə qurulmuş, mədəni mövqə və rifah yaratmış qardaş türk dövlətlərinin kürəyində tutmuş, bu hərəkətləri ilə onları parçalayıb zəif və dağınıq hala saldıqdan sonra əllərində saxlamayaraq, firsət gözləyən düşmənlərin boyunduruğu altına düşmələrinə səbəb olmuşlar. Bu qardaş millət və dövlətlərlə anlaşmaq, uzlaşmaq, əməkdaşlıq etmək yollarını araşdırmadan bütün öfkələri ilə məzhəb qovğaları adı altında onlara hücum etmiş, əzmiş və parçalamışdır. Lakin Sultan Məhməd, Yavuz Sultan

Səlim, Sultan Süleyman Qanuni, III Sultan Murad da hər zaman eyni üsulu tətbiq etmiş, dönə-dönə Cənubi və Şimali Azərbaycandakı türk dövlətlərini: Ağqoyunlu, Səfəvi, Şirvanşahlar və s. əzdikdən sonra həmin türk xalqını üz üstü buraxaraq çəkilməmiş və bütün tarix boyunca, bir dəfə də olsun, başlarını çevirərək onların vəziyyəti ilə maraqlanmamışdılar.

Qonşu türk dövlətlərini bu şəkildə əzdikləri kimi, daha uzaqdakı türk xalqının imdadına da əhəmiyyət verməmişlər. Sultan Süleyman Qanuni dövründə şimaldakı Kazan türklərinin ruslardan qorunmaq üçün etdikləri müraciət cavabsız qalmışdır. Halbuki bu əzəmətli Türk sultanı ondan yardım istəyən Fransa kralını himayə etmək üçün ordularını səfərbər etmiş və Avropanı [alt-üst] etmişdi.

Səbəbi və bəhanəsi nə olursa-olsun, bugünkü məhkum türk xalqlarının böyük bir qisminin çəkdiyi iztirabların məsuliyyəti qardaşlarını qılıncı ilə parçalayan və qardaş türk ölkələrinin fəlakətinə şəxsən səbəbiyyət verən qədim Osmanlı səltənətinin çiyinləri üzərindədir.

Növbəti yazımızda Türkiyənin Türk dünyasına qarşı yürütdüyü ərazi siyasətini təhlil edəcəyik.

“Kızılma” dərgisi, 7 noyabr 1947, 2-ci say

QARDAŞ KÖMƏYİ

Bax şəhamətli türkün övladı,
Şimdi torpaq yeyir də, fəryadı,
Yüksəlir ərşə, həp yanar, sızlar,
İştə bax! Yavrular, xanım qızlar,
Titrəyir pənceyi-fələkətdə
Həp ölüm qarşısında, zillətdə

Bakı, 1917-ci il.

Anadoluda müharibədən zərər görenlərə yardım üçün rus çarından üç dəfə icazə istəyən Azərbaycan türklərinin göndərdiyi heyət üçüncü dəfə də rədd cavabı alınca, çar naibi Qrandikə bu sözləri dedi: Bu qədər milyonlarla türk təbəəninizin sizin yanınızda heç bir xətri yoxdurmu?..

Azərbaycan Xeyriyyə Cəmiyyəti rus işğalındakı Şərqi Anadolu vilayətlərinə heyət yolladı... 12000 yetim uşaq toplandı, milyonlar dəyərində ərzaq, geyim əşyası göndərdi... Rus-erməni məzaliminə son qoyuldu... Bu işləri, sadəcə, bir milli vəzifə hissi etdi...

Hörmətli oxucular, bir müddətdir ki, gizli və açıq olaraq türklüyün mənəvi birliyini pozmağa, ortalığı qarışdırmağa yönəlmiş hiyləgər, zəhərli təbliğatlar edildiyinin şahidi olmaqdayıq. Əksərən bu sözləri eşidirik. Biz Anadoluda fələkətlərlə, müharibə ilə üz-üzə qaldığımız zamanlar xaricdəki türklər bu fələkətlərə seyirci qaldılar... Bizi düşünmədilər, yardım əli uzatmadılar... İndi bizdən nə umurlar?

Hətta müsəlmanlığı dəstəkləyən və özünü İslamiyyət mürşidi sayan cənab Ömər Rza Doğrul tərəfindən “Səlamət” dərgisinin 18-ci sayında Türkiyəyə sığınmış olan Azərbaycan türklərinə: “...Rədd olun gedin buradan... Siz bizi düşünmədiniz...” kimi ağır və lazımsız hücumlar edir. Buna bənzər yazılar

digər mətbu orqanlarda da dərc olunmuşdur. O cümlədən “Hərəkət” jurnalının 15-ci sayında milli təsanüdün mənəvi cəbhəsini baltalayan xoşagəlməz yazılar yayımlanmışdır.

İstər şifahi təbliğat, istərsə də yazılı nəşrlər vasitəsilə Türkiyə ümumi əfkarını, xüsusilə gəncliyi zəhərləməyə yönəlmiş bu düşməncə fitnələrə bir son vermək və əsir türk ölkələrində türklüyə və Türkiyəyə qarşı bəslənilən sevgi və diqqəti göstərmək məqsədilə bu yazını oxuculara təqdim edirik. Və vaxt itirmədən qeyd edək ki, bu yazımızda hər hansı bir lovgalıq və ya minnət etmə kimi cılız hissələrdən uzağıq. Çünki Azərbaycan türklərinin tam bir şüurla və milli imanın həyəcanı ilə etdiklərini kimsənin istismar etməyə haqqı yoxdur. Görülən işlər, sadəcə, milli vəzifənin bir parçasıdır və türk milləti mövcud olduqca bu kimi vəzifələr bitməz və bitməyəcəkdir. Hər şey türklük üçün..!

Birinci Dünya müharibəsinin Türkiyə üçün ən ağır və fəlakətli illərinə bir nəzər yetirək. Sarıqamış müharibəsində Türk ordusu bütün qəhrəmanlıqlara rəğmən, pis sövq və idarə edildiyi üçün xeyli əsir vermiş, Ərzurum, Ərzincan, Trabzon, Rizə və digər Şərqi Anadolu vilayətləri rus ordusunun işğalı altına düşmüş, rus kazakları ilə erməni könüllüləri müdafiəsiz türk xalqını mərhəmətsizcəsinə öldürür, talan edir və yağmalayırdı. Türkiyəli əsirlər dəstələrlə Azərbaycan türklərinə göz dağı olsun deyər Bakı küçələrində dolaşdırılır... İşğal altındakı Anadolu vilayətlərində aclıq, səfələt, ölüm bütün dəhşəti ilə hökm sürməkdədir.

Bu zaman Azərbaycan türklərinin həyəcanı son həddə çatmış, türkcə çıxan bütün qəzet və dərgilər faciəni bütün çılpalığı ilə təsvir etməkdə və kömək axtarmaqdadır. Xalq göz yaşını tökür.

Azərbaycan Xeyriyyə Cəmiyyəti hərəkətə keçir

Qardaş yardımını üçün düşünülən gizli tədbirlərdən başqa, açıq şəkildə və rəsmi yardım üçün icazə almaq məqsədilə də Tiflisə, Rusiya çarının naibi Qrandükün yanına bir heyət göndərilir. Heyət yaxşı bir hüquqşünas və dəyərli bir diplomat olan Əlimərdan Topçubaşının başçılığı altında ezam edir. İki dəfə rədd edilən müraciətə rus hökuməti bu cavabı vermişdir: *Siz qafqazlı müsəlmanlar, bizim düşmənlərimizə yardım etmək istəyirsiniz... Müharibə içində ikən Rusiya hökuməti buna icazə verə bilməz.* Lakin Azərbaycan heyəti ruhdan düşmədən üçüncü dəfə daha bir müraciət edir və eyni soyuq cavabla qarşılaşınca, heyət başçısı bu cavabı verir: *Siz iki dövlət – Osmanlı imperiyası ilə Rusiya çarlığı müharibə edirsiniz... Biz sizin düşmənlərinizə deyil, işğalınız altında olan vilayətlərdəki pərişan qardaşlarımıza insani və xeyir yardımını etmək istəyirik. Bunun rədd edilməsi bizi yasa boğur...* Bu sözlərə də çar naibi müsbət cavab verməyincə, heyətə daxil olan üzvlərindən xalq nümayəndələrindən gəncəli Ələkbər Rəfibəyli həyəcanla yerindən qalxır və belə deyir:

Bu qədər milyonlarla təbəniz olan türk müsəlmanlarının sizin yanınızda heç xətri yoxdurmu? Qrandük onun oturmasını işarə edir və bir az düşündükdən sonra razılıq veriləcəyini bildirir (Müəllim Qədirli Ağalar bəyin xatirəsindən).

Bu razılığın alınmasında o dövrdə Rusiya Dumasında (Dövlət Məclisi) üzv olan Azərbaycan təmsilçisi Məhəmməd Yusif Cəfərlinin də önəmli xidməti vardır (“Qardaş köməyi” dərgisi, 1-ci say).

Anadoluya tələsən könüllü yardım qrupları

Bundan sonra qadın həkimlər, müəllimlər, tələbələr Azərbaycan Xeyriyyə Cəmiyyətinin sövq və idarəsi altında

Anadoluya hərəkət etdi. Bakıdakı Xeyriyyə Cəmiyyəti mərkəzinin yerləşdiyi İsmailiyyə binası ərzaq və əşya deposuna çevrildi. Zəngin və kübar ailə qadınları gecə-gündüz tikiş maşınlarının başında Anadolu müharibə qurbanlarına geyim və yataq dəsti tikməyə, kəndlilər corab toxumağa, əczanələr dərman hazırlamağa, məhəllərdə qurulan qadın heyətləri yorğan-döşək toplamağa başladılar. Xeyriyyə Cəmiyyəti mərkəzində açılan ianə dəftərinə yazılmaq üçün zəngin-kasıb hər kəs sevinə-sevinə tələsdi. Bu surətlə toplanan milyonlarla pul və vaqon dolusu ərzaq Anadoluya göndərildi. Qarsda mərkəz quruldu. Orada depo halına gətirilən binalar arasında bəzi camelər tavanına qədər əşya ilə doldurulmuşdu. Sarıqamış, Trabzon, Artvin, Ərdahan və s. şəhərlərdə şöbələr açıldı. Pasin düzündə səyyar yeməxanalar və xəstəxanalar quruldu. Buralardan toplanan 12000 yetim uşaq üçün məhəlli yurdlar qurulduğu kimi, Bakı şəhərində, Tiflisdə və digər 5 şəhərdə müasir yetimxanalar açıldı. Bu vilayətlərdə hökm sürən tif və sairə kimi yoluxucu xəstəliklərlə mübarizə aparıldı. Rus zabitlərinin və erməni komitəçilərinin terror və təcavüzə təşəbbüs edən və buna bənzər cinayətlər törədən bir çox yüksək rütbəli rus-erməni zabitləri azəri vəkillər tərəfindən rus məhkəməsinə verildi və cəzalandırıldı. Bu baxımdan türk xalqına qarşı edilən istənilən hərəkətlərə sədd çəkildi (Heyət üzvü İsmayıl Nəzərlinin xatirələri). Azərbaycanda isə gizli komitə vasitəsi ilə Bakıda və Xəzər dənizindəki Nargin adasında əsir olan yüzlərlə türkiyəli əsgər və zabitlər bir-bir, iki-iki qaçırılaq Təbriz yolu ilə Anadoluya göndərildi. Bu uğurda kəndli, şəhərli hər Azərbaycan türkü heç bir fədakarlıqdan çəkinmədi... Türklərə qurban deyilən ən gözəl binək atlar qaçırılan türk zabitlərinə Qarabağda hədiyyə edildi.

Azərbaycan Xeyriyyə Cəmiyyətinin etdiyi təşkilati və mətdolu yardım “Qardaş köməyi” adlı dərginin ilk sayında rəsm-lərlə də təsdiqlənmiş və əlimizdə mövcuddur.

Azərbaycandan maddi və hərbi yardım

Balkan müharibəsi əsnasında da Azərbaycan türkləri eyni həyəcanla diqqət göstərmiş və könüllülər göndərmişdir. O cümlədən Bakı milyonçularından Əsədullaoğlu Əli Balkan müharibəsində könüllü iştirak etmiş və zabit rütbəsi almışdı. Bundan başqa, din xadimlərindən Axund Yusif Təbibzadə və yoldaşları da Balkan müharibəsinə könüllü getmişdilər. Azərbaycan türk şair və yazıçıları isə durmadan yazaraq Türkiyəni daima idealizə etmişdirlər.

Milli Azərbaycan Cümhuriyyəti silahlı qüvvələrindən top-çu və süvari qrupları Anadolu Qurtuluş Hərəkatına qatılmış və Kazım Qarabəkir ordusunun öncüllüyünü edərək qılıncını sıyıb Qarsa girmişdirlər. Bu savaşda iştirak edənlərdən 18 zabit indi şanlı Türk ordusunda şərəflə xidmət etməkdədir. Bunlardan bir topçu və bir süvari albayı keçən il general rüt-bəsi ilə təltif edilmişdir.

Afyon cəbhəsində yaralanan azəri zabitlər bu gün orduda öz vəzifələrini davam etdirirlər.

Anadoludakı milli qurtuluş hərəkatını həyəcanla və tə-halüklə izləyən milli Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti ilk maddi yardımını təmin etməyi də milli bir borc və vəzifə say-mışdır.

Bu gün Koreya müharibəsində yaralanan Anadolu qəh-rəmanlarına qarşı Yaponiyadakı bir ovuc mühacir İdil-Ural (Kazan) türklərinin ürekdən göstərdikləri diqqət gözlərimi-zi yaşardacaq qədər dərinidir. Yaralı məhmədciyin iztirabını

yüngülləşdirmək, onu təsəlli etmək üçün o nəcabətli türklərin qızları onların baş ucunda gecələri növbə tutmaqdadırlar. Diqqət başqa necə olur, görəsən..?

Qanını qanına, canını canına, göz yaşlarını göz yaşlarına qarışdıran, malını əsirgəməyən türkə diqqətsiz damğası vuranlar –bilərək və ya bilməyərək– düşmən təbliğatlarına aləti olurlar. Hələ Türkiyə kimi tək müstəqil türk ölkəsində bu havanın əsdirilməsinə çalışmaq türklüyün qəlb bütünlüyünü parçalamaqdan başqa bir şeyə yaramayacağını bilmək lazımdı.

Sizdən nə umuruq, bilmirsinizmi? Bizi öyrənməyinizi istəyirik. Əsir Türk dünyasının hər parçası öz aləmində bir milli varlıq və şəxsiyyət yaşatmaqdadır. O varlığı tanıyın. Öz millətinin, milliyətinin cahili olmaq müasir türklüyə yaraşmır. Bu zərərlidir.

Mühacir – mültəci çevrələrində də bəzi məsuliyyətsiz ağızlardan uyğunsuz sözlər çıxa bilir. Bu kimilərin pərişan beyinlərindən çıxan tutarsız sözlər əsir türklərin görüşlərini əks etdirə bilməz. Bilməliyik ki, biz Türkiyəyə qarnımızı doyurmaq üçün gəlmədik. Biz türkün! Bu gün Türkiyədəyik. Buna görə də hamımız türklüyün xidmətindəyik... Hamımız türklük üçünük...

Bəli; hər şey türklük üçün!

“Ergenekon Yolu”, 1 iyul 1951, 1-ci say, s. 1-7

Türk tarixinin məşum və qara bir günü:

27 APREL 1920

Müəllif: Aran M.Sadiq

Bu gün Milli Azərbaycan Cümhuriyyətinin Qızıl Rusiya tərəfindən işğal edildiyi və milli istiqlalının qəsb olunduğu gündür. Azərbaycan Sovet Rusiyasının fitnəsinin ilk məsum qurbanıdır.

Bu gün Milli Azərbaycan Cümhuriyyətinin Qızıl Rusiya tərəfindən işğal edildiyi və milli istiqlalının qəsb olunduğu gündür...

Azərbaycan Sovet Rusiyasının fitnəsinin ilk məsum qurbanıdır.

32 ildən bəri Qızıl Rusiyanın bu türk ölkəsində həyata keçirdiyi vəhşilik, müharibə, talançılıq, dəhşət və Qızıl Moskvanın fitnələrinin mahiyyəti yalnız 25 il sonra Şərqi Avropa ölkələrinin: Polşa, Çexoslovakiya, Macarıstan, Rumıniya, Şərqi Almaniya, Estoniya, Latviya, Litvanın kommunist Rusiya imperatorluğunun müstəmləkəsinə çevrilərək daha mütəhiş bir məhvetmə və istismar siyasətinə məruz qalmaları nəticəsində Qərb dünyası həqiqəti dərk etmişdir.

Biz yaşadığımız iztirabların acısı ilə düz 32 il bağırıb, feryad etdik. Lakin batıq səsimizi mədəni insanların qulağına yetişdirə bilmədik. Həyəcan signalına əhəmiyyət verməyən Avropanın gözü qarşısında və hətta onun yardımı ilə Qızıl Moskva rejimi 35 ildə daha da gücləndi və fitnəkar təcrübəsilə canavarlaşıb, doymayan ehtirası ilə dünyanı udmaq üçün fürsəti əldən vermədi. Sovet Rusiyasının qanlı süngüsü bu gün bir hissəsi udulmuş Avropanın sinəsinə batırıldıqdan sonra artıq qərblilər və bütün dünya sarsılaraq Moskva

təhlükəsi ilə üz-üzə qaldığını dərk etdi. Artıq indi bütün dünyaya bizimlə həmdərddir.

Rus istilasının fəlakətini olduğu kimi təsvir etmək mümkün deyil. Qısa onu deyim ki, bu gün Azərbaycanın milli müdafiə haqları çeynənmiş, zülm çəkmiş, təcavüzə uğramış, istiqlalı əlindən alınmış, azadlığı getmiş, dövlət adamları, peşəkar alimləri, müəllimləri, ziyalı gəncləri Sibirə sürgün olunmuş və öldürülmüş, vətənpərvər işçi və kəndlisi vəhşi rus qurşunları ilə al qanlarına boyanmışdır... Bu türk diyarında nə milli, nə siyasi, nə dini və nə də iqtisadi bir istiqlal qalmamışdır. Zəngin sərvət mənbələri talan edilərək Moskvaya daşınmış, azəri türkünün nə əkinçisinin bir qarış torpağı və nə də kəndlisinin əlində bir toyuğu belə qalmışdır. Xalq bütünlüklə Qızıl Moskvanın diktatorluq rejiminin köləsinə çevrilmişdir...

Budur, rus kommunizm rejiminin Azərbaycanda yaratdığı “Cənnət”!

Rus-bolşevik istilasını necə baş verdi?

Azərbaycan – bu ilk Türk-İslam Cümhuriyyəti yeni qurulmuş və millətlərarası münasibətlərə təzə başlamış, daxili və hərbi təşkilatını yeni yaratmış bir hökumət ikən çox böhranlı və təhlükəli bir vəziyyətdə idi.

Azərbaycanın şimal qonşusu Dağıstan Cümhuriyyəti iki düşmən rus ordusunun döyüş meydanına çevrilmişdi. Bu ordulardan çarlıq tərəfdarı general (Denikinin) qoşunu qızıl ruslara məğlub olmuş və qoşunun qurtula bilən hissəsi ilə sur-satlarını Xəzər dənizinə qaçıraraq Azərbaycan hökumətinə satmışdı. Lakin Azərbaycanın şimal sərhədində toplanan 60 min nəfərlik sovet rus qoşunu (Leninin) dediyi kimi, sözdə millətlərə və müstəqil dövlətlərin haqlarına hörmət edəcəyini

vəd edirdisə, içdə, əməldə isə var gücü ilə Azərbaycan əleyhinə təbliğatını davam etdirirdi.

1920-ci ilin əvvəlindən etibarən Azərbaycan hökuməti Moskva hökuməti ilə millətlərarası siyasi üsul və qaydalar üçün birgə razılıq yollarını araşdırdı, bir-birilərinə teleqramlar yazıldı. Lakin Kremlin xarici işlər naziri (o zaman komissarı) Çiçerin simsiz teleqramlar vasitəsilə göndərdiyi teleqramlarda Azərbaycanın istiqlaliliyyətini tanımış kimi görünə də, hər vəchlə xalqı milli hökumət əleyhinə qızıqdırmağa çalışırdı.

Bu qeydlər və teleqram mübadiləsi, həmçinin göndərilən heyətin müzakirələri aylarla davam etmişdi. Qış fəslı bitmiş, bahar gəlmək üzrə idi. Azərbaycan türkləri milli istiqlal xoşbəxtliyinin sonsuz sevincilə ənənəvi – milli (Ergenekon) bayramını qeyd etməyə hazırlaşdı. Elə bu zaman Qarabağda geniş imtiyazlara və muxtariyyətə sahib nankor ermənilər rus bolşeviklərinin təşviq və təxribatına uyaraq üsyan etdilər. Erməni komitəçiləri bayram şənliklərini matəmə çevirərək Xankəndi hərbi kazarmasına hücum çəkib, Azərbaycan əsgərlərinin silahlarını almağa cəhd etdilər. Əsgərlər bu alçaq hərəkətlərə qarşı güclü müqavimət göstərdilər və qanlı döyüşlər başladı. Qarabağın məşhur Əsgəran keçidi də üsyançı çətəçilərin basqınına məruz qaldı. Güman ki, elə buna görə də Şimali Azərbaycanın sərhəddində rus təcavüzündən qorunmaq məqsədilə keşik çəkən hərbi qoşun Qarabağdakı fitnə atəşini söndürmək üçün oraya göndərilməli oldu. Bu zaman Ermənistan da rus-bolşevik əməllərinə xidmət məqsədilə sərhəddə toplaşaraq Qazax rayonunda Azərbaycana qarşı ikinci bir cəbhə yaratdı. Həmin günlərdə paytaxt Bakıda bolşeviklərin geniş ölçüdə gizli bir sui-qəsdləri də aşkarlandı, bir çox dəstə başçıları yaxalandı. Beləcə, daxildən

və xaricdən Azərbaycan Cümhuriyyətini yıxmaq üçün ruslarla ermənilər və bəzi əsil-nəcabətsiz azəri kommunistləri sürətlə birləşərək fitnə-fəsad törətməyə hazırlanmışdılar.

Belə təhlükəli anlarda hökumət də böhran keçirirdi. Aylarla davam edən böhran həll edilə bilmirdi. Çünki parlamentdəki partiyalardan heç biri çoxluq təşkil etmirdi. İqtidar partiyası sayılan “Türk Federalist Müsavat” partiyasının belə məclisdə yalnız 28 üzvü vardı. 6 müstəqil üzvünün də iş birliyi ilə ancaq 34 nəfərlik bir qrupu vardı. Parlamentdəki 94 üzvdən 13-ü ilə üstünlük mümkün olmadığı üçün qurulan hökumət daim partiyalararası bir koalisiyon kabinet şəklini qəbul etməyə məcbur olurdu, homogen bir kabinet yaranmırdı.

Hökumətsizlik, daxildən və xaricdən olan xain hərəkətlər, şimaldan rus – bolşevik təhdidi çox ağır və böhran vəziyyəti yaratmışdı. Lakin millət və ordu ermənilərin alçaqcasına törətdikləri fitnələrə çox əsəbiləşmişdi. Nə olursa-olsun, erməni fitnə-fəسادına son qoyulmalı idi. Erməni və rus təmsilçilərini çıxmaqla, parlamentdə də belə bir ruh hakim idi. Mən güclə məclisdən icazə alıb Əsgəran keçidindəki cəbhəyə getdim. Orada 8-10 günlük bir toqquşmadan sonra Azərbaycan əsgərlərinin qəhrəmancasına hücumu nəticəsində erməni qüvvələri qırıldı, erməni cəbhələri hər tərəfdə dağıdıldı.

Bu qələbə əsgərlərimizi və millətimizi sevindirmişdi. Amma rus təhlükəsi olduğu üçün narahatlıq davam edirdi. Həmin hadisədən 20 gün keçməsinə baxmayaraq, Qarabağdakı qüvvələr toplanıb rus cəbhəsinə göndərilməmişdi.

(davamı növbəti sayıda)

“Aras” dərgisi, 1 may 1952, 5-ci say

27 APREL 1920

Müəllif: Aran M.Sadiq.

(əvvəli növbəti sayıda)

Qızıl ruslar (Leninin) dediyi kimi, tarixdə görünməmiş ən böyük yalanlarla “bütün millətlərin azadlıq və suverenlik hüquqlarını” tanıdıqlarını açıq şəkildə dünyaya elan edərəkən, Azərbaycanın keçirdiyi böhranlı vəziyyətdən və sərhədlərin müdafiəsiz olduğundan istifadə edərək aprelin 26-sı gecə polis məntəqələrinə qəfil hücum edərək müstəqil Azərbaycanı zəbt etməyə başladılar. Kiçik Azərbaycanın qoşunları döyüşə-döyüşə geri çəkilir və 60 min nəfərlik rus qoşunu Bakıya daxil olurdu. Aprelin 27-si səhər rusların bu cinayətkar xəbəri yayılanda bütün siyasi qüvvələr heyrət və çaşğınlıq içində qalmışdı.

DAXİLDƏKİ BEŞİNCİ QOL

Bolşeviklər Azərbaycanın paytaxtı Bakının sərhəd bölgələrinə yaxınlaşanda parlamentdəki bolşevik qrupu hökumətə ultimatum verərək məclisi və idarəni onlara təslim etmələrini tələb edir və Azərbaycanın istiqlalına xələl gəlməyəcəyinə söz verirdilər. Bu təşəbbüsün rus işğalını asanlaşdırmaq üçün hazırlanmış xaincəsinə bir manevr olduğunu izaha ehtiyac yoxdur.

TÜRKİYƏLİ ZABİTLƏRİN MƏNFİ ROLU

Xəlil paşa başda olmaqla Azərbaycana sığınan, çox böyük qonaqpərvərlik və hörmət görən Kiçik Tələt, Baha Səid, Nihat bəy və digər türk zabidlərinin məclis ətrafında və xalq arasında apardıqları təbliğata görə, guya “Azərbaycana gələn qızıl rus ordusu burada qalmayacaq, keçib Anadoluya yardıma gedəcək. Bu qoşunun başında Necati bəy adlı türkiyəli bir zabit varmış, hətta ordunu təşkil edən əsgərlər əsir türklərdən

və Kazan tatarlarından ibarət imiş. Azərbaycan hökuməti buna mane olsa, Türkiyəyə xəyanət etmiş olacaq...”

Həmin vaxt ölüm-qalım mübarizəsində olan Anadolunun milli qurtuluş ordusunun qalibiyyətini ürəkdən arzulayan Azərbaycan xalqı bu bəzəkli təbliğatın təsirinə düşdü. Lakin həqiqəti anlayanlar bunun bir bolşevik təbliğatı olduğunu, həmin zabitlərin qəsdən və ya bilməyərəkden bolşevizmə xidmət etdiklərini xalqa başa sala bilmədilər. Bu zabitlərin xəyanəti keçmiş istiqlal məhkəməsində Kiçik Tələt və dostları başqa bir məsələ ilə bağlı mühakimə edilən zaman aşkara çıxmış və təsdiq edilmişdi. O zamankı “Hakimiyyəti milliyə” qəzetinə (26 avqust 1926) baxa bilərsiniz. Sonradan öyrəndik ki, Xəlil paşa bir neçə azğın kommunisti iqamətgahında qonaq saxlamış və onları himayə etmişdir.

SİYASİ PARTİYALARIN MƏNFİ QƏRARLARI.

Azərbaycan parlamentindəki 4 partiyadan biri - “Sosialist bloku”nun erməni, rus və iki-üç köksüz türkdən ibarət bolşeviklərin 5-ci qolundan başqa bir üzvləri olmadığı üçün dərhal təslim qərarı verməklə yanaşı, hökumətə qarşı hücumu keçdiklərini də yuxarıda qeyd etdik. Məclisdə növbədənənar başlamış iclas gecə yarısına qədər davam etmiş, qızğın müzakirələrdən sonra Dr.Qarabəyov “İttihadi- İslam” partiyasının da təslim qərarını bildirmişdir. Bu partiya, əsasən üç-beş köhnə fikirli və macəraçı ünsürlərin fitnə qaynağından başqa bir şey deyildir. Gələn ruslara yaltaqlanaraq mövqe qazanmaq ehtirası ilə bu xəyanəti törətdikləri məlum olmuşdur.

“Əhrar” partiyası da məclisdəki 7 nəfərlik qrupu ilə düşünmədən təslim qərarını bildirmişdir.

Təəssüf ki, “Türk Federalist Müsavat” partiyasının qrupu da Məhəmməd Əmin Rəsulzadə bəyin başçılığı ilə

toplanaraq 7 maddəlik bir şərtnamədə Azərbaycan istiqlalının qorunması şərtilə təslim qərarını vermişdi.

Forma və məzmunundan asılı olmayaraq, mübarizəyə qoşulmadan tərtib edilmiş bu təslim aktı tarix və millət qarşısında öyünülməyəcək şəərəfsiz bir qərardır. Yurdumuza soxulan istilaçı və güc qüvvələrinin moskvalılardan ibarət olduğu və hansı məqsədlərə xidmət etdiyi məlum ikən, təslim şərtnaməsini rusların oyuncağı və beşinci qolu olan Azərbaycan kommunistlərinə kitabən yazaraq, sadəcə kağız üzərində “İstiqlal təminatı” istəmək müqəddəs milli əmanətləri – parlamenti və hökuməti, bir sözlə, istiqlaliyyəti sənəd müqabilində düşmən agentlərinə təslim etmək deyil, bəs nədir? Gələnlərin iki il əvvəl yurdumuzdan qovduğumuz düşmənlər – ədalətsiz, zalım, hiyləgər və qaniçən bir rus sürüsü olduğunu məgər bilmirdik?

Partiya məclis qrupunda bu yanlış qərar qəbul edilərək məclis kürsüsündən qrupun ən “cəsur” üzvü Məhəmməd Əli Rəsulzadə tərəfindən oxunduqdan və sürətlə təslim faciəsi formal şəkildə tamamlandıqdan sonra Rəsulzadə Məhəmməd Əmin bəy tərəfindən alovlu sözlərlə dolu nitq söyləndiyini o öz qələmiylə İstanbulda nəşr olunan “Yeni Kafkasya” jurnalında yazmışdır. Lakin üzülərək bildirim ki, iş bitəndən sonra söylənen bu fikirlər mahiyyət-cə bir atalar sözüne bənzəyir: “Daldan atılan daş topuğa dəyər”.

Bu sözləri qrup müzakirəsi əsasında bildirib və inadla üstündə duraraq: “Düşmən gəlir, bizim də qarşısına çıxacaq qüvvəmiz yoxdur, lakin biz təslim olmaq qərarını vermirik” – şəkildə bir qərarla fəlakəti formalaşdırmasaydı, bu tarixi anda ən böyük igidlik göstərmiş olardı.

Bu acı fəlakətdən iki il əvvəl milli hökumət yox idi. Azərbaycan Cümhuriyyəti hələ qurulmamışdı. Yurdumuz başdan-başa rus-erməni silahlı qüvvələrinin təsiri ilə qarışıqlıq içində idi. Azərbaycan türkləri silahsız və təşkilatsız idi. Lakin xalq hər yerdə – Qarabağda, Zəngəzurda, Naxçıvanda, Şəkiddə, Bakıda və s. bölgələrdə canını dişinə tutaraq il yarım (1917-dən 1918-ci ilin sentyabrına qədər) qanlı mübarizədən çəkinmədi. Düşmən şəhərin içində, mərkəzində oturmuşdu. Şəhərdə qat-qat üstün silahlı rus-erməni qüvvələri dənizdən, havadan, qurudan atəş açır, vəhşilik törədirdi. Buna baxmayaraq, bir ovuc silahsız Bakı türkləri düşməne təslim olmadı, yardım gələnə kimi (15 sentyabr 1918) əzab çəkdi. Eynilə Qaziantep, Adana, Maraş, Urfa və s. Anadolu şəhərlərində olduğu kimi, qəhrəmancasına özünü müdafiə etdi.

Lakin son istila faciəsində hökumət var deyə, xalq təşəbbüs göstərmədi. Nəticədə ölkəmiz qarıya gələn düşmənin əlinə qansız keçdi.

Bakı sərhəddində döyüş qərarı verilşəydi, necə olardı? Fikrimizcə, milli istiqlal zövqü və həyəcanı ilə millət hamılıqla döyüşər, şərəfini qoruyar və bəlkə, nəticə tam əksinə olardı. Təəssüf ki, sadəcə dil pəhləvanı olan siyasi rəhbərlər qanlı mübarizəyə qərar verməkdən ehtiyatlanmışlar.

Həmin dövrdə Qafqazdakı Anqol-Amerika, Fransa, İtaliya dövlətlərindən ibarət komissiya da dəfələrlə verdiyi yardım vədlərini tutmadı, rus istilasına müşahidəçi kimi qaldı.

Biz, Qarabağda fəlakəti eşidən kimi etiraz teleqramını yazdıq və xalqın şərəfini qorumaq üçün mübarizəyə hazırlaşdıq. Bir ay keçməmiş Gəncədə (26 may), onun ardınca isə Qarabağda qanlı üsyanlar başladı. Rus qüvvələrinin üstünlüyü

xalqı qorxutmadı. Ondan sonra Zaqatala, Şəki, Lənkəran, Kürdəmir və s. yerlərdə də üsyan dalğaları alovlandı.

“Pravda” qəzetinin etirafına görə, Azərbaycan türkləri moskvalılara qarşı 59 dəfə üsyan etmişdilər. Bu sürətlə xalq öz içindəki milli duyğu və şüuru ilə öz qanını axıdaraq namus ləkəsini sildi. Lakin yurdunu quduz rus istilasından xilas edə bilmədi. Bu üsyanlar həqiqi bir xalq hərəkatı idi. Bu, nə komandan, nə də başçının təhriki idi. Dövlətin qurulması üçün, əsasən xalqın, “başçı”sız bir xalq təmsilçilərinin ümumi fikrinin göstəricisi idi. Ona görə də adı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti idi.

İndi bu qara matəm gününün qanlı faciələrinə acı göz yaşlarımızı tökərkən, istiqbalımız üçün heç vaxt itirmədiyimiz ümidimiz əvvəlkindən daha qüvvətlidir.

Məhv olsun rus istilas!

“Aras” dərgisi, 1 iyun 1952-ci il, 6-cı say

RƏSULZADƏ MƏHƏMMƏD ƏMİN

Milli Azərbaycan mücahidlərindən tanınmış yazıçı Rəsulzadə M.Əmin bəy də – həsrətinə qovuşmadan – gözlərini yumdu. Onun ölümünə iki baxımdan çox üzüldüm: 1) Milli mübarizələrimiz hələ həll olunmamışdır... Buna görə də qurtuluş davamızda qorxunc düşməne qarşı başladığımız mücahidlə cəbhəmiz belə itkilərlə tənhaləşir.

2) Yaşasaıdı; bundan 26 il əvvəl də aramızda baş verən və 3 il davam edən mücadilədən sonra yazdığı “Şəfibəyçilik” adlı kitabında öz qələmi ilə açıqladığı kimi, ömür vəfa etsəydi, lehimə buna bənzər yenə səhifə-səhifə yazılar nəşr edəcəyimə əmin idim. Ankarada ölümündən qısa zaman öncə anlaşıma və birləşmə təşəbbüsü də baş tutmadan ani vəfatı bu yöndə də sarsıntı yaratmışdı.

Mərhum Məhəmməd Əmin bəy heç bir məktəbdən rəsmi məzun deyildi. Lakin qabiliyyət və çalışqanlıığı ilə özünü yetişdirmiş, əsərlər yazmış müstəsna enerjijə sahib yorulmaz mücahidlə adamı idi. Azərbaycanın ictimai-siyasi mübarizələrində, xüsusilə mətbuat sahəsində özündən əvvəlkilərlə müqayisədə önə keçən xidmətləri mühimdir.

Rəsulzadə milli istiqlal dövründə parlamentin üzvi və “Müsavat” partiyasının rəhbəri idi. Ona xaricdə (Azərbaycan cumhurbaşbaşıqanı) kimi yanaşanlar yanılırlar. Çünki Azərbaycanda cumhurbaşbaşıqanı yox idi.

Xülasə, mübarizəyə inanmış bir mücahidin ölümü doğma diyarın istiqlal mübarizəsində böyük itkidir. Ona tanrıdan rəhmət, yaxınlarına başsağılığı diləyirik.

“Türk yolu”

“Türk Yolu” jurnalı, 28 may 1955, 8-ci say, səh. 5

MİLLİ AZƏRBAYCAN İSTİQLALININ DÜNYA XALQLARI TƏRƏFİNDƏN TƏSDİQİNİN 47-Cİ İLDÖNÜMÜ

Məhməd Sadiq Aran
(Azərbaycan Milli Parlamentinin üzvü)

12 yanvar 1920-ci ildə Parisdə toplanan Versal sülh konfransında 49 il bundan əvvəl qurulan ilk Türk-İslam Cümhuriyyəti Azərbaycanın mədəni dünya dövlətləri tərəfindən təsdiqi və həmin tarixdə bu möhtəşəm hadisəyə görə İstanbulda keçirilən mitinq...

“...Bir aypara iki oldu
Salam bizdən ikinciyə...”

Bəli, 12 yanvar 1920-ci il tarixi. Bu dövrdə Türkiyə – Osmanlı dövləti siyasi həyatının ən ağır günlərini yaşayırdı: imperatorluq çökmüş, Anadolu və Rum elindəki türk torpaqları və şəhərləri böyük Qərb dövlətləri tərəfindən bölgələrə ayrılaraq parçalanmış və işğal edilmişdi. Osmanlı səltənəti çaşqın və çarəsizlik içində... Ölkə matəmə bürünmüş, göy üzünü qara buludlar almış, o zamankı paytaxt İstanbul şəhəri döyüşdə qalib gəlmiş dövlətlər tərəfindən işğal olunmuşdu. Küçələrdə xarici əsgərlər təntənəli şəkildə gəzişir və hər tərəfdə yad milli marşlar səslənirdi. Anadoluda baş qaldırmaq istəyən milli qurtuluş hərəkatı da güvənli şəkildə canlana bilməmişdi. Buna görə də şəhər əhalisi çarəsizlik və ümitsizliyə qapanıb. Belə bir zamanda Parisdən türk xalqını həyəcanlandıran bir teleqram daxil olur: “Azərbaycan Cümhuriyyətinin istiqlalı Versal sülh konfransında dünya dövlətləri tərəfindən (defakto) təsdiq edildi”. Bu hadisəni qeyd etmək üçün

Azərbaycanın şərəfinə mitinq keçirilir, xalq sevinc içində Sultanəhməd Meydanına axışır, kürsüyə çıxanlar əllərində Türkiyə və Azərbaycan bayraqlarını yellədərək: “Türk ayparası sönməmişdir... Baxın! Aypara bir ikən iki oldu... Yaşasın Azərbaycan Cümhuriyyəti! Yaşasın türklük!” sədaları göy üzünə yayılırdı. Həyəcanlı natiqlər sevinclə, var gücləri ilə şeirlərini səsləndirirdilər:

“Anamız bir, atamız bir;
Azərbaycan öz qardaşımızdır”.
“Aypara artıq sönmüşdü deyə
Sevinmişdi düşmən yenə”.
“Bir aypara iki oldu
Salam bizdən ikinciyə”.
“Azərbaycan, Azərbaycan!
Alqışlarıq səni candan”.

Bu tarixi gün və mərasim qaranlıq bir gecədə ürəklərdə işıq saçan ulduz kimi İstanbul əhalisinin yas və kədərini unudara bilməmişdi.

Digər tərəfdən, bu sevindirici xəbər Azərbaycanın paytaxtı Bakıya gecə vaxtı yetişdi. Səhər erkən saatlarda xalq küçələərə axışdı, Milli Parlamentin önü və meydanlar, xüsusilə Qoşa qala qapısının qarşısında qələbəlik idi. Qəzetlər növbəti yayınlarında “Müstəqil Azərbaycan” ifadəsini böyük manşetlərlə dərc etmiş və xalq tərəfindən sevinclə qarşılanmışdı. Dövlət başçıları xalqın çiyində gəzdirilirdi. Teatr aktyorları bütün tarixi şəxslərin geyimləri ilə üstüaçıq məşinlərdə qrup şəklində küçələrdə dolaşır, hər tərəfdə sevinc səsləri, musiqi sədaları göyə yüksəlirdi... Küçələrdə dəstə-dəstə milli marşlar söyləyərək gəzişən əsgərləri xalq çılgıncasına alqışlayırdı. Yollarda bir-birilə rastlaşanlar – tanış

oldu-olmadı – qucaqlaşır və bir-birilərini təbrik edirdilər. Təsdiq qərarından əvvəl Papalıq daxil olmaqla Avropa dövlətləri öz nümayəndə heyətlərini göndərərək Azərbaycanın inkişaf səviyyəsini araşdırmışdılar.

Nahardan sonra Milli Parlament iclas keçirdi. İkinci başçı gəncəli Dr.Ağaoğlu Həsən bəy (bu dəyərli dövlət nümayəndəsini erməni terroristləri Tiflisdə alçaqcasına öldürdülər) iclası açdı və Azərbaycanın Parisdəki Versal sülh konfransına gedən təmsilçi heyəti (nümayəndə heyəti), eyni zamanda parlamentin başçısı Əlimərdan bəy Topçubaşı tərəfindən Parisdən göndərilən teleqramı o vaxtkı xarici işlər naziri Fətəli xan Xoyluya oxutdurdu (Bu dəyərli diplomat da Azərbaycan ruslar tərəfindən işğal edildikdən sonra Tiflisdə fərsətcil ermənilərin əli ilə xaincəsinə qətlə yetirildi). Teleqramda belə yazılmışdı: **“Azərbaycanın milli istiqlalını Antanta dövlətləri de-fakto təsdiq etdilər”**. Bundan sonra millət vəkilləri bir-biriləri ilə yarışmışcasına Məclis kürsüsündə həyəcanlarını ifadə etmək üçün söz tapa bilmirdilər. Məclisin önü və küçələr sanki məhşər qələbəliyini xatırladırdı. Gün boyu xalq küçələrdə çılgıncasına əyləndi. Gecə şəhər klubunda təşkil olunan əyləncədə səhnəyə çıxanlar bu xoşbəxt hadisənin sevincindən ağlayır, digər tərəfdən də qonşu Türkiyədəki matəmə görə acı göz yaşları tökürdülər. Nəhayət, gəncəli şair Əhməd Cavadı səhnəyə dəvət etdilər. O, ilk cümləsinin ardınca, işğal altındakı İstanbulu xatırlayaraq hıçqıra-hıçqıra bu şeiri oxudu:

“Mən sevdiyim mərmər sinəli yarın
Deyirlər, qoynunda özgə əllər var.
Baxıb üfüqlərə uzaq yollara
Ağlayırmış mavi gözlər axşamlar...

Ah, ey solğun, üzü dalğın İstanbul!
Mavi gözləri bayğın İstanbul!”

Bu şeirlər salonda bir matəm havası yaratdı, hər kəsin gözləri yaşarmışdı. Bəli. Hələ dünən öz sevgili oğullarını Bakının işğalçı rus və parazit ermənilərdən azad edilməsi üçün qurban göndərən istanbullu – anadolulu türk bu gün kor taleyin hökmü ilə düşmən istilasını altında inildəyir. Azərbaycanlı türk buna necə təsirlənməsin, necə ağlamasın? O da oğlunu Türkiyəyə qurban deyib göndərdi (Bununla bağlı qeyd edək ki, Anadolunun qurtuluş mübarizəsinə qoşulan Azərbaycanın süvari və topçu qoşunlarının fotoları və onlar haqqında yazılar sonra yayımlanacaq).

Bu tarixdən iki ay yarım sonra Sovet rus hökuməti də o zamankı xarici işlər naziri Çiçerinin göndərdiyi teleqramla Milli Azərbaycan istiqlalını rəsmən təsdiq etdi. Lakin qısa bir zamandan sonra qəfil bir hücumla səbəbsiz və müharibə elan edilmədən 10-cu və 11-ci Sovet ordusu sel kimi qan töküb Azərbaycanı işğal etdi və quldurcasına taladı. İlk həmlədə 800.000.000 qızıl-gümüş, 7.500.000 ton neft, 350 dolu vaqon qiymətli xalça və ərzaq talandı və dərhal Moskvaya göndərildi. Bu hücum zamanı 7000 ziyalı siyasətçi və gənc öldürüldü. İşğaldan 29 gün sonra bu faciələrə biganə qalmayan Azərbaycan türkləri əvvəlcə Gəncədə, sonra isə ölkənin hər yerində qanlı və ardıcıl üsyanlara başladılar. Bu üsyanlar 56 dəfə təkrarlansa da, ölkə hələ də rus istilasından xilas ola bilməyib, 47 ildən bəri bu rus zülmü altında əzab çəkir. Lakin bu qanlı işğal faciəsi – bütün çətinliklərə baxmayaraq – Azərbaycan türklərinin qurtuluş və istiqlal mübarizəsini söndürməmişdir. Buna görə də bir imanlı Azəri mücahidinin dediyi kimi, bir gün:

“Doğacaq taleyin parlaq günəşi,
Dan yeri söküləcək, açacaq səhər.
Azəri türkünün güləcək üzü.
Ağlamaz atəşdən törəyən Azər...”

Bəli, biz qurtulacağıq və müstəqil olacağıq!

“Ötüken” dərgisi, aprel 1967-ci il, 40-cı say

SOVET İMPERIALİZMİ VƏ QƏRBLİLƏRİN MÜNASİBƏTİ

Məhməd Sadiq Aran

“Rusiya bu gün bir qanlı səhnədir. Qərblilər isə onun tamaşaçıları...”

Qızıl ruslar 48 il bundan əvvəl (Azərbaycan) Cümhuriyyətini qanlı şəkildə işğal və talan etmişdilər...

Bu gün müstəqil Çexoslovakiyanın Sovet rus orduları tərəfindən qəflətən barbarcasına işğalı 48 il öncəki müstəqil Milli Azərbaycan Türk Cümhuriyyətinin Qızıl kommunist rus orduları tərəfindən qanlı və qorxunc hücumla istila – işğal və talan edilməsini xatırladır. Fərq ondadır ki, Çexoslovakiyanın istila edilməsinə Türkiyə daxil olmaqla bütün dünya dövlətləri və xalqları sərt şəkildə etiraz etmiş və bu haqsızlığa son qoyulması tələb olunmuşdur. Lakin 48 il bundan əvvəl – 27 aprel 1920-ci ildə Qızıl rus sürüləri qəfil hücum edərək özlərinin də təsdiqlədikləri Milli Azərbaycan Türk Cümhuriyyətini işğal, talan, soyğunçuluq etdikləri və xalqı barbarca qırdıqları zaman Türkiyə daxil olmaqla bütün dünya dövlətləri susmuş və heç bir etiraz səsi qaldırılmamışdır.

Ruslar ölkəyə soxulduqları ilk iki günün içində Azərbaycan türklərindən yeddi min ziyalını öldürdülər...10 minlərlə ziyalı Azərbaycan gəncini Sibirin buzlu çöllərinə sürgün etdilər. 800 milyon nağd xəzinə qızılını qəsb etdilər, milyonlarca yığılmış hazır nefti dəniz və digər alternativ yollarla Moskvaya daşımağa başladılar. Bu vəhşi istiladan sonra Azərbaycanda Rusiya əleyhinə 56 dəfə qanlı və ardıcıl üsyanların baş qaldırması sovet mətbuatında da qeyd və etiraf edilməkdədir.

Bəli, bu barbarcasına vəhşiliyə bütün sivil ölkələrin göz yumduqları vaxt, təəssüf ki, qardaş Türkiyə siyasətçiləri

tək cə susmaqla kifayətlənməmiş, hətta milli faciədən razı qalmışlar. Bu haqda İstanbulda dərc olunan sənədlər əlimizdədir, ehtiyac olarsa, nəşr edəcəyik.

Bu gün 50 ildən bəri sivil dünyanın başına bir bəla olan həyasız, saxtakar, yalançı imperialist Sovet Rusiyasının Çexoslovakiyanı işğal etməsi bizim yaralarımızı da yenidən qanatdı. Buna görə, Qızıl Rusiyanın qəddar və ardıcıl qanlı hərəkətlərinə öz başımıza gələnlər də daxil olmaqla bütün azərbaycanlılar adından etiraz edirik.

Məhməd Sadiq Aran. Milli Parlamentin üzvü.
(Azərbaycan Milli İstiqlal Komitəsi
Xarici Büronun baş katibi)
“Ötüken” dərgisi, 9 sentyabr 1968, 57-ci say

AZƏRBAYCAN, TÜRKİYƏ VƏ İRAN

Əsrlərdən bəri unudulmuş talesiz İran türkləri haqqında son zamanlar ilk dəfə olaraq "Cümhuriyyət" qəzetində nəşr edilmiş 3-4 məqalədə türk tayfalarının milli-mədəni hüquqlardan məhrum və haqsızlığa uğramış vəziyyətləri bitərəfli şəkildə ictimai rəyə verilib. Lakin oradakı türklərin sayca 12 milyon olduğu bildirilmişdir. İndi hər şeydən əvvəl bununla bağlı qısa məlumat verməyi lazım bildim. Məlumdur ki, İranda siyahıyaalma zamanı bütün əhali sayı 25.5 milyon olmuşdur. Bu miqdarın 13.5 milyonu sırf türklər, yerdə qalan 12 milyonun isə fars, kürd, ərəb, erməni və s.-dən ibarət olması dəqiq təsdiq edilmişdir. Göstərilən məlumatla bağlı İran sarayında yüksək dairələrdən Azərbaycan dilində belə bir əmr verilmişdir: "Rəqəmlərin yerini dəyişdirin!". Bu rəsmi göstərişə əsasən, Cümhuriyyət yazıçısı N.Atsız qardaşımız bilməyərək və istəmədən İran türklərinin sayını 12 milyon göstərərək səhvə yol vermişdir.

İrandakı psixoloji vəziyyəti aydınlaşdırmaq üçün qeyd etmək lazımdır ki, İranın dövlət dairələri qara farslıq və pan-İranizmin təəssübünü çəkərək daim ölkədə yaşayan türklərdən şübhələnmiş və dəfələrlə oradakı türklərin varlığını inkar etmişlər. Bu dəfə statistik nəticələrə əsasən, "İranda türk yoxdur!" – deyə bilmədilər. Lakin (Kıbrıs türklərinin başına gələnlərdən nəticə çıxardaraq) hər ehtimala qarşı, Türkiyə səsini çıxarsa, vəziyyətin pisləşəcəyindən ehtiyatlanıb, İran xarici işlər naziri Ərdəşir Zahidin dili ilə – "Türkiyə ilə aramızda heç bir itxلاف yoxdur!" – deyə açıqlama verib, türk ictimaiyyətini sakitləşdirməyə çalışdılar. Səbəb budur: İranın şovinst dairələri Türkiyənin İrandan bir qarış belə torpaq istəyinin olmadığını və oradakı türklərlə qətiyyənlə maraqlanmadığını bildiyi halda, haqsızlığa uğramış milyonlarca türkün varlığını

və pis vəziyyətlərinin dilə gətirilməsini heç vaxt arzulamazlar. Bununla bağlı başqa bir nümunə verək: Bundan neçə il əvvəl Tehranda nəşr olunan “Ayəndə” adlı bir jurnalda Azərbaycan Cümhuriyyəti haqqında gözlənilmədən çox mənfə, hətta düşməncəsinə uzun bir yazı yayınlanaraq Azərbaycan Cümhuriyyəti bacardıqca tənqid edilmiş, bu ölkəni daim rusların əlində saxlamaq üçün Tehran hökumətindən lazımı təşəbbüs göstərməsi istənilmişdir. Bu zaman Türkiyəni də tənqiddən kənarda qoymamışlar. Bu düşüncəsiz yazıya o zaman İstanbulda nəşr edilən “Yeşil Yaprak” jurnalında lazımı cavabı verəndə İranın o vaxtkı səfiri Məhəmməd xan Səidül-vüzərə məni dəvət edib “Ayəndə” jurnalının İran hökuməti tərəfindən həmin məqaləyə görə bağlanıldığını və mənim haqlı olduğumu da bildirərək, bundan sonra bu mövzunun müzakirəyə çıxarılmamasını təkidlə xahiş etmişdir. Səfir bəy sözarası özünün də marağalı türk olduğunu açıqlamışdır.

Qəribədir. Bu məqalədən sonra məfkurə dostlarım da jurnalı bağlamağı məndən xahiş etmişdilər. Hey gidi dünya, hey!

İranın hürkməsi və şübhələnməsinin səbəbi aydındır: Mərkəzi Təbriz olan 13.5 milyonluq İran türklərinin yaşadığı bölgə – İran Azərbaycan əyaləti həm Türkiyə, həm də Qafqazdakı Azərbaycan Cümhuriyyəti ilə sərhəd qonşusudur. Bəlkə, bir gün onların milli şüuru oyansa, hüquqsuz İran türkləri öz haqlarını tələb etsələr, qonşu türk ölkələrində xoş qarşılanar və yardım ala bilərlər. İranda belə bir qorxu hakimdir.

İran şovinistləri bu qorxu ilə digər azlıqları təcili Tehrana qapamağa çalışırlar. Oradakı kürdlər, sayları 60 mini keçməyən ermənilər isə silahlandırılmış və onlara hüquqlar verilməmişdir. Erməni məktəbləri açılmış, ermənicə qəzet, kitab çapı sərbəstdir, ermənicə xeyriyyə cəmiyyətləri, kilsə təşkilatları geniş və azaddır. Lakin oradakı 13.5 milyonluq türkə

türk dilində məktəb açmaq, jurnal çıxarmaq, hər cür yayınlara, həmçinin türk dərnəklərini yaratmağa qəti qadağa qoyulmuşdu. Bu milyonlarla yazıq və yetim türklər bütün mədəni və milli haqlarından məhrum idilər. Daxildə vəziyyət belə olanda xaricdən də bu taletsiz türklərin haqlarını tələb edə bilən dövlət və millət mövcud deyildi. Bu ölkəyə bitişik bugünkü Türkiyə isə keçmiş Osmanlı dövründən günümüzə kimi Osmanlı düşüncəsi ilə zaman-zaman yığılıb toplanan və mədəni dövlət qurmaq imkanı tapan Cənubi və Şimali Azərbaycanı qılıncı ilə vurub yıxmışdır. Tarixdə 80 illik mədəni bir dövlət olan, başında Uzun Həsənin durduğu Ağqoyunlu Azəri dövlətini Osmanlı qüvvələri yıxıb məhv etdi. (Ankarada çıxan “Türk kultürü” jurnalında bu türklük faciəsinin bir türk zəfəri kimi qeyd olunduğu da məlumdur).

Bax Təbrizdə Şah İsmayıl Xətəinin yaratdığı Səfəvilər dövləti bütün təşkilatı, şeiri, sözü və ordusu ilə azəri türklərindən qurulmuşdu. Bunu qısqanan Osmanlı sultanı Şah İsmayılı vura-vura ta İsfahana qədər qovdu. Orada da Şah İsmayıl nəslinin 100 il türk qaldığı, türkcə danışdığı dövlət və ordu dilinin türkcə olduğunu ingilis yazıçısı Eduard Braun (İran Ədəbiyyatı tarixində) qeyd etmişdir. Bu əsər əlimizdədir. Bu hadisədən də məlum olur ki, əgər osmanlılar “kor döyüşü” ilə Şah İsmayılın Təbrizdə qurduğu Azərbaycan dövlətini yıxmasaydı, İranda hər şey türkcələşəcək və farslıq naminə orada tarixi əsərlərdən başqa bir iz qalmayacaqdı. Bu döyüşlərdə osmanlılara əsir düşən Şah İsmayılın xanımı Tac Sultanın başına gələnlər də çox acı və üzqızardıcı bir faciə nümunəsidir. Əri sağ olan bu bəxtsiz xanım osmanlılara əsir düşmüş və türk-müsəlman nikahlı qadın ikən, osmanlılardan biri ilə məcburi evləndirilmişdir. Bu hadisə də həqiqi mənada türklüyün, islamlığın üzqızardıcı nümunəsidir. Qıyası: Osmanlılar

keçmiş zamanlarda Azərbaycanda qurulan və İran farslığının varlığını qorxudan azəri türk dövlətlərini dönə-dönə qılıncdan keçirərək fars millətinin xilaskarına çevrilmişlər. Şimali Azərbaycana – Şirvanşahlar ölkəsinə də bir neçə dəfə hücum etmişdilər. Bu faciələrin təfsilatı səhifələrə sığmadığı üçün buradaca kəsirəm...

Osmanlı dövrünün son illərində tək və çox müsbət bir hadisə vardır ki, dünya durduqca qəlbimizin ən dərin guşəsində, ən əziz və müqəddəs bir xatirə kimi yaşadacağıq. Qafqazda, Şimali Azərbaycanda 1918-ci ildə Müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra bu Cümhuriyyət hökumətinin rəsmi yardım istəyinə dərhal köməyə yetişən Türkiyə qüvvələrinin fədakarlıqları və Bakının xilasında göstərdikləri qəhrəmanlıqlar heç vaxt unudulmayacaq. Lakin təəssüf ki, çox az bir vaxtdan sonra osmanlı düşüncəsinin təmsilçiləri bu fədakarlıqları heç edərək öz dağıdıcı siyasətləri ilə Müstəqil Türk Azərbaycan Cümhuriyyətinin bu dəfə də Sovet Rusiyası tərəfindən qanlı istilasına rəvac vermişlər.

Məlum olduğu kimi, Müstəqil Türk Azərbaycan Cümhuriyyəti həmin illərdə cəmi 23 ay yaşaya bilmişdi. Bu ilk Türk Cümhuriyyəti həmin illərdə Avropanın Versal şəhərində toplanılan sülh konfransına qatılan bütün dünya dövlətləri tərəfindən rəsmən tanınmış və istiqlalıyyəti təsdiq edilmişdir. Bundan sonra o zamankı Sovet Rusiya hökumətinin xarici işlər naziri Çiçerin də hökumət adından bir teleqram göndərərək Azərbaycana tanıdığını bildirmişdir. Eyni tarixdə Osmanlı səltənəti də tanımış, hətta səfirini göndərmişdi. Lakin Ankaradakı qurtuluş cəbhəsi liderləri o zamankı Rusiya – Lenin hökumətindən yardım umurdu. Moskva ilə Ankara arasındakı Müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyəti isə

coğrafi-siyasi baxımdan bu iki dövlətin öz aralarında faktiki əməkdaşlıq etməsinə əngəl hesab olunurdu. Bu maneələri aradan qaldırmaq üçün ilk təşəbbüsü Ankara göstərdi. Əvvəlcə Xəlil paşanı (General Halil Kut) rəsmi təmsilçi adı ilə maddi yardım göstərmək adı altında Azərbaycana göndərdi. Ardınca isə dağıdıcı əlaltıları dalbadal tökülüşdülər: Kiçik Tələt, Nail bəy və dostları Azərbaycana doluşdular və azərbaycanlıların Türkiyəyə olan pərəstiş və sevgisindən Rusiyanın xeyrinə istifadə etdilər. İçlərindən Xəlil paşa iki gündən bir Bakıdan Moskvaya gedir, rəsmi təmsilçi olduğu üçün Azərbaycan hökuməti buna mane ola bilmirdi. Xəlil paşa hər dəfə belə bir təbliğat aparırdı: "Anadolunu düşmənlərdən xilas etmək üçün şimaldakı Kazan tatarları və Rusiyadakı əsir türkiyəli əsgərlərdən ibarət ordu Azərbaycandan keçərək Ankaraya gedəcək, Azərbaycanda qalmayacaq". Bu təbliğatın yalan olduğunu hökumət dairələri bilirdi, buna mane olmaq istədikdə xalq hökuməti boğmaq vəziyyətinə gəldi, çünki Türkiyənin Azərbaycanın qurtuluşuna yardımına görə hələ də minnətdarlıq hissi yaşayırdı.

Azərbaycan xalqı belə aldadıldıqdan sonra, 27 aprel 1920-ci ildə Ankaranın rəsmi təmsilçisi Xəlil paşanın başçılığı ilə 10, 11-ci Qızıl rus ordusu Anadoluya yardıma getmək adı ilə Azərbaycana daxil olarkən, sərhəddəki kiçik patrul bölmələri atəş açanda Xəlil paşa: "Bu, rus ordusu deyil" – deyərək Azərbaycan əsgərlərini susdurdu. Bu oyunla da 10, 11-ci Sovet rus ordusu Azərbaycana girdi və yerləşdi, Anadoluya da getmədi. Bu acı həqiqətləri işin içində olduğumuz üçün biz yaxşı bilirik... Bununla bağlı Türkiyədə yayınlanan sənədlər də əlimizdədir. Həmin vəsiqələrdən biri: İstanbulda 1921-ci ildə Məhəmməd Şərif Əfəndizadənin çap etdirdiyi "Azərbaycan

və inqilabı” adlı risaləsində bu acı sətirləri oxuyuruq: **“Azərbaycana rus ordusu girib milli hökuməti devirdiyi zaman Ankara böyük bir uğur qazanmış kimi sevinirdi”** – və yazı belə davam edir:

“Bu ordular bizim işarəimiz, təsirimiz və xidmətimiz sayəsində asanlıqla Şimali Qafqazı keçdi. Azərbaycana daxil oldu və azərbaycanlılar gələn orduları sakitliklə qəbul etdilər”. Beləcə, Azərbaycan faciəsinin necə baş verdiyi və kimlər tərəfindən dəstəkləndiyi məlum oldu. Həmin dövrdə Azərbaycanın yeni kiçik hərbi qüvvələri Qarabağda ermənilərlə döyüş halında olduqları üçün yurdu qorumağa imkan tapmadı. Lakin Gəncədə ruslara qarşı qanlı üsyanlar başlandı. Bununla bağlı Ankarada Böyük Millət Məclisində çıxışlar edilməsini həmin risalə belə yazır: **“Ermənilərin təşviqi ilə (ermənilərlə o zaman döyüş vəziyyətindəydik) Gəncədə əks müqavimət baş qaldırdı, lakin bolşevik ruslar bunları tamamilə zərərsizləşdirdi və cəzalandırdı”**. Buna təəccüblənməyin, icraçılar arasında keçmiş Osmanlı düşüncəsində olanlar vardı. Təəssüf ki, Türkiyənin öyünərək danışdığı (*işarətimiz, xidmətimiz və təsirimiz sayəsində...*) qızıl ruslar Azərbaycana soxulduqdan sonra onlara qarşı 56 dəfə qanlı üsyanların baş qaldırdığını rusların Azərbaycandakı kukla oyuncağı ərəb əsilli Mir Cəfər Bağırov “Zarya Vostoka” (“Şərqi şəfəqi”) qəzetində aydın yazmışdır. Heyrətlənəsi cəhət ondadır ki, Türk Böyük Millət Məclisində bu milli hərəkatlara qara qüvvələr damğası vurulur və söndürüldükləri üçün sevinc ifadə olunurdu.

Sovet rus orduları Türkiyənin xidməti sayəsində Azərbaycana yerləşdirildikdən sonra dərhal ölkəni və dövlət xəzinəsini talan etməyə başladılar. Əvvəlcə, xəzinədəki 800

milyon qızılı ac qurd kimi oğurladılar, sonra xalqı soydular. Bu talandan yalnız 1 milyon qızıl Anadoluya hədiyyə verildi, bundan başqa 1.5 milyon da silah almaq üçün göndərildi. Bu sürətlə Azərbaycandan oğurlanmış 5.5 milyon Anadoluya hədiyyə edildi. Həmçinin fırldaqçı proletar Leninin rus əsgərləri xalqı qorxutmaq üçün 10 minlərlə günahsız azəri türk ziyalılarını dəstə-dəstə meydanlarda güllələdilər, kütlə şəklində xalqı Sibirin buzlu çöllərinə sürgün etdilər, əşyalarını müsadirə etdilər. Bu faciələrdən təsadüfən canlarını qurtararaq “qardaş” Türkiyəyə sığınanlar da bir neçə 10 ildən sonra rusların tələbi ilə onlara təslim edildi. Bu yazıqlar da (verilən məlumata görə, 417 nəfər) Türkiyə sərhəddində təslim edənlərin gözləri önündə gün işığında güllələndilər. (Bu faciə Demokrat Partiyası dövründə Böyük Millət Məclisində millət vəkili “Şevket Mocan” ın təşəbbüsü ilə müzakirə mövzusunda çevrilmişdir). Türkiyə Azəri Türk mühacirlərinə qarşı törətdiyi bu qanlı “xeyirxahlığı” Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsini imzaladıqdan sonra icra etmişdir. Bunlardan başqa, Təbriz türklərindən İran ordusunda çalışan 25 zabıt Türkiyəyə sığınmış, bu bədbəxtlər də İran Şahənşah məmurlarına geri qaytarılmışdır. Bunların da aqibətləri məlumdur...

Beləcə, dünənki osmanlılarla bugünkü Türkiyənin azərbaycanlılara qarşı törətdiklərini müqayisə edəndə aralarında fərq tapmaq çətindir. Köhnələr, bəlkə də, mühacirləri düşməne təslim etməzdilər...

Hörmətli oxucular!

Dərdimiz və acımız çoxdur, onları bu kiçik səhifələrə sığdıra bilmirəm. Ətraflı sonra verəcəyik. Hələlik Türkiyədən heç bir dəstək istəmirik. Tək istəyimiz, hətta tələbimiz – bizi düşmənlərə əzdirməməsidir.

“Bizi siz öldürün, verməyin rusa!
Yaraşmaz türklüyə, sığmaz namusa!...”

İranlı fars şovinistlərinə: Siz azərilərdən narahat olmayın. Tarixi hadisələri və bugünkü mədəni faciələri görürsünüz. Bu şəkildə köhnə osmanlılar və bugünkü müasir Türkiyə sizin hesabınıza azərilərə qarşı qılınc işlədir və kin saxlayır. Siz rahat olun!

“Ötüken” dərgisi, fevral 1969-cu il, 2 say

Məhəmmədsadiq Aranın əsərlərinin bibliografiyası

---

1. Sadiq Axundzadə, Zəngəzurdan bizə yazırlar, “Azərbaycan” qəzeti, 6 may 1919-cu il, 173-cü nömrə
2. Məhəmməd Sadiq Axundzadə, Qarabağ məsələsi, “Azərbaycan” qəzeti, 16 iyun 1919-cu il, 205-ci nömrə
3. Məhəmməd Sadiq, Qarabağda, “Azərbaycan” qəzeti, 20 iyun 1919-cu il, 208-ci nömrə
4. M.S., Qarabağdan, “Azərbaycan” qəzeti, 24 iyun 1919-cu il, 210-cu nömrə
5. Məhəmməd Sadiq, Qarabağda, “Azərbaycan” qəzeti, 8 iyul 1919-cu il, 219-cu nömrə
6. M.S., Qarabağda, “Azərbaycan” qəzeti, 11 iyul 1919-cu il, 222-ci nömrə
7. Məhəmməd Sadiq, Qarabağın məhsulətı, “Azərbaycan” qəzeti, 31 iyul 1919-cu il, 239-cu nömrə
8. Qıyıq. Azərbaycanda, Qarabağdan. 3 avqust 1919-cu il, 241-ci nömrə
9. Azərbaycanda. Qarabağdan. 10 avqust 1919-cu il, 247-ci nömrə
10. Azərbaycanda. Qarabağdan. 17 avqust 1919-cu il, 253-cü nömrə

11. Məhəmməd Sadiq. Azərbaycanca. Qarabağ məsələsinin həlli. 28 avqust 1919-cu il, 262-ci nömrə
12. Azərbaycanca. Qarabağda. 29 avqust 1919-cu il, 263-cü nömrə
13. Azərbaycan Məclisi-Məbusanında, “Azərbaycan” qəzeti, 15 fevral 1920, N32
14. Cafer Sadıq: İran Mektubları: Yeni Kafkasya, yıl 1, sayı 1, 15 Teşrin-i Evvel 1339 (1923), s.15-16.
15. Cafer Sadıq: İran Mektubları, Yeni Kafkasya, yıl 1, sayı 7, 15 Kanun-u Sani 1339, s.16.
16. Cafer Sadıq: Dinsiz Komünistlər və Vahit Ortodoks Kilsəsi, Yeni Kafkasya, yıl 1, sayı 8, 15 Kanun-u Sani 1340, s. 15.
17. Cafer Sadıq: Gürcü Katalikosunun Hapsi, Yeni Kafkasya, yıl 1, sayı 8, 15 Kanun-u Sani 1340, s. 15-16.
18. Cafer Sadıq: Buduvani Baküde, Yeni Kafkasya, yıl 1, sayı 8, 15 Kanun-u Sani 1340, s. 16.
19. Cafer Sadıq: İran Ahvali, Yeni Kafkasya, yıl 1, sayı 10, 15 Şubat 1340, s.14-15.
20. Cafer Sadıq: İran Ahvali, Yeni Kafkasya, yıl 1, sayı 13, 1 Nisan 1340, s. 13-15.
21. Sanan: Azərbaycanda İsyandar, Yeni Kafkasya, yıl 1, sayı 20, 19.7.1340, s. 14-16.
22. Cafer Sadıq: Tahranda Son Hadisat, Yeni Kafkasya, yıl 1, sayı 22, 15.8.1340, s. 13-14.
23. S.Sanan: Vatan Sevgisi, Yeni Kafkasya, yıl 1, sayı 24, 16.9.1340, s. 8.
24. Sad Sanan: Baküde Bir Çocuk Sabahı, Yeni Kafkasya, yıl 2, sayı 2, 19 Teşrin-i Evvel 1340, s. 13-14.
25. Sad Sanan: Hırsızlık mı Dostluk mu?, Yeni Kafkasya, yıl 2, sayı 3, 1 Teşrin-i Evvel 1340, s. 12-13.

26. Sanan: İstiklal Mücadilesinden Bir Vakıa, Yeni Kafkasya, yıl 2, sayı 14, 16 Nisan 1341, s. 4-7.

27. Cafer Sadık: İran Ahvali, Yeni Kafkasya, yıl 2, sayı 18, 15 Haziran 1341, s. 11-12

28. Sanan: Tebrik Telegrafları, Yeni Kafkasya, yıl 2, sayı 7, 15 Haziran 1341, s.7. Azərbaycanın istiqlaliyyət elan etməsinin ildönümü münasibəti ilə Məhəmmədəmin Rəsulzadəyə göndərilib.

29. Caferli Cafer: 27 Nisan ve 28 Mayıs Münasebetiyle, Yeni Kafkasya, yıl 2, sayı 21, 1 Ağustos 1341, s. 16.

30. Sanan: Azeri Halk Edebiyyatından Numuneler, Yeni Kafkasya, yıl 2, sayı 24, 15 Eylül 1341, s. 5-8.

31. Cafer Sadık: Rus-İran Çekişmesi, Yeni Kafkasya, yıl 3, sayı 10, 29.3.1926, s. 14-16.

32. Sanan: İlk Celse İlk Karar, Defter-i Hatıratımdan Bir Yaprak, Yeni Kafkasya, yıl 3, sayı 12, 27 Nisan 1926, s. 9-10.

33. Sanan: Tükenmez Mezalim, Yeni Kafkasya, yıl 3, sayı 16, 1 Ekim 1926, s. 7-8.

34. Cafer Sadık: Yeni İntihab Arefesinde İran, Yeni Kafkasya, yıl 3, sayı 2, 15 Teşrin-i Evvel 1341, s. 5-7.

35. Sanan: Kafkasya Kurbanlarından, Yeni Kafkasya, yıl 3, sayı 3, 1 Teşrin-i Sani 1341, s. 15-16.

36. Sanan: Tahrandaki Hadise, Yeni Kafkasya, yıl 3, sayı 3, 1 Eylül 1926, s. 15-16.

37. Cafer Sadık: İran Ahvali-İranda Askeri İsyanlar, Yeni Kafkasya, yıl 3, sayı 21, 17.9.1926.

38. Sanan: Rus Bankasının İran Siyaseti, Çervunsun Düşüşü, Yeni Kafkasya, yıl 3, sayı 8, 16 Şubat 1927, s. 7-8

39. Cafer Sadık: Ruslara Karşı Boykotaj, Yeni Kafkasya, yıl 4, sayı 14, 16 Nisan 1927, s. 7-8.

40. Sanan: Meşum Bir Hatıra, Yeni Kafkasya, yıl 4, sayı 15, 27 Nisan 1927, s. 15-16.

41. M.Sad. Sanan: İstiklal Yolcusuna, (şiir), Yeni Kafkasya, yıl 4, sayı 17, 28 Mayıs 1927, s. 10.

42. Sanan: Vatan Bekçisine (şiir), Yeni Türkistan, sayı 2-3, Temmuz-Ağustos 1927, s. 24.

43. Sanan: Laf Müsabakası, Yeni Kafkasya, yıl 4, sayı 22, 18 Ağustos 1927, s. 9-10.

44. Sanan: Türkiye-İran Münasebatı, Yeni Kafkasya, yıl 4, sayı 23, 1 Eylül 1927, s. 3-5.

—45. Sanan: Ağabeyim, (şiir, Faruk Nafiz Beye ithaf edilmiştir.) Yeni Kafkasya, yıl 4, sayı 24, 15 Eylül 1927, s. 8.

46. Cafer Sadık: İran Ahvalı, Yeni Kafkasya, yıl 4, sayı 24, 15 Eylül 1927, s. 12.

47. Sanan: Mayıs Kızı (şiir), Yeni Türkistan, sayı 4, Eylül 1927, s. 22.

48. Sanan: İstiklal, (şiir), Yeni Kafkasya, yıl 5, sayı 1, 1 Ekim 1927, s. 10.

49. Sanan: Nisan-Şiir, Azeri Türk, sayı 7, 27.4.1928, s. 7.

50. Cafer Sadık: İran Haberleri; İranda Son Hadiseler, Azeri Türk, sayı 10, 15 Haziran 1928, s. 15-16.

51. Sanan: Turgutun Sualleri (şiir), Yeni Türkistan, sayı 10-12, Mayıs-Haziran-Temmuz 1928, s. 27.

52. Cafer Sadık: İran Haberleri: İranda Ermeni-Bolşevik Faaliyeti-İsyan ve Muhaceret Hareketleri-İranda İntihabat, İran Kadınlarında İntibah ve Terakki, Azeri Türk, sayı 12, 15 Temmuz 1928, s. 15-16.

53. M.S. On Sene Arkamızda, Yeşil Yaprak, sayı 1, 16 Haziran 1928, s. 1-3.

54. Mehmed Sadık, Yeni Türkiye Hakkında, Yeşil Yaprak, sayı 1, 16 Haziran 1928, s. 3-4.

55. Sanan: Yanar Dağlar (şiiir), Yeşil Yaprak, sayı 1, 16 Haziran 1928, s. 6-7.

56. Sanan: Turgutun Suallari (şiiir), Yeşik Yaprak, sayı 2, 5 Temmuz 1928, s. 4.

57. Mehmet Sadık, Azeri Saz Şairleri, Yeşik Yaprak, sayı 2, 5 Temmuz 1928, s. 7-8.

58. Sanan: Şafak Sökerken (şiiir), Yeşil Yaprak, sayı 3, 1 Eylül 1928, s. 3.

59. Mehmet Sadık, Azeri Saz Şairleri, Yeşik Yaprak, sayı 3, 1 Eylül 1928, s. 5-8.

60. M.S.Aran: Baku ve Sovyetler, Azeri Türk, sayı 21, 16 Aralık 1928, s. 1-3.

61. Mehmet Sadık: Millet Mektepleri, Azeri Türk, sayı 22, 15.1.1929, s. 3-4.

62. Sanan, Solgun Çocuklar (şiiir), Azeri Türk, sayı 23, 16.2.1929, s. 4-5.

63. Mehmet Sadık, Kafkasiya Meselesi, Azeri Türk, sayı 24, 18 Mart 1929, s. 1-3.

64. Senan: Asri Türkiye Hayatı, Azeri Türk, sayı 24, 1 Mart 1929, s. 3-4

65. Mehmet Sadık, 11-ci Şanlı Yıldönümü, Azeri Türk, sayı 25, 18 Nisan 1929, s. 1-2.

66. Sanan: Cidaldan Bir Parça (şiiir), Azeri Türk, sayı 25, 18 Nisan 1929, s. 4.

67. Mehmet Sadık: Kızıl Rusyanın Hakiki Çehresi, Azeri Türk, sayı 26, 3 Ağustos 1929, s. 1-4.

68. Mehmet Sadık: Perde-Perde Hitabı (Mehmet Sadıkın Mirza Balaya yazdığı mektub), Azeri Türk, sayı 26, 3 Ağustos 1929, s. 5-6.

69. Mehmet Sadık, Siyasette Ahlak, Azeri Türk, sayı 27, Eylül 1929, s. 1-2.

70. Senan, 15 Eylül, Azeri Türk, sayı 27, Eylül 1929, s. 3-4.

71. Sanan, İranda Türk Şairleri Şükuhi, Azeri Türk, sayı 28-29, Kasım 1929, s. 5-6.

72. Mehmet Sadık: Paydos efendiler, paydos (bir rezalet sahnesi), Azeri Türk, sayı 28-29, Kasım 1929, s. 6-9.

73. Sanan, Azeri saz şairleri, Azeri Türk, sayı 28-29, Kasım 1929, s. 10-11.

74. M.S.:Avrupa ve Sovyetler, Azeri Türk, sayı 30, Şubat 1930, s. 1-2.

75. M.Sisyanlı: İstiklal Davası ve Gençlik, Azeri Türk, sayı 30, Şubat 1930, s. 2-4.

76. Sanan: Hiç (şiir), Azeri Türk, sayı 30, Şubat 1930, s. 4.

77. S. İranda Türk Şairleri, Azeri Türk, sayı 30, Şubat 1930, s. 5-7.

78. Azari: Sanan: Vatan Hasreti (şiir), Yeni Türkistan, sayı 37-38, Temmuz-Ağustos 1931, s. 10.

79. M.Sadık Sanan: Azerbaycan Saz Şairleri, Azerbaycan Yurt Bilgisi, sayı 2, Şubat 1932, s. 55-59.

80. Toplayan Bir Azerbaycanlı: Azerbaycan Şikestleri, Atsız Mecmua, sayı 15, 15.7.1932, s. 52. (Yazıda açık imza gösterilmese de, onun M.Arana məxsus olma ehtimalı böyükdür).

81. Finlandiyada Azerbaycan Günü, Yeni Milli Yol, yıl 4, sayı 8, Ağustos 1932, s. 24-25.

82. Sanan: Hilali Seher: Emel, sayı 8, Ağustos 1932, s. 19-25.

83. M.Sadık Senan: İran Azerbaycanı Türk Şairleri I-Şükuhi, Azerbaycan Yurt Bilgisi, sayı 15, Mart 1933, s. 125-129.

84. Sanan: Nasıl Koşuyorum (şiiir), Çığır, sayı 5, Mayıs 1933, s. 17.

85. Sanan, M.Sadık: İranda Türk Şairleri III, Sarraf, Azerbaycan Yurt Bilgisi, Eylül-I Teşrin 1933, sayı 2, s. 386-388.

86. Mehmet Sadık: Adam Yalvacın Uçmaktan Kovulması, Cumhuriyet, 12.11.1934, s. 1,6.

87. Mehmet Sadık: Üç Nuktada Türk Dili, Cumhuriyet, 13.11.1934, s. 1,3.

88. Mehmet Sadık: Öztürkçe: Hava Ninenin Başından Geçenler, Cumhuriyet, 14.11.1934, s. 1,6.

89. Mehmet Sadık: Hava Hatınının Karğışı, Cumhuriyet, 15.11.1934, s. 15.

90. Mehmet Sadık Aran: Ergenekon Yolları, (Şiirler Mecmuası), İstanbul 1935, s. 127.

91. İلمي ve Fenni Planörcülük (Tercüme), İstanbul 1935.

92. M.Sadık Aran: Azeri Türk Şairleri, Çığır, sayı 38-39, Mayıs-Haziran 1936, s. 131-133.

93. Mehmet Sadık Aran, Azeri Türk şairleri II, Çığır, sayı 41, Ağustos 1936, s. 10.

94. Sanan: Nasıl Koşuyorum? (şiiir), Emel, sayı 111, Şubat 1937, s. 20-21.

95. M.Sadık Aran: İranda Mektubları: İranda Dünkü ve Bugünkü Hali Yenilik Ne Kazandırdı, Ulus, 23.4.1938, s. 5.

96. Mehmet Sadık Aran: Dost ve Kardeş İranda Büyük Kaybımız Dolayısıyla Duyulan Acı ve Tutulan Yas, Cumhuriyet, 3.12.1938, s.9.

97. Sanan: İlk ve Son Söz (şiiir), Bozkurt, sayı 1, Mart 1940, s. 8.

98. Sanan: Tanrı Dağları (şiiir), Doğuş, sayı 10-51, Mart 1940, s. 9-10. Doğuş Kars Halkevinin yayın organıdır.

99. Sanan: Tufan Olacak (şiiir), Bozkurt, sayı 7, 1 Ekim 1940, s. 157.
100. Sanan: Seven ve Sevgi (şiiir), Bozkurt, sayı 8, Kasım 1940, s. 187.
101. Sanan: Nasıl Koşuyorum? (şiiir), Bozkurt, sayı 9, Aralık 1940, s. 220.
102. S.A.: İıran Tüırkleri, Çınaraltı, sayı 25, 24.1.1942.
103. Mehmet Sadık Aran: Ergenekon Bayramı, Bozkurt, sayı 4, 26.3.1942, s. 64.
104. M.Sadık Aran: Mehmet Ali Tebrizli, Çınaraltı, sayı 27, 7.2.1942.
105. S.A. Mustafa Çokay, Çınaraltı, sayı 27, 7.2.1942, s. 15.
106. M.Sadık Aran: Kıpçak Tüırkleri, Çınaraltı, sayı 29, 21.2.1942.
107. M.Sadık Aran: Kıpçak Tüırkleri, Çınaraltı, sayı 30, 28.2.1942.
108. M.Sadık Aran: Kavsi, Çınaraltı, sayı 33, 21.3.1942.
109. M.Sadık Aran: Azerbaycanda Tüırk Şairleri, Çağlayan, sayı 1, 26.4.1942, s. 4, 15.
110. Sanan: İıran Tüırkleri, Çınaraltı, sayı 40, 27.6.1942.
111. Sanan Azer: Azerbaycan, Gök-Böıü, sayı 1, 5. II. Teşrin 1942, s.19.
112. Sanan Azer: Azerbaycan, Gök-Böıü, sayı 2, 24. I. Kanun 1942, s. 15-17.
113. Sanan Azer: Azerbaycan, Gök-Böıü, sayı 3, 15. II. Kanun 1942, s. 14.
114. Sanan: Güı vö Büıbüı, Gök Böıü, sayı 3, Sonay (aralık) 1942, s. 5.
115. Sanan: Çağdaş Gencin İdeali-İsterim! (şiiir), Gök-Böıü, sayı 5, 15.1.1943, s. 4.

116. Sanan: İslam Ansiklopedisi Hakkında Tenkitler, Tasviri Efkâr, 15.11.1943. İslam Ansiklopedisinin Azerbaycan maddesi hakkında tenkitleri ihtiva etmektedir.

117. M.Sadık Aran: Farslar ve Acemler, Tasviri Efkâr, 15.1.1943, s. 2.

118. M.Sadık Aran, Farslar ve Acemler II, Tasviri Efkâr, 27.1.1943, s. 2.

119. M.Sadık Aran, Farslar ve Acemler III, Tasviri Efkâr, 14.2.1943, s. 2.

120. M.S. Aran, Ergenekon Bayramı, Tasviri Efkâr, 22.3.1943, s. 2.

121. Mehmet Sadık: İntikam (Şiir-Ergenekon Yolu kitabından iktibas), Gök-Börü, sayı 13, 20.5.1943.

122. Mehmet Sadık: Gönül, gönül (şiir), Gök-Börü, sayı 13, 20.5.1943.

123. Sanan, Farslar ve Türkler, Tasviri Efkâr, 4.5.1943, s. 2.

124. Sanan, Farslar ve Türkler, Tasviri Efkâr, 4.6.1943, s. 2.

125. Sanan: Son Dilek (şiir), Orhun, sayı 12, 1 Aralık 1943, s. 7.

126. M.Sadık Aran: İdealist Türklere Karşı Cebhe Açan Şarlatan Enternasyonalcilere, Orhun, sayı 15, 1 Mart 1944, s. 23.

127. Mehmet Sadık Aran: Türkün Altın Kitabı “Kutadgu Bilig”, İstanbul 1944, s. 32.

128. Sanan: İslam Ansiklopedisi Hakkında Tenkitler: Hakikat Vurgunculuğu, İslam-Türk Muhitülmaarif Mecmuası, Cilt 1, Nu: 45, s. 4.

129. Sanan: Ebedi Değil (şiir), Özleyiş, sayı 3, Aralık 1946, s. 18.

130. Sadık Aran: Kızıl Slavlık Tehlikesi, Kızılçama, sayı 1, 31 Ekim 1947, s. 5-6.

131. Sanan: Ağladı Geçdi (şiiir), Kızılelma, sayı 1,31 Ekim 1947, s. 5-6.

132. Dış Türklerden Haberler-İranda, Kızılelma, sayı 1, 31 Ekim 1947, s. 7.

133. M.Sadık Aran: İki Türk Dünyası, Kızılelma, sayı 2, 7 Kasım 1947, s. 3.

134. M.Sadık Aran: Türkçülük Telakkiniz Nedir?, (Otuz meşhur Türkçünün fikirleri çerçevesinde verdiđi cevap), Kızılelma, sayı 2, 7 Kasım 1947, s. 7.

135. M.Sadık Aran: İrani Talebeler Meselesi-M.Eđitim Bakanlıđının Nazarı Dikkatine-, Kızılelma, sayı 3, 14 Kasım 1947, s. 4,15.

136. M.Sadık Aran: Türk Klassik Edebiyatında Demokratiizm Ölküsü, Kızılelma, sayı 4, 21 Kasım 1947, s. 10.

137. M.Sadık Aran: İki Türk Dünyası, Kızılelma, sayı 5, 28 Kasım 1947, s. 6-7.

138. Sanan: Koştuđumuz Yol, Kızılelma, sayı 5, 28 Kasım 1947, s. 7.

139. M.Sadık Aran: Azerbaycan Meselesinin Yenilenmesi, Kızılelma, sayı 6, 5 Aralık 1947, s. 6.

140. Yaşayan Türkçüler 3-4: M.Sadık Aran, Kızılelma, sayı 6, 5 Aralık 1947, s. 11.

141. M.Sadık Aran: Meşum Bir Yıldönümü Türk Azerbaycan 29 yıl Evvel İşgal Edilmişti, Tasvir, 27.4.1948, s. 3.

142. M.Sadık Aran: Otuzuncu Yıldönümü Münesebetile Azerbaycan Cumhuriyeti ve Tarihçesi, Tasvir, 28.5.1948, s. 4.

143. M.Sadık Aran: Bedr-Abud, Tasvir, 12.7.1948, s. 3.

144. M.Sadık Aran: Kanlı Nisan, Davran, sayı 8-1, 1.10.1948, s. 8.

145. M.Sadık Sisyanlı: İrandaki Buhranın İyüzü Nedir?, Cumhuriyet, 25.4.1951, s. 2.

146. M.Sadık Aran: 28 Mayıs Bayramı – Milli Azərbaycan Cumhuriyyətinin Yıldönümü 1918-1920, Türk Yolu, sayı 1, 28.5.1951, s. 1-9.

147. M.S.A: Milletlerin Hakkı ve Mahkum Türklerin Davası, Türk Yolu, sayı 1, 28.5.1951, s. 13-15.

148. M.Sadık Aran: Dn ve İnkılap (Türkleşmek-İslamlaşmaq-Muasırlaşmaq), Türk Yolu, sayı 1, 28.5.1951, s. 9-12,18.

149. M.Sadık: İrandakı Buhranın İcyüzü Nedir?, Türk Yolu, sayı 1, 28.5.1951, s. 19-21. Eyni yazı 25.4.1951 tarixində Cumhuriyyət qəzetində nəşr edilib.

150. İran Türkleri, Türk Yolu, sayı 1, 28.5.1951, s. 21-23. İmzasız çıkmışdır.

151. İranda Türk Edebiyatı, Türk Yolu, sayı 1, 28.5.1951, s. 23-24.

152. Sanan: Büyük Bir Sanat Üstadı Merhum Üzeyir Hacıbəyli, Türk Yolu, sayı 1, 28.5.1951, s. 24-26.

153. M.S. Türklük-Rusluk Mücadilesi (Kafkasya Sahfası) II. (Yazının I hissəsi “Kısmı Mefkure” dərgisinin 1-ci sayında çıxıb), Türk Yolu, sayı 1, 28.5.1951, s. 28-29.

154. M.S.: Kutsal Amaç ve Türk Gençliğı, Türk Yolu, sayı 1, 28.5.1951, s. 30-31.

155. Mehmet Sadık Aran: Kardaş Kömeğı, Ergenekon Yolu, say 1, 1.7.1951, s. 1-7.

156. Yazık! (şiiir), Ergenekon Yolu, sayı 1, 1.7.1951, s. 7. Şairin adı verilməməklə birlikdə dərgidəki bütün yazılar Aran tərəfindən qələmə alındığı üçün ona ait olması ehtimal edilir.

157. Türkiyede İrkçılık Var mıdır? Ergenekon Yolu, sayı 1, 1.7.1951, s. 8-9. Müəllifi qeyd olunmayan məqalə Aranın olmalıdır.

158. M.S.A.: Milletlerin Hakkı və Mahkum Türklerin Davası II., Ergenekon Yolu, sayı 1, 1.7.1951, s. 14-16.

159. Sanan: Bir Rüya (şiiir), Ergenekon Yolu, sayı 1, 1.7.1951, s. 16.

160. M.S.Sisyanlı: İrani Parçalamak İstiyen Kimlerdir?, Ergenekon Yolu, sayı 1, 1.7.1951, s. 18-21.

161. Sanan: Zakçeka, Ergenekon Yolu, sayı 1, 1.7.1951, s. 21-23.

162. Din ve İnkılap-Türkleşmek, İslamlaşmaq, Muasırlaşmaq II, Ergenekon Yolu, sayı 1, 1.7.1951, s. 27-30. Bu məqaləyə imza qoymasa da Arana aiddir və onun daha öncə çıxardığı Türk Yolu dərgisinin I sayında neşr edilib.

163. Ülkü Yolculuğu, Ergenekon Yolu, sayı 1, 1.7.1951, s. 30.

164. Azeri Türklərə Karşı Yapılan Mezalim, Ergenekon Yolu, sayı 1, 1.7.1951, s. 31-32.

165. M.S.Sanan: Ergenekon Yolları, İstanbul 1952, 1935 yılında basılan şiiir kitabının ikinci baskısıdır.

166. Kitab Köşesi: Ergenekon Yolları, Mefkure, sayı 15, 26.1.1952, s. 2. Türk Milliyetçilər Dərnəyi baş ofisinin mətbu orqanı olan "Mefkure"də Aranın şeirlərinin bir yerə toplandığı kitabın təqdimatı keçirilib.

167. Mehmet Sadık Aran: Tahran Gazetelerinin İtirafı-İran Türklərinə Karşı Yapılan Mezalim, Aras, sayı 2, Şubat 1952, s. 4, 15.

168. Mehmet Sadık Aran: İran Türklərinə Karşı Yapılan Mezalim, Aras, sayı 3, 1.3.1952, s. 4,13.

169. Mehmet Sadık Aran: Türk Tarihinin Meşum ve Kara Bir Günü 27.4.1920, Aras, sayı 5, 1.5.1952, s. 5.

170. Mehmet Sadık Aran: Türk Tarihinin Meşum ve Kara Bir Günü 27.4.1920, Aras, sayı 6, 1.6.1952, s. 9-10.

171. M.S.Aran: Azerbaycan Türklerinin Davası ve (Rusya Vahdeti) Meselesi, Türk Yolu, sayı 1-3, 1.7.1953, s. 1-2.

172. Kızıl Rusya Cehenneminde Türkler, (imzasız), Türk Yolu, sayı 1-3, 1.7.1953, s. 2-3.

173. Sanan: İsyân ve Dua (şiir), Türk Yolu, sayı 1-3, 1.7.1953, s. 8.

174. Mehmet Sadık: Açık Söz, Bay Resulzade Mehmet Emine: “Bir Hakikat Kalmasın Alemde, Allahım Nihan”-Menfi ve Kötü Emellerinizin Bilançosunu Burada Okuyacaksınız!, Türk Yolu, sayı 1-3, 1.7.1953, s. 9-10, 20.

175. Rusyanın Ölümü (imzasız), Türk Yolu, sayı 4, 31.8.1953, s. 1-2.

176. M.S.: İranda Rus Emelleri, Türk Yolu, sayı 4, 31.8.1953, s. 2-5.

177. Sanan: Zakçeka III., Türk Yolu, sayı 4, 31.8.1953, s. 6-7.

178. M.S.Aran: Milletlerin Hakkı ve Mahkum Türklerin Davası III, Türk Yolu, sayı 4, 31.8.1953, s. 8-11.

179. M.Sadık Aran: Açık Söz Bay Resulzade Mehmet Emine, Türk Yolu, sayı 4, 31.8.1953, s. 14-16.

180. Siyasette Vahdet ve Ahlak-Karakter ve Samimiyetsiz İsteriz (imzasız), Türk Yolu, sayı 4, 31.8.1953, s. 16-17.

181. Mehmet Sadık Aran: Açık Söz III. Bay Resulzade Mehmet Emine, Türk Yolu, sayı 5, 5.11.1953, s. 15-16.

182. M.Sadık Aran: Azerbaycan Türklerinin Milli Bayramı Armağanı, Ankara 1953, s. 9, Milli Mecmua Basımevi.

183. M.S.Aran, Anket Cevabı, Türk Dünyası, sayı 1, Şubat 1955, s. 22, 30.

184. Mehmet Sadık: Şehit A. Fethalibeyli, Türk Yolu, sayı 7, 7.2.1955, s. 1-5.

185. Sanan: Zakçeka IV.,Türk Yolu, sayı 7, 7.2.1955, s. 8-11.
186. Mehmet Sadık Aran: Matemli Bayramın 37. Yıldönümü, Türk Yolu, sayı 8, 28.5.1955, s. 1-4.
187. Resulzade M.Emin (Türk Yolu imzası ile), Türk Yolu, sayı 8, 28.5.1955, s. 5.
188. Sanan: 28 Mayıs Azərbaycan İstiklal Bayramı, Türk Yolu, sayı 8, 28.5.1955, s. 15.
189. Mehmet Sadık: Mukaddes 28 Mayıs, Ocak, sayı 35, 1.6.1957, s. 12, 13, 16.
190. Mehmet Sadık Aran: Türk Milliyetçileri Diyorlar ki, başlığı altında yapılan bir ankete verdiği cevablar, Toprak, sayı 50, 1.1.1959, s. 22.
191. Sanan: Ölüm Yolcusu (şiiir), Toprak, sayı 51, 1.2.1959, s. 6.
192. Sanan: Ölüm Yolcusu (şiiir), Toprak, sayı 52, 11.3.1959, s. 8-9.
193. Sanan: Sibiryadan Mektub III, Toprak, sayı 53, 1.4.1959.
194. M.S.Aran, Türk Dili-Türk Şiveleri, Cumhuriyet, 29.10.1959, s. 4.
195. M.Sadık Aran, Öldürülen Türk Mültecileri, Son Havadis, 29.11.1961, s. 2.
196. Mehmet Sadık Aran: Azərbaycan, Türk Kültürü, sayı 8, Haziran 1963, s. 34-39.
197. M.Sadık Aran: Azərbaycan ve Türkiyede Devrimcilik-Prof.Dr. T.Zafer Tamayanın Bir Konferansı Münasibetiyle, Ötüken, sayı:7, 16.7.1963, s. 9-11.
198. Mehmet Sadık Aran: Azərbaycan ve Rusya, Dergi, sayı 37, 1964, s. 32-40.

199. Mehmet Sadık Aran: Azerbaycan ve Rusya, ¼t¼ken, sayı 2, 14.2.1964, s. 3-5.

200. Mehmet Sadık Aran: Azerbaycan Őairler Meclisi, T¼rk K¼lt¼r¼, sayı 19, Mayıs 1964, s. 39-47.

201. M.S.Aran: Azerbaycan ve Rusya Moskofların, Azerbaycan İstiklalini “Rusya Terkibine Giremez” diye g¼steren riyakar davranıřlarına karřı, Milli Azerbaycan İstiklal M¼cahidlerinin Protestosu, ¼t¼ken, sayı 4, 17.4.1964, s. 3-5.

202. M.Sadık Aran: Kan ve Ateř Saęanların Nasıl Maskesi D¼řd¼, Yeni İstanbul, 2.5.1964, s. 3.

203. M.Sadık Aran: Kan ve Ateř Saęanların Nasıl Maskesi D¼řd¼, Yeni İstanbul, 3.5.1964, s. 3.

204. Sanan: Elli Yıllık Yolculuk (řiiir), ¼t¼ken, sayı 7, 16.7.1964, s. 11.

205. Mehmet Sadık Aran: Azerbaycan “Őairler Meclisi”, T¼rk K¼lt¼r¼, sayı 19, Mayıs 1964, s. 39-47.

206. Sanan: Eski Hamam Eski Tas (řiiir), ¼t¼ken, sayı 7, 16.7.1964, s. 11.

207. Sanan: Aęalar ve Daęlar (řiiir), ¼t¼ken, sayı 11, 14.11.1964, s. 2.

208. Sanan: Hacılar ve ¼ks¼z Bacılar (řiiir), ¼t¼ken, sayı 12, 15.12.1964, s. 12.

209. M.Sadık Aran: İranda T¼rk Őairleri, ¼t¼ken, sayı 14, 16.2.1964, s. 7.

210. Sanan: İmamlar ve İnsanlar (řiiir), ¼t¼ken, sayı 14, 16.2.1964, s. 11.

211. Sanan: Mutlu Bir Akın G¼n¼ İdi O, ¼t¼ken, sayı 16, 23.4.1964, s. 3.

212. Sadık Aran: Azerbaycan ve Rusya, Toprak, sayı 29-30, 1964, s. 8-9.

213. M.Sadık Aran: Türk Kültürünün Yanlıları, Ötüken, sayı 22, 20.10.1965, s. 5-6.

214. M.Sadık Aran: İranda Türk Şairleri, Ötüken, sayı 23, 20.11.1965, s. 5-7.

215. M.Sadık Aran: Türk Kültüründeki Yanlılara Dair, Ötüken, sayı 28, 30.4.1966, s. 11-12.

216. M.S. Aran: 20. yüzyılda Kurulan İkinci Türk Devleti Azerbaycan Cumhuriyeti, Yeni İstanbul, 9.9.1966, s. 5.

217. M.S Aran: Azerbaycan İkinci Türk Devletidir, Yeni İstanbul, 15.9.1966, s. 5.

218. M.S.Aran: Azerbaycan Türk Cumhuriyetinin İstiklal İlanı, Yeni İstanbul, 22.9.1966, s. 5.

219. M.S.Aran: Azerbaycan Türk Cumhuriyetinin İstiklal İlanı, Yeni İstanbul, 23.9.1966, s. 5.

220. M.S.Aran: Azerbaycan Türk Cumhuriyetinin İstiklal İlanı, Yeni İstanbul, 24.9.1966, s. 5.

221. Sanan: Susturmalı (şiiir), Ötüken, sayı 34, Ekim 1966, s. 13.

222. Mehmet Sadık Aran: Milletlerin Hakkı ve Tutsak Türklerin Davası, Önyasya Mecmuası, sayı 16, Aralık 1966, s. 16-17).

223. M.S.Aran: Azerbaycan İstiklalinin Dünya Milletlerince Tasdiki, Yeni İstanbul, 12.11.1967, s. 2.

224. M.S.Aran: Azerbaycanda Ermeni Fitnessi, Yeni İstanbul, 28.1.1967, s. 2.

225. M.S.Aran: Azerbaycanda Ermeni Fitnessi, Yeni İstanbul, 29.1.1967, s. 2.

226. M.Sadık Aran: Milli Azerbaycan İstiklalinin Dünya Milletlerince Tasdikinin Yıldönümü, Ötüken, sayı 40, Nisan 1967, s. 12-13.

227. Sadık Aran: Kars Vilayetinde Ermeni Mezalimi, Ötüken, sayı 42, Haziran 1967, s. 7-9.

228. M.Sadık Aran: Rus Emperyalizmi ve Batılıların Tutumu, Ötüken, sayı 57, Eylül 1968, s. 2.

229. M.Sadık Aran: Azərbaycan, Türkiyə və İran, Ötüken, sayı 62, Şubat 1969, s. 8-9, 11

230. M.S. Sanan: Ergenekon Türküsü (şiir), Ötüken, sayı 64, Nisan 1969, s. 4.

231. M.Sadık Aran: Ağladı Geçti (şiir), Azərbaycan, sayı 202, 1970, s. 22.

232. Mehmet Sadık Aran: Tufan Olacak (şiir), Azərbaycan, sayı 203, 1971, s. 32.

233. Mehmet Sadık Arani Yanık Yolcular (şiir), Azərbaycan, sayı 205, 1972, s. 58.

234. Mehmet Sadık Aran: Esir Türklere (şiir), Ötüken, sayı 109, Ocak 1973, s. 15.

235. Sanan: İntikam (şiir), Azərbaycan, sayı 27, Haziran-Ağustos 1973, s. 11.

236. M.S.Aran: Tanrı Dağları (şiir), Ötüken, sayı 121, Ocak 1974, s. 23.

237. Mehmet Sadık Aran: Tufan Olacak (şiir), Ötüken, sayı 138, Haziran 1975, s. 23.

238. Sanan: Yaralı Aslan, Azərbaycan, sayı 215, Temmuz-Eylül 1975, s. 45.

239. Sanan: Yaralı Aslan, Azərbaycan, sayı 227, Temmuz-Eylül 1978, s. 10.

240. Sanan: Yaralı Aslan, Azərbaycan, sayı 237, Temmuz-Eylül 1981, s. 8.

241. İsmail Otar-Ömer Özcan: Cafer Seydahmet Kırımmerin Günlüğü, Ankara, 2003. Kırımmerin gündəliyində azərbaycanlılar arasında illərdir davam edən ixtilafı aradan qaldırmaq

üçün keçirilən və Aranın da iştirak etdiyi toplantılar haqqında qeydlər var.

242. Bin Yılın Yüz Şairi-Azərbaycan Şiir Antolojisi, Hazırlayanlar: Anar-Yavuz Akpınar, Ankara. 2000. Kültür Bakanlığı yayını, Antologiyanın Qürbət şeirləri-Türkiyəyə mühacirət etmiş Azərbaycan Şairləri başlıqlı bölməsində ilk M.Aranın (Senan) "Vatan Sevgisi", "Tanrı Dağları", "Ağladı Geçti", "Koştuğumuz Yol" və bir rübaisi verilmişdir. (s.114.-115)

ÇIXIŞLAR

Məhəmmədsadiq Axundzadənin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin parlamentində (Məclisi-Məbusanda) millət vəkili kimi çıxışları

---

11 oktyabr 1919-cu il, 82-ci iclas. Saat 2:10 dəqiqədə tənəffüsdən sonra iclas öz işinə davam edir. Ümuri-xeyriyyə nəzarəti (Sosial Müdafiə Nazirliyinin ştat vahidlərinin və bu qurumun əməkdaşların maaşlarının artırılması) məsələsi müzakirə edilir.

Mirzə Sadiq Axundzadə:

Necə ki, keçən natiqlər söyləyiblər, heç bir faydası olmayan bu nəzarətin təşkilatı nə qədər çox olursa ziyarı da bir o qədər artıq olacaqdır. Mən əsasən qaçqın və qaçqınlar nümayəndəsi olduğum üçün bunların işlərini daha eyi bilib və bir az də məclisə məlumat vermək istəyirəm. Məsələn, Zəngəzur uyezində 27 min qaçqın olduğunu siyahıdan bilirəm. Qaçqınlara şimdiki bir qədər ümuri-xeyriyyə nəzarəti adı qonulan nəzarətlərdən bir xeyir görülməmişdir. Nəzarətin nümayəndəsi Zəngilan adında iki kəndə qədər gəlmiş bir raport yazmaqdan başqa bir şey yapmamışdır. Nəzarətin 27 min qaçqına yaptığı müavinət isə on beş girvənkə tozlu, torpaqlı buğda və bir çetvert qənd ilə 4500 arşin qədər də ağdan ibarətdir. Bundan savayı bir adama bir çetvert qənd

də verilməyibdir. 27 min qaçqın üçün cümlətanı 7 put 6 girvənkə qənd gəlibdir. Nəzarətdən təklif edilir ki, qulluqçular artırılsın. Əlbəttə, nəzarətin qulluqçularının artmasında mənfəəti var. Burada yersiz adamların halı nəzərə alınır və görünür məmurlar qaçqınlar üçün deyil, qaçqınlar məmurların halını, məişətini təmin etmək üçündür. Bu barədə təfsilat vermək istəyirəm. Fəqət, bu qədər var ki, qaçqınların heç bir şeyləri yoxdur. Onlara toxum lazımdır, heç olmazsa qarınlarını doyurmalıdır. Qaçqınların halını yerində öyrənmək üçün nəzarət tərəfindən oraya bir heyət göndərilmişdir. Dün buraya gələrkən yolda onlara təsadüf etdim, bir qaçqın nümayəndəsi sifətilə haman heyətə iştirak edib qaçqınların halından onlara məlumat vermək istədim. Mənə dedilər ki, məsələ həll olunub, sizin məlumatınız artıq lazım deyil. Oraya göndərilən heyət 10 nəfərdən ibarətdir. Onlar, orada yerli əhalidən də lazım bildikləri adamları dəvət edəcəkləri sırasına ayda 6 min manat maaş veriləcək. Bunun üzərinə yol xərci və sair məsarifat da əlavə edildikdə o zaman görülür ki, buraxılan pullar qaçqınlara deyil, yalnız məmurların özlərinə sərf ediləcəkdir. Mən deyirəm ki, heç olmazsa buraxdığımız pulların yarısını məmurlara, yarısını da qaçqınlara verəsiniz. Mən öylə bilirəm ki, Zəngəzurda heyət 27 il orada qalsa 3 put da olsun buğda ala bilməyəcəkdir. Qaçqınlara sərf edilmək üçün alınacaq taxıl başqa yerlərdən gəlməlidir. Bununla bərabər, o heyətin oraya getməsi də artıqdır. Çünki heç bir mənfəət verilməyəcəkdir. Zəngəzurda nə öküz tapacaqlar, nə toxum. Əgər böylə gedərsə axırda qaçqınlardan 27 nəfər də salamat qalmayacaqdır. Axırda ümuri-xeyriyyə nəzarətinin öhdəsinə götürdüyü bu ağır vəzifədən tamamilə xilas olar. Qaçqınlar haqqında buradan söyləniləcək bir çox dərdlərimiz vardır.

Lakin bürüzə vermək istəmirəm. İmkan olarsa mən təklif edərdim ki, ümuri-xeyriyyə nəzarəti təmamilə ləğv edilsin. Yaxşı olardı ki, adı var, özü yox olan ərzaq anbarları əvəzinə darülitamlar açılsın; qaçqınlar üçün Ağdamda bir darülitam açılmışdı. Orada 9 nəfər yetim olduğu halda 18 nəfər qulluqçusu vardır. Buna görə mən, bu qanunun bilküllüyə ləğvini istəyirəm.

---

16 oktyabr 1919-cu il. 84-cü iclas

Mirzə Sadiq Axundzadə:

Keçən natiqlər layihə haqqında danışdılar. Lakin mən deyirəm ki, bununla bir iş olmaz. Nazir olmaq rəsmiyyət üçün deyildir; iş başına gələndə o ağır vəzifəni ifa etmək lazımdır. Əgər nəzarət o vəzifənin bir hissəsini başa gətirmiş olsa idi kifayət edərdik. Lakin nə çarə, dedilər ki, heç bir iş görülməyibdir. Və həqiqi vəzifələr yapılmayıbdır. Nazir bir kasıb olub, bu onu göstərir ki, haralara müraciət etmiş, bu xüsusda heç bir cavab gəlməyibdir. Bağışlarsınız, bir misal deyim. Həzrəti Ömər in formayıdır ki, millət xəla zimmədə bir xəyanət olduqda, onun da məsuliyyəti mənim boynumdadır. Mən keçən dəfə dedim ki, Zəngəzurda 20-25 minə qədər siyahi üzrə qaçqın var, fəqət, təxminən qırx minə baliqdir. Görün, nəzarətdə nə qədər diqqətsizlik var ki, 20 min 70 min göstərilir və deyilir ki, orada gündə külfətə 15 girvənkə buğda paylanır. Halbuki indiyə qədər bir ilin müddətində hər başa 15 girvənkə buğdadan savayı bir şey verilməmişdir. Bu buğda da türklər tərəfindən yığılan “Əşr” və topraqlı buğda idi. Bir də qaçqınları təftiş etmək üçün Musyo Qleovskinin təhti-riyasətində Zəngəzura bir heyət gəlmişdi ki,

orada fevral ayında çıxarılan qətnaməni izn versəniz oxuram. (Oxuyur). Bu fevral ayında gəlib qaçqınların halını öz gözülə gördü, sonra gəlib əlhəmdullah ki, nazir oldular. Biz sevindik ki, gəlib işinə daha da yaxşı baxar. Əmma təəssüflər olsun ki, heç bir müavinət olmadı. Təyin olunan məmurlar haqqında danışmaq istəmiyəcəyəm. Lakin Zəngəzurdakı inspektor barəsində danışmaq istəyirəm. İnspektorluqda ləyaqətsiz bir adam olduğu halda xahiş üzrə məmuriyyət ona verildi. Heç bir şey cəmaətə paylamayıb, qənd və çayı satıb pullarını cibinə qoydu. Tazə ağ əvəzinə əhaliyə köhnə yorğan mitili payladı və əlinin altında olan məmurların məvacibi 3-4 aydır ki, verilməyib, bir neçəsi bura gəlib, ərizə verilib, nəticəsiz qalmışdır. Ağ arabasilə batıb, ərizə verilib, nəticəsiz qalmışdı. Nazir cənabları deyir ki, öylə məmurlar çıxarılıb. Lakin 3 yüz min oğurladıqdan sonra siz kimi çıxarırsınız çıxarın, nə olacaq onlara. Olsa idi, ondan sonra gələnlər cinayət etməz idilər. Zəngəzurdakı, feldşer barəsində danışmaq istərdim. Ora gələn bütün kinə və davaları İranda satmışdır. Kərim bəy Rüstəmbəyov mən bura gələndə Şuşada dedi 198 ki, cinayətlər olub və o barədə sənədlərim var idi ki, lazım olan yerinə təqdim etdim. Zəngəzurda 18 milyonu təqsim etmək üçün komiya gəndərilib, lakin o dəstürüləmələ ilə onlar gəndərilib, bir iş görə bilməyəcəklər. Necə ki keçəndə ərz etmişəm, orada nə toxum, nə öküz ala bilməyəcəklər. Bir az müddət də böylə getsə, keçən ilin şaxtasını və yayın istisini çəkən əhaliyə kömək etmək daha da çətin olacaq. Çünki Zəngəzur uyezdindən savayı, hərçəndiki, növbədəki məsələ bir bundan qalmır. Əhali baxıb görür ki, sipayət edənə cəza vermirlər, hər kəs nə istəyir edir, o münasibət ilə əhali hökumətə etimadsızdır. Hərgah qayda-qanun olarsa, fənalıq

yapanda cəzasına çatar. Bir aydır ki, buraya qaçqınlar çöllərə qaçmışlar. Bakının cəmiyyəti xeyriyyəsi bir qədər kömək edir, fəqət bir çox qaçqınlar var ki, onlar mədən dairələrinin Sabunçuda, Balaxanada divar dibində gəlib dilənibdə yığıqları para ilə gün keçirirlər. Onlara nə cəmiyyəti-xeyriyyə nə də cəməət baxır. Üç nəfərdən ibarət olan bir ailə sahibi tam bir həftə gəlib getdikdən sonra 75 manat pul almışdır. Bir həftə, on gün idarədə olur, heç bir şey almır, aldığı pulu da konkaya verir. Bu nöqsanları sayandan sonra başqa şeyləri ərz etmək istəyirəm. Fəqət bunu ilkən istəyirəm ki, xəyanət göstərənlər görək cəzalansınlar. Əhalinin nəzərinə cəlb etməli; əgər doğrudan da cəza verilirsə, yəni cəza özümüzə versək, o biriləri də ibrət alar. Yoxsa bu gün sən 300 min manat vurandan sonra, çox da səni xidmətdən əzl eyləsinlər. Burada danışanlardan Ağamalı oğlu çox yaxşı dedi. Mən təklif edirəm ki, bu işlərin həpsini hökumət öz ixtiyarına alsın, o zaman hökumətə etimad artar və bu iş üçün çox qulluqçu da lazım deyil. Müxtəsərvari qulluqçular ilə idarə etmək olar. Məsələn, qaçqınlar üçün Zəngəzurda 18 milyon pul təxsis edilmişdir. Zəngəzurdan gələn qaçqınlar deyir ki, komisyounun vürudundan bizim xəbərimiz yoxdur. Ağdam idarəsində qaçqınların tam siyahısı vardır, onlarlıq olsa işləmək olar. Mən təklif edirəm ki, qanuna müvafiq deyil, ya müvafiqdir, bilmirəm, Parlaman üzvləri qaçqın işlərində iştirak etsinlər. Yerli əhalidən 40 min qaçqının ehtiyasını üç nəfər düzəldə bilər. Gərək buradan bir komiyaon göndərisin. Bir əhali, bir hökumət; yerli qaçqınlar heyəti iştirak etsə, bir-birinə gözətçi olub, o zaman xəyanət də ola bilməz. Amma bütün bu iş nəzarət ixtiyarına verilə xəyanət olar, zira onların gözətçisi yoxdur.

Rəis: Natiq əfəndi, rica edirəm, mətləb üstünə gələsiniz.

Mirzə Sadiq Axundzadə:

Doğrudur, müxtəsəri deməliyəm ki, o qaçqınlara bir tədbir görülsün, daxiliyyə nəzarəti özü buna nəzər yetirsin; başqa tədbirlər görülsün ki, qanlı müsadimələr götürülüb, işə şurü olunsun.

---

10 noyabr 1919-cu il. 96-cı iclas

Məhəmmədsadiq Axundzadə:

Burada danışıldı ki, Zəngəzurda milli şura yoxdur. Mən onu isbata çıxdım. Milli şura orada var idi və davam edir. Axtarsalar bəylərlə, əyan komitəsilə olan danışıq həpsinə baxarsınız, milli şura, milli təşkilatları yaddan çıxarıbdır. Camaat hər zaman müdafiə edib, hər bir yerdə çalışıbsa, nə eyləyibsə milli şura eyləyibdir. Kağızlarını götürmək olar ki, vardı, indi də var. Ermənilərdən əhalini müdafiə edən milli şuradır. Ləğv edilərsə, cəməət nə hala düşər, üç dəfə bundan yaman hala düşər. O adamlar ki, gəlib dedim, saxtadır. Çünki camaatın tərəfindən saxta iş görməyə cəsəret olunmaz, ancaq gələnlər hərçəndi şəxsi fəzilətdən danışıram. Milli komitədən Gənçə qurultayında şurada işləyiblər. Qaldı firqə məsələsini, şura bəratülqövlünüdə buraya götürmək ola bilər.

---

8 yanvar 1920-ci il. 115-ci iclas

Mirzə Sadiq Axundzadə ("Müsavət"):

Qaçqınlar üçün təxsis edilən paraların az bir miqdarının qaçqınlara sərf edildiyindən bəhs edir. İndi istənilən 21 milyonun yalnız təşkilatlara sərf ediləcəyinə nəqli kəlam edərək deyir ki, bu halla qaçqınların halətini yaxşılaşdırmaq mümkün

deyildir. Bununla yalnız qaçqınların qarşısını almaq olar ki, indiki haldan artmasın. Natiq bu işə parlamentin qarışmasını tələb edir, deyir ki, parlaman xalq nümayəndələri olduğu üçün bu işdə çalışmalıdırlar. Natiq sonra Zəngəzurda vəqə olan hallara dağılan 38 kəndə təvaccöhikəlam edərək deyir ki, parlament bu işə müdaxilə etməlidir. Xariciyyə nəzarətinə həvalə etmək olmaz.

---

19 fevral 1920-ci il. 126-cı iclas

Mirzə Sadiq Axundzadə:

Sənət məktəbinin Gəncə quberniyasında yeganə bir məktəb olduğundan bəhs edir, deyir ki, masterskoy açılınsın, fəqət öylə bir surətdə açılınsın ki, sənət məktəbinə ziyan gətirməsin. Natiq hökumətdən tələb deyil, ancaq Parlamentin bu xüsusunda bir arzu edə biləcəyəni söyləyir, təklif edir ki, qanun layihəsini qəbul ilə biz bir arzu edirik ki, o məktəblər əvvəlki halına salınsın

---

26 fevral 1920-ci il. 128-ci iclas

Mirzə Sadiq Axundzadə:

Maarif təşkilatı nə qədər geniş olursa faydasının da bir o qədər artıq olmasından bəhs edir. Bu nöqtəyi-nəzərdən layihənin əleyhində olmadığını söyləyir, əlavə edir ki, mən özüm Zəngəzurda bir neçə il müəllim olmuşam. Mart ayında təyin edilən müəllim mərkəzdən uzaq olduğu üçün avqust ayınadək maaş alınmır. Bu da maarif müfəttişliklərinin aylar ilə kəndi dairəsində olan məktəbləri gəzib yoxlaya bilmədiklərindən irəli gəlir. Natiq, bu qanun layihəsinin çoxdan

parlamentə gəldiyini və komissyonda ləngə düşdüyünü söyləyir, əlavə edir ki, layihə özlüyündə yaxşıdır. Fəqət anlamıram ki, üçüncü bir müfəttişlik artırılması nə üçündür. Əgər hər qəzayə bir müfəttiş təyin edilməsi təsəvvür edilirsə, o zaman dörd müfəttiş olmalı idi. Natiq, əsasən qanun layihəsinə tərəfdar olduğun bildirir, fəqət bilmək istəyir ki, bu üçüncü müfəttişlik hanki qəza üçündür. Bununla bərabər arzu edir ki, hər qəzaya bir müfəttiş təyin edilsin.

Eyni iclasda:

Mirzə Sadiq Axundzadə Hacı Kərim Saniyevə cavab verir:

Maarif müfəttişliyinə sərf ediləcək paranın boş yerə deyil, həp lazımlı yerinə sərf edildiyini söyləyir, əlavə edir ki, əgər bu gün çox məktəblər bağlanıyorsa, səbəbi də müfəttiş yoxluğundandır. İstibdad zamanında açılmış məktəblərin çoxu indi qapanmışdır. Natiq, bunların nə səbəbə qapandıqlarını izah edir, deyir ki, məktəblər müfəttişlikdən pək uzaqdır, yolların xarabalığını bilirsiniz, bu hal məktəbləri müfəttişlikdən ayırır, bu da məktəblərin qapanması ilə nəticə-nəzir olur. Natiq hər qəzanın maarif müfəttişliyi olmasını lazım bilir. Qanunun qəbulunu lazım görür.

Eyni iclasda: Hacı Kərim Saniyevin əleyhinə ikinci kərə olaraq Mirzə Sadiq Axundzadə danışır.

---

15 mart 1920-ci il. 135-ci iclas

Bu iclasda gömrük, xəstəxana tikintisi, məmurların maaşlarının artırılması və digər məsələlər müzakirə olunur. M.Axundzadə də çıxış edir iclasda, fikrini bildirir.

---

1 aprel 1920-ci il. 137-ci iclas

(İclasda Qarabağda erməni üsyanı, kommunistlərin tələbləri qızğın müzakirə edilir)

Mirzə Sadiq Axundzadə:

Bugünkü məsələnin müzakirəsindən istifadə edərək, bəzilərinin başqa sözlər danışmasında bəhs edir, əlavə edir ki, burada birisi Bayramovdan, digəri məhkəmədən, birisi başqa bir şeydən danışdı. Bunlar burada həll ediləcək məsələlər deyil. Bu gün bizim qarşımızda həyat və ölüm məsələsi var. Nətiq əlavə edir ki, biz əslən sülhpərvər və rəhmdil olduq. Ermənilərə muxtariyyət verdik, asayiş bərpa etdik. Hökumət erməni məktəblərinə paralar, milyonlar buraxdı. Bunların müqabilində bizim əleyhimizə üsyan qaldırdılar. Biz heç zaman məğlub olmamışıq, Qarabağ-Tərtər cəbhəsi bunu isbat edir.

---

19 aprel 1920-ci il. 142-ci iclas

Mirzə Sadiq Axundzadə:

Mən başqa söz danışmayacağam. Fəqət, bəzi natiqlərə cavab vermək istəyirəm. Zəif bir inamla deyirlər ki, biz hasar çəkməmişik, üstünü örtmək lazım deyil. Mən deyirəm ki, hasar var, üstünü örtmüşük ki, o da Parlamentdir. (Alqış).

Sədr - Camaatdan rica edirəm ki, alqışda iştirak etməsin.

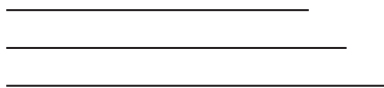
Mirzə Sadiq Axundzadə (dəvamla):

Zemstvo qanunundan söylədilər. Biz nə etməli idik? Biz göndərdik sizə, komissiyonda baxılsın. Sonra bir də qırmızı qoşun və füqərayikasibə tərəfindən danışdılar. Mən demək istəyirəm ki, burada oturan qırmızı qoşun nümayəndəsi deyil, onların da tərəfindən danışmağa ixtiyarı yoxdur. Avropa

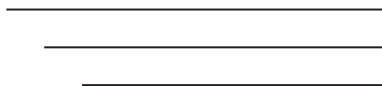
ilə münasibət düzəltmək xüsusunda danışıldı. Təbii, Avropa ilə münasibətimiz olmaz isə, onların mədəniyyətindən xəbərdar olmaıq, hər zaman mədəniyyətdən dəm vuranlar nə vaxt onları öyrənəcəklər. Aslan bəy deyir ki, səksən milyon əvəzinə əlli milyon ola idi qəbul edərdim. Sonra deyirlər ki, Avropaya hər eyi fərdlər gedəcək və o kimi şəxslərin kandidate qoyulubdur. Mən demək istəyirəm ki, bu qanundur, qanunun əsasən məntiqi cətilə qəbul edin, kandidat xüsusunda sonra danışarsınız. (Alqış).

XATİRƏLƏR

İLHAN ARAN

(Məhəmmədsadiq Aranın əmisi oğlu mühacir
Məhəmmədətağı Aranın oğlu):

“Əmim dünyada ən çox sevdiyim insanlardan idi. Onu valideynlərimdən ayıra bilmərəm. Təəssüflər olsun ki, əmim rəhmətə gedəndə Türkiyədə yaşamırdım, təhsil almaq üçün xarici ölkədə qalırdım. Əmimin vəfat xəbərini eşidəndə çox üzüldüm, çox ağladım. Ancaq nə etmək olardı, həyatın qanunlarını dəyişmək gücümüz daxilində deyil. Bildiyiniz kimi əmim İstanbulda yaşayırdı, atam isə Ankarada. Təəssüflər olsun ki, əmim dünyasını dəyişən gün atam İstanbula gəlib çatana qədər kimlərsə əmimin yaşadığı evə gəlib “biz Mehmet Sadıq Aranın dava arkadaşlarıyıq, Türkeşin adamlarıyıq” deyiblər və M.Aranın zəngin arxivini götürüb aparıblar. Əmimin həyat yoldaşı da o dövrdə artıq cavan deyildi və həmin şəxsləri tələblərini geri çevirə bilməyib. Biz sonradan nə qədər çalışsaq da onların kimliyini, hansı təşkilata, quruma mənsub olduqlarını müəyyən edə bilmədik. Ona görə də bu gün əmimin uzun və məşəqqətli həyat və mübarizə yolu ilə bağlı evimizdə demək olar ki, heç bir sənəd yoxdur.

Atam və əmim mənə öz həyatları, doğulduqları yerlər, Türkiyəyə gələndə qədər başlarına gələnələr, valideynləri barədə çox məlumat vermədilər. Bu barədə danışmağı o qədər də

Məhəmmədağı Aran oğlu və həyat yoldaşı ilə

sevməzdilər. Səbəbini tamliqla bilmirəm, ancaq anladığım qədər bizim bütün təhlükələrdən, üzüntülərdən uzaq qalmamızı istəyirdilər. Eyni zamanda sanki keçmişdəki pis günləri bizə xatırlatmaq istəmirdilər.

Atam 1905-ci ildə anadan olub. Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı 1918-ci ildəki soyqırımından sonra qaçqın kimi Bakıya köçməyə məcbur olublar. Əmim danışırdı ki, Uruddan böyük çətinliklə, vuruşa-vuruşa, güllə ata-ata çıxmışıq. Onları Bakıda digər qaçqınlar kimi müvəqqəti sığınacağa çevrilən məktəbdə yerləşdiriblər. 1920-ci ilin aprel işğalından sonra Azərbaycanda yaşayan və işləyən bir çox türk ailələri Anadoluya qayıdırmışlar. Əmim Məhəmmədsadiq atama müəyyən sənədlər düzəldib və onu həmin türk ailələri ilə birgə Türkiyəyə yola salıb. Həmin sənədlərə görə atam Bakıda çalışan

türk müəllimlərin ailə üzvü kimi təqdim olunub. Guya ailəsi Türkiyəyə qayıtdığından bu da onlarla geri dönürmüş. Atam həmin şəxslərlə birgə qatarla öncə Qarsa gəlib, oradan isə Trabzona köçüb. Əzab-əziyyətlə 15 gün yol gediblər. Artıq həmin dövrdə Azərbaycanı ələ keçirən qırmızılar yolda bir çox yerdə qatarı saxlayıb sənişinləri yoxlayırmışlar. Böyük çətinliklə gəlib nəhayət Qarsa çatıblar. Trabzonda bir müddət yaşadıqdan sonra atam Ankaraya gəlib və ömrünün sonuna-dək bu şəhərdə yaşayıb.

Əmim isə atamı Türkiyəyə yola saldıqdan sonra Azərbaycanda qalıb işğalçılara qarşı mübarizəni rəhbərlərindən biri olduğu gizli təşkilatda davam etdirib. Başı çox zülmələr çəkib.

Biz ailədə iki övladıq. İkimiz də Ankarada dünyaya gəlmişik. Bacım hazırda da Ankarada, bizim ata evimizdə yaşayır. Təəssüflər olsun ki, həm yaşım, həm də səhhətimlə bağlı yaddaşım çox zəifləyib. Ona görə uşaqlığımda və gəncliyimdə olan bir çox hadisələri, xüsusi ilə əmimlə birgə olan günlərimin hamısını dəqiqliklə xatırlaya bilmirəm.

Atam Qarsa gələndə təqribən 1921-ci il olub. Atam bizə danışdı ki, mən Türkiyəyə gələndə Sakarya meydan müharibəsi yeni bitmişdi. Atam Atatürkün, Yusuf Akçuranın da qatıldığı birinci Türk Tarix Konqresinin iştirakçısı olub.

Əmimin və atamın çoxsayı azərbaycanlı dostları vardı, onların bir çoxunu görmüşəm. Mən uşaq olanda mühacir azərbaycanlı ailələrin bir-biri ilə sıx münasibəti vardı. Onlardan Mustafa Vəkilov (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Daxili işlər naziri), Çingiz Göygöl (Azərbaycan Cümhuriyyəti tərəfindən oxumağa göndərilmiş 100 tələbədən biri, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin baş naziri olmuş Nəsim bəy Yusifbəylinin qızı Zöhrə

Göygölün həyat yoldaşı Mirzə Göygölün qardaşı), Abidin İtil (azərbaycanlı professor, hindşünas) yadımda qalıb. Heyif ki, indi onların hamısının ad, soyadını dəqiq söyləyə bilmirəm.

Mən ötən əsrin qırxıncı illərinin sonunda və ya əllinci illərinin əvvəllərində əmimlə Məhəmmədəmin Rəsulzadənin görüşünə getmişəm. İki dəfəsi dəqiq yadımdadır, amma ola bilər ki, hətta M.Rəsulzadəni 3 dəfə görüşəm. Əmim İstanbuldan Ankaraya-bizə gələndə gedib Rəsulzadə ilə görüşərdi. Məni də özü ilə aparardı. Doğrudur, mənim yaşım az idi, ona görə bu görüşlərdən yadımda çox epizod qalmayıb. Hansı mövzuları müzakirə etdikləri xatirimdə deyil. Ancaq bu görüşlərin heç birində nə Məhəmmədsadiq Aranın, nə də Məhəmmədəmin Rəsulzadənin bir-birlərinə azacıq da olsa səslərini qaldırdığını, mübahisə etdiklərini xatırlamıram. Aralarında ixtilaf, çəkişmələr olduğu deyilsə də mən bunu nə uşağ kimi, nə də sonralar heç hiss etmədim.

Rəsulzadə bizi evin kəndərində çox xoş şəkildə qarşılayardı, əmimlə mehriban şəkildə görüşərdilər. Mən də onun əlini öpərdim. Yaxşı yadımdadır, Məhəmmədəmin bəyin təmiz və səliqəli geyimi vardı. Ayaqqabısının da üzərində o zamanlar istifadə edilən tozluq olardı. Əmimlə uzun və nəşəli söhbət edərdilər, sonra biz qalxıb getmək istəyəndə Rəsulzadə bizi yola salardı. Bir-birlərinə son dərəcə ehtiramla və hörmətlə yanaşardılar. Uzun və mehriban şəkildə söhbətləşər, nələrisə müzakirə edərdilər. Onların iştirak etdiyim görüşlərində yalnız bunları görmüşəm.

Mən 1 oktyabr 1938-ci ildə anadan olmuşam. Mehmet Sadıq Aran o zaman İranda müxbir işləyirmiş. Mənim anadan olmağım ilə bağlı xəbər alanda atama məktub yazıb ki, adımlı İlhan qoysunlar.

Əmim tarda gözəl ifa edərdi. Son dərəcə yanıqlı, məftun-
edici bir səsle Azərbaycan mahnıları oxuyardı.

Altmışıncı illərdə ağciyərindən əməliyyat olmuşdu, səh-
həti əvvəlki kimi yerində deyildi. Amma O, yenə də yorulmaq
bilmirdi. Əmim ömrünün çox hissəsini İstanbulda yaşadı. Ev-
lərinin ünvanı dəqiq yadımdadır: İstanbul, Cihangir, Sormagir
111 (İstanbulun Beyoğlu rayonu). Hər yay İstanbula gedən-
də 10-15 gün onlarda qalardım. Əmim həyat yoldaşı ilə 2-3
otaqlı mənzildə qalırdı.

Əmim son dərəcə qürurlu, əqidəsinə bağlı və ötkəm
insan idi, ömrünün sonunadək türk millətçisi kimi yaşadı.
Müxtəlif qəzetlərdə, dərgilərdə çalışırdı, məqalələr yazırdı.
Doğrudur, onun maddi cəhətdən imkanı məhdud idi, həyatı-
nın sonunadək kirayədə yaşayası oldu. Ancaq buna rəğmən,
qazancının xeyli hissəsini həm quzey, həm də güney Azər-
baycandan olan mühacir soydaşlarının təhsil almasına, onla-
rın müxtəlif sənəd problemlərinin həll olmasına sərf edirdi.
Onu hər zaman hansısa azərbaycanlı gəncin təhsil, yaşayış
məsələlərinin həlli üçün çalışdığını görə bilərdin. Yardım et-
məkdən qətiyyəən bezməzdi. Bütün varlığı ilə türk millətinin
milli mübarizəsinin qələbə ilə başa çatacağına, Azərbaycanın
işğaldan qurtarılaraz azad olacağına, müstəqilliyini yenidən
bərpa edəcəyinə inanırdı və daim bunun üçün çalışırdı.

Atam Məhəmmədətağı Aran Ankara Universitetinin hüquq
fakultəsini bitirib. O, məmur idi, fəaliyyəti dövründə müxtəlif
nazirliklərdə çalışıb. Təqaüdə çıxmamışdan öncə sonuncu iş
yeri Xarici İşlər Nazirliyinin mühasibatlıq idarəsinin rəisi və-
zifəsi olub. Evimizə müxtəlif nazirlər, millət vəkilləri gələrdi.
Eyni zamanda mühacir azərbaycanlı ailələrlə də isti münasi-
bətlərimiz vardı. Əmim kimi bizim də çox mütəvazi həyatımız

vardı. Atam ailəsini yalnız dövlətdən aldığı maaşla saxlayardı. Ona görə imkanlarımız geniş deyildi. Atam imkanı çatdıqda əmimə yardım etməyə çalışdı.

Mən orta məktəbi bitirib Ankara Tibb Universitetinə qəbul oldum. Dördüncü kursda olanda 1961-ci ildə İstanbula köçüb diş həkimliyi təhsilimi orda davam etdirdim. 3 il sonra təhsilimi bitirdim. 1965-ci ildə yenidən Ankaraya, Hacettepe Universitetinə qayıtdım. 1969-cu ildə doktorluq işim üçün ABŞ-a, Harvard Universitetinə gəldim. 1972-ci ilin sentyabrında yenidən Hacettepe Universitetinə döndüm. 1987-ci ilədək Hacettepe Universitetində professor kimi çalışdım. Övladlığımın təhsili ilə əlaqədar 1990-cı illərdə ailəliklə ABŞ-a köçdük. Mənim üç övladım vardı. Onlardan biri bir neçə il öncə 54 yaşında vəfat etdi. Bir oğlum və qızım isə hazırda mənim kimi ABŞ-da yaşayırlar.

Mənim anam Əminə Nüsret adlı xanım idi. İstanbulda doğulmuşdu. Anamın atası Rüşdü Sevinc əslən Rizəli idi, məktəb direktoru işləyirdi. Ana nənəm Kaniye Sevinc isə balkan türklərindən idi, Türkiyəyə Bolqarıstandan köçmüşdü.

Ata babamın adı Fətullah, atamın anası isə Belqız olub. Çox təəssüflər olsun ki, atamın valideyinləri, qohumları və onların sonrakı taleləri barədə heç bir məlumatım yoxdur. Atam və əmim Türkiyəyə mühacirət edəndən sonra onların ailə üzvlərinin taleyi, başlarına gələnlər haqqında heç nə bilmirəm. Atam adətən bu barədə danışmazdı evimizdə. Ailəsindən ayrılaraq qürbətdə yaşamaq və bir daha ata-anasını görməmək həm atam, həm də əmim üçün çox ağır və üzüntülü idi. Ancaq yadımdadır ki, atam bizə danışdı ki, doğulduğu yer, Azərbaycan çox gözəldir. Həmin yerlərin təbiətindən, füsunkar gözəlliklərindən danışdı həmişə.

Mənim yadımda qaldığı qədər anamın valideyinləri ilə ilk olaraq əmim tanış olub. Sonra əmim atamın həmin ailənin qızı ilə evlənməsini təklif edib. Atam da bunu qəbul edib və onlar 1937-ci ildə ailə qurublar. Bir il sonra mən, 8 il sonra isə bacım dünyaya gəlib.

Əmim isə atamdan sonra ailə qurub. Güman ki, əmim 40-cı illərdə, İrandan qayıtdıqdan sonra evlənilib. Əmim anamın vasitəsi ilə həyat yoldaşı ilə tanış olub və onlar ailə qurublar. Mənim anamın atası ilə, əmimin həyat yoldaşının atası Arif Onqun dost idilər. Vaxtı ilə Sultanəhməddə baş verən məşhur yanğın hadisəsi zamanı Arif bəy anamın valideyinlərini öz evində qonaq saxlayıb. Bu, onların münasibətlərini daha da yaxınlaşdırıb, dostluqlarını möhkəmləndirib.

Məhəmmədsadiq Aranın həyat yoldaşının adı Nəriman idi. O, iptidai sinif müəllimi işləyirdi. Nəriman xanımın Burhan, İrfan və Orxan adlı üç qardaşı vardı. Onların heç biri artıq həyatda deyil. Təəssüf ki, onların övladları və harda yaşamaları barədə məlumatım yoxdur. Əmimi, eyni zamanda bizi də çox sevən səmimi, kübar, çox mehriban bir insan idi Nəriman xanım. Əmimin qaynatası olan Arif bəy isə Kandilli qız lisesinin direktoru idi. Gərək ki, o da əslən Qara dəniz bölgəsinin şəhərlərinin birindən idi.

Həm əmim, həm də atam kommunizmə, bolşeviklərə, onların işğalçılıq siyasətinə nifrət edərdi. Əmim digər bolşeviklər kimi Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulmasında yaxından iştirak edən Nəriman Nərimanovu qətiyyənlə xoşlamazdı, ona görə həyat yoldaşının adını dəyişdirib Leyla qoymuşdu. Təəssüflər olsun ki, onların övladı olmadı və ömürlərini ikilikdə başa vurdular. Görünür, əmimin Azərbaycanın işğalından sonra NKVD zindanlarında gördüyü işgəncələr onun səhhətində dərin izlər buraxmışdı.

Biz uşaq və gənc olarkən mühacir azərbaycanlıların ailələrinin bir-biri ilə yaxın münasibətləri vardı. İndi o insanların heç biri həyatda yoxdur. Uşaqılıq, gənclik dostlarımdan demək olar ki, heç kim yaşamır. Əvvəlki illər olsaydı əməimin həyat yoldaşının qardaşı oğlu Cevat Onqunla əlaqə saxlayıb bəlkə ondan nələrsə öyrənmək olardı. Amma artıq o da həyatda deyil.

Əmim son dərəcə sadə, çox mehriban, hər kəslə öz dilində danışa bilən, alicənab, eyni zamanda mübariz bir insan idi. Çox zəkali insandı və möhtəşəm nitq söyləmək qabiliyyəti vardı. Çox yaxşı nətiq idi. Rus, fars, ərəb, fin, fransız dillərini bilirdi. Yaşlı vaxtında ingilis dilini də öyrənmişdi. Əmimi itirməyim həyatımın ən böyük üzüntülərindən, ağrılarından biridir. Onu heç zaman unuda bilmirəm. Bizi çox sevirdi. Həyat eşqi aşıb-daşan, əzizlərini çox-çox sevən, mehriban, əvəzsiz insan idi. Onu heç zaman atamdan ayırmamışam. Çox incə yumoru vardı. Onun yovuşmaz insan olması ilə bağlı deyilənlərlə qətiyyənlə razı deyiləm. Sadəcə əmim ədalətsizliyə qarşı barışmaz idi, sözünə və əqidəsinə naxələf çıxanlara güzəşt edilməməsinin tərəfdarı idi.

Bir dəfə əmimə söylədim ki, deyirsiniz bizim babalarımızın hamısı axund, molla, ruhani olublar. Onların islami baxışı, məzhəbi nə idi? Əmim mənə dedi ki, islam peyğəmbərinin zamanında heç bir məzhəb olmayıb. İslam vahid dindir. İnsan gərək hər zaman yaxşılıq etməyə çalışsın. Pislikdən çəkinsin. Sən də pislik etməkdən uzaq dur, yaxşı insan ol. Allahın bizə buyurduğu yaxşı işlər görmək, insanlara faydalı olmaqdır. Yerdə qalan bölgülər əhəmiyyətsizdir. Əməimin söylədikləri bu qiymətli fikirlər o zamandan indiyədək hər zaman bəy-nimdədir və çalışıram onun nəsihətlərinə daim əməl edim.

Son 10 ilə qədər İstanbulla gedər və əmimin məzarını ziyarət edərdim. Son illər məzarının üzərini yenidən düzəltdirdim. İndi səhhətimə görə həkimlər səfər etməyə izn vermir və doğrusu özüm də belə uzun səfərə çıxma biləcək vəziyyətdə deyiləm. Təkbaşına yaxınlıqdakı mağazaya belə gedib alış-veriş edə bilmirəm, bütün günü evin içində oluram. Davamlı olaraq müayinə olunuram və müalicə alıram. Əmimin məzarını ziyarət edə bilməməyimə və onun arxivinin qorunub saxlanılmamasına görə çox narahatam, kədərliyəm.

Mən ilk dəfə SSRİ yığılan ərəfədə - 1990-cı ildə Bakıya gəlmişəm. 90-cı illərin əvvəllərində Azərbaycan yenidən müstəqil olduqda bir müddət Bakıya gedib-gəldim. Həmin dövrdə qohumumun Bakıdakı inşaat işləri ilə əlaqədar Azərbaycana səfər edirdim, qısa müddət də olsa orda qalırdım. Sonuncu dəfə isə 1996-cı ildə Bakıda oldum. O tarixdən sonra bir daha yolum Azərbaycana düşmədi, çünki ailəliklə ABŞ-a köçdük. O dövrdə Baş nazir Rəhim Hüseynovla və bir çox vəzifəli şəxslərlə görüşmüşdüm. Təqdimatımızı prezident Turqut Özal etmişdi deyə bizi çox yaxşı qarşılayırdılar, diqqət göstərirdilər. Yadımdadır, rəssam Tahir Salahovla da tanış olduq. Sonra bir neçə dəfə onun evinə, bağına getdik. Bakıda eyni zamanda opera teatrına getdim, “Leyli və Məcnun” tamaşasını izlədim. Atamın kəndindən olan bir şəxslə də görüşdüm, onların evində də oldum.

Yadımdadır, atam mənim Azərbaycana getməyimdən qorxurdu. Çox ehtiyat edirdi ki, Aran soyadına görə tanıyarlardı və ruslar mənə nəşə edərlər. Gənlik dövrümdən hiss edirdim ki, onlar bizə bürüzə verməsələr də sovet rejiminin hansısa təxribatlar törədə biləcəyindən hər zaman ehtiyat edirdilər. Bu, onları, xüsusi ilə də əmimi heç bir fəaliyyətdən

çəkındırmırdı, amma hər zaman komunist rejımındən pıslık gözləyirdilər.

İndı çox sevinirəm ki, Azərbaycan xalqı Şuşanı və bütün Qarabağı erməni işğalından azad edib. Buna görə biz çox bəxtiyarıq. Azərbaycanın hər zaman güclü, qüdrətli olmasını, vətəndaşlarının xoşbəxt, firavan yaşamasını istəyirəm. Səh-hətım hər nə qədər mane olsa da, özüm uzaqlarda yaşasam da həmişə çalışırım ki, Azərbaycandan xəbər tutum".

CEYLAN ARAN SÜZMƏN

(Məhəmmədsadiq Aranın əmisi oğlu
mühacir Məhəmmədağı Aranın qızı):

“Təəssüflər olsun ki, əmimlə bağlı xatirələrim daha çox şəxsi xarakter daşıyır, ictimai-siyasi və tarixi mövzuda az məlumat bilirəm. Çünki birincisi, əmim İstanbulda qalırdı, biz isə Ankarada yaşayırdıq. Bu cəhətdən müntəzəm görüşə bilmirdik. Mən uşaq idim və məktəbə gedirdim, hər zaman sərbəst deyildim. Digər səbəb isə mənim azyaşlı olmağım ilə bağlı idi. Əmim məni daha çox bir uşaq, doğma balası kimi sevirdi və ciddi mövzularda çox da söhbət etməzdi. Mehmet Sadıq Aran - əziz əmim mənim xatirəmdə çox parlaq şəkildə qalıb. Əmim təqribən 1.75 sm boyunda, yaşlı vaxtlarında da çəki almamış, çevik, insansevər, mərhəmətli bir insan idi.

Özünəməxsus incə yumoru vardı, söhbətləri zarafatdan da əskik olmazdı. Bir dəfə İstanbulda, əmimgilin yaşadığı Cihangir səmtindəki evdəydim. Gördüm ki, yeni inşa olunmuş çoxmərtəbəli bina əmimgilin evinin qarşısını kəsib. Dedim ki, əmi artıq dəniz mənzərəsindən məhrum olmusunuz, heyif. Əmim cavab verdi ki, yox, Ceylan, qarşı binadakı mənzillərdə yaşayanlar nə zaman qapılarını açırlarsa mən həmişə dənizi görürəm. İkimiz də bu zarafata çox güldük.

Məhəmmədağı Aran qızı və həyat yoldaşı ilə

Nə zaman Ankaraya gələrdisə bizi aparıb gəzdirərdi. Mən çox sonralar, yetkin yaşlarımda anamdan eşitdim ki, atamla əmim qardaş yox, əmi oğludurlar. Çünki münasibətlərimiz o qədər sıx, mehriban idi ki, biz Mehmet Sadıq Aranı doğma əmimiz bilirdik. Bizə çox böyük sevgi göstərirdi. Həyat yoldaşı da mehriban və sadə bir insan idi. Əmim mütəvazi bir həyat yaşayırdı, müxtəlif qəzetlərdə çalışırdı. Konfranslarda çıxışlar edirdi. Jurnalist fəaliyyətindən əldə etdiyi gəlirlə ehtiyaclarını ödəyirdi. İstanbulun Cihangir səmtində kirayədə qalırdı. Eyni zamanda azərbaycanlı tələbələrə də daim yardım edirdi. Qazancının önəmli bir qismini milli mübarizəyə, Azərbaycanın istiqlal mübarizəsinin davam etməsinə, azərbaycanlı gənclərin təhsil və digər problemlərinin həlli üçün sərf edirdi. Həyat yoldaşı da buna heç zaman etiraz etməzdi, əmimin

qazancını ehtiyacları olduğu halda özlərinə yox, digərlərinə xərcləməsinə, yardımlar etməsinə heç nə deməzdi. Alicə-nab, kübar, anlayışlı, vətənsəvər, millətçi insanlar idilər. Atam və əmim çətin, acılı günləri barədə danışımağı o qədər də sevməzdilər. Çox təəssüflər ki, atamın və əmimin Türkiyəyə mühacirət hekayələrini, qarşılaşdıqları məşəqqətləri təfsilatı ilə bilmirəm. Bildiyimə görə əmim dünyasını dəyişən günü bir neçə insan gəlib özlərini “azeri arkadaşlar” kimi təqdim edərək evdəki arxiv sənədlərinin hamısını toplayıb aparıblar. Əmimin həyat yoldaşı da yaşlı idi və onların kimliyini yanında saxlamamışdı. Çox heyif ki, hazırda əlimizdə əmimlə bağlı bir neçə şəkildən başqa heç bir sənəd yoxdur.

Bir dəfə evimizin baxçasında əmimlə oturub söhbət edirdik. Birdən əmim söhbət əsnasında Sovet həbsxanasında gördüyü hansısa işgəncəni xatırladı və bu yaşlı adam uşaq kimi için-için ağlamağa başladı. Əmimi ilk dəfə idi ki, ağlayan görürdüm, çox duyğulandım, dərhal stuldan qalxıb əmimə doğru getdim və onu qucaqlayıb bağrıma basdım, sığallamağa başladım. Bu epizod bir daha göstərir ki, əslində əmimin keçirdiyi iztirablar və sonra da həyatı boyu yaşadığı ağır mübarizə onun yaddaşında dərin izlər buraxmışdı. Sadəcə O, bunu bizə hiss etdirməməyə, acı çəkməməyimizə, kədərlənməməyimizə çalışırdı.

Atam müxtəlif dövlət qurumlarında çalışıb, sırasıyla əməkdaşdan idarə rəisi vəzifəsinədək yüksəlmişdi. Sonuncu iş yeri Xarici İşlər Nazirliyinin mühasibatlıq idarəsinin rəisi vəzifəsi idi. Dürüst, məmur maaşı ilə yaşayan, vətənsəvər və namuslu bir insan idi. Atam işi ilə əlaqədar Türkiyənin müxtəlif dövrlərdəki səfirliklərinə diplomatları təftiş etməyə gedərdi. Vaxtaşırı olaraq səfərlərdə olurdu. Amma maraqlıdır ki, onu

heç zaman SSRİ-dəki Türkiyə səfirliyinə ezamiyyətə göndərmirdilər. Görünür, atamın doğulduğu yeri, sovet işğalından sonra ailəsinin başına gələnləri, onun acı xatirələrini nəzərə alırdılar.

Təəssüflər olsun ki, əmim Azərbaycanın yenidən müstəqil dövlət olduğunu görə bilmədi. Amma atam uzun ömür sürdü və o günləri gördü. Doğrudur, artıq atam çox yaşlı idi, həm də ağır xəstəliklərə tutulmuşdu. Azərbaycana səfər etmək imkanında deyildi. Amma Azərbaycanın müstəqilliyini yenidən qazanmasına çox seviniirdi. Müntəzəm olaraq bu mövzuda xəbərləri izləyirdi və düşüncələrə dalırdı. Azərbaycanın tam müstəqil və güclü olmasını istəyirdi. Qısa müddət sonra, 12 dekabr 1992-ci ildə atam vəfat etdi.

Atam yaşlı dövründə Türkiyəyə gəlməyinin hekayəsini təfəsilatı ilə anama danışmış və anam bunu qələmə alıb. Həmin xatirə, yazı qızımgildədir. Atamın məzarı Ankarada, Əsri məzarlığında, Məhəmmədəmin Rəsulzadənin qəbrinin çox yaxınlığındadır.

Mən uşaq ikən azəri gecələri deyilən toplantılarda çox olmuşam. Folklor qrupları bu toplantılarda rəqslər edərdi, milli mahnılar oxuyardılar. Bu tədbirlərin, şənliklərin heç birində əmimin rəqs etdiyini görməmişəm. Ancaq bir dəfə ana nənəm danışmış ki, əmim atamın toyunda çox gözəl rəqs edirmiş, Azərbaycan mahnılarını məharətlə oynayırmış.

Belə milli tədbirlərdə hamı Azərbaycanı, onun gözəlliklərini, adət-ənənələrini, mətbəxini anardı. Atam və əmim milli bayramlar, 28 may istiqlal günü və digər tarixlərdə keçirilən toplantılarda məruzəçi olurdular. Atam Azərbaycan mətbəxinin yeməkləri içərisindən xüsusi ilə küftəni çox sevirdi. Özü bu yeməyi çox ləzzətli bişirərdi. İndi atam, əmim kimi gözəl,

sadə, səmimi insanlar təəssüf ki, çox azdır. Qarabağın işğaldan azad olunmasına çox sevinirəm. İnanıram ki, Azərbaycan gələcəkdə daha da güclü olacaq”.

İBRAHİM YILDIRIM

(ailəsi XIX əsrin sonlarında Anadoluya köçən
azərbaycanlı cərrah, professor):

“Mehmet Sadıq Aranı həyatda görənlərin əksəriyyəti dünyasını dəyişib. Bəlkə çox nadir sayda insan indiyə qalmış ola bilər. Mən onlardan biriyəm. 1959-1960-cı illərdə bir neçə dəfə onun çıxış etdiyi toplantılarda iştirak etmişəm. Toplantı keçirdikləri yer Sultanəhməddə Divanyolu küçəsində yerləşirdi. İndi həmin binada Türk Ədəbiyyatı Vəqfi fəaliyyət göstərir. Mehmet Sadıq Aran çox gözəl nətiq idi. İti, aydın, məntiqli nitqi vardı. Fikirlərinə, sözlərinə hamı böyük hörmətlə yanaşırdı. Etibarlı bir şəxs idi. Kənardan çox zəhimli, sərt bir şəxsə bənzəyirdi. Həmin illərdə mən gənc idim və yalnız toplantılarda iştirak etməklə, çıxışçıları dinləməklə kifayətlənirdim. Təəssüf ki, onunla hansısa canlı ünsiyyətim olmayıb. Mustafa Vəkillə yaxın münasibətləri vardı. Mehmet Sadıq Aranın qardaşı oğlu İlhanla Aran mənim gənclik dostumdur”.

A.VAHAP YURTSEVER

Məhəmməd Sadiq Aran (Sənan)

Keçdiyimiz günlərdə Milli Azərbaycanın tanınmış mücahidlərindən Məhəmməd Sadiq Aranın vəfatı xəbərini İstanbul qəzetlərindən öyrənmiş olduq.

Məhəmməd Sadiq Aran gənc yaşlarında Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsindən Milli Azərbaycan parlamentinə millət vəkili seçilmişdi. Bilindiyi kimi, Azərbaycan parlamenti 1917-ci ildə Ümumrusiya Müəssisələr Məclisinə Azərbaycandan seçilmiş nümayəndələrdən təşəkkül tapmışdı. Parlamentin əsas tərkibi bu nümayəndələrdən təşkil olunmuşdu. Lakin 1918-ci ilin əvvəllərində Petroqradda toplanan Ümumrusiya Müəssisələr Məclisi bolşevik idarəsi tərəfindən dağıldığı üçün seçilən nümayəndələr yeni yaradılan milli dövlətlərdə parlamentlərin əsas tərkibini ərsəyə gətirmişdi. Ancaq bu tərkib bir parlamenti təşkil edə bilmək üçün say etibarilə yətləri olmadığından seçimləri qazanmış hər partiya öz nümayəndə sayına görə parlamentdəki təmsilçilərini çoxaltmaq haqqı qazanmışdı. Buna görə Azərbaycandakı seçimlərin böyük əksəriyyətini qazanmış “Müsavat” partiyası və bitərəflər bloku aldıkları səs nisbətlərinə görə əvvəlcə Tiflisdəki Seymədə, sonradan da Bakıdakı parlamentdə nümayəndə sayını

artırmış olurdu. Bu formada təşəkkülünü tamamlayaraq qanunvericilik vəzifəsini daşıyan parlament lazımı hazırlıqları etdikdən sonra ölkədə Müəssisələr Məclisi üçün seçimə başlayacaqdı. Beləliklə, müstəqil Gürcüstanda parlament bir müddət seym adı altında fəaliyyət göstərdikdən sonra Müəssisələr Məclisi seçimlərinə müvəffəqiyyətlə başlanılmış və konstitusiyaya qəbul edilmişdir. Təəssüf ki, Azərbaycan daxili və xarici problemləri səbəbindən daha çətin vəziyyətdə olduğundan 23 aylıq ömrü ərzində Müəssisələr Məclisini çağırmağa imkan tapmamışdı. Lakin parlamentin müvafiq komissiyaları seçim hazırlıqları ilə məşğul olmaqda idi.

Məhəmməd Sadiq Aran da Zəngəzur bölgəsindən “Müsavat” partiyasının nümayəndəsi olaraq parlamentə daxil olmuşdu. Və dolayısıyla partiyanın parlament qrupunda yer almışdı. Partiya qrupunun və ümumiyyətlə, “Müsavat” partiyasının başçısı və lideri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə idi. Beləliklə, bütün gənc müsavətçilər kimi, Məhəmməd Sadiq Aran da ilk siyasi təcrübə və tərbiyəsini Əmin bəyin məktəbində almışdı. Mərhumun ozamankı soyadı Axundzadə idi. Parlamentdə və dolayısıyla ziyalılar arasında Mirzə Sadiq deyə tanınmaqda idi.

Məhəmməd Sadiq bəy dövlət işlərində bir partiyaçı olaraq kifayət qədər disiplinli və böyüklərinə çox bağlı siyasət adamı idi. Milli Azərbaycan dövründə hər baxımdan azad və demokratik parlamentin çoxpartiyalı həyatı mükəmməl bir siyasi məktəb vəzifəsini icra etməkdə idi. Hər cür politik və sosial fikir və doktrinalar parlament kürsüsünə sərbəst şəkildə gətirildiyi və Azərbaycan mətbuatı da tam və sərhədsiz azadlıq imkanlarından faydalandığı üçün xalqımız və münəvvər heyətimiz dünyada və ölkədə baş verənlər

haqqında geniş məlumat və təcrübə qazanmaq fürsəti əldə etməkdə idi.

Üstəlik, Milli Azərbaycanın, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin ətrafında Nəsim bəy Yusifbəyli, Fətəli xan Xoyski, Əli Mərdan bəy Topçubaşı, Məhəmməd Yusif Cəfər, Həsən Ağaoğlu və s. kimi bir çox təcrübəli və sınaq olmuş yüksək mədəniyyət sahibi simalar vardı. Bu mühit istedadlı gənclərin yetişməsi üçün hər baxımdan əlverişli idi. Və hadisələr belə bir mühitdə yetişməni və təcrübəli olmağı asanlaşdırır və sürətləndirirdi.

1920-ci il aprelin 27-də Azərbaycan qırmızı Rusiya istilacı ordusu tərəfindən işğal edildiyi günün axşamı “Müsavat” partiyasının rəhbərliyi ilə gizli Azərbaycan İstiqlal Komitəsi təşkil edilmişdi. Komitənin rəhbərliyinə mərhum Mirzə Bala gətirilmişdi. Qurulduqdan dərhal sonra Komitə Azərbaycanın bütün şəhər, qəsəbə və bir çox böyük kəndlərində təşkilatın müxtəlif qollarını yaratmışdı. Komitə tərəfindən bu təşkilatlandırma işləri üzvlərdən mərhum Məhəmməd Sadiq Quluzadəyə (Hülusi) tapşırılmışdı. Məhəmməd Sadiq Aran həm komitə ilə, həm də Hülusi ilə sıx işbirliyi quraraq çalışmaqda idi. Təşkilatın Qarabağ bölgəsindəki qolları Məhəmməd Sadiq Aranın vasitəçiliyi və birbaşa onun səyləri ilə qurulmuşdu. Qarabağlı mərhum Seymur və digər fəal üzvlərimiz direktivlərini Məhəmməd Sadiq Aran vasitəsilə komitədən alırdı.

Bir partiyaçı və təşkilatçı olaraq Məhəmməd Sadiq Aran kifayət qədər disiplinli, mübarizəyə bütün varlığı ilə inənmiş və bağlanmış, son dərəcə fədakar və şəxsi mənafeyini düşünməyən bir yoldaş olaraq tanınmaqda idi. Mübarizə yolunda qorxusuz idi və heç bir təhlükəli vəzifənin icrasından çəkinməzdi. Beləliklə, 1923-cü ilin ortalarında təşkilat

tərəfindən Tiflisə göndərilmiş və Gürcü Sosial demokratları və Gürcüstan Milli Müqavimət mərkəzi ilə əlaqə və görüşmələrə rəhbərlik etmişdir. Lakin o dövrdə Gürcüstan istiqbalçılarına qarşı başlanan geniş təqiblər nəticəsində bir çox gürcülər arasında Tiflisdəki gənc dostlarımızdan Fəridun Hacızadə də tutulmuşdu. Müxtəlif təzyiq və işgəncələr nəticəsində Məhəmməd Sadıq Aranın Tiflisə gəlişi və əlaqələri haqqında da bəzi məlumatlar ələ keçirilmişdir. Buna görə Məhəmməd Sadıq Aran Zaqqeka (Cənubi Qafqaz mərkəzi Çekası) tərəfindən həbs edilmiş və sorğuya çəkilmişdir. Lakin Sadıq bəyin düşməne qarşı hər zaman qüvvətli bir müdafiə silahı vardı: Dəlil təqlidi! Sadıq bəy bu təqlidi o dərəcədə məharətlə edərki ki, heç bir həkim və uzman bunun bir təqlid olduğunun fərqlində olmazdı. Və bu məharəti ilə Sadıq bəy hər cür ÇEKA sorğusundan canını qurtara bilmişdi.

Aylarla həbsdə qaldıqdan və özünün anlatdığına görə, üzərində bir çox tibbi təcrübələr aparıldıqdan sonra azad edilməsinə qərar verilmiş və komitə tərəfindən Tiflisə göndərilən mərhum nümayəndələrimizdən və Azərbaycan parlamentinin üzvi Rəhim Vəkilovun rəhbərliyi ilə Bakıya gətirilmişdir.

1923-cü il oktyabrın 5-də Sadıq bəyin qonşuluğumuzdakı təşkilat yoldaşımız dr. İslam Tahirbəylinin evində qonaq olduğu xəbərini eşitdim. Dərhal ziyarətinə getdim. Məni görəni kimi ayağa qalxdı və eyni dəli təqlidini etdi. Doğrusu, təqlid olduğunu bildiyim halda bu dərəcə ustalığına təəccübləndim. Onu evimizə dəvət etdim. Anamdan toyuqlu plov bişirməsini xahiş etdim. Lakin yemək üçün süfrəyə oturan kimi balaca qardaşım gəlib evin hər tərəfinin polislər tərəfindən əhatəyə alındığını dedi. Bu xəbərin ardından polislər

içəri girdi. Sadiq bəy də dərhal dəli təqlidini təkrarladı. Polis komissarı bir tərəfdən bizim əvəzimizdən plovdan ləzzətlə yeyərkən, digər tərəfdən də təəccüblü gözlərini Sadiq bəyə zilləmiş və “bu xəstənin burda nə işi var?” deyə soruşmuşdu.

İkimizi də polis maşınına mindirərək gizli “Müsavat” mətbəəsində tutulan iki gənc yoldaş Qurban Musazadə və Ağca Səlim Rəhimzadə ilə bərabər Bakı Çekasına gətirmişdilər. Məni bütün gecə səhərə qədər döydükləri və şəxsən Çeka rəhbəri məşhur cəllad Mir Cəfər Bağırov üstümə tapança tuşladığı və sonra da sulu zirzəmiyə atdıqları halda, Sadiq bəyə kimsə toxunmamışdı. Və Bağırovun qarşısına çıxarıldığı zaman da o mərhəmətsiz cəllad Sadiq bəyin gözlərinin içinə baxaraq “Bu adam xəstədir, ey nə adla bura qədər gətirdiniz” demiş və azad edilməsi üçün əmr vermişdir. Lakin bu dəfə polislər heç cürə Sadiq bəyi çölə çıxara bilmirlərmiş. Evinə get dedikləri zaman evim buradır deyər dirənib dururmuş. Nəhayət, güc bəla və şirin dillə qolundan tutaraq küçəyə qədər çıxarmağa nail olmuşlarsa da, orada da bir müddət qapıda gözləyib durmuş və ancaq hamı çıxıb getdikdən sonra Yevlax stansiyasında və daha sonra Qarabağda və sonra da İran torpaqlarında qərarlaşmışdı. Sadiq bəy İrandan Türkiyəyə keçmiş, öncə Trabzonda müəllimlik etmiş və daha sonra İstanbulda məskunlaşaraq yazar olaraq sərbəst şəkildə çalışmışdır.

Məhəmməd Sadiq bəy Milli Azərbaycan mühacirətinin ən güclü və alovlu şairi və mütərəqqi yazarlarındanıdır. Bütün şeirlərində və yazılarında Azərbaycan faciəsini inləyərək dilə gətirmiş və eyni zamanda qəhrəmanlıqdan bəhs edən şeirləri ilə gəncliyi sonadək mücadiləyə təşviq etmişdir.

1934-cü ildə İrana sığınmamızdan bir-iki il sonra Tehrandə mərhum dr. Hüseyn Gərayın (Qəmbərzadə) evində Sadiq

bəylə təkrar-təkrar görüşmüş və işlərimizi müzakirə etmişdik. O zaman Sadıq bəy “Cümhuriyyət” qəzetinin müxbiri olaraq Tehrandə idi.

Mühacirətdə Sadıq bəy bir müddət Əmin bəylə müxalifətdə olmuşsa da, bu, bir prinsip müxalifəti olmamışdır. Prinsiplərində hər iki mücahid sona qədər bərabər qalmışdılar. Beləliklə, ağ rusların Rusiya müvəqqəti hökumət başçısı Kerenski və prof. Melqunovun rəhbərliyi altında bildiyimiz Visbaden konfransını təşkil edərək məşhur bəyannamələri ilə Azərbaycanı və digər məhkum türk ellərini Rusiya cəmiəsi içərisində göstərməyə və tanıتماğa cəhd etdiyi bir vaxtda Ankarada mərhum Məhəmməd bəyin təşəbbüsü ilə təşkil edilən toplantılarda protesto bəyannaməsi hazırlanmış, Sadıq bəy heç tərəddüd etmədən bu bəyannaməyə imza atmışdır.

Sadıq bəy ümumi mövqeyi baxımından dönməz bir vətən mücahidi, türkçülük və Azərbaycan aşiqi idi. Onu bu aşkar mövqeyi ilə bağlı ürəkdən təqdir edər və acı vəfatı xəbərini dərin və içdən bir üzüntü ilə qəbul edərək.

Sadıq bəyin önəmli yeri Azərbaycan mücahidləri arasında daim yaşayacaq və özündən sonra gələnlər də rəhmətlə və minnətdarlıqla xatırlayacaqlar.

A.V.Y.

“Azərbaycan” jurnalı, 1972, 205-ci say, səh. 63-66.

MƏHƏMMƏDTAĞI ARAN

Məhəmmədağı Fətullah oğlu Aran 1905-ci ildə Yelizavetapol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasının Urud kəndində anadan olub. Məhəmmədağı Aran Məhəmmədsadiq Aranın əmisi oğludur. Onların hər ikisi Molla Məhəmmədağı Molla Səmihəli oğlunun nəvələridir. 1863-cü ilin kameral məlumatlarına görə Molla Məhəmmədağı Molla Səmihəli oğlu 1821-ci ildə anadan olub. Onun iki övladı var: Səmih və Fətullah. Səmih 1854-cü ildə, Fətullah isə 1860-cı ildə anadan olub.

Məhəmmədağı Aranın atası Molla Fətullah öz babaları kimi Güney Azərbaycanda dini təhsil almış ruhani olub. Molla Fətullahın qardaşı Axund Səmihlə birlikdə Urud kəndində açdığı məktəbdə ərəb, fars dilləri, eləcə də digər bir neçə fənn tədris olunub. Məhəmmədağı Aran ilk təhsilini atasının dərs dediyi bu məktəbdə alıb. Təəssüflər olsun ki, Məhəmmədsadiq Aranın atası Molla Səmihin və Məhəmmədağı Aranın atası Molla Fətullahın hansı səbəbdən və nə zaman vəfat etməsi barədə məlumat yoxdur. Eyni zamanda Məhəmmədağı Aranın anası Bilqeys xanım haqqında informasiya əldə etmək mümkün olmadı.

Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı 1918-ci ildə törətdiyi soyqırımdan sonra Məhəmmədağı Aran da məcburi köçkün

kimi Bakıya köçməyə məcbur olub. Böyük çətinlik və məşəqqətlərlə Bakıya gəlib çıxandan sonra onu müvəqqəti sığınacağa çevrilən məktəbdə yerləşdiriblər. 1920-ci ilin 27 aprelində bolşevik Rusiyasının Azərbaycanı işğal etməsindən sonra ölkəmizdə işləyən bir çox türk ailələri Anadoluya qayıtmağa məcbur olublar. Məhəmmədsadiq Aran əmisioğluna sənədlər düzəldib və onu həmin türk ailələri ilə birgə Türkiyəyə yola salıb. Həmin sənədlərə görə Məhəmmədağlı Aran Bakıda çalışan türk müəllimlərin ailə üzvü kimi təqdim olunub. Guya ailəsi Türkiyəyə qayıtdığından bu da onlarla geri dönürmüş. Məhəmmədağlı Aran 15 gün böyük çətinliklə qatarda yol getdikdən sonra həmin şəxslərlə birlikdə öncə Qarsa çatıb, oradan isə Trabzona gedib. Bir müddət Trabzonda qaldıqdan sonra M.Aran Ankaraya gəlib və ömrünün sonunadək bu şəhərdə yaşayıb.

Məhəmmədağlı Aran Ankara Universitetinin hüquq fakültəsini bitirib. O, müxtəlif dövlət qurumlarında çalışıb. Sonuncu iş yeri Xarici İşlər Nazirliyinin mühasibatlıq idarəsinin rəisi vəzifəsi olub. Çalışdığı dövrün bir çox görkəmli şəxsləri ilə dostluq münasibətlərinə malik olub. M.Aranın övladları xatirələrində bildirir ki, evimizə dövrün müxtəlif nazirləri, millət vəkilləri və mühacir azərbaycanlı ailələr gəlirdi.

Məhəmmədağlı Aran əslən Rizəli olan, ancaq İstanbulda doğulmuş Əminə Nüsrət adlı xanımla ailəli olub. Onların iki övladı - bir oğlu və bir qızı var. İlhan Aran və Ceylan Aran Süzmən.

1938-ci ildə anadan olan İlhan Aran tibb elmləri üzrə görkəmli alim, professordur. Uzun illər Türkiyənin Hacatəpə və ABŞ-ın Harvard universitetlərində çalışıb. Ötən əsrin 90-cı illərindən etibarən ABŞ-da yaşayır. Bir oğlu və bir qızı var.

1945-ci il təvəllüdlü Ceylan Aran Süzmən isə Ankarada yaşayır, filoloqdur. Onun iki qızı var.

“Yeni Kafkasya” jurnalının 15 iyul 1926-cı ildə nəşr olunan 17-ci sayında əksini tapan yazıda “İstanbulda 35 qərib Azəri türk tələbəsi”nin olduğu barədə məlumat verilir. Onlardan beşi Kişi Müəllim Məktəbi, Ali Mühəndis və Yüksək Müəllim Məktəbindən məzun olub. Bu münasibətlə tələbələr məzun yoldaşlarına çay ziyafəti verib. Məhəmmədağlı bəy bu toplantıda çıxış edərək Azərbaycanın istiqlaliyyətinin bərpası uğrunda mübarizəni əzmlə davam etdirəcəklərini bildirib: “Tağlı bəy hərəratli çıxışında vətən qarşısındakı vəzifələrini yerinə yetirərkən tənbellik etməyəcəklərinə dair yoldaşlarına təminat verərək Çekalarda, Solovkilərdə azadlıq və istiqlal əldə etmək uğrunda can fəda edən çalışqan mücahidlər kimi Azərbaycan istiqlalının qazanılması yolunda səy göstərəcəklərinə həm öz, həm də yoldaşları adına söz vermişdir”.

Məhəmmədağlı Aran mühacir azərbaycanlıların qurduğu təşkilatlar və dərgilərlə yaxından əməkdaşlıq edib. Yaşlı vaxtlarınadək mühacir azərbaycanlıların təşkil etdiyi müxtəlif tədbirlərdə, Azərbaycanın milli bayramlarında yaddaqalan çıxışlar edib.

Azərbaycanlı mühacir, “Azərbaycan Kültür Dərnəyi”nin sabiq sədri Məhəmməd Kəngərlinin Türkiyədə çap olunan “Azerbaycan” jurnalının noyabr-dekabr 1993-cü il nömrəsində Məhəmmədağlı Aranın vəfatı münasibəti ilə dərc etdirdiyi məqalədə M.Aranın həyat və fəaliyyətinə qısa nəzər salınır və onun şəxsiyyəti yüksək qiymətləndirilir. M.Kəngərli M.Aranın “milli mübarizəyə bağlı və Azərbaycanın müstəqilliyini müdafiə edən bir vətənpərvər” olduğunu

bildirir və vurğulayır ki, “Onun həyatı daim Azərbaycanla iç-içə idi”.

Əmisi oğlu Məhəmmədsadiq Arandan fərqli olaraq Məhəmmədağlı Arana Azərbaycanın müstəqilliyini bərpa etdiyini görmək qismət olub. 9 dekabr 1992-ci ildə Ankarada vəfat edən M.Aran Əsri qəbiristanlığında, Məhəmmədəmin Rəsulzadənin məzarının yaxınlığında dəfn olunub.

Elməddin Behbud

DR. MƏHƏMMƏD KƏNGƏRLİ

Tağı ARAN VƏFAT ETDİ

(Daha bir vətənsəvərimizi itirdik)

Mərhum Tağı Aran 1321-ci ildə Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin Zəngəzur vilayətinin Gorus (1920-ci ildən sonra Ermənistana verilmişdir) şəhərində dünyaya gəlmişdir. Atası bölgənin zadəganlarından olan Fətullah əfəndi, anası isə Bilqeyis xanımdır.

İlk və orta təhsilini doğulduğu şəhərdə tamamlayan mərhum Azərbaycanın 1920-ci ildə qırmızı rus ordusu tərəfindən işğal və doğulduğu bölgənin də Ermənistana verildiyinə görə qardaşı Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti (18.5.1918–27.4.1920) parlamentinin üzvi, türkçü və Azərbaycan Milli Müsavat partiyası və Milli Mərkəzin üzvü mərhum Məhəmməd Sadiq Aranla birlikdə valideynləri tərəfindən Türkiyəyə qaçırılmışlar.

Lisey və ali təhsilini Türkiyədə tamamlayan rəhmətlik, hörmətli həyat yoldaşı müəllim Nüsrət xanımla evliliyindən prof., dr. İlhan adında bir oğlu və Ceyhan adında ali təhsilli bir qız atası idi. Türkiyənin müxtəlif nazirliklərində fərqli vəzifələrdə çalışmış, Tağı Aran son olaraq Türkiyə Xarici İşlər nazirliyində ümumi mühasibat müdirliyindən təqaüdə çıxmışdır.

Tağı bəy çox həyəcanlı, alovlu nitq söyləyən, milli mübarizəyə bağlı və Azərbaycanın müstəqilliyini müdafiə edən bir vətənpərvər idi. Onun həyatı daim Azərbaycanla iç-içə idi. O bu bağlılığını Azərbaycanın xarici ölkələrdəki müxtəlif milli müəssisələrində fəal çalışmaları ilə təsdiqləmişdi. Bu fəaliyyətlərinə ilkin olaraq Azərbaycan Kültür Dərnəyində, daha sonra Azərbaycan milliyətçilər dərnəyində (bağlanmışdır), sonra yenə də Ankarada qurduqları qanunsuz “Azərbaycan Milli Qurtuluş Hərəkatı” (bağlanmışdır) və nəhayət, sonda yenə təkrar Azərbaycan Kültür Dərnəyinə dönərək əsas üzv kimi fəaliyyətini orada davam etdirmişdir. O, Azərbaycanın istiqlal mübarizəsində öndə olan milli liderlərə son dərəcə bağlı idi və hörmətlə yanaşırdı.

Mərhum Aran yaşının artmasına və sağlamlığında problemlərin olmasına rəğmən, o, həyəcanlı nitqlərindən birini də 6 mart 1990-cı ildə Üllü Öndər Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin ölümünün 35-ci ildönümündə, onun məzarı başında söyləyərək belə demişdi: “Azərbaycanın böyük övladı! Əbədiyyətə qovuşmasının 35-ci ilində sənə ürəkdən bağlı gənc-lərlə ziyarətə gəldik. Sənə minnətdarlıq, sənə şükür, sənə hörmət bildirməyə gəldik.

İllərcə və illərcə ocağından, ana qucağından uzaq qalmanın hicranını yaşadın. Yurdum dedin, yuvam dedin, Azərbaycanım dedin, həsrətlə yanan ürəyinin atəşini qanayan könlünün dərinliklərində saxlayıb bütünə yönəldin, o bütün bu vətəndi. Uca türk soyundan, sənin soyundan gələn, minlərlə il içində qanı ilə, alın təri, əlinin əməyi ilə yoğrulub vətən etdiyi hər ovuc torpağında qəlbinin döyündüyü bu ölkəydi. Və sən onun qurtuluşu, azadlığı və həsrəti içində insan qüruruna yaraşan bir şəkildə çırpınırdın.

Təəssüf ki, tale səni misilsiz əməlinə qovuşdurmadan başqa aləmlərə yolçu etdi, lakin zaman səni unutmadı, fikirlərin daha güclü, daha gur bir sıçrayışla cücərməyə başladı. Sən indi ana qucağından uzaq diyarlarda unudulmuş kimsəsiz bir qərib deyilsən!...”

Rəhmətlik Rəsulzadənin məzarı başındakı nitqini bu şeirlə tamamladı:

Dedilər ki, sənə könül bağlayan,
Qəbrində diz çöküb bir dəm ağlayan,
Arzuya çatarıq biz də bir zaman,
Ağlayıb murada çatmağa gəldik.

Ölümünün birinci ildönümü günü 1992-ci il dekabrın 9-da biz də bu dəyərli böyüyümüzü son dəfə oxuduğu şeirdəki eyni duyğularla yada salır, daim ən yaxşı xatirələrlə qəlbimizdə yaşadacağıq. Vətənə bağlılığın və qürurlu mənliyindən dolayı səni rəhmət və minnətdarlıqla anacağıq, nur içində yat, əziz böyüyümüz...

*“Azerbaycan” jurnalı, noyabr-dekabr,
1993-cü il, səh. 32.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Qəzeti: 1918-1920. VIII Cild (May 1919), 2023, 528 səh.
2. Azərbaycan Qəzeti: 1918-1920. IX Cild (İyun 1919), 2023, 576 səh.
3. Azərbaycan Qəzeti: 1918-1920. X Cild (İyul 1919), 2023, 576 səh.
4. “Azərbaycan” qəzetində parlament hesabatları və şərhlər (noyabr 1918-aprel 1920). III cild. Qanun. 2017-ci il, 552 səh.
5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920) Parlament (stenoqrafik hesabatlar) II cild, “Azərbaycan”, 1998, 992 səh.
6. Dilqəm Əhməd. Bir ildən yüz ilə. TEAS Press, 2018. 226 səh.
7. Dilqəm Əhməd. Mühacirlər Güney Azərbaycanda. 2024, 196 səh.
8. Türkiyədəki Azərbaycan cəmiyyətləri (1920-1991). Dilqəm Əhməd. Bakı: “Çapar” yayınları, 2023, 268 səh.
9. Məmməd Əmin Rəsulzadə. Məktublar. Şəfəbəyçilik / tərtib edən, ön sözün və izahların müəllifi t.e.d. Aydın Balayev. Bakı, 2017, 196 səh.
10. Misir Mərdanov, Ədalət Tahirzadə. 1920-ci ilədək ali məktəblərdə oxumuş azərbaycanlılar. (Ensiklopedik soraq kitabı). VI cild. N-R. Bakı: “Təhsil”, 2021, 584 səh.
11. Misir Mərdanov, Ədalət Tahirzadə. 1920-ci ilədək ali məktəblərdə oxumuş azərbaycanlılar. (Ensiklopedik soraq kitabı). VII cild. S. Bakı: “Təhsil”, 2022, 520 səh.

12. Flora Xəlilzadə. Yolum düşə Zəngəzura. Araz, 2007. 522 səh.

13. Nazir Əhmədli. Zəngəzur qəzasının Kameral təsviri. 1874-cü il. 2021, 800 səh.

14. Mühacirət irsimizdən: Məhəmmədəmin Rəsulzadənin otuz məktubu. Bakı, 2018, 136 səh.

15. Asif Rüstəmli. “Zirədən başlanan yol”. (Mirzə Bala Məhəmmədzadənin həyatı, yaradıcılığı və mühiti). 2018, 280 səh.

16. Cəmil Həsənli. Tarixi şəxsiyyətin tarixi: Əlimərdan bəy Topçubaşov. Bakı, Çarşıoğlu, 2013, 588 səh.

17. Almaz Həsənqızı. Azərbaycan mühacirət folklorşünaslığı (monoqrafiya), Bakı, “Elm və təhsil”, 2016, 448 səh.

18. Əli Şamil. Mehmet Sadiq Aranın ömür yolu və yaradıcılığı. <https://ali-shamil.tr.gg/Mehmed-Sad%26%23305%-3Bq-Aran.htm>

19. Nəsiman Yaqublu. Azərbaycan mühacirət mətbuatının tanınmış xadimi – Məmməd Sadiq Aran. <https://525.az/news/3164-azerbaycan-muhaciret-metbuatinin-taninmis-xadimi-memmed-sadiq-aran>

20. Üç sayı çıxan jurnal, Cümhuriyyətin 10-cu ildönümü, <https://teleqraf.com/news/toplum/384859.html>

21. Nəsiman Yaqublu. M.Ə.Rəsulzadənin Türkiyədəki fəaliyyəti. https://musavat.com/news/gundem/meresulzadenin-turkiyedeki-fealiyyeti_180932.html

22. Hacı Nərimanoğlu. Urudlu Mehmet Sadıq Aran. <https://zengezur.com/index.php/m-qal-l-r/177-urudlu-mehmet-sadk-aran>

23. Məmməd Sadiq Aranı tanıyaq. <https://visiontv.az/article/memmed-sadiq-arani-taniyaqcumhuriyyet-xadimleri-rubrikasi>

24. Mehmet Sadıq Aran / Vilayət Quliyev // 525-ci qəzet. – 2008. – 19 yanvar. – S.26-27.

25. Fikir və əməl böyüklərimiz. “Nurlar”, 2014, 464 səh.

Türk dilində

26. Atsız. Mehmet Sadıq Aran – Tahsin Demiray. “Ötüken” jurnalı, 8-ci say. avqust, 1971

27. A.Vahap Yurtsever. Mehmet Sadıq Aran (San'an). “Azerbaycan” jurnalı, 1972, 205-ci say.

28. Mehmet Kengerli. Taki Aran Vefat Etti, “Azerbaycan” jurnalı, noyabr-dekabr, 1993-cü il, səh. 32.

29. Ömer Özcan. Bir Vatandan Bir Vatana: Rusiya müsəlmanlarından Türk ilim, fikir və siyasət hayatına katkıda bulunanlar.2018, 680 səhifə. (səh. 287-320)

30. Sevil Abbasoğlu (İrevanlı), Atilla Jorma. Turan Yolunda Mehmet Sadıq Aran, 2020, 280 səhifə.

31. Sabahattin Şimşir. Mehmet Sadıq Aran: Yaşamı və Mücadelesi.2012.126 səh.

32. Sabahattin Şimşir.Azerbaycanın İstiqlal Mücadelesi. 2002, 272 səh.

33. Mehmet Sadıq. Ergenekon yolları. 1935, 127 səh.

34. Sanan Azer.İran Türkleri.1942, 44 səh.

35. M.S.Sanan.Ergenekon yolları.1952, 120 səh.

36. Yeni Kafkasiya, 2018. 4 cild. I cild, 403 səhifə; II cild, 403 səhifə; III cild, 339 səhifə; 4-5 cild, 415 səhifə.

37. Mehmet Sadıq Aran. Türkün Altun Kitabı: “Kutadgu Biliğ”.1944,32 səhifə.

38. Mehmet Sadıq Aran: Kardaş Kömeği, Ergenekon Yolu, say 1, 1.7.1951, s. 1-7.

39. Mehmet Sadıq Aran / Vilayət Quliyev // 525-ci qəzet. –. 2008. – 19 yanvar. – S.26-27.
40. Mehmet Sadıq Aranın Ardından, “Türk Kültürü”, fevral 1972-ci il, 112-ci say, səh., 59-62.
41. Acar Okan. “Hatırladıklarım – Kırk Ambar İsmi Lâzım Değil”. 2015. Ötüken neşriyatı.392 səh.
42. “Türk Yolu”. Resulzade Mehmet Emin. “Türk Yolu” jurnalı, 28 may 1955, 8-ci say, səh. 5.
43. Türkiyede Yaşayan Azərbaycan Türkləri. 2013. Aygün Attar, Sebahattin Şimşir. 264 səh.
44. Türkiyə’de kim kimdir: yaşayan tanınmış kişiler ansiklopedisi. Osman Nebioğlu. 1961-1962. 763 səh.
45. Fahri Ersavaş. Hamasi Türk Şiiri Antolojisi.Birinci cilt. 1961, 200 səh.

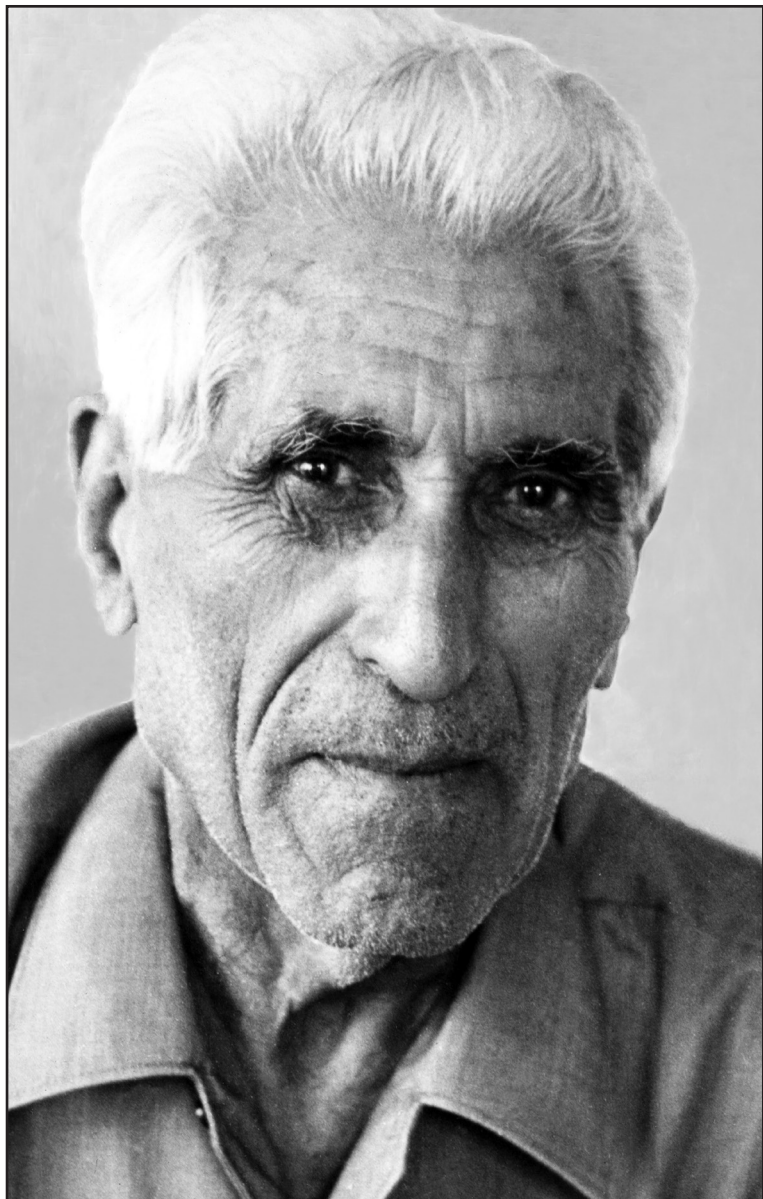

ŞƏKİLLƏR

Məhəmmədsadiq Aran

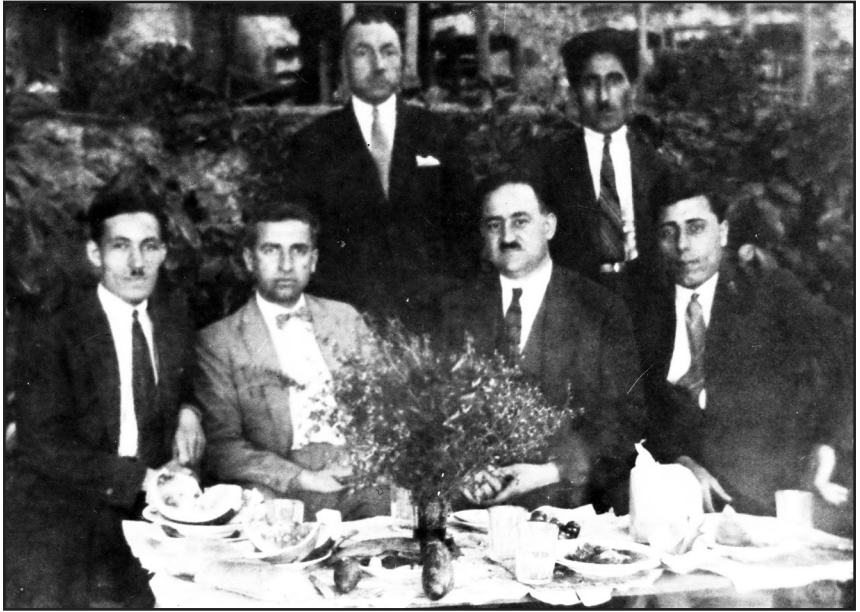

Soldan sağa: Məhəmmədsadiq Aran, Məhəmmədəmin Rəsulzadə və
Mirzəbala Məmmədzadə.

Məhəmmədsadiq Aran və həyat yoldaşı Nəriman Onqun

Ayaq üstə dayananlar. Sağdan: Məhəmmədsadiq Aran, Abbasqulu Kazımzadə.
Oturanlar. Soldan: Ağacəfər, Mirzə Göygöl, Məhəmmədəmin Rəsulzadə, Ağalar.

Məhəmmədsadiq Aranın yaşadığı İstanbul şəhəri, Cahangir, Sormagir küçəsi.
1960-cı illər

Darülfünun (indiki İstanbul Universiteti) yataqxanasında çəkilmış bu şəkildə türk mədəniyyət və tarixinin tanınmış şəxsləri olan tələbə gənclər yer alıb (1927 və ya 1928-ci il). Pertev Naili Boratav (sağda Məhəmmədsadiq Aran, ondan sağda azərbaycanlı Kamal) (1), Hüseyn Nihal Atsız (2), Orhan Şaik Gökyay (3), Nihad Sami Banarlı (4), Cəlaləddin Vanq Zin Şan (5), Tahsin Banguoğlu (solunda qara gödəkçədə Ziya Kərəmuk) (6).

Hüseyn Nihal Atsız (1), Fuad Köprülü (2), Orhan Şaik Gökyay (3), Məhəmmədsadiq Aran (4), Ziya Karamuk (5)

İstanbul, 28 may 1927-ci il.

Azəri Türk Gənclər Birliyinin Azərbaycanın istiqlaliyyət qazanmasının 9-cu ildönümü münasibəti ilə təşkil etdiyi şənlik. Fotodakı bəzi şəxslər:

Məhəmmədəmin Rəsulzadə, Xəlil bəy Xasməhəmməd, Şəfi bəy Rüstəmbəyli, Mustafa Vəkiloğlu, Şəfiqə xanım Qaspiralı, Kərim Odər. Məhəmmədsadiq Aran aşağıda oturanların sırasında hər iki tərəfdən üçüncü, ən öndə görünən şəxsin arxasındadır.

Helsinki, 15 aprel 1933-cü il. "Turan Ocağı"nın keçirdiyi Abdulla Tokay gecəsi. Sağda: Məhəmmədsadiq Aran

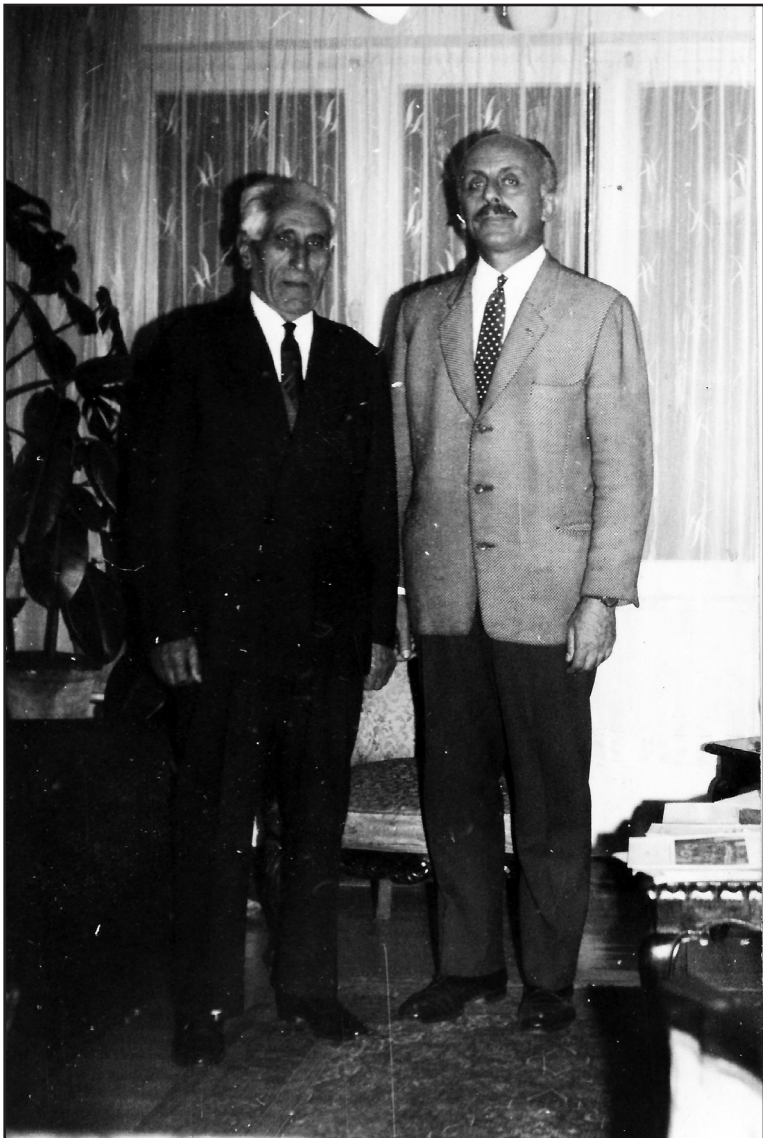

İstanbul, 1933-cü il. Türkiyə Respublikasının yaranmasının 10 illiyi münasibətilə mühacir azərbaycanlılar Taksimdəki "Cumhuriyyət" abidəsinə əklil qoyarkən. Şəkildəkilər: Abbasqulu Kazımzadə, Hüseyn Camal Yanar, Məhəmmədağı Aran, Mustafa Vəkiloğlu, Dilşad Talıbxan Elbrus və s. Məhəmmədsadiq Aran soldan ikinci, panamalı şəxsdir.

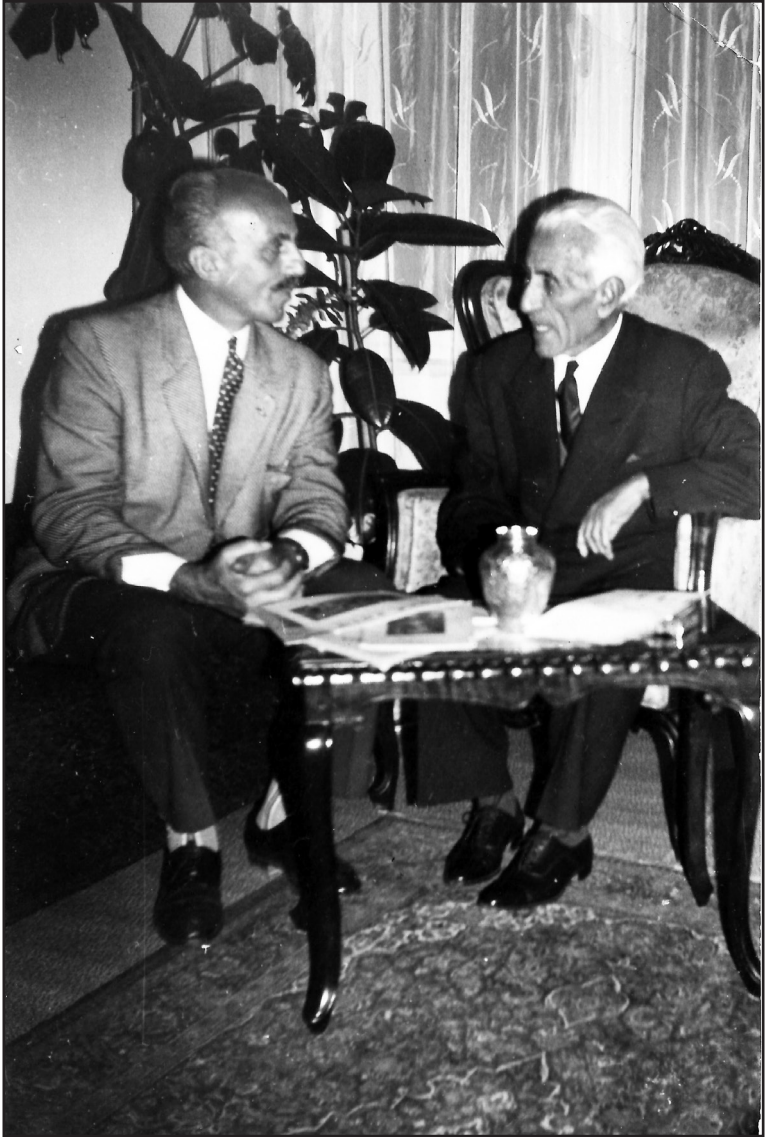

Məhəmmədsadiq Aran və həyat yoldaşı Nəriman Onqun

M h m dsadiq Aran v  Kurt Tarik  zhan

Kurt Tank Özhan və Məhəmmədsadiq Aran

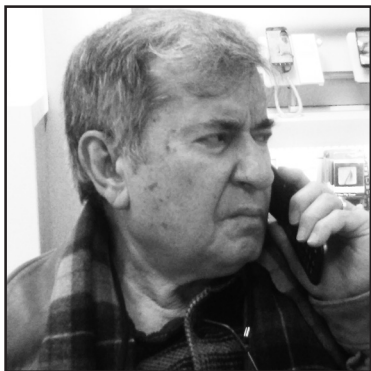
Mehəmmədağı Aran konfransda çıxış edərkən

İlhan Aran həyat yoldaşı Oya Aranla birlikdə Türkiyə dövləti baş konsulluğunun təşkil etdiyi Cümhuriyyət bayramı mərasimində

Professor İlhan Aran Hacettepe Üniversitesinin Senat üzvlri ile, 1980-ci il

Prof.İlham Aran

Prof.İbrahim Yıldırım

Ədəbiyyatşünas
Əbdülvahab Yurdsevər

Azərbaycanlı mühacir, həkim
Dr.Məhəmməd Kəngərli

Məhəmmədsadiq Aranın məzarındakı başdaşı

Məhəmmədsadiq Aranın dəfn olduğu İstanbul Feriköy məzarlığının girişində yerləşdirilmiş xatirə lövhəsi

Ö T Ü K E N

Aylık Türkçü Dergi

Bütün Türkler Bir Ordu

BU SAYIDA

ATSIZ

M. SADIK ARAN

NEJDET SANÇAR

ZEKİ SOFUOĞLU

BASRI GOCUL

REFET RÖRÜKLÜ

MEHMET ORHUN

TURHAN BERKOK

AYDIL EROL

ILTER VEZİROĞLU

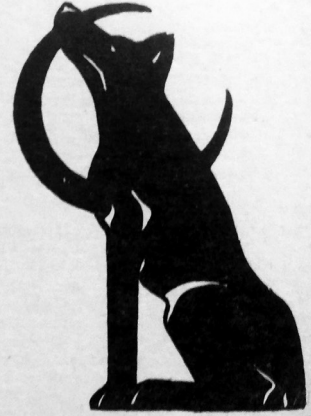
MURAT ÇETİN

CUMALI ÜNALDI

OSMAN OĞUZHAN

MEVLÜT YILMAZ

FERİT BEKAROĞLU

2

Şubat 1969

100 Kuruş

Ötüken

Yıllık Türkçe Dergi

Yukarıdaki resim: Ergenekon'dan Çıkış tablosu 35×50 cm. boyunda parlak karton üzerine yedi renkli olarak basılmıştır.
Her Türkçünün evini süsleyecek güzelliكتedir.15 TL. göndererek aşağıdaki adresten isteyiniz.

M. Eriş - Küçükbebek Cad. 103 Bebek - İstanbul

40. Sayı

100 Kuruş

Nisan 1967

“Ötüken” dergisi

KIZILELMA

CUMA GÜNLERİ ÇIKAR SIYASİ MİLLİYETÇİ MECMUA

BU SAYIDA
(Yazı sırasıyla)

KIZILELMA

Atsız

M. Sadık Aran

Milliyetçi

San'an

Dr. Hasan Ferit

Abdullah Ziya K

Müfide Ferit

Feridun Osman

Müftüoğlu

SAYI: 1

31 Ekim, 1

"Kızılma" jurnalının 1947-ci ilin oktyabrında nəşr olunan 1-ci nömrəsi

KIZILELMA

CUMA GÜNLERİ ÇIKAR SIYASİ MİLLİYETÇİ DERGİ

TÜRKÇÜ GÖRÜŞÜYLE

GİZLİ FUHUŞ

İÇİNDEKİLER :

Denizioğlu
Atsız
Müfaloğlu
M. Sadık Aran
Aşık Hilmi
Hübil Buharalı
Nejdet Sançar
A. Ziya Kozanoğlu
Müstecep Öküzal
Hikmet Bayur
Reşit Saffet
v. s.

SAYI: 6

5 Aralık 1947

20 Krş.

“Kızılma” jurnalının 1947-ci ilin dekabrında nəşr olunan 6-cı nömrəsi

RUHDA

FİKİRDE

İŞDE

1

Bevazıt Genel Kütüphanesi
Kayıt No.

TÜRKÇÜLÜK

Bu Sayıda

M. SADIK ARAN
R. OĞUZ ARIK
TEKİNOĞLU
K. ABBAS ALTUNKAŞ
FAHRETTİN KIRZIOĞLU
SERHATOĞLU

BEKİR BERK
CAN KEREMETLİ
ZEKİ SOFUOĞLU
İZZET AYKUN
KEMALOĞLU
SAMİM ARIK

RUHDA

FİKİRDE

İŞDE

TÜRKÇÜLÜK

Bu Sayıda

Hüviyetler meydana çıkıyor
Namık Kemal ve müsteşrikler
Yürü Kardaş
Türkçülüğün sınırları
Milletime
İranlı Çuvalcıbaşılara
Dil incelemeleri
Gökalin mezarını ziyaret
Gece
Kırım ve Türklük
Yakın Tarih

Celâl SUNGUR
Prof. Abdülkadir İNAN
Natik SUNGUR
Reha Oguz TÜRKKAN
SERHATOĞLU
Mehmet Sadık ARAN
Osman Nedim TUNA
Necati BALAŞOĞLU
Ömer TEKİNOĞLU
İsmail NOYAN
Yusuf AKÇURA'DAN

FİATİ 20 KURUŞ

SAYI: 3

MART 1947

RUHDA

FİKİRDE

İŞDE

TÜRKÇÜLÜK

Bu Sayıda

Kemal Abbas ALTUNKAŞ

Mehmet Sadık ARAN

Celâl SUNGUR

Prof. MESAROŞ

AKILLIOĞLU

Hüsein Namık ORKUN

Zeki SOFUOĞLU

Zerrin YEŞİN

İsmail NOYAN

Türk Dünyasından haberler, Yakıştıramadığımız bir hareket.

Osman Nedim TUNA

ŞİİRLER : Ömer TEKİNOĞLU,

Sitma

İranda vahşet devam ediyor.

Turancılık Nedir?

Halk, Kültür, Medeniyet nedir?

Yahudi ve karakteri

İdealist öğretmen

Atatürk

Müstakbel Türk Anası

Kırım faciasından bir safha

Tabiat Taklidi Sözlerden

Cemal Oğuz ÖCAL

FIATI 20 KURUŞ

SAYI: 4

NİSAN 1947

ÂZERİ TÜRK

— Emel Mecmuası —

«Mayıs kızı»

— Şarkı —

Gülümserken fâsunlu yaz
Bahar geçti, satarak naz..
Kucağında "Mayıs kızı,
Cennet yurdun dan yıldızı.

Mavi çiçeklerden çelenk
Örmüş.. Al lâleden gömlek,
Yeşil yapraklardan mintan..
Süstenmiş bir güzel canan..
Nişanlandım bu güzele,
Verdim onunla el ele.
Gezerken dağ, dere, orman
Her şey bize oldu hayran..

Kuşlar çaldı orkestra,
Rüzgâr coştı: ura! ura!!
Baş eydi elvan lâleler,
"Şol Şal" dedi şellaleler..

— Çok yuşa sen "Mayıs kızı!..
Hayran ettin hepimizi
Sen bir yerin şen yıldızı..
Mayıs kızı, Mayıs kızı!!

San'an

MİLLİYET MATBAASI

M.Rəsulzadə M.Arana hədiyyə etdiyi "Yeni Kafkasya" jurnalının birillik cildinə bu cümləni yazıb:
"Məfkurəmizin sadıq bir mücahidlərindən,
"Azəri Gənclər Birliyi" rəisi Məhəmmədsadiq bəy arkadaşımıza
hədiyyə. 31 Kanunisani 1927. İstanbul. Məhəmmədəmin".

ŞARK YOLU

İstanbul — 4 Ocak 1947

Yıl: 1 — Sayı: 5

15 Kurş

CUMARTESİ GÜNLERİ ÇIKAR BAĞIMSIZ MİLLİYETÇİ SİYASİ GAZETE

MUSTAKİL TÜRKİYEDE

Hür ve mesut yaşayan Türk- lere yeni yıl kutlu olsun!

Doğuda ve Batıdaki ülkelerde mahkûm yaşayan kardeşlerimizin çektikleri ıstırapları paylaşır, onların da kurtuluş ve saadetlerini candan dileriz.

Mahkûm Türklerin durumu

Mahkûm Sadek ARAN

Batıda Balkanlar'dan tutun, ma da Doğu'da Altay dağına, rın Rüzine değin uzanan ül- lerde 60 milyona yakın bir Türk kökünü Rumyan, İran, Çin ve İtik. in hâkimiyeti altında medeni haklardan mah- rum bir durumda yaşamaktadı- r.

Birinci Cihan Harbinden sonra bu mahkûm Türklerin geçimini okullardan ve bağış içinde emhânlardan feci durum- una bir hay bakıp ile gözden geçirmek ya emzara katırsan- da kabardır.

1917, 18 yıllar içinde ve ondan sonra bu talihli Türk- ler kendilerini burzucuk, mük, medeni haklarına kavuş- mış için bir çok kâhşeler yap- mışlar da, bekarlar yapılmış- ları hem'ler, hâkimiyetleri al- mada yasaçlıları emperyalist devletler tarafından ya alık- kavrettiler, veya alaktı- lıp avukatları neticede yine saadetin tragona dağıtırılmı- şlardır.

Müvafakîyet huzurunda

herkes başka sebepli:

1 — Mahkûm hükümetleri devletlerin amansız, za- lim, mederiyetsiz ve ceblar ol- maları;

2 — Bu Türklerin ilâhını, müdafîsini okullardan ve toplu- deşik deşuk, akıyıcı bir- hâzından mah' hakları bir hal- de yaşamaları;

3 — Bu Türklerin yapıki- (Devam 3 üncüde.)

Ey esir ellerde yaşayan Türkler

Yazar: Sarıbaş

Balkanlarda kana boyanan Türkler!
Kafkaslarda bağıri çok yanan Türkler!
Altaylarda esir, kahraman Türkler!
Bu yeni yılını uğurlu olsun!.

Ey ateş diyarı; ey Azerbaycan!
Ey ulular yurdu ulu Türkistan!
Ey vıçitler ili Kurm, Dağıstan!
Karanlık gecenti ay — nurlu olsun!.

Talihiniz yanık; bahitiniz kara,
Kollarınız bağıri; kalbiniz yara...
Ey Tanrı! Sen acı eşir diyara...
Onların da gönülü gururlu olsun!.

Amerikaya sığınan Rus diplomatı

Rus diplomatı Alexiev Ayu- kati vassat silie varifesini terk- ettiğini ve Birleşik Ameri-

kaya sığındığını bildirmiş ve gazetecilere verdiği beyanata- ra, Stalin hükümetini tel'in emekte ve Soyvet iş siyas- etinin Rus milletini diğer de- mokratik memleketlerden ve (Devam 3 üncüde)

Bize göre

Ben öyle insanlar tanı- rım ki iki paralık mevki- leri için yalan söylerler.

Ben öyle insanlar tanı- rım ki yerlerini ancak; namussuz insanlara litira et- mekle muhafaza edebile- ceklerini zannederler.

İşte beni o insanlara perşis- ve vatan hâmi de- rim ki yalan ve itirafını kara perdesinin arkasında sırtırırın.

Zaman neyi göstermedi- ki o adamın maşî suvarlarını beklesin?

Kâtipoğlu

İsm. Karaman'ın çizimi

Komünist hezeyanlarına ikinci cevabımız..

C. H. P. nin binayetine yallı- nın lituel ve himayesine Saba- nez Sabahaddin Ailler mazhar- olmışlardır. Çünkü milli eşir- tim bakıma B. Husan Ali Yüce- müstü.

(Devam 3 üncüde)

Korkunuz!..

Yazar: Sabahattin ÇANKAYA

F ASULYANIN fiyatı 130 a çıkıms; soğan 50, pa- tates 60, yağ 599 kurupa fiyatını diyorlar. O- labilir. Nihayet harp bularını, yahut geleceği iri görme- menin neticesi denebilir.

Ben bunlardan korkuyorum... İpek çorap bulamıyoruz, yahut bulanamayacağız, Te- let adakları uzatılmıyor, emanen her çeşit, ruhan maale, lif renklere yokmuş, yahut ayakkabı için timsah derisi gelmiyormuş...

Bu şa bir... Bana viz gelir... Ben bundan da korkmam, yolum...

Üçüncü bir cihan harbi başlayıp ta dünya hâk ile yok, san olsa yine bana viz gelir... İşte korkmam. O kadar ki- vicilerimiz bir tek tiki bile iripmez...

Beni o müstâf işi korkutuyor ki, ayaktalarımız tamak- larından, sacımız son teline kadar süzür eder. Müstâf, rimizde öteklerimiz kadar işler...

İşte beni o me'şey işi korkutuyor ki:

O, ne sosyalizm, ne faşizm ve ne de zebaniler come- verem, ne tifo, ne tifüs, ne veba mikrobü...

O, ne sosyalizm, ne faşizm ve ne de zebaniler come- tını kemizimizdir...

Bu öyle müstâf ve o kadar korkunç bir eşirle ki, onun- adı, evet onun adı dahi tikiyer iripirir...

O, halkı bir yuva yurta, fakat müstâf ki bir millet- yakar. İste, o müstâf işi beni korkutuyor ki adına:

RİFA, DALKAUVUKLUK, NEME LAZİMLİK der- ler. Bunlardan veba mikrobü, ifüs mikrobü başka keasın, nez, adamsız acık yatadışlarıdır.

Bunlardan KORKUNUZ!

8-1361

TÜRK KÜLTÜRÜNÜ ARAŞTIRMA ENSTİTUSU

TÜRK KÜLTÜRÜ

AYLIK DERGI

112

Sayı 112

Yıl X,4

Şubat 1972

"Türk Kültürü" dergisi

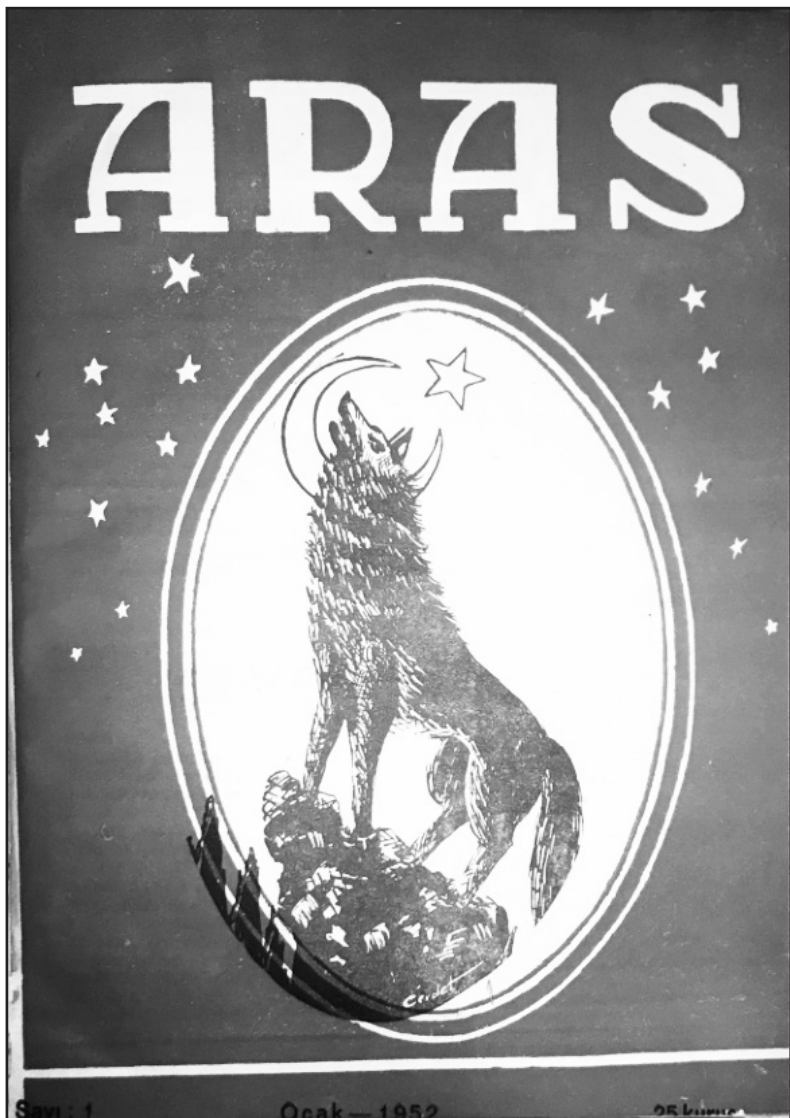

"Ergenekon yolları" kitabı (1935)

"Türk yolu" jurnalı (28.05.1951)

"Aras" jurnalının ilk sayı. Yanvar, 1952-ci il

تیل ۱

آذری تۆرک

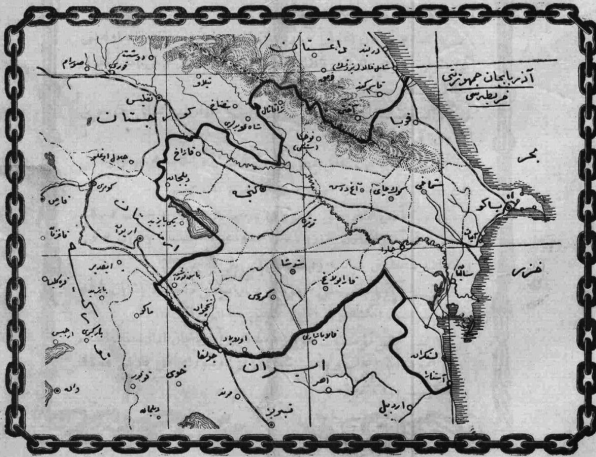
صافی ۹

آذری محررلرک معاونت نحر بره سی ایله

اون بش کونده بر نشر اولنور علمی-ادی ء اجتماعی ء اقتصادی وسیاسی ملیت پرور مجموعه

۱۹۱۸ - ۲۸ مایس - ۱۹۲۸

آذربایجانده اعلامیه استقلالنک اونجی بیل دونوی مناسبتیده
فوق العاده نسخه

[اورخانیبه مطبعهسی]

Məhəmmədsadiq Aranın
Baş redaktoru olduğu "Azəri Türk" məcmuəsinin
28 May 1928-ci il tarixli 9-cu sayının üz qapağı.

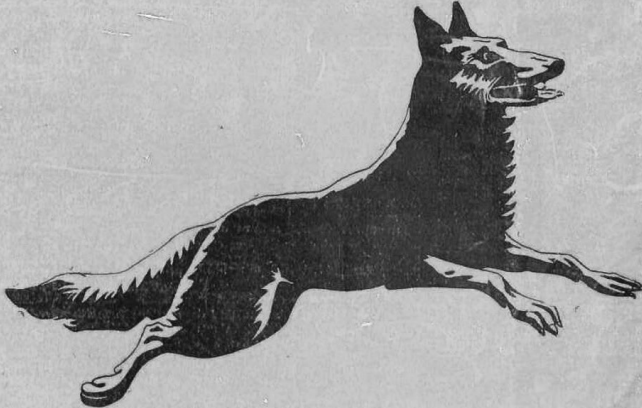
HER İRKİN ÜSTÜNDE TÜRK İRKİ !

BOZKURT

Sayı: 4
26 Mart 1942

15 kuruş
Perşembe

BOZKURT, Türk budununu " Ergenekon ,, un tılsımlı esirliğinden kurtararak ışıklı dünyaya çıkarttı ve erginliklerine kavuşturdu.

(Ergenekon destanı)

"Bozkurt" dergisi

YENİ

TURAN

Organe de défense nationalitet du Turanê du Turqu.

Mustakil aylık gazete

Ahane serati:
Finlandiya için se-
nefiği 100 mark
Harış memlekeller
için: 4 dollar.

Dr. Muhlis Kadoğlu Arşivi
muhlis.kadoglu@gmail.com
Oğuzhan Türk'e Teşekkürle

Sayı: 3. İmen vusitkerta — Yıl 1, (uç)
No: 1. Yıl baxı nushası

Rédacteur en chef: Mehmet Sadık
Bax muharriri:

Helmikuu — Şubat

Konttori | Lântinenpuistikotaku 38 A TAMPERE FINLAND
Idärehänsä | Puhelin 767

Vastaava toimittaja | Abdulla H. Ahs
Sahibi İmtiyaz

Türklük — Rusluk mücadelesi.

— Rusiñ muhteris ruhu her sahade tezahür ediyor
III.

Praga, Çeko-Slovak hariciye-
si nezdinde beyaz rus alimlerin-
in müdrekkep bir tetkik komisyo-
nu teşkil edilmiştir. Bu komis-
yonun vazifesi Avrupada nes-
vedilen anlı rusanti — bolşevik
nesriyatı tákib ve tetkik etmektir.
Bu rus alimleri grupu rusça nes-
settikleri ve bütün millî nesriyat
tüvaseselerine gönderdikleri
mektupta vazifelerinden bahisle,
gazete ve mecmuaların beraylı
içik işbu buraya meccanen
benderimessini" rica etmişlerdir.

İlk nazarda, bunda sıvasılacak
ve sey olmadıçı söylenebilir.
Fakat, rus alimlerinin kaf ve
huyveti de [müjrik] rus düşün-
sinin aynı olduğunı; eski ve
mü, alim ve cabül rusların Türk
şüeti hakkındaki fikir ve hare-
ketleri her sahade noktası nokta-
na birbirine uyğun olduğunı
sörmek için bu mektubun dik-
re değer karakterleri göstermek
işsadele bundan da buradan
öz bahise lüzam görüyoruz.
„Rus alimler grupu“ nun
nedirliği mektupta teşkilatın
başından bahisle ezcümle
şifiyor ki: „İşbu tedkik hü'efi
şiyoda isliklâyetile ilan emiş-
miş milletler: Gürcüstan, Erme-
nan ve saire... hakkında tetki-

kunu akıl ve mantık dairesinde
müdafaa ederler... Fakat, iş rus
alimlerine taalluk edince vaziyet
büsbütlin değıler; bugünkü Sovet
Rusyasındaki komünist rus mu-
vedicisi „milletler hukuku“ na dair
ne düşünürse Avrupada hukuk
tetkikale meğül olan „beyaz
rus“ profesörleri de aynı zihniyetle
şafiyor...

Diğer iki rus alimi (Bu hus-
usta ayrıca bir mekale ne red-
ceğiz) kalkıyor: „Türk milletini
beseriyet kanunu haricinde ad-
demek...“ İzzam geldiğini kifli
mantığı ile ispatı çalırs... ve iş.
Bu yazıları otuz otuz-beş sene
evvelki çarlık Rusyasının muhteris
ve gerekçär alimlerinin eser-
ile mukayese ederken, bu uzum
müddet zarfında Rus zihniyetin-
de asla deısiciklik olmadıçını gö-
rürüz... Mesela: 53 sene evvel
bir Rus alimi (Krivinski, „Musül-
manlık ve onun isliklâli 1899,
sahife 116—117) „Türk milleti-
nin isliklâle hakkı olmadıçı, Me-
deniyete dusman olduğı Avru-
pa (yani Ruslar) ların idare ve
hâkimiyeti altında daha çabuk
medenileşceğini, zeka ve akıl-
danda mahrum olduğunı...“ bir
çar kesisi zihniyetile vaiz kil-
maktadır...

Azerbaycan kan icinde

Azerbaycan köylerine saldı-
ran rus terör kilatının meza-
liminden kurtulmak için İran ve
Türkiye hudutlarına yakın köy-
ler ahalişi bu hudutlara iltica et-
mektedirler.

Köylerinde Türk gençleri av-
lanan Azerbaycan Karabağ
ehilzarında [Susu] şehrinin bir
manzarası.

Maku (İran) dan verilen malü-
mata göre (Vedi-Basar) nahiy-
sinden 15 ale Türkiye iltica
ederken Rus sayyar „Çeka“ ki-
teatle karşılasarak şiddetli su-
rette müsademe etmişlerdir. 60
kışiden yalnız 7 erkek ve iki çö-
cuk kurtula bilmis; mülebakasını
öldürmüşlerdir. Olenler şunlar-
dır: (Çemen) köyü Abdullâh el.
(5 kişî ailesile), gene o köyden
Mahmut (3 kişî ailesile); (Ca-
musbasan) köyünden Bayram el.
(6 kişî), (Kıyatan) köyü Şeyh
Kâzım el. (3 kişî: kız ve rafik-
kas). Meşhur çeteçilerden (Ca-
musbasan) köyünden Tanrıverdi
el. varalı olarak hududu geçmiş-
ler. Olenler arasında 3, 4, 5 yaş-
larında çocuklar vardır.

İçki. Kânünda 180 kişilik bir
katile (İğdir) civarından hududu
geçmek istemisi; bunlardan yaf-
tuz bir kadın — göksünden ya-
ralı — ve bir erkek kolundan
yaralı olarak hududu geçebilmiş-
lerdir... Kalandarının Akıbeli
meçhûldür.

36 milyon Türk

1931 senesi Sovet istatis-
tikine göre Rusya için
almış olan Türklere
mübşü 36 milyon olarak
tespit edilmiştir...

Türkistan haberleri

[Horasan] dan bildiriliyor:
Türkistanda ziraatçiler, hükü-
met memurlarının caniyane
muamelesinden cana doydukla-
rından silaha sarılmışlardır.
G.P.U. (Çeka) memurları orak
ve pamuk vergisini köylülerden
lophyamadıkları için pamukcu
köylüleri köy civarında güdü-
zün kurusuna diyoruz ve cenaze-
lerini acıkta bırakıyorlar.

Bu vahşetten canlarını kurtarı-
nak kaygusu ile son aylar zar-
fında Çin ülkesine (Kashgar) 9000
den fazla Türkistânî iltica et-
mişler.

Kun valta beid

v. 19

Olemin
joita ny
lanbesee
ok, kunn
vkiñ var
Azerbeid
küyvâ
ny ityen
vutlannis
sevat y
taan ka
lâstâ ir

Tâsâd
joita ny
joillamm
yhteiskä
ja lähe
vkiñ var
lassa si
kil sen y
yhäessä
aseman
päässä
tänksen
Taka-R
osan, s
Pienen
ja Dags
sa Urus
idässä
iänissä

“Yeni Turan” çözeti

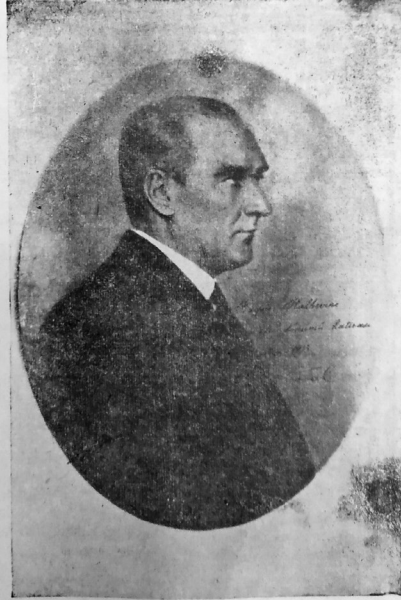
Türk! Öğün, Çalış, Güven.

DAVRAN

Şimdilik Ayda Bir Çıkar. Türkçü, Siyasî Dergi

BU SAYIDA:

A. R. ÖCAL
İlhan GEÇER
H. ARITÜRK
M. Sadık ARAN
Necati BALAŞOĞLU
Azmi GÜLÄHMEDOĞLU (şiiir)
Abdülhadi TOPLU
Oğuz DINCALP
M. Zeki AKDAĞ (şiiir)
İ. S. SARIALP
İsmet Z. EYUBOĞLU (şiiir)
Eski bir ATATÜRK'ÇÜ
Basire AKIŞ (şiiir)
ATATÜRK
TEKMENOĞLU Recep (şiiir)

30-Ağustos-1948

ÖZEL SAYI

Sayı : 8 25 Kuruş

113

“Davran” dergisi. 30 avqust, 1948-ci il

“Gök Börü” dergisinin müxtəlif sayıları

HER İRKİN ÜSTÜNDE TÜRK İRKİ !

GÖK-BÖRÜ

Gök - Börü (= Bozkurt)

Türklerin Kurtuluşu.

(Birlik ve Zafer remzidir !)

İÇİNDEKİLER

Hesap Veriyoruz:	C. Savaş Fer	Kapalı Bahçe:	Reşat Nuri Gültekin
Türkçülüğe Bakışlar:	R. Oğuz, Türkkaa	Anadolu Türklerinde Düğün:	Halit Bayrı
Baysungur Mirza:	Prof. Zeki Velidi	Dış Türklere Düğün:	Prof. Abdülkadir İnan
Köylümüzün Aklı Nerede? —	Ş. Raşit Hatipoğlu	Azerbaycan (Türkler):	S. A.
Yüksek Tahsil Dávamız:	A. Yalçın	Tenkitle:	O. Bozkurt
Rusya'dan Nasıl Kaçtım? —	Altunbay	Kurtların İsyanı (Roman):	M. Öztürk
O: Türkçe Kur'an Süresi:	Besim Atalay	Türk Irkından ...	Tesbihçioğlu
Sözler:	San'an, Cemal Oğuz Ocal		
Kartkatür:	Cemal Nadir		

S
A
Y
I
:
1

Çıkartan:
R. OĞUZ TÜRKKAN

"Gök Börü" dergisi

HER İRKİN ÜSTÜNDE TÜRK İRKİ

İÇİNDEKİLER

Millî San'at	R. Oğuz TÜRKKAN	İktibaslar (Peyami Safa, Abidin Daver)
Saf Irklar Meselesi	Prof. Süreyya AYGUN	Başkurt Düşünü Prof. Abdülkadir İNAN
İkinci Kara Mehmet	Hayrettin KARAN	İngiliz Öğretim sistemi TÜRKKAN
Babur Şah	M. Şakir ULKUTAS	Vadifelerimiz Nuri ARGUN
Bizde Fikir Hayatı	Nebîli BUHAKA	Millî Ticaretimiz Ziya TATAÇ
Vatan	Orhan ÇANKIRI	Şehrin İsyanı (Roman) M. ÖZTÜRK
Milliyetçilik Etrafında Nesriyat		Kuyruk Aca'sı H. O. T.
Prof. Dr. Fındıkoğlu Ziyaeddin Fabri	Karikatür	N. ARDOĞLU
Şiirler: Sana varacağım — Elmas YILDIZ	Sadettin TOPUZOGLU	
Galip DEMİRDAĞ, METE — A. Haydar YEŞİLYURT, Dalkavuk — M. Ulug TU-		
RANLIOĞLU, Bir Gün gelecek — Sait Sadi DANİŞMENDLİ.		

1. III. 1943 SAYI: 8

“Gök Börü” dergisi

AD SİYAHISI

- Abdullah əfəndi – 349
Acar İsmət paşa – 82
Ağamalı oğlu – 427
Ağamalıoğlu Səmədağa – 345
Ağaoğlu Azad – 94
Ağaoğlu Məhəmməd – 32
Ağayev Həsən bəy – 77, 78, 391, 453
Ağasibəyli Səlim – 32
Ağduman bəy – 122
Ahsan Abdullah – 45
Axund Məhəmməd Səmih – 17, 457
Axund Molla Tağı – 17
Axundov – 275
Axundov Teymur – 282
Akçura Yusuf – 437
Akpınar Yavuz – 421
Anar – 421
Andronik (Andranik) – 266, 283, 319
Aran (Süzmən) Ceylan – 15, 445, 458, 459, 461
Aran İlhan – 15, 18, 435, 438, 450, 458, 461
Aran (Axundzadə) Məhəmmədsadiq (Sənan Azər) – 13, 14, 15, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34,

35, 36, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 51, 52, 53, 54, 56, 58, 59, 60, 62, 63, 64, 65, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 101, 103, 124, 156, 162, 163, 164, 193, 261, 267, 272, 275, 279, 280, 282, 285, 287, 288, 291, 292, 295, 303, 304, 306, 307, 308, 316, 319, 320, 329, 332, 335, 336, 339, 343, 347, 348, 349, 351, 353, 356, 357, 359, 360, 364, 366, 367, 370, 379, 383, 389, 394, 395, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 423, 425, 428, 429, 430, 431, 435, 436, 438, 441, 445, 446, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462

Aran Məhəmmədağlı – 18, 29, 92, 435, 436, 439, 445, 446, 457, 458, 459, 460, 461, 462

Arzumanyan Mixail – 276

Aslan bəy – 432

Aşıq Abbas – 129

Aşıq Əmrah – 129

Aşıq Məsum – 129

Aşşurbanipal (Assurbanipal) – 111, 122, 125

Aşurov Ağa – 308

Atalay Besim – 51

Ataman Həmid – 43

Atatürk Mustafa Kamal – 49, 86, 437

Atropat – 121

Atsız Hüseyin Nihal – 59, 67, 83, 90, 396

Aykut Abbas – 163

Bağirov Mirəcəfər – 30, 315, 401, 455

Baha Səid – 383

- Bahar – 156
Bakman Okan – 82
Balasaqunlu Yusif – 56
Bayram əfəndi – 349
Bayramov – 431
Bedel Səlim – 71
Behbud Elməddin – 95, 460
Behçət Əfəndi – 317, 319
Belqız – 440
Bəkai – 156
Bəzmi – 156
Bilqəys xanım – 457, 461
Biruni Əbu Reyhan – 122
Braun Eduard – 105, 107, 148, 150, 151, 398
Buharalı Nebil – 51
Cavad Əhməd – 391
Cəfərli Məhəmməd Yusif – 375, 453
Cəmil – 33, 340
Cəmillinski Səməd bəy – 271
Çeliker Aydın – 163
Çələbi bəy – 156
Çiçerin – 381, 392, 399
Çörçill – 366
Dara – 121, 125
Denikin – 380
Dəmiray Təhsin – 83
Dəmirbaş Ayxan – 163
Doğrul Ömər Rza – 373

Ersavaş Fahri – 14, 80
Əfəndizadə Məhəmməd Şərif – 400
Əfşar Nadir şah – 52, 107, 108
Əhməd Dilqəm – 36, 72, 91, 94
Əhmədov Əsədulla – 308
Əliyev İlham – 95
Əmircan Əbdüləli bəy – 36
Ənvər paşa – 89
Ənvəri – 104
Əsədullaoglu Əli – 377
Əsrar – 156
Əzmi – 104
Fəraut – 122
Fətəh Sultən Məhməd – 371
Feyzi – 104
Fəhmi Mustafa – 33, 340
Fərəc – 266
Fərhadlı Ələkbər – 71
Fərruxi – 104
Fətəlibəyli – 74
Fətulla – 17, 457
Fətullah əfəndi – 440, 461
Filip – 121
Firdovsi – 104
Füzuli – 84, 150, 151
Gəncəli Mehdi – 94
Göyçay Səməd – 71, 72
Göygöl Çingiz – 437

- Göygöl Mirzə – 438
Göygöl Zöhrə – 437
Hacıbababəyov Mehdi bəy – 308
Hacıbəyli Ceyhun – 43, 74
Hacızadə Firudun – 27, 454
Hacızadə Mirzə – 32
Hafiz – 104, 106, 241
Hatifi – 104
Helmolt – 125
Herodot – 122
Heydər Əli – 33, 340
Həcər xanım – 326, 327
Həsən padşah – 398
Həzrəti Ömər – 425
Hitler – 368
Hüləgü – 106
Hüseynağa – 346
Hüseynov Rəhim – 443
Xalxali Məhəmməd Bağır – 143, 147
Xasməhəmməd Xəlil bəy – 36, 40
Xəlil paşa – 383, 384, 400
Xəyyam Ömər – 104
Xiyabani Şeyx Məhəmməd – 112
Xosrov Nasir – 104
Xoyski Fətəli xan – 391, 453
Xoyski İsgəndər xan – 32
İbrahim Arifulla bəy – 48
İbrahim peyğəmbər – 189

- İldırım bəy – 346
İldırım Çingiz – 345, 346
İnönü İsmət – 54
İonesyan – 304, 305
İrşad – 156
İsgəndərov Ter-Xambapet – 299
İsmayıl Sarı İmanquluoğlu – 32
İsmayılı Həsən – 71
İştiaq – 156
İtil Abidin – 438
Kamal – 84
Kerenski – 456
Kəngərli Məhəmməd – 459, 461
Kərimov Əli – 31
Kırimer Cəfər Seyidəhməd – 44, 59, 354, 420
Kiçik Tələt – 383, 384, 400
Killigil Nuri – 90
Qaani – 104
Qabulzadə Mustafa bəy – 317
Qacar Ağa Məhəmməd şah – 108
Qacar Məhəmməd Haşim – 136
Qaçaq Dəli Alı – 325
Qaçaq Kərəm – 325
Qaçaq Qəmbər – 325
Qaçaq Murtuza – 325
Qaçaq Nəbi – 326, 327, 328
Qaçaq Süleyman – 325
Qaçaq Tanrıverdi əfəndi – 349

- Qanuni Sultan Süleyman – 372
Qaraağzadə Əhməd Həmdi – 308
Qarabəkir Kazım – 70, 377
Qarabəyov – 384
Qaraxan İsfəndiyar - 210
Qaraqoyunlu Əbdülməcid – 126
Qarayev Əliheydər – 80, 344, 345, 346
Qasım bəy Zakir – 325
Qaspıralı İsmayıl bəy – 47
Qaspıralı Şəfiqə – 71
Qəbulov – 266
Qədirlı Ağalar – 375
Qədri – 33, 340
Qəmbərzadə Hüseyn – 455
Qlenovski – 425
Qotye Tofil – 242
Qövsi – 152, 153
Qrandik – 373, 375
Quliyev – 345
Quluzadə (Xülusi) Məhəmmədsadiq – 24, 453
Lenin – 380, 383, 399, 402
Magilovski – 195
Mahmud əfəndi – 349
Mak-Mosen – 295
Makedoniyalı İskəndər – 121
Mehdiyev Sevindik – 20
Melqunov – 456
Məhcur – 156

- Məhəmməd Kazım – 210
Məhəmməd Tağı – 339
Məhəmmədov – 312
Məhəmmədzadə Mirzəbala – 24, 28, 72, 453
Mənuçöhri – 104
Mənvac – 156
Məzlum – 156
Mirismayıl ağa – 21, 22
Miriş ağa – 22
Mirqafar ağa – 21
Mirşan Kazım – 59
Mirzə Yusif Kadı Əbu Talib – 17
Mirzəcamalbəyov Hüseyn bəy – 32
Mirzəcamalov Mirzə Məhəmməd həsən – 306
Mocan Şevket – 402
Molla Bakir – 17
Molla Bilal – 20, 21
Molla Məhəmməd Səmihi – 17, 62, 80
Molla Məhəmmədağı Molla Səmihəli oğlu – 17, 457
Movses – 274
Muğan Əflan – 71
Muxan – 22, 23, 280
Murad III – 372
Muradov Soltan bəy – 283, 284, 285
Musa – 29
Musazadə Qurban – 314, 455
Mustafa Çavuş – 318, 319
Mustovfi Həmdullah – 122

- Muşelov – 199
Müəbbəd – 156
Müftüoğlu – 62
Müxlis – 156
Mürsəl – 282
Müztər – 156
Naci – 156
Nail bəy – 400
Nasiri Mirzə Həsən Xan – 105, 121
Necati bəy – 383
Nəbati Əbdülqasım – 140, 141
Nəcəfov Əli Əfsər oğlu – 29
Nəmrud – 189
Nərimanov Nəriman – 23, 91, 441
Nəzərəliyev İsmayıl bəy – 31
Nəzərli İsmayıl – 376
Nihat bəy – 383
Nikolay – 295, 346
Nüsrət Əminə – 440, 458, 461
Okan Acar – 81
Okyar Əli Fəthi – 51
Onqun Arif – 441
Onqun Burhan – 441
Onqun Cevat – 442
Onqun İrfan – 441
Onqun Nəriman – 91, 441
Onqun Orxan – 441
Otar İsmail – 420

- Özal Turqut – 443
Özcan Ömər – 54, 58, 73, 420
Özkaynak Əhməd Ziya – 59
Pankratov – 28, 195
Pəhləvi Rza şah – 117, 118, 119, 156, 368
Raci – 155, 156
Razi – 156
Rəfibəyli Ələkbər – 375
Rəhimli Ağa Səlim – 314, 455
Rəmzi baba – 156
Rəsulzadə Məhəmmədəli – 34, 40, 385
Rəsulzadə Məhəmmədəmin – 34, 36, 39, 40, 41, 42, 43, 49, 72,
320, 384, 385, 388, 438, 448, 452, 453, 456, 460, 462, 463
Robespyer – 334
Rövnəq – 156
Rüstəmbəyli Şəfi bəy – 31, 32, 36, 39, 40, 41, 74, 77
Rüstəmbəyov Kərim bəy – 426
Rüstəmli Asif – 14, 28
Sadıq – 156
Safi – 156
Salahov Tahir – 443
Salih – 33, 340
Salik – 154
Saniyev Hacı Kərim – 430
Saryal İsmayıl – 43
Sevinc Kaniye – 440
Sevinc Rüşdü – 440
Seymur – 453

- Səidülvüzəra Məhəmməd xan – 35
Səkinə xanım – 17, 80
Səməd bəy – 266, 267
Sərraf – 154
Səttar xan – 112
Stalin – 366
Stotski Smal – 45, 354
Strabon – 121
Sultan Səlim – 86, 87, 107, 150, 372
Sultanov Cəlil bəy – 77
Sultanov Cəmil bəy – 77
Sultanov Həmid – 345, 346
Sultanzadə (Sultanov) Xosrov bəy – 31, 40, 75, 268, 273, 299
Sübhi Həmdullah – 86
Şah İsmayıl – 86, 87, 107, 149, 150, 151, 398
Şaxnazaryan – 276
Şahid – 156
Şaiq – 156
Şair A. – 138, 139
Şakir – 156
Şamil Əli – 15
Şattlvort – 295
Şeyx Kazım əfəndi – 349
Şeyxülislamov Əkbərağa – 43
Şəfəq Rza – 105, 107, 150
Şəmsi – 156
Şimşir Səbahəddin – 14, 72
Şirazi Sədi – 104

- Şopen – 234, 235
Şükuhi Hacı Mehdi – 135, 138
Tac Sultan – 398
Tağıyev Hacı Zeynalabdin – 76
Tahirbəyli İslam – 454
Tahirzadə Ədalət – 15, 94
Talib oğlu Mamo – 351
Taşkənt Əli – 56
Tatlısu Mustafa – 60
Tausent – 265
Teymur – 87, 106
Teymur Vəli – 210
Teymurtaş – 119
Təbibzadə Axund Yusif – 377
Təbrizi Məhəmmədəli Saib – 148
Təbrizi Məst – 156
Təbrizi Müznib – 156
Təhmasibi Abdulla – 119
Təkiner Süleyman – 41
Tərbiyə Məhəmməd Əli – 105, 152
Tiqranyan – 276
Toğan Zeki Vəlidi – 59
Topçubaşov Əlimərdan bəy – 47, 49, 375, 391, 453
Truman – 368
Türkkən Reha Oğuz – 51, 56
Türkmən Xəlil – 54
Uluxan Cahid – 163
Uran Hilmi – 59

- Ülfət – 156
Vağan – 299
Vəkilov Mustafa – 437, 450
Vəkilov Rəhim – 28, 454
Vəli bəy – 169
Yaqut Cəmilə – 163
Yaybulaq İdris – 71
Yerşov – 28
Yıldırım İbrahim – 450
Yolqulu – 17
Yurdsevər Əbdülvahab – 24, 27, 30, 42, 51, 311, 314, 451
Yusifbəyli Nəsib bəy – 437, 453
Yusifbəyli Niyazi – 32
Zahid – 156
Zahid Ərdəşir – 396
Zərdüşt – 122
Zikri – 156

Çapa imzalanmışdır: 16.10.2024

Formatı: 135x200 1/8. Ofset çapı

Fiziki çap vərəqi: 65

Sifariş: 65

Tiraj: 300

Kitab Sosial Tədqiqatlar Mərkəzinin sifarişi ilə "MM-S"
müəssisəsinin nəşriyyatında çap edilmişdir.

Ünvan: Azərbaycan Respublikası, AZ 1102,
Bakı şəhəri, Nəsimi rayonu, A.Tağızadə küçəsi, ev 13.

Tel.: (+994 12) 431 11 00

(+994 50) 314 09 37